

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Год. 1, бр. 1

2018

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Год. 1, бр. 1, 2018

Издавач:

Архив Војводине

Жарка Васиљевића 2А, 21000 Нови Сад

тел.: +381 21 4891 800; факс: +381 21 522 332

www.arhivvojvodine.org.rs

E-mail: info@arhivvojvodine.org.rs

Главни и одговорни уредник:

Др Небојша Кузмановић, директор

Одговорни уредници броја:

Др Борис Булатовић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Драгана Катић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Редакција:

Др Михаил Ларин, Руски државни универзитет за хуманистику, Москва (Русија)

Др Чарлс Фаруџа, Национални архив Малте, Рабат (Малта)

Мр Дејан Јакшић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Др Марош Мелихарек, Универзитет „Павел Јозеф Шафарик“, Кошице (Словачка)

Др Филип Крчмар, Историјски архив Зрењанин (Србија)

Љубица Будаћ, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

УДК

930.25(497.113)

ISSN

2620-1305

Часопис излази једном годишње.

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Год. 1, бр. 1
2018



АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2018.

ARHEON: journal of the Archives of Vojvodina

Vol. 1, no. 1, 2018

Publisher:

Archives of Vojvodina
Žarka Vasiljevića 2A, 21000 Novi Sad, Serbia
tel.: +381 21 4891 800; fax: +381 21 522 332
www.arhivvojvodine.org.rs
E-mail: info@arhivvojvodine.org.rs

Editor-in-chief:

Director Nebojša Kuzmanović, PhD

Editors of the first volume:

Boris Bulatović, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
Dragana Katić, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Editorial Board:

Mikhail Larin, PhD, Russian State University for the Humanities, Moscow (Russia)
Charles J. Farrugia, PhD, National Archives of Malta, Rabat (Malta)
Dejan Jakšić, Mgr., Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
Maroš Melichárek, PhD, Pavol Jozef Šafárik University, Košice (Slovakia)
Filip Krčmar, PhD, Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)
Ljubica Budać, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

UDC

930.25(497.113)

ISSN

2620-1305

Journal is published annually.

САДРЖАЈ

Уводна реч (Др Небојша Кузмановић)	17
Уводна реч уредништва (Др Борис Булатовић и Драгана Катић)	18

АРХИВИСТИКА

Мр Дејан Јакшић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ПРЕГЛЕД СТАЊА АНАЛИТИЧКЕ ОБРАДЕ СТАРИЈИХ АРХИВСКИХ ФОНДОВА И ЗБИРКИ (ДО 1918) И ИНФОРМАТИВНИХ СРЕДСТАВА О ЊИМА У АРХИВУ ВОЈВОДИНЕ (2018)	21
--	----

Др Татјана И. Хорхордина / Татьяна И. Хорхордина

Руски државни универзитет за хуманистику, Москва (Русија) / Российский

государственный гуманитарный университет, Москва (Российская Федерация)

АРХИВИСТ И ИСТОРИЧАР: КОМУНИКАЦИЈСКА САРАДЊА ЗА ДОБРОБИТ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ / АРХИВИСТ И ИСТОРИК: КОММУНИКАЦИОННОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В ИНТЕРЕСАХ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ	33
--	----

Др Петер Павел Класинц / Peter Pavel Klasinc

*Међународни институт за архивску науку Трст-Марибор (Словенија) / Mednarodni
inštitut arhivskih znanosti Trst-Maribor (Slovenija)*

АРХИВСКА НАУКА „ОД ТРЊА ДО ЗВЕЗДА” / ARHIVSKA ZNANOST „SKOZI TRNJE DO ZVEZD”	45
---	----

Др Михаил В. Ларин / Михаил В. Ларин

Руски државни универзитет за хуманистику, Москва (Русија) / Российский

государственный гуманитарный университет, Москва (Российская Федерация)

ЕЛЕКТРОНСКИ ДОКУМЕНТ КАО СРЕДСТВО ЧУВАЊА АРХИВСКИХ ПОДАТАКА / ЭЛЕКТРОННЫЙ ДОКУМЕНТ КАК СРЕДСТВО СОХРАНЕНИЯ АРХИВНОЙ ИНФОРМАЦИИ	51
--	----

Милован Цветановић

Историјски архив Града Новог Сада (Србија)

КРАТАК ПРЕГЛЕД НАУКЕ О АКТИМА УЗ ОСВРТ НА ЊЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У АРХИВИСТИЦИ У ВОЈВОДИНИ	63
---	----

Др Зденка Семлич Рајх / Zdenka Semlič Rajh

Покрајински архив Марибор (Словенија) / Pokrajinski arhiv Maribor (Slovenija)

ОПШТЕ СМЕРНИЦЕ ЗА ОБЛИКОВАЊЕ ОДРЕДНИЦА УНУТАР АРХИВСКИХ БАЗА ПОДАТАКА / SPLOŠNE SMERNICE ZA OBLIKOVANJE DESKRIPTORJEV ZNOTRAJ ARHIVSKIH PODATKOVNIH ZBIRK	73
---	----

Др Људмила Н. Варламова / Людмила Н. Варламова

Руски државни универзитет за хуманисцику, Москва (Русија) / Российский государственный гуманитарный университет, Москва (Российская Федерация)

ВИШЕЗНАЧНОСТ ТЕРМИНА ДОКУМЕНТ У РУСКОМ И МЕЂУНАРОДНОМ
ТЕРМИНОЛОШКОМ СИСТЕМУ / МНОГОЛИКИЈ ТЕРМИН ДОКУМЕНТ
В РОССИЙСКОЙ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ
СИСТЕМАХ 87

Др Ана-Фелиџија Диакону / Ana-Felicia Diaconu

Академија унутрашњих послова „Александру Јоан Куза”, Букурешт (Румунија) / Alexandru Ioan Cuza Police Academy, Bucharest (Romania)

ТРИ АРХИВСКЕ УСТАНОВЕ КОЈЕ СТВАРАЈУ ИДЕНТИТЕТ (НАЦИОНАЛНИ
АРХИВ РУМУНИЈЕ, АРХИВ МИНИСТАРСТВА СПОЉНИХ ПОСЛОВА
РУМУНИЈЕ И РУМУНСКИ ВОЈНИ АРХИВ) И ДОСТУПНОСТ ЊИХОВЕ
ДИГИТАЛИЗОВАНЕ ГРАЂЕ НА ИНТЕРНЕТУ / THREE IDENTITY-GIVING
ARCHIVAL INSTITUTIONS (NATIONAL ARCHIVES OF ROMANIA, ARCHIVES
OF THE ROMANIAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS AND ROMANIAN
MILITARY ARCHIVES) AND THEIR DIGITAL CONTENT AVAILABLE
ONLINE 95

Алија Мустафина / Aliya Mustafina

Архив председника Републике Казахстан, Алмаји (Казахстан) / Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty (Kazakhstan)

ИНФОРМАТИЗАЦИЈА ДРЖАВНИХ АРХИВА У КАЗАХСТАНУ /
INFORMATIZATION OF THE STATE ARCHIVES OF KAZAKHSTAN 105

Др Лин Нгујен / Linh Ngoc Nguyen

Универзитет унутрашњих послова у Ханоију, Вијетнам / Hanoi University of Home Affairs, Vietnam

НЕОПХОДНИ УСЛОВИ И ПРОБЛЕМИ У РАЗВОЈУ ДИГИТАЛНЕ ВЛАДЕ
У ВИЈЕТНАМУ / FAVOURABLE CONDITIONS AND DIFFICULTIES IN
DEVELOPING DIGITAL GOVERNMENT IN VIETNAM 113

Срђан Сивчев

Историјски архив Кикинда (Србија)

НАСТАНАК, СРЕЂИВАЊЕ, РЕВИЗИЈА И АНАЛИТИЧКА ОБРАДА Ф. 60
ОПШТИНА ГРАДА ВЕЛИКА КИКИНДА 1919–1941. 121

Јован П. Поповић

Архив Југославије, Београд (Србија)

НОРМАТИВНО УРЕЂЕЊЕ КАО ПРЕДУСЛОВ ЗА РЕГУЛИСАЊЕ СТАТУСА И
ШКОЛОВАЊЕ АРХИВСКИХ КАДРОВА 129

ИСТОРИОГРАФИЈА

Др Филип Крчмар

Историјски архив Зрењанин (Србија)

ОД ПРОЗЕЛИТИЗМА ДО ПРОГРЕСИВИЗМА: МАРИЈА ТЕРЕЗИЈА У
СРПСКОМ ОГЛЕДАЛУ 141

Др Михаил В. Шкаровский / Михаил В. Шкаровский

Централни државни архив Санкт-Петербурџа (Русија) / Центральный

государственный архив Санкт-Петербурга (Российская Федерация)

РУСКО СВЕТОГОРСКО МОНАШТВО И СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА / РУССКОЕ МОНАШЕСТВО АФОНА И
СЕРБСКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX
ВЕКА 163

Др Синиша Лајнерт / Siniša Lajnert

Хрватски државни архив, Загреб (Хрватска) / Hrvatski državni arhiv, Zagreb (Hrvatska)

ДИОНИЧКО ДРУШТВО ВИЦИНАЛНЕ ЖЕЉЕЗНИЦЕ ПЕТРОВАРАДИН-
БЕОЧИН (1907–1932) / DIONIČKO DRUŠTVO VICINALNE ŽELJEZNICE
PETROVARADIN–БЕОЋИН (1907–1932) 175

Мр Мирјана Богосављевић

Архив Србије, Београд (Србија)

СТО ГОДИНА ОД ОСЛОБОЂЕЊА БЕОГРАДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ:
ОСВРТ НА ДЕМОГРАФСКУ СТРУКТУРУ И ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА
ГРАДА БЕОГРАДА ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (ПРЕМА ПОПИСИМА
ИЗ 1921, 1931. И 1948. ГОДИНЕ) 197

Мр Маја Николова

Педагошки музеј, Београд (Србија)

РАТНА СИРОЧАД И ДЕЧЈИ ДОМОВИ У СРБИЈИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ
РАТА 209

Милица Пејчиновић

Историјски архив у Панчеву (Србија)

ПАНЧЕВО У РЕВОЛУЦИЈИ 1848–1849. ГОДИНЕ 225

Шаролта Картаг

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ПОСЛЕДИЦЕ БЕОГРАДСКЕ ВОЈНЕ КОНВЕНЦИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈАМА
БАЧКО-БОДРОШКЕ, ТОРОНТАЛСКЕ И ТАМИШКЕ ЖУПАНИЈЕ: ИЗ
ПРЕПИСКЕ МИНИСТРА НАРОДНОСТИ ОСКАРА ЈАСИЈА 235

Оксана М. Бељајева / Оксана М. Беляева

Централни државни архив историјских и политичких докумената Санкт-Петербурга (Русија) / Центральный государственный архив историко-политических документов, Санкт-Петербург (Российская Федерация)

ЧАСОПИС МЛАДИ ПРОЛЕТЕР У ПРВИМ ГОДИНАМА ПОСТОЈАЊА /
ЖУРНАЛ ЮНЫЙ ПРОЛЕТАРИЙ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ 247

Др Шерон Александер-Гудинг / Sharon Alexander-Gooding

Универзитет Западне Индије, Кејв Хил (Барбадос) / University of the West Indies at Cave Hill (Barbados)

ИСПИТИВАЊЕ НАСЛЕЂА ФЕДЕРАЦИЈЕ ЗАПАДНОИНДИЈСКИХ ОСТРВА:
ПРИХВАЋЕНА ИЛИ ОДБАЧЕНА СЛОБОДА / INTERROGATING THE LEGACY
OF THE WEST INDIES FEDERATION: FREEDOM ATTAINED OR DENIED 257

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Драгана Катић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ИЗБЕГЛИЦЕ ИЗ СЕВЕРНЕ ГРЧКЕ У ВОЈВОДИНИ (1945–1949) 271

Александар Бурсаћ

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ГРАЂА О ХОЛОКАУСТУ У ФОНДУ Ф. 183 АРХИВА ВОЈВОДИНЕ 289

Радован Сремац

Музеј наивне уметности „Илијанум”, Шид (Србија)

ЈЕВРЕЈИ У ДОКУМЕНТИМА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ
У ШИДУ 301

Дејан Маодуш

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

СПИСКОВИ ЖРТАВА НАСЕЉЕНИХ МЕСТА ЈУЖНЕ БАЧКЕ У РЕВОЛУЦИЈИ
1848/49. 309

Милица Кеслер

Музеј Николе Тесле, Београд (Србија)

„МНОГО СРЕЂЕ...”: КОЛЕКЦИЈА ЧЕСТИТКИ ИЗ АРХИВЕ
НИКОЛЕ ТЕСЛЕ 315

Ивана Петровић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ОСНИВАЊЕ РАДИО-СТАНИЦЕ У НОВОМ САДУ 1949–1950. 329

КУЛТУРНА БАШТИНА

Др Борис С. Илизаров / Борис С. Илизаров

Руска академија наука, Москва (Русија) / Институт российской истории Российской академии наук (Российская Федерация)

ИСТОРИЈА И МИТОЛОГИЈА У СТВАРАЛАШТВУ СЕРГЕЈА АЈЗЕНШТАЈНА:
АЛЕКСАНДАР НЕВСКИ И ВАЛКИРА / ИСТОРИЯ И МИФОЛОГИЯ В
ТВОРЧЕСТВЕ С. М. ЭЙЗЕНШТЕЙНА: АЛЕКСАНДР НЕВСКИЙ И
ВАЛЬКИРИЯ 339

Др Вилијам Замит / William Zammit

Универзитет на Малти, Мсида (Малта) / University of Malta, Msida (Malta)

ОПТИЦАЈ И ЗАСТУПЉЕНОСТ КЊИГА НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ НА МАЛТИ
У РАНОМ НОВОБЕКОВНОМ ПЕРИОДУ / CIRCULATION PATTERNS OF
ENGLISH-LANGUAGE BOOKS IN EARLY MODERN MALTA 351

Др Чаба Т. Рајс / Csaba T. Reisz

Мађарски национални архив – Земаљски архив, Будимпешта (Мађарска) / Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

СЛИКЕ АНДОРА ДУДИЋА СА ВОЈВОЂАНСКИМ МОТИВИМА / DUDITS
ANDOR FESTŐMŰVÉSZE DÉLVIDÉKI MŰVEI 363

Др Љубиша Б. Васиљевић

Народни музеј Крушевац (Србија)

АРХЕОЛОШКИ СПОМЕНИЦИ КУЛТА РИМСКОГ БОГА СИЛВАНА
ОТКРИВЕНИ НА ПРОСТОРУ СРЕМА 377

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА

Мр Вишња Николић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА ДОКУМЕНТУ –
РОДОСЛОВУ ПОРОДИЦЕ ВЛАДИСАВЉЕВИЋ И КАЂАНСКИ 391

Оливера Брдарих

Покрајински завод за заштитиу споменика културе, Пејроварадин (Србија)

КОНЗЕРВАЦИЈА ИКОНОСТАСА МАНАСТИРА БЕЗДИНА 397

Зорана Ђорђевић

Музеј Војводине, Нови Сад (Србија)

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА СЛИКЕ ИЗВЕДЕНЕ НА ОСНОВИ ОД
ЛЕПЕНКЕ ПОРТРЕТ ДЕЧАКА СА ПСОМ 407

Маја Јокмановић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА РЕЛИГИОЗНЕ СЛИКЕ Св. АПОСТОЛИ
ПЕТАР И ПАВЛЕ ВЛАДИКЕ БАЧКОГ ИРИНЕЈА ЋИРИЋА 413

ИЗВЕШТАЈИ О АКТИВНОСТИМА И ПРИКАЗИ

Др Јасмина Николић

Историјски архив Пожаревац (Србија)

„ДВА ВЕКА ВОЈСКЕ У БРАНИЧЕВУ”: СТАЛНА ИЗЛОЖБЕНА СПОМЕН-
ПОСТАВКА 419

Роксанда Алексић, Душан Младеновић и Александар Василић

Медија центар „Одбрана” (Београд)

АЛБУМ СЕЋАЊА НА НАШЕ ПРЕТКЕ ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА:
ИСТОРИЈА ОБИЧНОГ ЧОВЕКА 425

Драгана Катић и Мирослав Јаћимовић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

УЧЕШЋЕ АРХИВА ВОЈВОДИНЕ У ОБЕЛЕЖАВАЊУ СТОГОДИШЊИЦЕ
ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 431

Др Небојша Петровић

Висока школа за комуникације, Београд (Србија)

Приказ књиге: Милош Тимотијевић, ЗЛАТО ЧЕТНИКА И ПАРТИЗАНА –
ДЕКОНСТРУКЦИЈА ЈЕДНОГ МИТА, Службени гласник, Београд 2018. 435

Нада Петровић

Архив Српске православне цркве, Београд (Србија)

Приказ зборника: ПАТРИЈАРХ ЈОСИФ РАЈАЧИЋ И ЊЕГОВО ДОБА (1785–1861):
ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ, СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ
(5. НОВЕМБАР 2016), Епархија сремска, Сремски Карловци • Архив Српске
православне цркве у Београду, Београд 2017. 439

Др Љубиша Б. Васиљевић

Народни музеј Крушевац (Србија)

Приказ каталога изложбе: Јелена Ђорђевић и Војислав Ђорђевић, ЛИВАДЕ КОД
ПАНЧЕВА: СРЕДЊОВЕКОВНА ЦРКВА И НЕКРОПОЛА НА ЕНЕОЛИТСКОЈ
ХУМЦИ: РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА 2009–2014. ГОДИНЕ,
Народни музеј Панчево, Панчево 2018. 443

Ненад Шегуљев

Нови Сад, (Србија)

Приказ изложбе: „ВЕЛИКИ БАЧКИ КАНАЛ – КРОЗ КАРТОГРАФИЈУ И
ПРОЈЕКТНУ ДОКУМЕНТАЦИЈУ” (аутор изложбе: Александар Беде) 445

Упутство сарадницима 447

CONTENTS

Introduction (Nebojša Kuzmanović, PhD)	17
Introduction by editors of the first volume (Boris Bulatović, PhD, and Dragana Katić) ...	18

ARCHIVAL SCIENCE

Dejan Jakšić, Mgr.

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

AN OVERVIEW OF THE STATE OF ANALYTICAL PROCESSING OF OLDER ARCHIVAL FONDS AND COLLECTIONS (UNTIL 1918) AND THEIR FINDING AIDS IN THE ARCHIVES OF VOJVODINA (2018)	21
---	----

Tatyana I. Khorkhordina, PhD

Russian State University for the Humanities, Moscow (Russia)

ARCHIVIST AND HISTORIAN: COMMUNICATION INTERACTION IN THE INTERESTS OF HISTORICAL SCIENCE	33
--	----

Peter Pavel Klasinc, PhD

International Institute for Archival Science of Trieste and Maribor (Slovenia)

ARCHIVAL SCIENCE "PER ASPERA AD ASTRA"	45
--	----

Mikhail V. Larin, PhD

Russian State University for the Humanities, Moscow (Russia)

ELECTRONIC DOCUMENT AS A MEANS OF PRESERVING ARCHIVAL INFORMATION	51
--	----

Milovan Cvetanović

Historical Archives of the City of Novi Sad (Serbia)

AN OVERVIEW OF THE SCIENCE OF DOCUMENTS WITH A BRIEF NOTICE AT ITS PERSPECTIVES IN ARCHIVISTICS IN VOJVODINA	63
---	----

Zdenka Semlič Rajh, PhD

Regional Archives Maribor (Slovenia)

GENERAL GUIDELINES FOR DESIGNING THE DESCRIPTORS WITHIN ARCHIVE DATABASES	73
--	----

Liudmila N. Varlamova, PhD

Russian State University for the Humanities, Moscow (Russia)

POLYSEMANTIC TERM DOCUMENT IN RUSSIAN AND INTERNATIONAL TERMINOLOGICAL SYSTEMS	87
---	----

Ana-Felicia Diaconu, PhD

Alexandru Ioan Cuza Police Academy, Bucharest (Romania)

THREE IDENTITY-GIVING ARCHIVAL INSTITUTIONS (NATIONAL ARCHIVES OF ROMANIA, ARCHIVES OF THE ROMANIAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS AND ROMANIAN MILITARY ARCHIVES) AND THEIR DIGITAL CONTENT AVAILABLE ONLINE 95

Aliya Mustafina

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty (Kazakhstan)

INFORMATIZATION OF THE STATE ARCHIVES OF KAZAKHSTAN 105

Linh Ngoc Nguyen, PhD

Hanoi University of Home Affairs (Vietnam)

FAVOURABLE CONDITIONS AND DIFFICULTIES IN DEVELOPING DIGITAL GOVERNMENT IN VIETNAM 113

Srdan Sivčev

National Archives of Kikinda (Serbia)

FORMATION, SORTING, REVISION AND ANALYTICAL PROCESSING OF F. 60 VELIKA KIKINDA MUNICIPALITY 1919–1941 121

Jovan P. Popović

Archives of Yugoslavia, Belgrade (Serbia)

NORMATIVE ARRANGEMENT AS A PREREQUISITE FOR EDUCATING AND REGULATING THE STATUS OF ARCHIVISTS 129

HISTORIOGRAPHY

Filip Krčmar, PhD

Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)

“FROM PROSELYTISM TO PROGRESSIVISM”: SERBIAN PERCEPTION OF MARIA THERESA 141

Mikhail V. Shkarovskiy, PhD

Central State Archive of St. Petersburg (Russia)

RELATIONS BETWEEN RUSSIAN MONASTICISM OF ATHOS AND SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE FIRST HALF OF 20TH CENTURY 163

Siniša Lajnert, PhD

Croatian State Archives, Zagreb (Croatia)

PETROVARADIN–BEOČIN VICINAL RAILWAY STOCK COMPANY 175

Mirjana Bogosavljević, Mgr.

Archives of Serbia Belgrade (Serbia)

- CENTENNIAL OF THE LIBERATION OF BELGRADE IN WORLD WAR I:
REVIEW OF THE DEMOGRAPHIC STRUCTURE AND THE INHABITANTS
CHANGES OF THE CITY OF BELGRADE AFTER WORLD WAR I
(ACCORDING TO 1912, 1931 AND 1948 CENSUSES) 197

Maja Nikolova, Mgr.

Pedagogical Museum, Belgrade (Serbia)

- WAR ORPHANS AND CHILDREN'S ORPHANAGES IN SERBIA AFTER WORLD
WAR II 209

Milica Pejčinović

Historical Archives of Pančevo (Serbia)

- PANČEVO IN REVOLUTION OF 1848-1849 IN HABSBURG MONARCHY 225

Šarolta Kartag

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- CONSEQUENCES OF BELGRADE PEACE TREATY ON THE TERRITORIES
OF BACS-BODROG, TIMIŞ AND TORONTAL COUNTIES: FROM THE
CORRESPONDENCE OF THE MINISTER OF NATIONALITIES OSCAR
JASZI 235

Oksana M. Belyayeva

Central State Archive of Historical and Political Documents of St. Petersburg (Russia)

- JOURNAL YOUNG PROLETARIAN IN THE FIRST YEARS OF ITS
EXISTENCE 247

Sharon Alexander-Gooding, PhD

University of the West Indies at Cave Hill (Barbados)

- INTERROGATING THE LEGACY OF THE WEST INDIES FEDERATION:
FREEDOM ATTAINED OR DENIED 257

ARCHIVAL MATERIALS

Dragana Katić

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- REFUGEES FROM NORTHERN GREECE IN VOJVODINA (1945–1949) 271

Aleksandar Bursać

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- HOLOCAUST RELATED RECORDS IN ARCHIVAL FOND NO. 183 AT THE
ARCHIVES OF VOJVODINA 289

Radovan Sremac

Museum of Naive Art "Ilijanum", Šid (Serbia)

- JEWES IN DOCUMENTS OF THE SERBIAN ORTHODOX MUNICIPALITY
IN ŠID 301

Dejan Maoduš

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- VICTIMS IN INHABITED PLACES OF SOUTH BAČKA IN THE REVOLUTION
OF 1848/49 309

Milica Kesler

Nikola Tesla Museum, Belgrade (Serbia)

- "GOOD LUCK...": A COLLECTION OF GREETING CARDS FROM THE
NIKOLA TESLA'S ARCHIVE 315

Ivana Petrović

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- ESTABLISHING THE RADIO STATION IN NOVI SAD 1949–1950 329

CULTURAL HERITAGE

Boris S. Ilizarov, PhD

Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia)

- HISTORY AND MYTHOLOGY IN THE WORKS OF SERGEI EISENSTEIN:
ALEXANDER NEVSKY AND THE VALKYRIE (According to the materials of
the Russian State Archive of Literature and Art) 339

William Zammit, PhD

University of Malta, Msida (Malta)

- CIRCULATION PATTERNS OF ENGLISH-LANGUAGE BOOKS IN EARLY
MODERN MALTA 351

Csaba T. Reisz, PhD

National Archives of Hungary, Budapest (Hungary)

- SOUTHERNER PAINTINGS OF ANDOR DUDITS 363

Ljubiša B. Vasiljević, PhD

National Museum Kruševac (Serbia)

- ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF THE CULT OF THE ROMAN DEITY
SILVANUS DISCOVERED ON THE TERRITORY OF SREM 377

CONSERVATION AND RESTORATION

Višnja Nikolić, Mgr.

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- CONSERVATION-RESTORATION TREATMENT OF THE DOCUMENT
GENEALOGY OF THE VLADISAVLJEVIĆ AND KAČANSKI FAMILY 391

Olivera Brdarić

Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments, Petrovaradin (Serbia)

- CONSERVATION OF THE ICONOSTASIS OF THE BEZDIN MONASTERY 397

Zorana Đorđević

Museum of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- CONSERVATION AND RESTORATION OF PAINTINGS ON CARDBOARD
PORTRAIT OF A BOY WITH A DOG 407

Maja Jokmanović

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- CONSERVATION AND RESTORATION OF THE RELIGIOUS PAINTING *HOLY*
APOSTLES PETER AND PAUL BY ARCHBISHOP IRINEJ ĆIRIĆ 413

REPORTS ON ACTIVITIES AND REVIEWS

Jasmina Nikolić, PhD

Historical Archives of Požarevac (Serbia)

- “TWO CENTURIES OF THE ARMY IN BRANIČEVO”: THE PERMANENT
EXHIBITION MEMORY-SETTING 419

Roksanda Aleksić, Dušan Mladenović and Aleksandar Vasilčić

Media Center “Odbrana”, Belgrade (Serbia)

- COMMEMORATIVE ALBUM OF OUR ANCESTORS FROM THE WORLD
WAR I 425

Dragana Katić and Miroslav Jaćimović

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- PARTICIPATION OF THE ARCHIVES OF VOJVODINA IN COMMEMORATING
THE ANNIVERSARY OF THE FIRST WORLD WAR 431

Nebojša Petrović, PhD

Faculty of Communication, Belgrade (Serbia)

- Review of: Miloš Timotijević, *ZLATO ČETNIKA I PARTIZANA – DEKONSTRUKCIJA*
JEDNOG MITA, Službeni glasnik, Beograd 2018. 435

Nada Petrović

Archives of Serbian Orthodox Church

Review of: PATRIJARH JOSIF RAJAČIĆ I NJEGOVO DOBA (1785–1861): ZBORNİK
RADOVA SA NAUČNE KONFERENCIJE, SREMSKI KARLOVCI (5. NOVEMBAR
2016), Eparhija sremska, Sremski Karlovci • Arhiv Srpske pravoslavne crkve u
Beogradu, Beograd 2017. 439

Ljubiša B. Vasiljević, PhD

National Museum Kruševac (Serbia)

Review of: Jelena Đorđević i Vojislav Đorđević, LIVADE KOD PANČEVA:
SREDNJOVEKOVNA CRKVA I NEKROPOLA NA ENEOLITSKOJ HUMCI:
REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA 2009–2014. GODINE,
Narodni muzej Pančevo, Pančevo 2018. 443

Nenad Šeguljev

Novi Sad (Serbia)

Review of: “VELIKI BAČKI KANAL – KROZ KARTOGRAFIJU I PROJEKTNU
DOKUMENTACIJU” (exhibition author: Aleksandar Bede) 445

Instructions for Authors 447

УЗ ПРВИ БРОЈ ЧАСОПИСА АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Свест о значају бележења писане речи и чувању докумената нагнало је Архив Војводине да покрене свој часопис под насловом *Археон*. Намера овог часописа јесте да објављује научне радове, истраживања и информације из области архивистике, документаристике, конзервације, историографије и других сродних научних дисциплина које инклинирају ка архивистичкој науци. У *Археону* желимо да, пре свега, представимо истраживања и радове запослених у Архиву Војводине, али наравно и свих других колега архивиста, како из Републике Србије, тако и из иностранства. Желимо да он буде огледало нашег рада, али и да пружа смернице и путоказе у развоју архивистичке струке и науке. У том смислу полажемо велику наду у објављивање научних радова, како наших, тако и истакнутих истраживача из Европе и света.

Надајући се да ће овај часопис дати одређени допринос, не само архивистици, већ и српској науци и култури уопште, предајемо први број *Археона* у штампу са веровањем да наш посао има смисла, јер ко ће ако не архивисти свету рећи истину?

др Небојша Кузмановић, директор

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИШТВА

Достигнувши безмало стогодишњицу свог постојања, Архив Војводине препоручује пажњи и подршци научне и стручне јавности новоосновани часопис *Археон*.

Амбициозно прихватајући замисао директора др Небојше Кузмановића о покретању часописа, и са извесном скепсом преузимајући поверено уређивање првог броја, у септембру ове године отпочели смо рад на осмишљавању, конципирању и припремању *Археона*, са неизвесношћу у погледу крајњег исхода уређивачког труда (имајући у виду ограничено време).

Као резултат свакодневног посвећеног и преданог рада појављује се први број овог часописа, који – упркос засигурно присутним грешкама и пропустима – са поносом представљамо јавности, у првом реду стручној и научној. У том смислу, указујемо и на конкретне учинке уређивачког напора: међу ауторима 35 публикованих стручних и научних радова (уз 7 приказа и извештаја) из укупно 10 земаља (Србије, Русије, Словеније, Хрватске, Мађарске, Румуније, Малте, Казахстана, Вијетнама и Барбадоса), налази се чак 15 иностраних сарадника и 17 доктора наука, што, у виду егзактног параметра и макар посредно, посведочава о квалитету првог броја часописа.

Уз то, дугујемо захвалност свим сарадницима и члановима редакције, који су – немајући сазнање о томе какав ће бити квалитативни домет првог броја *Археона*, што подразумева и немали ризик – показали несебичност одредивши се да дају властити допринос етаблирању ове периодичне научно-стручне публикације.

Најзад, свесни да амбициозност и задовољство урађеним не би требало да искључују скромност, будући да је од тренутног успеха пресуднији континуитет, препуштамо резултате заједничког труда оцени читалаца.

Нови Сад, 21. децембар 2018.

др Борис Булатовић и Драгана Катић

АРХИВИСТИКА

UDC 930.25:659.3(497.113)".../1918"

Мр Дејан Јакшић¹
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

ПРЕГЛЕД СТАЊА АНАЛИТИЧКЕ ОБРАДЕ СТАРИЈИХ АРХИВСКИХ ФОНДОВА И ЗБИРКИ (ДО 1918) И ИНФОРМАТИВНИХ СРЕДСТАВА О ЊИМА У АРХИВУ ВОЈВОДИНЕ (2018)

Сажетак: Рад пружа преглед стања аналитичке обраде старијих архивских фондова и збирки (до 1918), и информативних средстава о њима у Архиву Војводине (2018). Приступајући прегледу информативних средстава констатоване су три главне временске целине унутар којих су груписани фондови, званични језици грађе који се са њима подударају, порекло и карактер података, као и садржајно специфични фондови са одговарајућим информативним помагалима. Ради упознавања јавности, делатности заштите архивске грађе, могућностима за истраживачки рад и других важних задатака, излажу се подаци о аналитички обрађиваним фондовима: назив, број описа по носачима записа, годинама и кутијама грађе, публикавање, прикази фондова и публикација.

Кључне речи: аналитичка обрада, архивска грађа, архивски фондови и збирке, аналитички опис, научно-информативна средства, Архив Војводине

Израда информативних средстава, посебно аналитичког инвентара који нам преноси садржај сваког предмета у фонду, важна је архивска делатност. Аналитички описи су посебно значајни за фондове који су писани страним језицима (латински, немачки, мађарски) и архаичним писмима (готица, стара ћирилица). Преко њих корисници архивске грађе, поготово они којима ови језици и писма нису познати, могу на лакши и бржи начин да дођу до жељене информације, траженог документа и историјске спознаје која би дуго била скривена. Обавеза архива је да чувају и стручно одржавају архивску грађу и учине је доступном за научно и свако друго коришћење, а ту је улога аналитичког инвентара незаобилазна.

Иако се подаци о информативним средствима, њиховом броју, садржају и публикавању стално мењају и допуњују, стогодишњица преломне историјске 1918. године је добар повод да се „подвуче црта” и види шта се до сада по том питању урадило у Архиву Војводине, назаобилазној установи националног памћења.

После обиласка свих историјских архива у Војводини (Бела Црква, Зрењанин, Кикинда, Нови Сад, Панчево, Сента, Сомбор, Сремска Митровица и Суботица) стекли смо јаснију слику о тренутним пословима на обради фондова и збирки, рађеним пословима у ближој или даљој прошлости, доступним информативним средствима, срећености,

¹ Dejan Jakšić, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

као и о стању саме грађе. Ради упознавања архивске и шире јавности, дали смо приказ затеченог стања, запажања, закључке и предлоге са циљем да се оживе и освеже послови на обради старијих архивских фондова, изради информативних средстава и објављивање научно-информативних средстава о архивској грађи.²

Сигурно је да, због објективних околности, Архив предначи у обради старије архивске грађе, изради информативних средстава и њиховом објављивању. Његови стручни радници стекли су велико практично искуство на обради старије архивске грађе, на сређивању грађе, ревизији обрађене и необрађене архивске грађе старијих фондова, на пословима који се у последње време ретко или уопште не раде у осталим архивима.

Временски период до 1918. године, гледано као целина, представља јасан оквир трајања фондова које називамо старијим. Око горње границе периода влада општа сагласност да је то преломна година која задовољава све услове периодизације, посебно код органа власти управе и правосуђа кроз промену државно-правног уређења и политичког система (престанак једне државе и стварање друге државе, промене у државној власти, државним границама и сл.). То се може пренети и на збирке и фондове другог карактера који су стварани у тадашњем друштвеном контексту.

Фондови варирају, од оних са тек по неком кутијом и књигом, једноставне структуре, продукта једне регистратуре, до оних чији број инвентарних јединица надмашује 1000, сложене структуре, продукта више канцеларија. Процес конституисања фондова условили су, са једне стране, историјске прилике, а са друге, архивисти су накнадно раздвајали целине према критеријумима периодизације. Један део фондова траје кроз цео период, други су привремени или ограниченог трајања (комисије), а трећи трају од оснивања до укидања (дворска тела).

У старој архивској грађи забележен је живот историјског времена у посебном политичком, географском, друштвеном, етничком и културном простору који се битно разликује од садашњице. Зато, садржај докумената не тражи само превод, како се често погрешно сматра, већ свеобухватно разумевање, удубљивање у конкретно време, простор, околности и односе (у оно што не пише, већ се подразумева итд). Обрада старе грађе, дакле, захтева поред знања језика и умешности у читању старих рукописа, познавање више грана историје, других дисциплина и вештина, као и спремност за проширење властитог знања које диктира грађа.

* * *

Након сумарног инвентара, који приказује садржај сваке инвентарне јединице, аналитички инвентар (понегде и регеста), у свим својим појавним облицима, пружа истраживачу детаљнију информацију о садржају појединачног предмета или документа. Аналитички описи су се првобитно писали ручно, били евентуално прекуцавани писаћим машинама и повезивани у облику свеске. Затим су се писали на картонске картице (што је имало за последицу да многи, по инерцији, и аналитичке описе погрешно називају картицама) и састављали у облику картотеке. Напоследку, писани су у неком од рачунарских програма. Ово наводимо зато што се у нашим архивима могу наћи ти облици преноса аналитичких описа, у зависности од тога који је начин био важећи у време када

² Дејан Јакишић, „Преглед стања аналитичке обраде старијих архивских фондова (до 1918) и информативних средстава о њима у историјским архивима у Војводини”, *Архивски анали*, год. 7, бр. 7, Нови Сад 2013, 13–24.

су писани. Када у раду поменемо картицу, то заиста значи да су аналитички описи исписани на картицама као физичком носиоцу описа.

Обим података о фондовима и садржају архивске грађе непосредно зависи од степена сређености и обрађености неког фонда, односно израђених информативних средстава која прате фондове. То варира од степена несређених фондова који се као такви не могу дати на коришћење, преко фондова који су само сређени, али без детаљнијих информативних средстава, до потпуно обрађених фондова са свим пратећим информативним средствима. Наравно, ту постоји и више међустепена, јер постоје тако велики фондови да ће њихова обрада захтевати деценије.

Издавање информативних средстава о архивској грађи, као и саме грађе, важна је архивска делатност и саставни део рада на историјским изворима, почевши од њиховог сакупљања, чувања, сређивања и обраде. Друштвена улога архива да служи потребама заједнице у различитим областима живота обавезује архивске установе да архивску грађу учине доступном за научно-истраживачки, стручни и други рад. Да би ово постигли, поред својих осталих задатака и примене нових начина спознаје, архиви треба савесно да наставе делатност објављивања информативних средстава. Издавањем се штите оригинална документа од честе употребе и оштећења и истовремено стављају на располагање великом броју корисника у штампаном и другим видовима преноса садржаја, што има трајну вредност.

Искуства показују да објављивање историјских извора доприноси развоју научно-истраживачког рада и упознавању шире јавности са богатом архивском ризницом. Поред појаве нових медија и информационих технологија, показало се да је аналитички инвентар у облику свеске још увек незаобилазни и у овој сфери најутицајнији начин преноса информација и обавештавања јавности о томе шта се у архивима налази.

ПРИСТУП

Аналитички опис (инвентар) је, како смо рекли, информативно средство које на основу стручне обраде докумената преноси садржај сваког појединачног предмета у архивском фонду. Поред аналитичких описа, израђују се регистри/индекси (именски, географски, предметни, комбиновани итд.) који додатно олакшавају корисницима увид у садржај докумената. Препознајући значај старих фондова, Архив Војводине је давно формирао одељења која су се бавила грађом насталом пре 1918. године, а која су чинили зналци архаичних језика и историјског окружења. У склопу своје богате издавачке делатности (по којој је познат и чему служи другима за пример), поред каталога изложби и посебних издања, Архив велику пажњу посвећује објављивању и публиковању, кроз едицију *Научноинформативна средства о архивској грађи*.

У старијем периоду, пре 1918. године, уочавамо три главне временске целине према којима су конституисани фондови. Према њима ћемо груписати наше фондове, уврстивши и припадајуће фондове са ширим временским опсегом.

– Од успостављања хабзбуршке власти до 1848/49. године, време касног феудализма, у којима делују институције феудалне државе: жупаније, властелинства, дворска тела, властелински судови, привремене комисије и др.

– Време Српског Војводства и Тамишког Баната, доба бирократизоване и централизоване државе Баховог апсолутизма, комисија, комесаријата и тела, локалних и среских

органа власти и тела Војводства (Ф. 19–28, 32–34).³

– Период од 1861. до 1918. године карактерише развој институција модерне државе, функционисање општина, стварање нових организационих облика и удруживања пратимо преко фондова реорганизоване државне заједнице Аустроугарске, односно њеног угарског дела. Долази до стварања мреже окружних и среских судских власти, наставка рада жупанија у новим околностима, развоја просветних институција и укључивања у цивилни сектор подручја која су се налазила под Војном границом до њеног укидања.

Језици на којима је писана грађа управних фондова углавном се подударају са ове три временске целине, јављајући се у специфичним историјским језичким облицима. Три језика су била званична у државној управи: латински, мађарски и немачки.

– Латински језик појављује се искључиво као административни, био је језик образованог слоја, у широкој употреби у Европи и католичкој цркви. Истакли бисмо чињеницу да је био политички неутралан, није био језик ниједног народа Монархије. Доминира у државној управи од средњег века све до тридесетих година 19. века, када од 1848. године мађарски преузима примат.

– Мађарски језик се у државној употреби у Угарској и раније користио пошто је био матерњи бројне популације и језик локалне самоуправе коју је чинило мађарско племство. Доминира 30-их и 40-их година 19. века и у периоду после 1861.

– Немачки језик, такође матерњи великој популацији, у званичној употреби био је кратко за време Јосифа II (1786–1790) и у периоду десетак година у Војводству Србији и Тамишком Банату. Све време, независно, био је језик засебне војне администрације.

– Други народни језици појављују се ређе: српски и други словенски језици, румунски (ћирилица и латиница), хебрејски (хеб. писмо), француски (дипломатија) и др. Изузетак су српски црквени фондови, унутар којих доминира српски језик (у старом облику језика и писма).

* * *

Даћемо податке о аналитички обрађиваним фондовима: број фонда, назив фонда, распон година творца и грађе, број описа по носачима записа, са распоном обрађених година и обрађених кутија грађе. Подаци о публикавању унутар одређене серије садрже број свезака са распоном објављених година и кутија грађе. На крају су наведени и забележени прикази фондова и публикација.

Подаци су добијени на основу персоналних евиденција, досијеа фондова, сумарних инвентара и личног увида. Сумарне инвентаре за наведене фондове и збирке, који су углавном у новије време ревидирани, проверени или новоурађени, нећемо посебно наводити.

Фондове ћемо навести према носачу записа на којем се примарно користе или на којем су сачувани, без обзира што је у међувремену један број описа пренет у други, најчешће електронски облик. Неки фондови се равноправно користе у два облика. За неке фондове постоје спискови пријема, пробна аналитика, пописи докумената, описи за разне сврхе (изложбе и публикације), али њих нећемо овом приликом наводити јер не представљају целовит и проверен рад. Унутар обрађиваних целина, пак, постоје необрађене групе или појединачни необрађени документи, обично зато што при обради

³ Видети: Зоран Стевановић, *Војводство Србија и Тамишки Банат (1849–1861)*, Нови Сад 2014.

нису преведени са одређених језика. Регистри који постоје у објављеним свескама нередовно су рађени када није у питању објављивање.

Код неких фондова нема веће разлике између сумарног (проширеног) и аналитичког инвентара, и он је довољан да истраживачи пронађу шта траже, будући да аналитички и овако не би могао улазити у детаље. Такав је Ф. 402 *Збирка мајичних књија Војводине* који је у целости пренет у дигиталну форму и за кога је урађена апликација за претрагу по задатом критеријуму.

Због специфичности фондова који се махом састоје од књижа конзисторијалних записника, за два фонда су рађени само регистри. За Ф. 1 *Вршачка епархија* рађени су регистри на картицама и у укориченим свескама, који су на располагању јавности преко Сале за истраживаче. Картице су смештене у две фиоке, а регистри се односе на 19 књижа *Зайисника Конзисторије* (1791–1838, књиге 68–86). Прву фиоку чине општи регистар књижа и географски регистар. Другу фиоку чине именски и предметни регистар. Одреднице су узимане по бројевима страница које су накнадно уписиване. У свескама се налазе географски и именски (предметни) регистар за 6 књижа протокола: *Циркуларни* и *Пројокол Конзисторије Администрајивној и школској одбора* (1749–1887, књиге 27–32).⁴

Од детаљнијих информативних средстава за Ф. 4 *Темишварска епархија* рађени су регистри на картицама, смештени у три фиоке, који су на располагању јавности преко Сале за истраживаче. Прву фиоку чине општи регистар књижа и предметни (тематски) регистар. Другу и трећу фиоку чине именски и географски регистар. Три регистра рађена су за део фонда *Зайисници конзисторије*, 1783–1850, за књиге 148–203.⁵

ПРЕГЛЕД

Фондови до 1848/49.

– Ф. 2 *Бачко-бодрошка жупанија* (1699–1849), 1688–1849

Укоричене свеске ~ 23.320 (1688–1788, 1–166)

Картице ~ 30.081 (1786–1801, 136–330, регистри)

Електронски облик ~ 20. 957 (1801–1812, 331–457 + допуна)

Укупно ~ 74.358 (1688–1812, 1–457)

Објављена аналитика (VIII): Св. 1–11 (+1) (1688–1809, 1–420)⁶

⁴ Дејан Јакшић, „Фонд Вршачке епархије у Архиву Војводине”, *Темишварски зборник*, бр. 8, Нови Сад 2015, 183–187.

⁵ Дејан Јакшић, „Фонд Темишварске епархије у Архиву Војводине”, *Темишварски зборник*, бр. 7, Нови Сад 2014, 217–223.

⁶ 1. Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Analitički inventar (1688–1728), VIII/1, Sremski Karlovci 1987; Л. Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија* (1688–1849), Каталог одабраних садржаја докумената (1688–1728), VIII/1, друго, прерађено издање (приредио С. Радовановић), Нови Сад 1999; 2. Milan Jakovljević i L. Matković, *Bačko-bodroška županija (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1729–1755), VIII/2, Novi Sad 1991; 3. L. Matković, *Bačko-bodroška županija (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1756–1770), VIII/3, Novi Sad 1992; 4. L. Matković, *Bačko-bodroška županija (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1771–1779), VIII/4, Novi Sad 1993; 5. Л. Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија* (1688–1849), Каталог одабраних регеста (1780–1784), VIII/5, Нови Сад 1994; 6. Л. Матковић и Тадија Гросингер, *Бачко-бодрошка*

Прикази публикација и фонда: Св. 11 (1806–1809)⁷

– **Ф. 5 Илirsка дворска комисија, Дейуџаџија (1745–1777), 1702–1777**

Објављена аналитика (XIII) ~ 2545, Св.1 (цео распон, 1–67)⁸

Прикази публикација и фонда: Св. 2 (цео распон, 23–67)⁹

– **Ф. 7 Слободни војни комуниџеј Пејроварадин (1702–1918), 1702–1918**

Електронски облик ~ 7.304 (1702–1790, 1–33)

Објављена аналитика (XVII): 1 свеска (1702–1787, 1–15)¹⁰

Прикази публикација и фонда: Св. 1 (1702–1787, 1–15)¹¹

– **Ф. 8 Шајкашки граничарски батаљон (1763–1873), 1768–1878**

Картице и електронски облик ~ 9.498 (1768–1856, 1–77)

Приказ фонда¹²

– **Ф. 10 Тамишка жујанија (1731–1849), 1779–1849**

Објављене свеске ~ 268 (1731–1779, 1–2)

Картице ~ 18.907 (1779–1795, 3–153, регистри)

Електронски облик ~ 18.415 (1785–1790, 24–111; 1802–1811, 179–291)

жујанија (1688–1849), Каталог одабраних регеста (1785–1787), VIII/6, Нови Сад 1995; 7. Л. Матковић и Т. Гросингер, *Бачко-бодрошка жујанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1788–1789), VIII/7, Нови Сад 1996; 8. Л. Матковић, *Бачко-бодрошка жујанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1790–1793), VIII/8, Нови Сад 1997; 9. Л. Матковић, *Бачко-бодрошка жујанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1794–1800), VIII/9, Нови Сад 1998; 10. Дејан Јакшић, *Бачко-бодрошка жујанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1801–1805), VIII/10, Нови Сад 2005; 11. Д. Јакшић, *Бачко-бодрошка жујанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1806–1809), VIII/11, Нови Сад 2014;

⁷ Олгица Трбојевић, „Едиџија научноинформативних средстава о архивској грађи посвећена Бачко-Бодрошкој жупанији: Дејан Јакшић, *Бачко-бодрошка жујанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената из фонда број 2, свеска 11 (1806–1809)”, *Годишњак Историјског архива Града Новог Сада*, бр. 9, 225–232, Петроварадин, 2015; Зоран Вељановић, „Дејан Јакшић, *Бачко-бодрошка жујанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1806–1809)”, *Архивски анали*, год. 9, бр. 10, Нови Сад 2016, 94–96.

⁸ 1. Јован Валрабенштајн, *Илirsка дворска комисија, дейуџаџија – Беч 1745–1777. Commissio, Deputatio Aulica in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis – Wien*, Аналитички инвентар, XIII/1, Нови Сад 2000. 2. Ј. Валрабенштајн и Јован Караба, *Илirsка дворска комисија, дейуџаџија – Беч 1745–1777. Commissio, Deputatio Aulica in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis – Wien*, Аналитички инвентар, XIII/2, Нови Сад 2010.

⁹ Дејан Јакшић, „Јован Валрабенштајн, Јован Караба, *Илirsка дворска комисија, дейуџаџија – Беч 1745–1777. Commissio, Deputatio Aulica in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis – Wien*, Аналитички инвентар, Архив Војводине, Нови Сад, 2010”, *Сјоменица Историјског архива „Срем”*, бр. 10, Сремска Митровица 2011, 300–307.

¹⁰ Данијела Бранковић, *Слободни војни комуниџеј Пејроварадин (1702–1918) – Пејроварадински џровизорай и Слободна сјрељачка комјанија (1702–1787)*, Каталог одабраних садржаја докумената из фонда број 7, Нови Сад 2013.

¹¹ Дејан Јакшић, „Едиџија Научноинформативна средства о архивској грађи – Слободни војни комунитет Петроварадин”, *Сјоменица Историјског архива „Срем”*, бр. 13, Сремска Митровица 2014, 238–244.

¹² Љиљана Радовац, „Архивски фонд Шајкашки граничарски батаљон – Тител Tschakisten Gränz infanterie Bataillon (1763–1872) 1768–1873”, *Годишњак Историјског архива Града Новог Сада*, бр. 6, Нови Сад 2012, 50–60.

Укупно ~ 37.590 (1731–1811, 1–339)

Објављена аналитика (XIV): Св. 1–3 (1731–1790, 1–111)¹³

Прикази публикација и фонда: Св. 1–3 (1731–1790, 1–111)¹⁴

– Ф. 11 Торонјалска жујанија (1731–1849), 1779–1849

Картице ~ 22.338 (1779–1797, 4–225; 1798–1800, 241–245, регистри)

Електронски облик ~ 11.478 (1731–1780, 1–3; 1797–1799, 226–240; 1801–1812, 254–338)

Укупно ~ 33.816 (1731–1812, 1–338)

Објављена аналитика (XV): Св. 1–3 (1731–1790, 1–161)¹⁵

Прикази публикација и фонда: Св. 1–3 (1731–1790, 1–161)¹⁶

– Ф. 12 Илјрска дворска канцеларија (1791–1792), 1791–1792

Картице ~ 4.728 (1791–1792, 1–57)

Објављена аналитика (X): Св. 1–3 (1791–1792, 1–57)¹⁷

– Ф. 405 Бачка ејархија (–), 1775–1944

Електронски облик ~ 821 (1775–1944, 1–31)

– Ф. 408 Судалтерни суд за Тамишку, Торонјалску и Крашовску жујанију (1787–1790), 1778–1790

Електронски облик ~ 891 (1778–1790, 9–18)

– Ф. 474 Власјелински суд Сириј (1779–1805), 1779–1805

Електронски облик ~ 274 (1779–1805, 1–3)

¹³ 1. Владислав М. Тодоровић, *Тамишка жујанија (1779–1849)*, Аналитички инвентар (1731–1782), XIV/1, Нови Сад 2005; 2. Митар М. Крејић, *Тамишка жујанија (1779–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1782–1784), XIV/2, Нови Сад 2008; 3. Загорка Авакумовић, *Тамишка жујанија (1779–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1785–1790), XIV/3, Архив Војводине, Нови Сад 2015.

¹⁴ Дејан Јакшић, „Едиција научноинформативних средстава о архивској грађи посвећена Тамишкој жупанији”, *Годишњак Историјској архива Града Новог Сада*, бр. 4, Нови Сад 2010, 219–228; Д. Јакшић, „Загорка Авакумовић, *Тамишка жујанија (1779–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 3 (1785–1790), Нови Сад 2015”, *Сјоменица Историјској архива „Срем”*, бр. 15, Сремска Митровица 2016, 243–247.

¹⁵ 1. Дејан Јакшић, *Торонјалска жујанија (1731–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1731–1785), XV/1, Нови Сад 2008; 2. Олгица Трбојевић, *Торонјалска жујанија (1731–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1786–1790), XV/2, Нови Сад 2011; 3. О. Трбојевић, *Торонјалска жујанија (1731–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената (1791–1795), XV/3, Нови Сад 2017.

¹⁶ Дејан Јакшић, „Едиција научноинформативних средстава о архивској грађи посвећена Тамишкој жупанији”, *Годишњак Историјској архива Града Новог Сада*, бр. 4, Нови Сад 2010, 219–228; Д. Јакшић, „Олгица Трбојевић, *Торонјалска жујанија (1731–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 3 (1791–1795), Нови Сад 2017”, *Сјоменица Историјској архива „Срем”*, бр. 16, Сремска Митровица 2017, 259–261.

¹⁷ 1–3. Јован Валрабенштајн, *Илјрска дворска канцеларија – Беч (Illyrische Hofkanzlei - Wien)*, Аналитички инвентар, X/1–3, Нови Сад 1996 (2), 1997 (CD – 2006 г.).

Фондови Српског Војводства и Тамишког Баната (1849–1861)

– **Ф. 19 Дисџриктиуални врховни комесаријат за Бачку, Торонџал и Вршац (1849–1852), 1849–1852**

Картице ~ 3.198 (1849–1852, 1–22)

Објављена аналитика (IX): Св. 1–3 (1849–1852, 1–22)¹⁸

– **Ф. 20 Комесаријат за Средњу и Доњу Бачку (1849–1853), 1849–1853**

Картице ~ 4.506 (1849–1853, 1–28)

Објављена аналитика (XI): Св. 1–4 (1849–1853, 1–28)¹⁹

– **Ф. 21 Комесаријат за Горњу Бачку (1850–1853), 1850–1853**

Картице ~ 1.323 (1850–1853, 1–10)

Објављена аналитика (XII): Св. 1 (1850–1853, 1–10)²⁰

– **Ф. 23 Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат (1849–1861), 1849–1861**

Картице ~ 29.007 (1849–1860, 1–, регистри) – подфонд Президијални списи

Објављена аналитика (II): Св. 1–16 (1849–1860, 1–)²¹

¹⁸ 1–3. Слободан Радовановић, *Дисџриктиуални врховни комесаријат за Бачку, Торонџал и Вршац (Districts Ober-Commissariat für Bacska, Torontal und Verschetz) – Сомбор (1848–1852)*, Аналитички инвентар, IX/1–3, Нови Сад, 1993, 1994, 1996.

¹⁹ 1. Јован Валрабенштајн, *Комесаријат за средњу и доњу Бачку. Regierungscommissariat für nieder - und mittelbatschka – Сомбор (1849–1853)*, Аналитички инвентар (1849–1851), XI/1, Нови Сад 1997; 2. Ј. Валрабенштајн, *Комесаријат за средњу и доњу Бачку. Regierungscommissariat für nieder - und mittelbatschka – Сомбор (1849–1853)*, Аналитички инвентар (1851–1852), XI/2, Нови Сад 1998; 3. Данијела Бранковић, *Комесаријат за средњу и доњу Бачку. Regierungscommissariat für nieder - und mittelbatschka – Сомбор (1849–1853)*, Аналитички инвентар (1852), XI/3, Архив Војводине, Нови Сад 2003; 4. Д. Бранковић: *Комесаријат за средњу и доњу Бачку. Regierungscommissariat für nieder - und mittelbatschka – Сомбор, (1849–1853)*, Аналитички инвентар (1853), XI/4, Нови Сад 2003.

²⁰ Слободан С. Радовановић, *Комесаријат за Горњу Бачку. Regierungscommissariat für nieder - und mittelbatschka – Баја (1850–1853)*, Аналитички инвентар (1850–1853), XII, Нови Сад 1998.

²¹ 1. Slobodan Radovanović i Mira Derušek, *Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat (Landesverwaltung der Serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats)*, Analitički inventar, II/1, Sremski Karlovci 1978; 2. Biserka Tomurad i M. Derušek, *Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat (Landesverwaltung der Serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats)*, Analitički inventar, II/2, Sremski Karlovci 1979; 3. Tadija Grosinger, *Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat (Landesverwaltung der Serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats)*, Analitički inventar, II/3, Sremski Karlovci 1983; 4–6. T. Grosinger, *Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat (Landesverwaltung der Serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats)*, Analitički inventar, II/4–6, Novi Sad 1989–1991; 7–14. Тадија Гросингер, *Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат (Landesverwaltung der Serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats)*, Аналитички инвентар, II/7–14, Нови Сад 1992, 1993, 1994 (2), 1995 (3), 1996; 15. Т. Гросингер и Данијела Бранковић, *Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат (Landesverwaltung der Serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats)*, Аналитички инвентар, II/15, Нови Сад 1998; 16. Д. Бранковић, *Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат (Landesverwaltung der Serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats)*, Аналитички инвентар, II/16, Нови Сад 2000.

– Ф. 28 Политичко-орјанизациона комисија у Темишвару (1851–1852), 1851–1852

Електронски облик ~ 876 (1851–1852, 1–8)

Објављена аналитика (XVI): Св. 1 (1851–1852, 1–8)²²

Прикази публикација и фонда: Св. 1 (1851–1852, 1–8)²³

– Ф. 33 Српско-банајска земаљска комисија за орјанизациона ијшања (1853–1854), 1852–1854

Електронски облик ~ 1.085 (1852–1854, 2–12)

Објављена аналитика (XVI): Св. 1 (1852–1854, 2–12) – заједно са Ф. 28

Прикази публикација и фонда: Св. 1 (1852–1854, 2–12) – заједно са Ф. 28

– Ф. 34 Мешовија земаљска комисија за Српско Војводство и Тамишки Банај (1854–1861), 1854–1861

Електронски облик ~ 1.458 (1854–1861, 11–27)

Објављена аналитика (XVI): Св. 2 (1854–1861, 11–16)²⁴

Фондови 1861–1918

– Ф. 35 Друштво за Српско народно позориште (1861–1954), 1849–1954

Електронски облик ~ 8.252 (1849–1954, 4–17)

Објављена аналитика (XX): Св. 1–2 (1861–1927, 4–8)²⁵

Прикази публикација и фонда: Св. 1 (1861–1922, 4–6)²⁶

– Ф. 36 Министарство вера и просвете Краљевине Угарске (1867–1918), 1867–1918

Електронски облик ~ 2.963 (1867–1918, 1–17)

Објављена аналитика (XXI): Св. 1–2 (1867–1918, 1–17)²⁷

Прикази публикација и фонда: Св. 1 (1867–1918, 1–8)²⁸

²² Зоран Стевановић, *Комисије Српској Војводству и Тамишкој Банаји*, Каталог одабраних садржаја докумената, XVI/1, Нови Сад 2011.

²³ Дејан Јакшић, „Едиција научноинформативних средстава о архивској грађи посвећена комисијама Српског Војводства и Тамишког Баната”, *Архивски анали*, бр. 7, Нови Сад 2013, 174–179.

²⁴ Зоран Стевановић, *Комисије Српској Војводству и Тамишкој Банаји*, Аналитички инвентар, XVI/2, Нови Сад 2018 (у припреми). Серија XVI обухвата Ф. 28, 33 и 34.

²⁵ 1–2. Ненад Предојевић, *Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад* (1861–1941), Аналитички инвентар, XX/1–2, Нови Сад 2016, 2018 (CD).

²⁶ Дејан Јакшић, „Нова серија свезака аналитичког инвентара Архива Војводине – Друштво за Српско народно позориште”, *Зборник Мајнице српске за историју*, бр. 96, Нови Сад 2017, 167–169.

²⁷ Жужана Мезеи, *Министарство вера и просвете Краљевине Угарске* (1867–1918); Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (1867–1918). Аналитички инвентар / Analitikus leltár, XIX/1–2, Нови Сад 2016, 2018 (у припреми).

²⁸ Дејан Јакшић, „Нова серија свезака аналитичког инвентара Архива Војводине – Министарство вера и просвете Краљевине Угарске”, *Архив: часопис Архива Југославије*, Год XVIII, бр. 1–2, Београд 2017, 302–305.

– **Ф. 74 Зайоведништво утврђеној месџа Петроварадин (1914–1915), 1914–1915**

Електронски облик ~ 1.047 (1914–1915, 1)

Објављена аналитика (XVIII): Св. 1 (1914–1915, 1)²⁹

Прикази публикација и фонда: Св. 1 (1914–1915, 1)³⁰

– **Ф. 392 Историјско друштво у Новом Саду (1927–1941), 1861–1941**

Електронски облик ~ 1.187 (1861–1941, 3–6)

Објављена аналитика: Св. 1 (1861–1941, 3–6)³¹

Прикази публикација и фонда: Св. 1 (1861–1941, 3–6)³²

– **Ф. 406 Петроварадински војни суд (1914–1917), 1914–1917**

Електронски облик ~ 718 (1914–1917, 1–23)

Објављена аналитика: Св. 1 (1914–1917, 1–23)³³

Прикази публикација и фонда: Св. 1 (1914–1917, 1–23)³⁴

Збирке

– **Ф. 373 Збирка караџа и џанова 1794–1956**

Електронски облик ~ 1.376 (1794–1956)

– **Ф. 398 Збирка повеља и диглома 1565–1861**

Електронски облик ~ 50 (1565–1861)

Приказ збирке³⁵

– **Ф. 399 Збирка Монастирија 1706–1909**

Електронски облик ~ 181 (1706–1909, 1–3)

– **Ф. 468 Збирка диглома професија и занимања 1754–1913**

Електронски облик ~ 192 (1754–1913)

²⁹ Зайоведништво утврђеној месџа Петроварадин – Нови Сад (1914–1915), Службена љрејиска, XVIII, група аутора, Нови Сад 2014.

³⁰ Дејан Јакшић, „Зайоведништво утврђеној месџа Петроварадин – Нови Сад (1914–1915): службена љрејиска, Архив Војводине, Нови Сад 2014”, Сјоменица Историјској архива „Срем”, бр. 14, Сремска Митровица 2015, 249–253.

³¹ Ненад Предојевић, *Историјско друштво у Новом Саду (1927–1941) 1861–1941*, Аналитички инвентар (1927–1941), Нови Сад 2012.

³² Дејан Јакшић, „Ненад Предојевић, *Историјско друштво у Новом Саду (1927–1941) 1861–1941*, Аналитички инвентар (1927–1941), Архив Војводине, Нови Сад 2012”, *Архив: часојис Архива Јуославије*, Год XIV, бр. 1–2, Београд 2013, 283–286.

³³ Љиљана Бубњевић, *Петроварадински војни суд (Gericht des Festen Platzes Petrovaradin) (1914–1917)*, Аналитички инвентар, XXI, Нови Сад 2017.

³⁴ Дејан Јакшић, „Петроварадински војни суд – Аналитички инвентар Архива Војводине”, *Архив: часојис Архива Јуославије*, год 19, бр. 1–2, Београд 2018 (у штампи).

³⁵ Дејан Јакшић, Загорка Авакумовић, „Повеље и дипломе у Збирци Архива Војводине”, *Зайиси: јодишњак Историјској архива Пожаревац*, година 4, бр. 4, Пожаревац 2015, 46–52.

– Ф. 470 Збирка грађанских личних докумената 1743–1923

Електронски облик ~ 1.783 (1743–1923)

– Ф. 501 Збирка литографија Франца Гераша „Аустријска војска 1620–1860”

Картице ~ 64 (1854, 1–2)

Приказ збирке³⁶

– Ф. 563 Збирка канцеларијских књижа 12/13 век–1930³⁷

Електронски облик ~ 276 (12/13 век–1930, 1–10)

– Ф. 565 Збирка војних персоналних листа 1820–1869

Електронски облик ~ 22 (1820–1869, 1–8)

РЕЗИМЕ

Израда аналитичког инвентара који нам преноси садржај сваког предмета у фонду, важна је архивска делатност, посебно значајана за фондове који су писани страним језицима (латински, немачки, мађарски) и архаичним писмима (готица, стара ћирилица). Подаци о информативним средствима се стално мењају и допуњују, а стогодишњица преломне историјске 1918. године је добар разлог да се види шта се до сада по том питању урадило у Архиву Војводине који предњачи у обради старије архивске грађе, изради информативних средстава и њиховом објављивању.

Аналитичке описе налазимо на различитим носиоцима записа: свеска, картица, електронски облик. Обим података о фондовима и садржају архивске грађе непосредно зависи од степена сређености и обрађености неког фонда, односно израђених информативних средстава која прате фондове. Обавеза архива је да заштите архивску грађу и учине је доступном широком кругу корисника, што се постиже издавањем информативних средстава.

У старијем периоду, пре 1918. године, постоје три главне временске целине према којима су конституисани фондови: феудални (до 1848/49), Српско Војводство (1849–1861) и модерни период (1861–). Званични језици на којима је писана грађа углавном се подударају са ове три временске целине.

Овај рад даје преглед стања обраде старијих архивских фондова и збирки (до 1918), и информативних средстава о њима. Ради упознавања јавности, делатности заштите архивске грађе, могућностима за истраживачки рад и других важних задатака, излажу се подаци о аналитички обрађиваним фондовима: назив, број описа по носачима записа, годинама и кутијама грађе, публикавање, прикази фондова и публикација.

³⁶ Дејан Јакшић, „Збирка литографија Франца Гераша „Аустријска војска 1620–1852””, *Закљаци: годишњак Историјског архива Пожареваца*, год. 5, бр. 5, Пожаревац 2016, 49–53.

³⁷ Зоран Стевановић и Весна Башић (прир.), *Пути докумената. Методе и резултати истраживања времена насљанка најстаријих архивских докумената у Архиву Војводине*, Нови Сад 2016.

Dejan Jakšić

AN OVERVIEW OF THE STATE OF ANALYTICAL PROCESSING OF OLDER ARCHIVAL FONDS AND COLLECTIONS (UNTIL 1918) AND THEIR FINDING AIDS IN THE ARCHIVES OF VOJVODINA (2018)

Summary: The work gives insight into the state of analytical processing of older archival fonds (until 1918) and their finding aids in the Archives of Vojvodina (2018). By approaching the subject of finding aids, three main time groups have been determined in which the fonds are classified, the official language of the materials that match them, the origins and characteristics of the data as well as fonds specified for their content with the corresponding informative aids. For the purpose of informing the public, protecting the archival holdings and the possibility for its usage for research and other important tasks, the data is presented with regards to the analytically processed fonds, such as its: title, number of descriptions per unit of description, date and archival storage boxes, publishing, displaying fonds and publications.

Keywords: analytical processing, archival holdings, archival fonds and collections, analytical descriptions, archival finding aids, Archives of Vojvodina

UDC 930.25:659.3

Др Татьяна Иннокентьевна Хорхордина¹

Российский государственный гуманитарный университет (Москва)

Историко-архивный институт

Кафедра истории и организации архивного дела

Российская Федерация

АРХИВИСТ И ИСТОРИК: КОММУНИКАЦИОННОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В ИНТЕРЕСАХ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Аннотация: В статье рассматриваются взаимоотношения историков и архивистов в рамках системы «архив – исследователь». Анализируются изменения в деятельности архивов, связанные с внедрением новых информационных технологий. Отмечается, что в условиях информационного общества формально охранительные обязанности архивной службы расширяются до масштабов научно-исследовательской деятельности в интересах историков. Анализируется проблема совместной деятельности историков и архивистов, необходимым условием которой является сближение интересов и методов работы исследователя и архивиста. Определяется необходимость междисциплинарного диалога, «гармонического сочетания» результатов деятельности и интересов историков и архивистов.

Ключевые слова: архивы, архивный фонд, информационное общество, междисциплинарный диалог историков и архивистов, категории ценности и полезности документа

АРХИВИСТ И ИСТОРИЧАР: КОМУНИКАЦИЈСКА САРАДЊА ЗА ДОБРОБИТ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ

Сажетак: У раду се разматра однос између архивиста и историчара у оквиру система „архив – истраживач” и анализирају промене настале увођењем нових информационих технологија. Уочено је да су у условима постојања информационог друштва формалне обавезе архивских служби на заштити архивске грађе проширене до нивоа научноистраживачких послова, у интересу историчара. Апострофиран је проблем заједничке активности историчара и архивиста, чији неопходни предуслов представља зближавање интереса и метода рада истраживача и архивиста. Указује се на неопходност интердисциплинарног дијалога, као и ‘хармоничне повезаности’ интереса и резултата рада историчара и архивиста.

¹ Татьяна Иннокентьевна Хорхордина, Руски државни универзитет за хуманистику (Москва), Историјско-архивски институт, Катедра за историју и организацију архивске службе, Руска Федерација (Tatyana I. Khorkhordina, Russian State University for the Humanities – Moscow, Institute of History and Archives, Department of the History and Organization of Archives)

Ключе речи: архив, архивски фонд, информационо друштво, интердисциплинарни дијалог историчара и архивиста, категорије вредности и корисности документа

Изменения в деятельности архивов – информационного ресурса, и связанные с ними изменения в составе общекультурных категорий информационного общества, определяются особым местом, которое занимают архивы. Современное информационное общество, внедрение новых информационных технологий и расширение глобального информационного пространства ставит перед архивами новые вызовы и вопросы, ответы на которые необходимо искать всему научному сообществу: информационной безопасности и защиты государственной и личной тайны (частной жизни); повторяемости информации; аутентичности, жизненного цикла электронных документов; соблюдения принципа происхождения при комплектовании, систематизации и фондировании и т.д. С одной стороны, развитие цифровых технологий открыло потрясающие возможности в плане описания документов. С другой стороны, изменился сам способ создания документа: вместо записей на бумаге, поддающихся аутентификации, мы имеем теперь множество раскиданных электронных документов, неизменность, аутентичность и происхождение которых порой сомнительны. Архивисты теперь просто вынуждены заниматься техническими и концептуальными вопросами, связанными с самой природой документа, и, конечно, проблемами упорядочения, описания и доступности материалов.² Остро встают проблемы подлинности и уникальности цифрового документального объекта информации. Ведь ни один исследователь культуры (в широком смысле) не может ограничиться, скажем, массовой многотиражной печатной продукцией или другими источниками подобного происхождения. В архивах сохраняются документы, которые несут оригинальный заряд личной энергии автора. В этом смысле архивы всегда неисчерпаемы, они избыточны по своей информационной емкости, в них фиксируются не только результаты труда, но и тонкие механизмы творческого мышления автора. Так, специалист по истории повседневности XX – XXI вв. имеет возможность расширить источниковую базу своего исследования за счет использования метода сбора и записи «жизненных историй» – интервью всех видов (нарративных, полуструктурированных, биографических, лейтмотивных, фокусированных и проч.). Такие «устные истории» становятся для него не просто сбором, но созданием нового вида эмпирического материала. Исследователи, не располагающие возможностями лично и вслух «задать вопрос прошлому», работают с традиционными письменными памятниками. Среди них они выделяют прежде всего «эго-документы», то есть, документы личного происхождения – биографии, мемуары, дневники, письма, и т.д. Список источников данного вида непрерывно расширяется, включая сегодня уже и личные сайты в Интернете, которые позволяют понять человека и его поступки в конкретной ситуации, то, что отличает его повседневность – от жизни и поведения других, находящихся в тех же обстоятельствах.

Пользуясь психологическим приемом *вчувствования*, историк повседневности представляет свою интерпретацию чужих мыслей и слов, свой транскрипт – «перевод» с чужого эмоционального языка. Потому и сами труды историков, изучающих чужие эмоциональные жизни, стилистически отличны от многих научных трудов неравноду-

² Блоуин Ф., Розенберг У. Происхождение прошлого: «Подлинность» для историков и архивистов. СПб., 2017. С. 17.

шим, эмпатией, сопереживанием рассказываемому. В теории и историографии повседневности исходным постулатом можно считать концепцию А.С. Лаппо-Данилевского (1863-1919), в рамках которой феномен самоценности каждой человеческой личности, следование принципу уважения к «чужой одушевленности» являются фундаментальными. В этом плане Лаппо-Данилевский был категорическим противником позитивистской тенденции «растворения человеческой личности в массе».³

Таким образом, суть происходящих ныне перемен заключается в том, что жизнь каждого человека и человечества в целом происходит под все более растущим влиянием на сознание и самосознание личности компьютерных технологий, в частности, глобальной Интернет-сети. Исчезают пространственно-временные барьеры, которые ограничивали распространение информации, делали процесс ее создания и использования управляемым, целенаправленным, предсказуемым. Происходящие перемены определяют содержание новой реальности, в рамках которой пришло осознание того, что автором, то есть творцом информации, потенциально становится каждый член человеческого сообщества.

Хотим мы этого или не хотим, но отмеченные процессы все более отчетливо определяют всеобщий вектор развития человечества в целом. Мир предстает в рамках этой реальности как постоянно меняющееся произведение живой культуры, как результат диалогического общения между людьми, которых раньше разделяли барьеры времени и пространства. Прошлое становится частью настоящего и определяет будущее. Современная культура может жить и развиваться, когда осознает себя частью всемирной культуры.

Не подлежит сомнению тот факт, что историки-исследователи, и архивисты составляют неотъемлемый и важный структурный элемент в мировом научном сообществе. Поэтому изменение научной парадигмы ставит нас перед необходимостью решать вопрос о характере взаимоотношений историка и архивиста, содержания приоритетных целей и направлений научных изысканий.

Сегодня отношения архивистов и историков строятся на основе междисциплинарного диалога, «гармонического сочетания» результатов их деятельности на профессиональной основе. Органическая связь интересов и деятельности историка-исследователя и архивиста позволяет установить принципы необходимой гармонии между ними. Эта гармония свободно рождается в процессе научного творчества. Еще в 1923 г. в статье «Историк-археограф-архивист» литературовед и архивовед С.В. Рождественский (1868-1934) отмечал: «принцип разделения только тогда дает научные плоды, когда он осуществляется при условии равной научной компетенции сотрудников и хорошей взаимной осведомленности».⁴

С этой основной мыслью связан вывод Рождественского, необычайно актуальный для сегодняшнего дня: «Архивист перестал быть чиновником и должен стать научным работником высшей квалификации, равноправным сотрудником историка-исследователя и археографа...».⁵

В идеале в личности ученого должны быть объединены качества историка-исследователя, археографа-публикатора, и архивиста-хранителя подлинной, исходной само-

³ Лаппо-Данилевский А. С. О принципах социологической доктрины О. Конта. М., 1905. С. 16.

⁴ Рождественский С. В. Историк-археограф-архивист // Архивное дело. 1923. Вып. 1. С. 11.

⁵ Там же.

ценности текста, понимающего неисчерпаемость источника, в какой бы форме и «оболочке» он ни выступал. Чем тщательнее будет готовиться архивист в своей технической и научной работе к очередным запросам, какие предъявляет историк, тем большую ответственность он возлагает на историка за обращение к архивному материалу. Однако вольно или невольно, но вместо идеи синкретизма, целостности подхода к источнику как к самоценному произведению культуры, отчетливо вырисовывается принцип иерархического подхода – за историком признается право на индивидуальное творчество, археограф также является активным участником научного процесса, и только архивисты остаются коллективным поставщиком сырья, то есть материалов, питающих их творческую мысль. Между тем, это одна из задач архивиста, и даже отнюдь не высшая.

Мне представляется, в условиях информационного общества и с учетом требований новой реальности традиционная пирамида «историк-археограф-архивист» может быть перевернута. В ее основание должна быть положена научная работа архивиста, который ответственен за создание единого мирового архивно-информационного пространства в интересах и историков-исследователей. Историк анализирует и интерпретирует источники, редко задумываясь о том, что сами источники уже были обработаны до него архивистом. Ученый использует документы для анализа исторической информации и исторического знания, тогда как архивист обрабатывает их, чтобы эту информацию и знание можно было выявить и извлечь.⁶

Археографы-публикаторы служат в данных исторических обстоятельствах промежуточным звеном между архивом и пользователями исторической информации. Историки предлагают свою интерпретацию опубликованных и неопубликованных документов на основе достигнутого к настоящему времени уровня научных знаний.

Возможна ли «гармония» интересов и методов исследователей в условиях этой перевернутой пирамиды – не «историк-археограф-архивист», а «архивист-археограф-историк»? Да, но только при высочайшем профессионализме историка, который неизбежно сочетает себе черты исследователя, археографа и архивиста.

Отметим, что сам Рождественский не отрицал возможности другой, отличающейся от его личной концепции, схемы соотношения или, если хотите, другого варианта решения. Одна из последних фраз его статьи звучит: «В идеале... эти силы, немыслимые одна без другой, должны находиться состоянии равновесия. Но в действительной жизни науки каждая эпоха создает особое их сочетание, особенно выдвигая значение той или другой».⁷

И это справедливо, хотя бы потому, что для архивиста труды историков тоже являются специфической частью вечно живого информационного потока.

Другой представитель петербургской школы – ученый, историк, библиограф и книговед Д.Н.Егоров (1871-1931), в значительной части дополняет и развивает идеи Рождественского, что в еще большей степени отвечает требованиям современной системы научных представлений о мире и человеке: «Архивы меняются, потому что все изменилось вокруг архива; он теряет прежнее, специальное и узкое значение..... приобретает новое, непреходящее значение – служит еда ли не самым ценным материалом для восстановления прошедшего. Словом, он приобретает высокое научное, самостоятельное

⁶ Блоун Ф., Розенберг У. Происхождение прошлого: «Подлинность» для историков и архивистов. СПб., 2017. С. 8.

⁷ Рождественский С. В. Историк-археограф-архивист // Архивное дело. 1923. Вып. 1. С. 12.

значение, и перестает быть придатком того или иного ведомства».

Современный архив требует величайшей специализации, поэтому, заключает Егоров, архивист «... должен быть вполне уверен в государственной необходимости предстоящего ему служения».⁸

Как видим, и Егоров и Рождественский в своих рассуждениях приходили к мысли о необходимости целенаправленного воспитания высокообразованного, культурного, свободного в своем творчестве архивиста, научно активного и уверенного в своем будущем.

При такой постановке вопроса главное, что каждый из этих представителей – и историк, и археограф, и архивист – будет способен понять и оценить труд коллеги. Каждый – в рамках диалога равноправных и равноценных культур – внесет свой профессиональный вклад в формирование единого архивно-информационного пространства, тем более, что сегодня основным вектором современного знания стало стремление к интеграции и междисциплинарному синтезу.

Польза и Ценность – вот два крайних полюса на шкале виртуального компаса, по которому люди приходят в архивы. Парадокс состоит в том, что при всей близости этих двух понятий по своему содержанию, они противоположны по своим результатам. Не случайно слова «польза» и «пользователь» имеют общий корень. Нередко с точки зрения конкретного пользователя, все, что в архиве бесполезно для него, не должно занимать места в хранилище. Этот путь – утилитарного, конъюнктурного, идеологизированного отношения к архивам. Он ведет к разрушению исторически сложившихся фондов, насильственному разъятию органически сложившегося «тела» архивов.

Другой путь – гипертрофированное отношение к архивам как к бессистемному собранию одинаково ценных документов разных видов, типов и происхождения. В истории были замечены Плюшкины-коллекционеры, заполнявшие полки и стеллажи всеми бумагами, которые попадали им под руку, и не подпускали к ним исследователей. По сути, это тоже гибельный путь для архивов, поскольку в бессистемном болоте таких коллекций утонет всякий.

Определяя роль и место историко-документального наследия, хранящегося в архивах, рукописных отделах музеев и библиотек, в общей системе культурных ценностей, важно отметить несостоятельность представлений о неструктурированном океане источников, где каждый пользователь может «вырвать» нечто важное по его собственной иерархии ценностей. Необходим системный подход к корпусу взаимосвязанных источников как исторических явлений. Документ, чья информационная функция заключается в его способности быть источником информации, предстает при этом отражением проблемных ситуаций и ценностно-научных ориентиров для историка.

Задача архивиста – выявить, обеспечить комплектование и сохранность документов, предоставить исследователю доступ и возможность прочитать и интерпретировать документ адекватно заложенному в нем содержанию. Архивист выступает как уникальный специалист по локализации любого представляющего научно-исторический интерес документа, определению границ фонда – соответствующей среды обитания, сохранению, описанию и использованию архивного наследия.

Однако исторически сложилось так, что на протяжении веков архивисты вынуждены лавировать в узком проливе между Сциллой по имени польза и Харибдой

⁸ Егоров Д.Н. Образование архивиста на Западе // Архивное дело. 1923. Вып. 1. С. 12- 13.

по имени ценность. Это объясняется двойной природой накопленного в хранилищах документального наследия. С одной стороны, архивист выступает как госслужащий, призванный удовлетворить текущие запросы исследователей и предоставить им на основании действующего законодательства свободный доступ к вверенным под его ответственность документам. С другой, он обязан обеспечить сохранность и эффективное приумножение документальных фондов и архивов как важного атрибута российской государственности и инструмента общественного самопознания. При этом проблема экспертизы ценности архивных документов была и остается одним из самых острых, болевых участков в отношениях между историками – с одной стороны, и архивистами – с другой. Именно здесь, буквально по живому, приходится проводить демаркационную линию между утилитарным (праксиологическим) пониманием полезности документа (или, что в принципе одно и то же - его актуальности, важности, значения, с точки зрения властного государственного аппарата или иного собственника), и морально-ориентированным (аксиологическим) пониманием ценности документа. Если первая сводима в определенной степени к политекономической категории потребительской стоимости, то вторая имеет более сложный характер: аксиологический же подход может быть положен в основу исторического (гуманитарного) архивоведения. Праксиология вполне может быть представлена в виде идейного фундамента документоведения, особенно в бизнес-сфере или области менеджмента (управления). Обусловлено это прежде всего тем, что для праксиолога характерен «презентистский» тип видения мира. То есть, для него реально существует только свое личное, нынешнее, настоящее время, а прошлое и будущее представляются чем-то абстрактным, красивым, но бесполезным... Он - бастард постиндустриального мира, стремящийся свести всю сложность живого бытия к прямым и однозначным ответам. В архивоведении отмеченный мировоззренческо-поведенческий подход свелся к культу системно - тематического, или «библиотечного» принципа формирования архивов, что некогда на Западе называлось «пертицепринципом», и за возврат к которому ратовали и ратуют обычно адепты редуцированного мышления.

Архивисты обязаны обеспечить высокую информационную плотность принятых на постоянное хранение документов, исходя из понятия непреходящей исторической ценности этих документов, независимо от характера сиюминутных, конкретных запросов тех или иных групп возможных пользователей. И здесь понятие ценности недопустимо подменять понятием конкретной полезности документов для данного пользователя – индивидуального или коллективного для локальной или массовой аудитории, поскольку для информантов с разными информационными потребностями информативность одного и того же исторического документа будет неодинаковой.

Ценность постоянна, она соотносится с информационными потребностями всего общества, в том числе с потребностями, еще неизвестными в данное время. Ценность объективна, в то время как полезность конкретна и субъективна.⁹ Приведем в этой связи поучительную историю одного события, связанного с разграничением ценности и полезности документов. произошедшую в Национальном архиве Франции в 1913 г. В одном из номеров «Научного исторического журнала» была опубликована заметка О.А. Добиаш-Рожественской (1874-1939), которая обратила внимание на эпизод столкновения директора Национального архива Ш. Ланглуа (1863-1929) с президентом посто-

⁹Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. М.: РГГУ, 2001. С. 255.

янной комиссии архивов, историком А. Оларомю. Суть конфликта заключалась в том, что Ш. Ланглуа распорядился уничтожить часть материалов XIX в. Мотивировал свое решение он тем, что эти материалы не пользуются спросом исследователей, и в течение долгого времени их никто не заказывает. Французские историки решительно воспротивились этому, и победили: Ш. Ланглуа свое решение отменил. О.А. Добиаш-Рождественская привлекла внимание исследователей на права, которыми пользуются их коллеги во Франции, когда дело касается архивов.¹⁰

Понятие «архивы» все время стремится к расширению своего содержания, то есть движется по одному вектору – от направленности на удовлетворение конъюнктурной потребности пользователя к выполнению высокой миссии по сохранению документальных памятников для будущих поколений, когда ценность сохраненного документа может быть оценена только с неизвестной нам пока точки зрения будущих поколений.¹¹

В середине 80-х годов прошлого века архивовед Б.С. Илизаров установил, что это движение не является равномерно-прогрессивным и постоянным. Он отметил в истории отношений архивов с государством и обществом различные зигзаги, крутые повороты и даже отступления от основной тенденции развития архивов, объясняя это социальной природой документального достояния нации.

Сегодня это объяснение уже не кажется достаточным. Ограничимся простой констатацией факта. Она состоит в том, что вопрос о месте и роли архивов в системе государственных органов, ведомств и учреждений, каждый из которых является одновременно и фондообразователем, и пользователем, а также о возможности удовлетворить требования тысяч и тысяч исследователей – остается жизненно важным для каждого архивиста, понимающего ответственность возложенной на него миссии хранителя документальных ценностей. И главным вопросом комплектования архивов и отбора документов на хранение является вопрос выработки существенных критериев, определяющих, станет ли документ частью исторического документального наследия. Архивисты во все времена предлагали разные пути решения общей задачи, которая стоит перед обществом, государством и человечеством в целом, - сохранить связь поколений, сделать все возможное, чтобы не погасла свеча культуры и знаний, зажженная для нас в незапамятные века.

Особую остроту в условиях информационного общества, приобретают вопросы, связанные с определением роли, места и функций традиционных архивохранилищ и архивных учреждений. Принципы отношений в системе «архив - пользователь» должна определять гуманитарная стратегия коммуникативной функции архивистов. Конечно, человек «выстраивает» архивы сообразно своим актуальным потребностям. Но в то же время архив активно воздействует на формирование человека, способного наладить и поддерживать с ним плодотворную коммуникацию в условиях информационного общества. Не потребитель определяет суть архивов, а архивы определяют объективный вектор отношений между собой и пользователем. Попытки же редуцирования функций архивов только к сфере обслуживания пользователей или только к сфере обслуживания государственного аппарата, – в прямом или в переносном смысле (и

¹⁰ Добиаш-Рождественская О. А. Архивный конфликт в Париже // Научный исторический журнал. 1914. № 3. С.140; Подробнее см.: Хорхордина Т.И. Российская наука об архивах: История. Теория. Люди. М.: РГГУ, 2003. С.435-437.

¹¹ Маяковский И.Л. Архивы как одна из областей краеведческой работы // Краеведение.1927. №1. С. 54.

то, и другое наблюдалось в истории архивного строительства в России) неизбежно вызывают общее понижение культурного и интеллектуального уровня социума. Таким образом, вопрос о необходимости изменения коммуникативной стратегии в системе «архив-пользователь» в условиях, когда на первый план выдвигается не историческая, надвременная ценность ретроспективного документа, а его сиюминутная польза как информационного сырья для инноваций, приобретает жизненно важное значение. Особенно наглядно антигуманитарная сущность потребительского подхода проявляется в моменты социальных кризисов – революционных потрясений, острых социальных катаклизмов, включая все типы войн, в том числе гражданские, межэтнические и т.п. В периоды Смуты, то есть отсутствия властной Системы, понятие памяти, раздвигая психофизиологические границы, превращается в важнейшую категорию общественного сознания, с чем непосредственным образом связано понимание Архива как института структурированной памяти, материализованной преемственности связи поколений, народа, страны, в конечном счете, культуры, которая создается и воспроизводится человеком в ходе исторических процессов. Архивы как глубинная опора и фундамент исторической памяти первыми начинают чувствовать разрушительные тектонические напряжения в недрах государства. Если центральная власть не может или не желает заниматься архивами, ее функции принимают на себя культурные силы общества – подвижники, находившиеся до наступления социально-политических кризисов на периферии внимания со стороны государства. Историки и архивисты – вольно или невольно подстраховывая отжившие или разрушенные элементы государственного аппарата – образуют совместные операции по спасению документальных свидетельств о прошлом, ведя осознанную борьбу с тотальным забвением.

В ходе «красной смуты» начала XX века миссия создававшихся с 1880-х гг. губернских ученых архивных комиссий по спасению документальных памятников старины как основы национального самосознания, вне зависимости от политических взглядов и убеждений, была продолжена их преемниками – Союзом Российских архивных деятелей (1917-1924).

Общее в деятельности этих уникальных в истории мировой культуры организаций состоит, на наш взгляд, в том, что они попытались в периоды породившей их Смуты в качестве программной установки выдвинуть понимание этического измерения Памяти.¹²

Оба института были порождением Смуты, реакцией общества на бессилие властей сохранить одну из важнейших составляющих культуры и государственности – архивы.

Парадоксально, но именно короткий период с 1917 по конец 1919 г., отмеченный революционной смутой, стал поистине «медовым месяцем» в отношениях между российскими историками и архивистами, которые совместно спасали от гибели архивы.¹³

Централизация архивного дела основывается немалой степени на принципе универсализма. Он сводится к тому, что документоведы и архивисты должны выявить фонды для постоянного хранения, обеспечить их классификацию и систематизацию внутри архива, снабдить всем необходимым аппаратом учета и научно-справочным конвоем и, наконец, обеспечить возможность их использования не только для сегодняшних пользователей, но и в интересах будущих поколений.

¹² Давыдов Ю.Н. Этическое измерение памяти // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. М., 1990. С. 167.

¹³ Хорхордина Т.И. История архивоведческой мысли. М.: РГГУ, 2012. С.435-437.

Этот комплекс проблем был сравнительно легко решаем на теоретическом и практическом уровнях в условиях, когда все бюджетные организации являлись авторами - фондообразователями, но не собственниками создаваемых ими документов. Собственником Архивного фонда выступало государство, которое определяло правила оформления документов и порядок работы с ними. С началом перестройки, а точнее, после принятия закона о предприятиях и предпринимательской деятельности, система административного принуждения начала давать сбои. Многочисленные акционерные общества, товарищества, частные и смешанные предприятия и т.п. физические и юридические лица не имели никакого понятия о том, что делать с отработанными документами. Страну захлестнул бурный поток «предприятий», которые регистрировались, делали «быстрые» деньги и уходили в небытие, спрятав концы в воду. Так историческая наука и общество утратили ценнейшие исторические источники знаний по способам «первоначального накопления капитала» в эпоху российской приватизации в 1990-е гг.

В условиях различных видов собственности владелец того или иного комплекса документов отнюдь не всегда осознает свою ответственность как «фондообразователя» перед историей. Более того, многие личные, например, семейные фонды и ценные собрания письменных свидетельств могут безвозвратно уйти из культурного пространства, будучи попросту незамеченными архивистами.

Избежать непростых решений об уничтожении документов в рамках экспертизы ценности документов невозможно, даже когда речь идет о цифровых документальных комплексах. Рост в геометрической прогрессии количества документов в последние десятилетия буквально ошеломил архивистов, которые в сложившихся условиях и обстоятельствах пытаются выработать стратегию сохранения и уничтожения материалов, чтобы не допустить повторения трагических потерь целых документальных комплексов: вспомним, что в первое послереволюционное десятилетие в России (1917-1927) по идеологическим причинам собрания промышленных и банковских документальных фондов были уничтожены как макулатура, а оставшиеся фрагменты оказались рассеяны по различным коллекциям и частным собраниям.

В двойственности задач архивиста как служащего и как ученого состоит специфика его профессии. Архивисты принимают под свою крышу умершие «тела» документов - и возвращают им вечную жизнь в новом качестве, жизнь в понимании духовном, выводят их из узкого, земного мирка, именуемого документооборотом, и включают их в огромный мир гуманитарной культуры, в безграничный мир духовной жизни Человека.

Но они же властны и приговорить их к небытию, уничтожению. Правда, по сравнению с прежними временами, когда архивное дело развивалась во многом в рамках идеологического прагматизма и ведомственного произвола, ныне ситуация выглядит принципиально иной. Сегодня судьба Архивного фонда России регулируется законами, которые учитывают и полезность архивов и их ценность.

Путь к такому пониманию существа двойственной природы архивов был далеко не прост. До сих пор в архивоведении многие фундаментальные понятия переосмысливаются, «оживают», реанимируются, им возвращается первоначальный, глубинный смысл. Следуя принципам демократизации, заключавшихся в обеспечении большей доступности архивов для ученых, и их централизации, историки и архивисты - авторы идейной основы подготовленного ими Декрета об архивном деле от 1 июня 1918 г., столетие которого мы отмечаем в этом году, рассматривали российские архивы как единое целое, не выделяя отдельно центральные, ведомственные и местные образования. Все

они объединялись емким понятием «фонд». Это была, если выразаться современным языком, культурологическая парадигма, которая противостояла административно-учрежденческой. Все они были равно доступны самым различным категориям пользователей, и в то же время представляли одинаковую ценность, хотя и для разных категорий собственников и владельцев.

У этого противостояния – давние традиции. Приведем одно из самых глубоких определений архивного фонда, автор которого, стоявший у истоков реформы архивного дела В.В.Снигирев отмечал: «Архивный фонд есть своего рода геологическое напластование, исторически сложившаяся индивидуальная группа архивных материалов, объединенных в одно органически целое, выросших, так сказать, - на одном корню.....».¹⁴ Знатоки оценят по достоинству эту формулировку 1919 г., где фонд рассматривается в духе учения В. И. Вернадского о ноосфере всего живого, или «космистов».

Сегодня, в условиях существования различных форм собственности, вопросы комплектования внутренне целостного архивного фонда в национальном масштабе - как единого целого - вновь выходят на первый план. На наш взгляд, именно местные архивы, находящиеся ближе всего к жизни фондообразователя – будь-то отдельная личность или мелкое предприятие, общественное объединение и т.д. – становятся главным источником выявления, отбора и сохранения документальных свидетельств о настоящем, внося организованное начало в спонтанный процесс фондообразования.

Возьмем, к примеру, распространенный термин «Единый государственный архивный фонд». Первоначально все слова в этой синтагме писались с маленькой буквы. Это имело свой смысл – они были равноправными и отражали идею централизации архивов в целях их спасения от гибели и скорейшего введения в научный оборот.

Затем с большой буквы стали писать первую половину термина, акцентируя административно-управленческий аспект уже осуществленной централизации, а точнее – «огосударствления» архивов.

Мы делаем сегодня акцент на словах «архивный фонд», учение о котором составляет ядро науки об архивах.

Историк не может провести плодотворных и полноценных изысканий в области прошлого без опоры на целостный архивный фонд документов. Без методически поставленной и систематической работы над изучением состава, происхождения и судеб архивных фондов невозможно историческое изучение событий и явлений. И здесь как раз фонд и является генетически и структурно целостным историческим источником. Его особенность заключается в отражении прошлого сквозь призму информационных связей конкретного фондообразователя. При этом сами связи между запечатленными фактами и событиями даны в нем в «готовом» виде, заложенными фондообразователем. Научиться читать не только архивные документы, но и архивную «ткань», понимать исторический и культурный контекст, в котором создавались, отбирались, описывались и сохранялись архивные источники – краеугольный камень исторического осмысления архивных фондов, необходимое звено в процессе поиска источников. Понимание своеобразия процесса поиска архивных исторических источников делает возможным акцентировать внимание на эвристическом значении источниковедения и архивоведения как единого целого в системе информационного обеспечения исторической науки. В

¹⁴ Снигирев В.В. Важнейшие достижения западно-европейской теоретической мысли и практики в области архивной работы // Тверской областной объединенный музей. Фонд музея. Оп. 1. Папка 431. Л 25.

связи с этим и архивисты и историки обязаны уважать не только целостность архивного фонда, но и органическую связь между документами и деятельностью, в контексте которой были созданы. Суть этой архивной доктрины лаконично сформулировал еще в 1904 г. архивовед А.П. Воронов (1864-1912): «Все, что жило самостоятельно в прошлом, должно жить самостоятельно и в архиве. Распознать эти организмы в архиве есть первая задача каждого истинного архивариуса... Библиотека есть нечто, тогда как архив есть некто, а потому архив не может расчленяться произвольно, как библиотека...».¹⁵

Перефразируя известное выражение М.И.Глинки, можно сказать, что мы возвращаемся к истокам, когда архивы, как музыку, создавал народ, а архивисты, как композиторы, только аранжировали ее. Именно в этом сегодня заключается высший смысл профессии архивиста, его, если хотите, историческая миссия.

Общеизвестно, что результативность поиска исследователя во многом зависит от знания взаимосвязи справочников, путеводителей, баз данных, которые готовит архивист. Информационные возможности, емкость фонда, уровень его информативности повышаются благодаря развитию поисковых средств, создающихся в целях лучшей организации использования документального наследия архивов, и служащих для обеспечения пользователя необходимой ему документной ретроспективной информацией.

В связи с этим актуальны слова В.О. Ключевского (1841-1911) о соотношении труда архивиста и исследователя, которые «делают одно дело, только в разные моменты его движения, производства: первый копает руду, второй, вместе с ним промыв ее, собирает и отливает промытые крупинки в цельные слитки».¹⁶

Таким образом, условия для работы исследователя, «окрыляющей» его творчество, создает архивист, предоставляющий своей деятельностью возможность эффективно выявлять неопубликованные источники. В этом и заключается взаимное проникновение интересов и методов работы историка и архивиста.

¹⁵ Воронов А.П. Архивоведение: Конспект лекций, читанных в С-Петербургском археологическом институте. С-Пб., 1904. С. 45.

¹⁶ Цит. по: Киреева Р.А. В.О. Ключевский как историк русской исторической науки / Отв. ред. М.В. Нечкина. М.: Наука, 1966. С.162..

Tatyana I. Khorkhordina

ARCHIVIST AND HISTORIAN: COMMUNICATION INTERACTION IN THE INTERESTS OF HISTORICAL SCIENCE

Abstract: The article considers the relationships between historians and archivists within the system “archive – researcher” and analyzes the changes associated with the introduction of the new informational technologies. It is noted that formal protective duties of the archival service in the conditions of the informational society expand to the extent of scientific research for the benefit of historians. The author raises the problem of collaborative activity between historians and archivists, a necessary condition of which is the rapprochement of the interests and the methods of work of a researcher and an archivist. The need for interdisciplinary dialogue is determined, as well as “harmonious combination” of the results of the activity and interests of historians and archivists.

Keywords: archives, archival fund, informational society, for interdisciplinary dialogue between historians and archivists, acquisition and collection, expert evaluation of the documents, categories of the value and usefulness of a document

UDC 930.25

Dr Peter Pavel Klasinc¹

Mednarodni inštitut arhivskih znanosti Trst–Maribor
Republika Slovenija

АРХИВСКА ЗНАНОСТ „СКОЗИ ТРНЈЕ ДО ЗВЕЗД”

***prispevek posvečam mag. Sredoju Laliću**

Izvleček: Morda predstavlja današnji čas priliko, da podrobneje ali pa na novo opredelimo arhivskoznanost. Res je, da v literaturi zasledimo vrsto definicij, ki jih lahko brez problemovakceptiramo ali samo vzamemo na znanje. Poraja pa se nam lahko upravičeno vprašanje ali so te definicije primerne tudi za današnji čas. Razvoj študijskih programov arhivistike (1. stopnja), arhivistike in dokumentologije (2. stopnja) in arhivskih znanosti (3. Stopnja) na Alma Mater Europaea – Evropskem centru Maribor, kaže na to, da je definicijo arhivske znanosti potrebno opredeliti na novo. Osnoveza to najdemo v novi definiciji » Arhivistika je samostojna akademska, multidisciplinarnain interdisciplinarna znanost«. Raziskave teh arhivskih znanosti so predstavljene v mnogihčlankih in razmišljanjih mednarodno uveljavljenih arhivskih strokovnjakov iz celega sveta.

Ključne besede: definicije, arhivska znanost, opredelitev arhivistike v študijskih programih, Alma Mater Europaea

АРХИВСКА НАУКА „ОД ТРЊА ДО ЗВЕЗДА”

Сажетак: Можда данашњица представља време у којем би архивистичку науку требало прецизније одредити или изнова дефинисати. Истина је да је у литератури могуће пронаћи низ дефиниција које можемо једноставно прихватити или само констатовати. Међутим, могло би се поставити разумно питање о томе да ли су такве дефиниције примерене за данашње време. Развој студијских програма архивистике (дипломских студија), архивистике и документалистике (мастер студија) и архивистичких наука (докторских студија) на високошколској установи Alma Mater Europaea – Европски центар Марибор показује да дефиниција архивистичке науке захтева промене. Основе за такву тврдњу проналазимо у новој дефиницији о архивистици као „самосталној академској, мултидисциплинарној и интердисциплинарној науци”. Истраживање помених архивистичких наука је предочено у многим чланцима и размишљањима међународно признатих архивских стручњака из читавог света.

Кључне речи: дефиниције, архивистичка наука, реализација, дефинисиње архивистике у студијским програмима, Alma Mater Europaea

¹ Петер Павел Класинц, Међународни институт за архивску науку Трст–Марибор, Словенија (Peter Pavel Klasinc, International Institute for Archival Science of Trieste and Maribor, Slovenia)

Uvod

Za vse znanosti velja, da s to besedo lahko opredeljujemo tiste dejavnosti, ki na svojem področju raziskovanja zadostijo kriterijem 1. poznavanja predmeta raziskovanja, 2. vzroke raziskovanja in 3. metodo raziskovanja.² Taki pristopi raziskovanja veljajo tudi za arhivsko znanost, morda je najstarejša dejavnost arhivskih znanosti zajeta v priročniku za pisarniško poslovanje iz leta 1571³. Nato lahko iščemo raziskovalne dejavnosti arhivskih znanosti v poslovanju z arhivskim gradivom⁴ v zadnjem času pa je arhivska znanost zajeta v obstoju elektronskega poslovanja in v nastanku elektronskih dokumentov.⁵

Meni najbližji je pregled arhivskih znanosti glede na definicije se prične pri dr. Wolfgangu Leeschu, ki za metodiko, razčlenbo in pomen arhivistike (arhivske znanosti)⁶ ugotavlja, da si cer vsi poznajo arhiv, kot varuhe pomembnih pisnih virov, vendar o arhivski znanosti ne vedo ničesar. Tu so vzroki, da se postavlja vprašanja ali je arhivistika sploh znanost in koliko je kot znanost relevantna.

Nadalje dr. Willy Flach v arhivski znanosti vidi vse tiste discipline, ki služijo varovanju, pripravi in posredovanju zgodovinskih virov.⁷ Vendar ta definicija ne zadostuje. Šele dr. Adolf Brennecke, je glede na principe razvojnega načela arhivske znanosti, te uradno vpeljal leta 1897 v pruskem tajnem državnem arhivu. To je rezultat znanstvene utemeljitve nizozemskih arhivistov, saj postavlja logično zgrajen sistem, ki arhivsko znanost umešča v enak položaj z ostalimi znanostmi.

Sistem arhivske znanosti ima torej svoje nove korenine v teoriji nizozemskih arhivistov, ki so določili, »da je arhiv celota, ki je ni mogoče samovoljno oblikovati«. S tem je bilo postavljeno osnovno izhodišče za vsakega arhivista, »ki ne sme spisovnega gradiva izločevati in obravnavati posamezno« Vemo, da se to počne pri diplomatiki, glede na vsebino pa to pogosto počno tudi zgodovinarji. Arhivisti vedno in povsod sledijo najprej pripadnosti.

Arhivska znanost nima za cilj preiskovati posameznega dokumenta, ampak raziskuje: strukturo celotnega arhiva (fonda), pogosto zgodovino arhiva ali fonda, dokumente, ki so postali del tega arhiva (fonda), arhivsko teorijo, principe po katerih je bil arhiv (fond) urejen, obstoj posameznega arhiva (fonda) in obstoj njegove lastne ureditve.

Arhivska znanost ne more biti samo znanje o arhivskem gradivu, kakor tudi ne more biti poznavanje arhivskega gradiva samega, arhivska znanost. Pojemovna razlika med (dokumenti)

² Luciana Duranti, *Arhivski zapisi, Teorija in praksa*, /prevredla Kolanović in Križman, Zagreb 2000, 242.

³ Weidling, T. (2013). »Den äldsta arkivläraren: Jacob von Rammingens båda läroböcker i registratur- och arkivskötsel från 1571, samt en monografi om arkiv från 1632 av Baldassare Bonifacio« [The oldest archival science: Jacob von Rammingen's two manuals of registry and archival management from 1571, and a monography on archives from 1632 by Baldassare Bonifacio]. *Scandinavian Journal of History* (in Swedish). 38 (2): 270–271. doi:10.1080/03468755.2013.776405.

⁴ Ernst Posner, »Some Aspects of Archival Development Since the French Revolution,« *American Archivist* 3, no. 3 (July 1940): 159–174. Terry Cook, »What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift,« *Archivaria* 43, no. 1997 (February 1, 1997): 17–62.

⁵ Duranti, Luciana; Heather Mac Neil (January 1996). »The Protection of the Integrity of Electronic Records: An Overview of the UBC-MAS Research Project«. *Archivaria*. 1 (42): 46–67. Retrieved 2007-02-16.

⁶ Dr. Wolfgang Leesch, *Methodik, Gliederung und Bedeutung der Archivwissenschaft*, v: *Archivar und Historiker*, str. 13 sl.

⁷ Dr. Willy Flach, *Vom Wesen der Archivwissenschaft*, v: *Archivmitteilungen*, 1953, str. 42 sl.

listinami, uradnimi spisi in matičnimi knjigami ter njihovimi pododdelki ter podobno, res lahko vzbuja interes pri zgodovinarjih in drugih uporabnikih arhivskega gradiva, pri arhivistih pa ne, ker ti pojmi sami po sebi ne predstavljajo arhivskega principa ureditve. Glede na to lahko rečemo, da danes v dobi nastajanja velikih količin dokumentov, arhivisti ne potrebuje več znanja s področja pomožnih zgodovinskih ved, kot so paleografija, diplomatika, sfragistika, geneologija, heraldika, ipd., res pa je tudi, da te vede svojih raziskav brez pomoči arhivistov in uporabe arhivskega gradiva ne bodo mogle uspešno izvajati.⁸

Arhivska znanost – Arhivistika

Arhivistika je samostojna akademska multidisciplinarna in interdisciplinarna znanost kar tolmačimo s tem, da je samostojna – glede na pedagoško študijsko znanstveno raziskovalne pozicije, akademska – glede pozicioniranja znotraj univerzitetnega oz. fakultetnega študija (Fakulteta za arhivistiko), multidisciplinarna – glede na različne in vsesplošne vsebine in informacije v arhivskem gradivu, interdisciplinarna – glede na poglobljen enoten sistem posamezne stroke in znanost – glede na to, da poznamo predmete, vzroke, metode in omejitve raziskovanja. Arhivsko znanost delimo na: znanstveno raziskovalni del in strokovni del.

Ob pripravi tega teksta in ob upoštevanju knjige dr. Jožeta Žontarja, *Arhivska veda v 20. stoletju*⁹, in po pregledu tovrstne strokovne literature, sem zbral in v nadaljevanju navajam nekaj definicij, ki so bile v nekoč v uporabi in so neke aktualne še danes v vsakem primeru pa so tesno povezane z razvojem arhivske znanosti, torej z arhivistiko na splošno.

* Arhivistika je veda, s katero označujemo neko znanje, ki se ukvarja s teoretičnimi in praktičnimi rešitvami na področju upravljanja z dokumentarnim in arhivskim gradivom.

* Arhivistika je nova znanost, ki se ukvarja z vrednotenjem, prevzemanjem, urejanjem, opisovanjem, dolgoročno hrambo, uporabo in z zagotavljanjem verodostojnosti arhivskega gradiva.

* Arhivistika proučuje znanja, ki so potrebna za obvladovanje dokumentarnega in arhivskega gradiva od njegovega nastanka, urejanja, vrednotenja, prevzemanja, opisovanja, dolgoročne hrambe, arhiviranja in tudi kasnejše morebitne uporabe, ne glede na to, ali je gradivo zapisano v klasični (papirni) ali elektronski obliki.

* Arhivistika je znanstvena veda, ki mora brez kompromisov obravnavati vsa področja arhivske teorije in prakse.

* Arhivistika je veda, katere cilj ni proučevanje posameznih dokumentov, temveč raziskovanje strukture celotnega arhivskega gradiva (raziskuje njegovo zgodovino, nastanek in pojavnost posameznih dokumentov, vzroke za nastanek in vzroke in načine za določanje arhivskega gradiva med dokumentarnim gradivom).

* Arhivistika je znanost, ki se ukvarja z arhivsko teorijo in prakso.

* Arhivistika je znanost, ki se ukvarja z formiranjem fonda.

* Arhivistika je znanost, ki se ukvarja z arhivskim in dokumentarnim gradivom in dokumenti.

⁸ Dr. Wolfgang Leesh, *Methodik, Gliederung und Bedeutung der Archivwissenschaft*, v: *Archivar und Historiker*, 1985, str. 17. sl.

⁹ Jože Žontar, *Arhivska veda v 20. Stoletju*, Ljubljana 2003, 144 strani; V uvodnem delu je na straneh 9 in 10 objavljen izbor kvalitetne literature nastale med leti 1980 in 2000.

* Arhivistika je znanost, ki se ukvarja s celotami, spisi in načini odlaganja spisov.

* Arhivistika je znanost, ki se ukvarja z urejenostjo dokumentarnega in arhivskega gradiva, zaradi dostopnosti.

* Arhivistika je znanost, ki rešuje pravna vprašanja arhivov, delovanje arhivov in standardov.

* Arhivistika je znanost, ki skrbi za organizacijo dela v arhivih.

* Arhivistika je znanost, ki ustvarja spoznanja in metode, ki bodo opravičile delovanje in obstoj arhivov.

* Arhivistika je znanost, ki proučuje obstoj, urejanje, upravljanje, vodenje, hrambo, vzdrževanje ter pomen arhivskega gradiva za dokazovanje nekih pravic države ali državljanov, opredeljuje pisno kulturno dediščino.

* Arhivistika je znanost, ki raziskuje:

- arhivsko teorijo in prakso,
- arhivsko tehniko,
- arhivsko zakonodajo,
- zgodovino arhivov,
- in ostalo.

* Mednarodni pojem za izraz arhivistika je lahko tudi arhivologija.¹⁰ Opredeljena je kot veda o upravljanju in katalogiziranju arhivskega gradiva.

Primer 1. Iz spletnih strani Filozofske fakultete v Zagrebu, Hrvaška:

„Arhivistika je skup znanja o naravi i značajkama arhivskoga gradiva i djelatnosti arhiva. Arhivistika je razmjerno mlada znanost, razvila se posljednjih sto godina i danas možemo reći da je oblikovala svoju teoriju, metodologiju i praksu. Arhivska teorija je skup arhivističkih ideja o tome što je arhivsko gradivo; arhivska metodologija je skup arhivističkih ideja o tome kako postupati s tim gradivom; arhivska praksa je primjena teoretskih i metodoloških ideja u određenim situacijama”.

Primer 2. Wikipedija

„Arhivistika je pomožna zgodovinska veda, ki deluje na področju varovanja arhivskega gradiva. S pomočjo arhivistike raziskujemo arhiv kot institucijo, arhivsko dokumentarno gradivo in teorijo arhiviranja”.

Primer 3. Archival Science - incl. option to publish open access - Springer

www.springer.com/cultural+and+media+studies/journal/10502

“Archival Science promotes the development of archival science as an autonomous scientific discipline. The journal covers all aspects of **archival science** theory, methodology, and practice”.

Primer 4. Springer

“Archival science, or archival studies, is the study and theory of building and curating archives, which are collections of recordings and data storage devices. To build and curate an

¹⁰ O pomenu besede, piše doc. dr. Miroslav Novak v gradivu za akreditacijo magistrskega študijskega programa Arhivistike in dokumentologije. Maribor, 2012

archive, one must acquire and evaluate recorded materials, and be able to access them later”.

Pogled v kratko zgodovino arhivskih znanosti

Trditev, da je arhivistika mlada znanost ne drži povsem. Če gledamo na arhivistiko v širšem pomenu, potem moramo upoštevati zgodovino nastanka posameznih držav, ki so že v času ustanavljanja skrbele za svoje arhive in ob tem uporabljale oz. zaposlovale ljudi, ki so se ukvarjali in skrbeli za arhivsko gradivo.

V Stari Grčiji so mesta znotraj svojih središč gradila posebne prostore imenovane »arheion«, kjer so hranili arhivsko gradivo. V času rimskega imperija so poznani državni uradniki imenovani »tabularius« oz. arhivisti. Taki so delovali tudi na današnjem ozemlju Slovenije, kar dokazujeta tudi dva ohranjena spomenika-nagrobnika (v Ptuj, in v Ljubljani), ki prinašata podatke o tabulariusu. Znano je tudi, da je Karel Veliki v mestu Achen, v centru svoje države imel prostor za arhiv in v njem zaposlene, ki so skrbeli za hrambo arhivskega gradiva.

Navedeno na kratko dokazuje, da arhivistika ni mlada veda, vendar pa za vsa obdobja ni ohranjenih podatkov, ki bi dokazovali oziroma s katerimi bi utemeljevali obstoj arhivistike. Obstoj nekaterih elementov sodobne arhivistike segajo v 16. stoletje in so povezane so z ustanavljanjem oziroma formiranjem nacionalnih držav. Ko so nastajale nacionalne države, so nastajale tudi državne institucije in z njimi povezani so tudi nastanki nacionalnih arhivov.

Arhivistika kot znanost, ki je daljše časovno obdobje imela in še danes ima svoj razvoj, ki je tesno povezan in je v so odvisnosti od:

- a) tehničnega razvoja, formiranja arhivskih prostorov (arhitekturna vprašanja, vprašanja lokacije arhiva, notranja razporeditev prostorov), ustreznosti arhivskih škatel (izdelava, material, uporaba), klimatskih, varnostnih in drugi pogojev tehničnega varovanja,
- b) strokovnega razvoja (strokovna obdelava gradiva, urejanje, popisovanje, klasifikacija, itd).

Arhivistika kot znanost je v zadnjih desetih, dvajsetih letih povezana z razvojem informacijskih tehnologij oziroma informacijske družbe (področje nosilcev podatkov, dokumentov, nastalih v digitalni obliki, digitalizacijo gradiva).

Arhivistika kot znanost se je in se še med drugim ukvarja s vprašanji:

- odbiranja arhivskega gradiva med dokumentarnim gradivom
- zbiranja in hranjenja arhivskega gradiva (dokaz o poslovanju države, državnih institucij, dokazovanje neke pravice države ali posameznika, za raziskave,...
- javnosti in uporabe arhivskega gradiva
- digitalizacije gradiva
- arhivske zakonodaje (prvi arhivski zakon v Sloveniji 1966)
- uveljavljanja arhivskega gradiva (določanje arhivskega gradiva pri ustvarjalcih)
- usposabljanj za delo z dokumentarnim in arhivskim gradivom

Zaključki

Odprta ostajajo še mnoga vprašanja, saj je med drugim nedorečena pozicija glede uvrščanja arhivske znanosti v področje humanističnih ali družboslovnih znanosti.

Poskušajmo uveljaviti definicijo da je »Arhivistika samostojna akademska multidisciplinarna in interdisciplinarna znanost« saj so od ohranjenosti in dostopnosti arhivskega gradiva odvisne mnoge znanstvene raziskave, pa naj gre za zgodovino ali v glavnem vseh zgodovinskih pomožnih ved, kakor tudi historične geografije, umetnostne zgodovine, zgodovine književnosti in podobno, med drugim tudi mednarodnih odnosov in politike, knjižničarstva, muzejstva, arhitekture, ekonomije, medicine, gradbeništva, strojništva, prava in vseh področji delovanja valoriziranih ustvarjalcev, ki so dolžni po preteku določenih let predati svoje arhivsko gradivo v pristojne arhive.¹¹

Na koncu naj o arhivskih znanostih zapišem, da je arhivistika kot ciljna znanost, oblika znanstveno raziskovalne dejavnosti, ki se ukvarja s problemi nastajanja, obdelave, varovanja in uporabe arhivskega gradiva. Jasno je tudi, da znanstveno urejen arhiv (arhivski fond) po ureditvi odseva prvotno ureditev (provenienco), kakor tudi način delovanja ustvarjalca. Le na tak način je omogočen znanstveniku, raziskovalcu, uporabniku neposreden dostop do virov – podatkov, ki so temeljnega pomena za njihove raziskave. Prav zaradi tega pa države ustanavljajo državne arhive, kako zanje skrbijo pa je lahko ugotoviti s posameznimi analizami. Posebnost arhivskih znanosti torej arhivistike je znanstveno raziskovalni in študijski sistem evidentiranja arhivskega gradiva v arhivih izven lastne države.

Peter Pavel Klasinc

ARCHIVAL SCIENCE “PER ASPERA AD ASTRA”

Summary: Perhaps now is a chance to redefine archival science in its core or at least in more detail. We can find a series of definitions in literature that we can accept or take knowledge of without problems. However, a reasonable question may arise whether these definitions are appropriate for modern times. The development of study programs in archival science as well as archives and records management at Alma Mater Europaea – European Center Maribor shows that the definition of archival science needs to be redefined. Now we know “archivistics (or archivology) is an independent academic, multidisciplinary and interdisciplinary science”.

Keywords: definitions, archival science, defining archivistics in study programs, Alma Mater Europaea

¹¹ I. C. Becker, V. Koal, Archivische Handeln, Strategien und Perspektiven unter dem Einfluss neuer Technologien, Archivschule Marburg, Nr. 62, 2017, 240 strani, več avtorjev.

UDC 930.25:004

др Михаил Васильевич Ларин¹

Российский государственный гуманитарный университет (Москва)

Историко-архивный институт

Кафедра автоматизированных систем документационного обеспечения управления

Российская Федерация

ЭЛЕКТРОННЫЙ ДОКУМЕНТ КАК СРЕДСТВО СОХРАНЕНИЯ АРХИВНОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация: Проблема архивного хранения электронных документов в современных условиях является весьма актуальной. Ученые и специалисты многих стран, включая российских архивистов и документоведов, активно работают над ее решением. В данной статье дан анализ текущей ситуации и раскрыты основные задачи, которые необходимо решить в сфере электронных документов для их полноценного внедрения как средства сохранения архивной информации. Рассматривается понятийный аппарат электронных документов, выделены их основные группы. Предложены методы решения задачи по эффективному применению электронных документов для архивного хранения документной информации.

Ключевые слова: архив, электронный документ, обеспечение сохранности, архивный документ, долгосрочное хранение, правила хранения, информационные технологии

ЕЛЕКТРОНСКИ ДОКУМЕНТ КАО СРЕДСТВО ЧУВАЊА АРХИВСКИХ ПОДАТАКА

Сажетак: Током четврт века спровођења активних студија о електронском документу, Русија је прикупила обиман научни потенцијал и искуство у практичном раду са електронским документима. Међутим, не постоји сигуран одговор на питање о поузданости електронског документа као средства чувања архивских података. У исто време, стратегија „Развој информационог друштва у Руској Федерацији” и програм „Дигитална економија у Руској Федерацији” зацртали су мере које би прошириле употребу електронског документа и његовог преноса у оквиру електронског управљања документима на свим нивоима јавне управе. Да би ови планови били успешно спроведени неопходно је решити велики број задатака. Јединствена терминологија

¹ Михаил В. Ларин, Руски државни универзитет за хуманистику (Москва), Историјско-архивски институт, Катедра за аутоматизовани систем управљања документима, Руска Федерација; Mikhail V. Larin, Russian State University for the Humanities – Moscow, Institute of History and Archives, Department of Record Management Automated Systems

электронского документа још увек није формирана, што ствара одређене потешкоће у утврђивању вредности электронского документа. Чини се да би приоритет требало да буде одабир и идентификација објекта документа који би могао да буде спојен са заједничким концептом – „електронским документом.” Постоје четири главне групе електронских докумената. Прва група се састоји од електронских докумената који читав свој животни циклус проживе у електронском облику. Друга група су дигиталне копије папирних и других аналогних записа. Препоручљиво је да се базе података односе на трећу групу, која у појединим случајевима може представљати неки вид архивских складиштења података (регистри, листе, инвентари). Четврту групу чине мејлови, комуникација мобилним телефонима, интернет веб-документација, друштвене мреже, веб-сајтови. Такође, требало би обратити пажњу на мноштво докумената створених без учешћа човека у информационом систему електронского документа (роботика), који представљају значајан сегмент који би исто тако могао бити архивиран. Решење проблема чувања архивского електронского документа суочава се са бројним препрекама. Задаци архива постају све компликованији захваљујући потреби за дугорочним чувањем електронских докумената, с обзиром на то да се морају обезбедити посебни услови за то. Само у овом случају електронски документ ће послужити људима и друштву као поуздано средство за чување архивских документарних информација.

Кључне речи: архив, електронски документ, архивски документ, чување, дугорочно складиштење, правила складиштења, информационе технологије

За прошедшую четверть века активного изучения электронных документов накоплена достаточно обширная историография по данной теме как в нашей стране, так и за рубежом. Как известно, термин «электронный документ» начал активно использоваться в России с конца 1990-х гг. в связи с созданием и широким использованием в управлении современных информационно-коммуникационных технологий и информационных систем. В первую очередь началось изучение понятия электронного документа, его свойств, признаков и функций². В ряде исследований были затронуты правовые вопросы функционирования электронных документов, касающиеся, прежде всего их юридического статуса³. Важным аспектом проблемы представляется вопрос о новых

² См. об этом: *Рысков О.И.* Исследование нормативно-методического обеспечения и практики применения электронных документов в деятельности федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации (1993–2004 гг.). Автореф. дис.... канд. ист. наук. М., 2004; *Залаев Г.З.* Анализ и классификация электронных документов // Вестник архивиста, 1999. № 2–3. С. 60; *Тихонов В.И.* Сущностные характеристики, состав и классификация электронных документов // Документация в информационном обществе: электронное делопроизводство и электронный архив. Доклады и сообщения на VI Международной научно-практической конференции, 24–25 ноября 1999 г. М., 2000. С. 204–218. С. 59; *Ларин М.В.* Некоторые проблемы эволюции управленческого документа // Документация в информационном обществе: электронное делопроизводство и электронный архив. Доклады и сообщения на VI Международной научно-практической конференции, 24–25 ноября 1999 г. М., 2000. С. 46–47; *Сокова А.Н.* Электронный документ и электронный архив // Делопроизводство, 1999. № 1. С.6. и др.

³ *Копылов В.А.* К вопросу об информационной собственности // Научно-техническая информация. Сер. 1 Теория и методика информационной работы. М.: ВИНТИ, 1998. № 3. С. 4.; *Бачило И.Л.* Современные правовые проблемы документирования информации // Документация в информационном обществе: электронное делопроизводство и электронный архив. Доклады и сообщения на VI Международной научно-практической конференции, 24–25 ноября 1999 г. М., 2000. С. 10–11; *Семилетов С.И.* Правовые проблемы электронных документов в системе электронного документирования // Документация в информационном обществе: электронное делопроизводство и электронный архив. Доклады и сообщения на VI Международной научно-практической конференции, 24–25 ноября 1999 г. М., 2000. С. 151.

атрибутах, сопровождающих жизненный цикл подобного документа – речь идет о метаданных и форматах электронных документов, изучаемых учеными и специалистами⁴. В ряде исследований были предприняты усилия по комплексному представлению научно-методических решений в сфере электронных документов⁵, в том числе и обобщение зарубежного опыта⁶. Однако уверенного ответа на ключевой вопрос о пригодности электронного документа в качестве надежного средства хранения архивной информации в течение длительных исторических периодов в настоящее время пока не найдено.

К настоящему времени ученым и специалистам удалось достаточно далеко продвинуться по пути теоретических исследований и разработки практических решений, касающихся работы архивов с электронной (цифровой) документацией. Однако накопленного опыта пока еще недостает для исчерпывающего ответа по названной проблеме. Тем не менее, реалии информационного общества требуют неуклонного движения в сторону дальнейшей информатизации страны.

Методологической базой такого движения выступают два программных документа, принятых в стране в последние годы. Это прежде всего «Стратегия развития информационного общества в Российской Федерации на 2017 - 2030 годы»⁷. Стратегия определяет цели, задачи и меры по реализации внутренней и внешней политики Российской Федерации в сфере применения информационных и коммуникационных технологий, направленные на развитие информационного общества, формирование национальной цифровой экономики, обеспечение национальных интересов и реализацию стратегических национальных приоритетов, в том числе: продвижение проектов по внедрению электронного документооборота в организациях, создание условий для повышения доверия к электронным документам, осуществление в электронной форме идентификации и аутентификации участников правоотношений.

Вторым важнейшим ориентиром развития является Программа «Цифровая экономика Российской Федерации» утвержденная распоряжением Правительства Российской Федерации от 28 июля 2017 г. № 1632-р. в развитие Стратегии развития информационного общества. Реализация этой Программы осуществляется в соответствии с целями, задачами, направлениями, объемами и сроками реализации основных мер государственной политики Российской Федерации по созданию необходимых условий для развития цифровой экономики Российской Федерации, в которой данные в цифровой

⁴ Ларин М.В., Рысков О.И. Электронные документы в управлении: научно-методическое пособие. М.: ИПО «У Никитских ворот», 2008. 208 с. Ларин М.В. Нормативно-методическое обеспечение управления документами в Российской Федерации: проблемы и перспективы // Документация в информационном обществе: нормативно-методическое обеспечения управления документами: Докл. и сообщ. на XXI Междунар. науч.-практ. конф. 18-19 ноября 2014 г. /Росархив, ВНИИДАД, М., 2015. С.25-34. Кюнг П.А., Козлов А.Д., Силина И.Г. Сравнительный анализ форматов файлов электронных документов постоянного (долговременного) хранения.

⁵ Документоведческие и архивоведческие проблемы электронных документов: Аналитический обзор / Росархив, ВНИИДАД; М., 1999. 218 с. Электронные документы: Программа научных исследований (2001-2010 гг.) /Росархив, ВНИИДАД; рук. темы М.В. Ларин. М., 2000. 35 с. Деп. в ОЦНТИ по документоведению и архивному делу № 10595. Ларин М.В. Управление документацией в организации. М.: Научная книга, 2002. Гл. 2.3 Электронная документация. С. 87-102.

⁶ Зарубежный опыт управления электронными документами и организации их архивного хранения: аналит. обзор. М.: ВНИИДАД, ИПО «У Никитских ворот», 2014. 387 с.

⁷ Указ Президента Российской Федерации от 9 мая 2017 г. № 203 «О Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017 - 2030 годы».

форме являются ключевым фактором производства во всех сферах социально-экономической деятельности, что повышает конкурентоспособность страны, качество жизни граждан, обеспечивает экономический рост и национальный суверенитет.

Важнейшими задачами программы являются разработка изменений в нормативные правовые акты в целях формирования базовых понятий и институтов цифровой экономики. Для решения этих задач были созданы рабочие группы, в том числе и по вопросам нормативного регулирования ряда вопросов делопроизводства и архивного дела (в том числе определение понятий «электронный документ», «электронный архив», «единая цифровая среда доверия и т.п.). План мероприятий по направлению «Нормативное регулирование» программы «Цифровая экономика Российской Федерации» предусматривает внесение изменений в федеральные законы «Об архивном деле в Российской Федерации», «Об обязательном экземпляре документов», «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» и иные нормативные правовые акты в части уточнения понятия электронного документа, определения процедур его хранения и использования. Нужна полноценная нормативная правовая база, регламентирующая создание, хранение и использование электронных документов в процессе делопроизводства и в архивах. Задачи, которые время поставило в повестку дня, чрезвычайно масштабны, новы, а сроки, установленные правительством на их реализацию, весьма ограничены. Положение осложняется тем обстоятельством, что в течение длительного периода нормативная база в указанных направлениях практически не развивалась.

Какие же новые подходы и новые взгляды на решение острых и прямо скажем, застаревших проблем в указанной предметной области мы видим сегодня? Согласно Дорожной карте, которая сформулирована в целях реализации положений программы цифровой экономики, в 2018 г. должны быть обеспечены условия внедрения информационных технологий при совершении юридических значимых действий и разработаны предложения по устранению действующих ограничений; предложения по формированию основных понятий и институтов, определяющих в том числе принципы безбумажного взаимодействия, использования электронного документа, электронного дубликата документа, электронного архива и т.п.; особенности оформления трудовых отношений в цифровой экономике, в том числе в части перехода на безбумажное взаимодействие работников и работодателей (введение электронного формата заключения трудового договора, оптимизация иных «бумажных» обязанностей работодателя); создание правовых условий для формирования единой цифровой среды доверия.

Планируется обеспечить ведомственный (СЭД) и межведомственный (МЭДО) электронный документооборот с применением электронной подписи. В 2019 году предполагается установить единые требования по автоматизации ведомственного документооборота на базе систем электронного документооборота, включая архивное хранение документов во всех органах власти. А уже в 2020 году все федеральные, региональные и муниципальные органы власти должны использовать МЭДО для юридически значимого обмена электронными документами. Долю ведомственного и межведомственного электронного документооборота в 2025 планируется довести до 90 %. Однако, чтобы успешно выполнить эти планы, необходимо решить целый ряд задач, которые возникают на этом пути.

На наш взгляд, первая проблема фундаментального характера – это проблема терминологии и понятийного аппарата. Подходы к ее решению можно сравнить с легендарными попытками возведения вавилонской башни. Каждый из участников этого про-

цесса строит «свою» вавилонскую башню, не учитывая ни общего замысла, ни языка других «строителей». Казалось бы, с учетом значения информационных технологий в современном мире, принятый в 2006 г. федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и защите информации» должен был четко сформулировать терминологию электронного документа и электронного документооборота. Однако как раз эти понятия в законе не получили правового решения. Несмотря на то, что в 2010 году данный закон был дополнен определением электронного документа как «документированной информации, представленной в электронной форме, то есть в виде, пригодном для восприятия человеком с использованием электронных вычислительных машин, а также для передачи по информационно-телекоммуникационным сетям или обработки в информационных системах»⁸, ясности ситуации он не добавил. Данное определение подчеркивает аспекты электронного документа лишь как средства коммуникации, как объекта для передачи документированной информации по разным видам информационных телекоммуникационных сетей или систем. К сожалению, с точки зрения архивоведения и документоведения в этом определении не говорится ни о требованиях к его содержанию (аутентичность, подлинность, целостность), ни о юридическом статусе документа. Это является серьезным недостатком данного определения и затрудняет его полноценное применение в делопроизводстве и архивном деле.

Не случайно мы наблюдаем понятийную разногласицу в ведомственных нормативных актах, в которых заходит речь об электронных документах. Приходится с сожалением констатировать, что при разработке нормативных актов, касающихся электронных документов, профессиональные требования со стороны делопроизводства и архивного дела либо не учитываются, либо подгоняются под удобную для разработчиков схему. При этом ученые - документоведы однозначно считают, что суть электронного документа должна определяться через ближайшее родовое понятие «документ», а не через понятие «документированная информация»⁹.

Но, как бы удивительно это ни звучало, в России пока не сформулировано законодательного определения понятия «документ». В действующем законе «Об информации...» есть термин *документированная информация*, но понятие *документа* отсутствует. Документированная информация – это один из важнейших элементов «документа» как предмета и объекта документоведения, но не тождественное ему понятие. Пользоваться определением документа из смежного законодательства (ФЗ «Об обязательном экземпляре документов» от 29.12.1994 №77-ФЗ) применительно к сфере делопроизводства не вполне корректно, поскольку данный закон предназначен для библиотечно-информационной сферы и не распространяется на архивные и электронные документы¹⁰. В связи с этим, можно сделать недвусмысленный вывод о том, что без четко очерченного понятия документ, сложно говорить о таком же однозначном понимании электронного документа, а значит, воспринимать его как надежное средство трансляции докумен-

⁸ Федеральный закон от 27.07.2006 № 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» // СЗ РФ, 31.07.2006, N 31 (1 ч.), ст. 3448.

⁹ См.: Янкова В.Ф. К определению понятий «документ», «официальный документ», «электронный документ» // Современные технологии делопроизводства и документооборота. 2015. № 3. С. 6-16.; Янкова, В.Ф. Нормативное регулирование понятийного аппарата в сфере управления электронными документами // Отечественные архивы, 2018. № 2. С. 23-30.

¹⁰ Федеральный закон от 29.12.1994 №77-ФЗ «Об обязательном экземпляре документов» // СЗ РФ от 2 января 1995 г. № 1 ст. 1.

тальной памяти.

В отсутствие законодательно установленной дефиниции документа и с учетом потребности практики в ее формулировании, вполне естественно, предпринимаются попытки восполнить данный пробел со стороны ученых и специалистов. Существует множество определений документа в локальных нормативных актах, стандартах, в работах ученых-документоведов и архивистов, представителей других отраслей знания. В свое время нами была отмечена триединая сущность документа: информация, материальный носитель и фиксация информации с возможностью ее идентификации через реквизиты¹¹. Собственно говоря, вокруг этих компонентов документа и «вяжутся» авторские кружева множества определений документа, по сути, отличающиеся друг от друга набором слов. Не вдаваясь в более глубокую и аргументированную дискуссию по поводу структуры и содержания имеющихся определений документа, скажем лишь, что при таком разнообразии подходов к определению термина «документ», дать непротиворечивое и научно обоснованное определение электронного документа представляется непростой задачей.

Сложности в решении данного вопроса начинаются с законодательства. Анализ определения электронного документа из действующего закона об информации показывает, что законодатели понимают под электронным документом документированную информацию, представленную в электронной форме, то есть, в этом определении законодатель выделяет «электронную форму» документа. В «Правилах обмена документами в электронном виде при организации информационного взаимодействия» появляется термин «документ в электронном виде» как структурированная совокупность данных, обрабатываемая с использованием информационных технологий и представляющая собой установленный набор реквизитов, включая реквизиты, содержащие регистрационные данные документа и усиленную квалифицированную электронную подпись¹². Возникает вопрос, а является ли «документ в электронном виде» электронным документом? Идет речь в нормативных актах федерального уровня об одном и том же предмете, или же о разных?

С такой же ситуацией мы столкнемся в определении электронного документа в ряде национальных стандартов¹³. При этом в дополнение к двум названным выше понятиям добавляется «документ в цифровой форме», что приводит к неопределенности в терминологическое поле. Этот ряд примеров можно было бы продолжить. Исходя из этого, можно сделать вывод, что в настоящее время не существует однозначной терминологии электронного документа, что создает известные трудности в определении ценности электронных документов как средства сохранения архивной информации.

В связи с этим представляется, что в данной ситуации приоритетным направлением исследований должно стать выделение и идентификация документальных объектов, которые можно объединить общим понятием – «электронные документы», т.е. документы, информация которых представлена в электронной (цифровой) форме.

С учетом этого, сделаем попытку очертить круг электронных документов как по-

¹¹ Ларин М.В. Развитие понятия «документ» // Делопроизводство, 2000, №1, с.5.

¹² Постановление Правительства РФ от 25 декабря 2014 г. № 1494 «Об утверждении правил обмена документами в электронном виде при организации информационного взаимодействия».

¹³ ГОСТ 2.0.51-2013 «Единая система конструкторской документации. Электронные документы. Общие положения». М.: Стандартинформ, 2014. С.2.; ГОСТ Р 7.0.95-2015 «СИБИД. Электронные документы. Основные виды, выходные сведения, технологические характеристики. М.: Стандартинформ, 2015. 11с.

тенциальных трансляторов документальной памяти. По нашему мнению, можно обозначить четыре основные группы электронных документов. Первую и основную группу составляют электронные документы, весь жизненный цикл которых протекает в электронном виде. Вторую – цифровые копии бумажных и других аналоговых документов. К третьей группе целесообразно отнести базы данных, которые в ряде случаев могут быть объектами архивного хранения (реестры, списки, кадастры). В основанной на управлении с помощью данных и использующих технологии блокчейна цифровой экономике они привлекают особое внимание. Четвертая группа – это сообщения электронной почты, мобильной связи, веб-документы интернета, социальных сетей, сайтов, контент которых также можно расценивать как своеобразные электронные документы.

Безусловно, необходимо более глубоко исследовать с позиций классического архивоведения вопросы архивного хранения и пригодности в качестве средства сохранения архивной информации различные типы современных информационных ресурсов. Только после всестороннего научного анализа и теоретического обоснования можно будет сделать выводы о целесообразности и методах хранения в архивах не только классических архивных документов, включая электронные документы, но и информации в виде данных, записей, баз данных, сжатого контента из документов¹⁴. Такого рода нововведения должны быть закреплены в архивном законодательстве и правилах работы архивов.

Совершенно без внимания со стороны документоведов и архивистов остается громадный массив документов, создаваемых без участия человека в информационных системах или автоматическими устройствами, образно говоря, «роботизированная» документация. По мнению отдельных специалистов, документы и сообщения, автоматически генерируемые информационными системами, в скором времени будут доминировать по объему в организациях цифровой экономики¹⁵. Думается, что определенная часть таких документов из банковских, платежных, почтовых, информационных и других подобного рода систем заслуживает рассмотрения как новая категория документоведения. Следовало бы поразмышлять о проведении экспертизы ценности подобных документов как исторических источников, подлежащих, хотя бы выборочно, хранению в архивах.

Очевидно, что самым объемным во всех смыслах этого слова источником комплектования архивов является делопроизводственная документация. Делопроизводство государственных и иных организаций представляет собой достаточно хорошо отлаженный и регулируемый процесс, который опирается на прочную нормативную базу, подготовленные кадры и системы автоматизации документооборота. В отношении электронных документов как части делопроизводственной документации возникает два основных вопроса. Первый вопрос – как отобрать из общего массива те электронные документы, которые отвечают принципам аутентичности, целостности, достоверности и пригодности для использования на всех этапах жизненного цикла, и второй вопрос – какими методами и инструментами необходимо пользоваться, чтобы провести экспер-

¹⁴ См., например: Суровцева Н.Г. «Запись» в делопроизводстве и архивном деле: терминологический аспект // Документ. Архив. Информационное общество: сборник материалов III-ей Международной научно-практической конференции, 29 сентября 2017 г. М.: ООО «ТЕРМИКА.РУ», 2018. С. 243-249.

¹⁵ См.: Бобылева М.П. Об эволюции и коэволюции аналоговых и электронных документов // Документация в информационном обществе: актуальные проблемы управления электронными документами: Докл. и общ. на XXIV Междунар. науч.-практ. конф. 21-22 ноября 2017 г. / Росархив, ВНИИДАД, М., 2018, с. 192.

тизу ценности таких электронных документов для передачи их на архивное хранение.

На наш взгляд, к этой группе документов можно применять установившиеся правила и методы архивной работы в полном объеме, но при этом следует учесть технико-технологические особенности работы с электронными документами, исходя из их специфики. Однако решение задачи архивного хранения архивных электронных документов наталкивается на ряд препятствий. Ученые отмечают радикальное усложнение задач архивов в связи с необходимостью долговременного хранения электронных документов, поскольку для этого следует сформировать доверенную среду, обеспечить непрерывность ее функционирования, информационную безопасность, защиту информации, а также поддерживать в актуальном состоянии комплекс программно-технических средств¹⁶.

Добавим, что кроме этого, для долговременного хранения электронных документов следует позаботиться о надежности носителей и хранилищ информации, создать и постоянно поддерживать физико-технические и санитарно-гигиенические условия хранения архивных электронных документов, предусмотреть системы аварийного электропитания и защиты от природных катаклизмов. Если для хранения документов на бумажной основе можно приспособить, в общем-то, любое помещение, то для хранения архивных электронных документов необходимо помещение с особыми характеристиками, которые далеко не каждая организация может обеспечить. Более того, информационная система архива российской государственной организации, например, должна соответствовать нормам Типовых функциональных требований к системам электронного документооборота и системам хранения электронных документов в архивах государственных органов¹⁷.

Таким образом, практическое применение электронных документов в качестве средства сохранения архивной информации представляет собой достаточно сложную и дорогостоящую процедуру, требующую создания в организации соответствующей инфраструктуры, наличия и постоянного обновления информационных технологий, высококвалифицированного персонала. Заметим, что в данной статье мы не касаемся технических вопросов (форматы, электронная подпись, миграция, конвертация электронных документов и т.д.), о которых имеется большое количество специальных публикаций¹⁸.

Вторую группу электронных документов составляют цифровые копии бумажных и других аналоговых документов, поскольку их информация представлена в цифровом виде. Копия документа представляет собой реальный объект документооборота и уча-

¹⁶ Бобылева М.П. Указ.соч., С.192-193.

¹⁷ Типовые функциональные требования к системам электронного документооборота и системам хранения электронных документов в архивах государственных органов [Электронный ресурс] // URL: <http://archives.ru/sites/default/files/2018-06-14-project-tft.doc>.

¹⁸ См., например: Романченко Е.В. Применение современных технологий для оцифровки документов с целью использования в текущем делопроизводстве и при краткосрочном хранении // Документация в информационном обществе: актуальные проблемы управления электронными документами: Докл. и сообщ. на XXIV Междунар. науч.-практ. конф. 21-22 ноября 2017 г. / Росархив, ВНИИДАД, М., 2018, с. 355-365; Leitfaden Aussonderung und Archivierung digitaler Unterlagen. // URL: <http://www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/abteilungen/abtb/bbea/behoerdenleitfaden-v1.2-2010-08-27-internet.pdf>; Истомина Е. Нужны ли копии электронному документу // <https://ecm-journal.ru/post/Nuzhny-li-kopii-ehlektronnomu-dokumentu.aspx?from=subsday> и др.

ствуется в нем наряду с подлинником по установленным нормативными актами правилам и инструкциям. Рассматривая эту категорию документов как средство сохранения архивной информации, отметим ряд особенностей использования в этом качестве электронных копий.

Прежде всего, при наличии подлинников, копии (за редким исключением) не должны передаваться на архивное хранение. Век копии недолог, он определяется сроками практической потребности в ней для оперативного делопроизводства. Как правило, после завершения жизненного цикла документа в делопроизводстве, практическая необходимость в копиях документов отпадает, и они в большинстве случаев после этого подлежат уничтожению. В отдельных случаях, при наличии хорошо организованной информационной системы, массив копий документов в электронном виде может быть передан в архив для организации информационно-справочной работы. В этом случае функция сохранения архивной информации сохраняется за электронной копией в полном объеме в течение сроков хранения в данном архиве подлинника документа. Таким образом, электронные копии аналоговых документов в определенных обстоятельствах могут так же выступать средством сохранения архивной документной информации, как и электронные документы первой группы.

В связи с этим, нельзя обойти вниманием появление нового понятия «замещающее сканирование». Этот «термин» возник в связи с реализацией Программы «Цифровая экономика Российской Федерации». Под замещающим сканированием предлагается понимать создание заверенных электронных копий аналоговых документов с последующим уничтожением оригиналов (подлинников). Предложение весьма спорное с многих точек зрения. Во-первых, непонятно, почему в данной ситуации нельзя продолжить пользоваться термином «электронная копия документа», который вполне понятен архивистам и документоведам, к тому же уже закреплен в различных нормативных актах и стандартах? Во-вторых, в состав термина включена определенная технология, что противоречит канонам терминообразования. По аналогии можно выстроить ряд подобных «терминов»: замещающее фотографирование, замещающее ксерокопирование, замещающее клонирование и т.д. Такой подход противоречит научным принципам как документоведения, так и архивоведения. В-третьих, какие экономические расчеты положены в основу данного предложения? На какие категории документов по срокам хранения предполагается распространить «замещающее сканирование»? Сканирование в массовом порядке документов с истекающими сроками хранения приведет к финансовым потерям из бюджета организации. Какой смысл сначала создавать документы на бумаге, а потом переводить их в электронный вид?

По нашему убеждению, в этой ситуации гораздо разумнее было бы вернуться к исполнению принятых ранее планов перехода на электронное документирование и электронный документооборот органов государственного управления. Эта задача решалась системно, продуманно и последовательно. Прежде всего, правительством были утверждены Правила делопроизводства в федеральных органах исполнительной власти. В этих правилах электронные документы впервые получили юридический статус полноценного объекта документооборота наряду с документами на бумажной основе¹⁹. Был принят план перехода к электронному документообороту, который, к сожалению, из-за

¹⁹ Постановление Правительства РФ от 15 июня 2009 г. № 477 «Об утверждении Правил делопроизводства в федеральных органах исполнительной власти» // СЗ РФ от 22 июня 2009 г. № 25 ст. 3060.

нереальных сроков исполнения в полном объеме выполнить не удалось²⁰. Однако при этом удалось реализовать, хотя и не в полном объеме, задачу разработки федеральными органами исполнительной власти перечней документов, которые должны создаваться и участвовать в делопроизводстве исключительно в электронном виде²¹. Был организован постоянный мониторинг объемов документооборота федеральных органов исполнительной власти, важным исследуемым показателем которого был рост числа электронных документов в делопроизводстве²².

То есть, если бы вышеуказанные задачи решались в полном объеме и последовательно, то сегодня не было бы необходимости обращаться к сомнительным новациям в виде «замещающего сканирования», внедрения «электронных дубликатов» документов и т.п. Переход к электронному документированию и электронному документообороту делает излишними дорогостоящие и сложные манипуляции с документами для решения элементарных задач их сохранения в установленные законом сроки.

Завершая данную тему, следует напомнить о том, что документы создаются человеком как в процессах деловой, общественной, так и в личной жизни. И объемы документации, особенно в деловой сфере, зависят непосредственным образом от того, насколько эффективно организованы процессы (прежде всего управленческая деятельность), порождающие документы. В современной России развилось отношение к росту объемов документооборота как к неизбежному злу, порожденному информатизацией управления. Однако целый ряд проведенных исследований показывает, что рост объемов документооборота в управлении не связан с какими-то особыми объективными факторами²³. Скорее всего, на этот процесс оказывает влияние бесконтрольность процессов документообразования, и отсутствие нормативных правовых ограничений роста объемов документооборота хотя бы в государственных органах.

Избыточные объемы документов, образующиеся в управлении, по нашему мнению, оказывают негативное влияние на качество документального фонда различных организаций. Поэтому глубоко убежден, что необходимо бороться за сокращение объемов документооборота, устраняя причины, порождающее излишнее документообразование. Именно в этом случае документы делопроизводства, особенно их часть, созданная

²⁰ Распоряжение Правительства Российской Федерации от 12.02.2011 №176-р «О плане мероприятий по переходу федеральных органов исполнительной власти на безбумажный документооборот при организации внутренней деятельности» // СЗ РФ от 21 февраля 2011г. № 8 ст. 1151.

²¹ См.: Методические рекомендации по организации хранения, комплектования, учета и использования электронных документов в государственных архивах: отчет о НИР (заключ.) по теме «Разработка нормативных, методических и технологических основ создания, хранения и использования архивных информационных ресурсов» / ВНИИДАД; рук. темы М.В. Ларин, В.С. Мингалев; сост.: В.Ф. Янковая, В.И. Тихонов, В.М. Жигунов и др. М., 2007. 114 с. СИФ ОЦНТИ ВНИИДАД №12438.

²² Дмитриева А.П. Новые тенденции и показатели документооборота в федеральных органах исполнительной власти: [по данным мониторинга документооборота за 2011-2013 гг., проведенного ВНИИДАД] // Вестн. архивиста. 2015. № 2 (130). С. 138-146; Ларин М.В., Дмитриева А.П. Мониторинг объемов документооборота в федеральных органах исполнительной власти // Делопроизводство. 2014. № 2. С. 9-13 и др.

²³ Мингалев В.С. Общие закономерности и тенденции документообразования в социально-экономических системах управления. Проблемы изучения (Учебное пособие). М., МГИАИ, 1983; Терентьева Е.В. О некоторых факторах документообразования и оптимизации электронного документооборота // Документация в информационном обществе: проблемы оптимизации документооборота: Материалы XVIII Международной научно-практической конференции. М.: ВНИИДАД, 2011; Ларин, М.В. Проблемы оптимизации документооборота в современных условиях // Делопроизводство. 2012. № 2. С. 27-31.

в виде электронных документов, сконцентрируют в своем контенте наиболее ценные в историческом плане сведения и будут служить человеку и обществу не только в современных условиях, но и в будущем в качестве надежных средств долгосрочного сохранения архивной документной информации.

Mikhail V. Larin

ELECTRONIC DOCUMENT AS A MEANS OF PRESERVING ARCHIVAL INFORMATION

Abstract: The problem of archival storage of electronic records in modern conditions is very important. Scientists and specialists from many countries, including Russian archivists and records managers, are working actively on its solution. This article provides an analysis of the current situation and reveals the main tasks that need to be addressed in the field of electronic records for their full implementation as a means of preserving archival information. The conceptual apparatus of electronic records is considered, their main groups are highlighted. Methods for solving the problem of the effective use of electronic records for the archival storage of document information are proposed.

Keywords: archive, electronic document, preservation, archival document, long-term storage, storage rules, information technology

UDC 930.2:003.074(497.113)

Милован Цветановић¹

Историјски архив Града Новог Сада
Србија

КРАТАК ПРЕГЛЕД НАУКЕ О АКТИМА УЗ ОСВРТ НА ЊЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У АРХИВИСТИЦИ У ВОЈВОДИНИ

Сажетак: Циљ овог рада је да војвођанској стручној јавности представи науку о актима. У питању је релативно млада помоћна историјска наука која изучава ток настанка списка, њихове врсте и карактеристике. Разлог досадашње мање заступљености ове дисциплине у нашој архивистици би могао бити у чињеници да се у раду са појединачним документима пажња обично поклања њиховој садржини, но, знања која нуди ова наука би могла корисно послужити при писању аналитике, публиковању аката и сл.

Кључне речи: наука о актима, модерна дипломатика, архивистика, помоћне историјске науке

Наука о актима изучава списе кроз етапе у њиховом настанку, а такође и појавне облике као и формалне карактеристике оригинала списка. Ова наука има сличности са дисциплинама које су у француском, енглеском и шпанском језику познате под називом модерна дипломатика,² али се до сада код нас под науком о актима првенствено имало у виду учење које је у Немачкој настало под називом *Aktenkunde*.³ У тој земљи се ова наука

¹ Milovan Cvetanović, Historical Archives of the City of Novi Sad, Serbia

² Тако је немачки појам *Aktenkunde* преведен на поменуте језике, али ваља имати у виду да ове дисциплине међусобно нису у потпуности идентичне. <https://internet.archivschule.uni-marburg.de/dati/germanterms.htm> (октобар 2018).

³ У Француској се под појмом модерна дипломатика (*diplomatie moderne*) проучавају нововековни списи краља и краљевских институција. Ту дипломатику не би требало мешати са нововековном дипломатиком која се предаје на чешким/словачким универзитетима (*Novověká diplomatika* / *Novoveká diplomatika*) и која за узор има немачку *Aktenkunde*. У Канади је поред израза модерна или савремена дипломатика, у употреби и појам архивска дипломатика за научну област која се почела развијати 90-их година 20. века, а која се, између осталог, бави и питањем аутентичности електронских докумената. Иначе, може бити интересантно да у руском језику до сада није постојао адекватан израз за науку о актима – заправо, за њено именовање је у једном руском приказу изабран појам документоведение, што преведено на српски заправо гласи – управљање документима. Сва ова термилошка и предметна одступања заправо илуструју чињеницу да је у питању једна релативно млада наука.

Michael Hochedlinger, *Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit*, Wien - Köln - Weimar, 2009, 13. https://connect.ubc.ca/bbcswebdav/courses/SIS.UBC.ARST.510.001.2017W1.87032/Duranti_ARST%20510.pdf ; <https://is.muni.cz/predmet/phil/jaro2018/AR1A07z>; <https://fphil.uniba.sk/katedry-a-odborne-pracoviska/kapvh/studium/studijne-programy/studijny-program-archivnictvo-od-ar-20152016>; <http://naukarus.com/m-hochedlin->

сматра помоћном историјском науком,⁴ али и једном од грана⁵ архивистике.⁶ Иако се данас принципи ове науке примењују и на документима из области привреде, електронског канцеларијског пословања⁷ и сл., ми ћемо у наставку пажњу усмерити на, за сада, најразвијенију област науке о актима која се бави класичном архивском грађом органа власти пре 1918. године. У том смислу, наука о актима би се бавила изучавањем: свечаних исправа, списа и књига евиденције.⁸ Како акти у овој грађи чине преовлађујући део и сама наука носи своје име по њима - *a potiori fit denominatio*.⁹ Са друге стране, мада је због њеног немачког назива *Aktenkunde* за ову област у употреби и адекватнији израз – учење о актима, ова дисциплина би због своје припадности помоћним историјским наукама ипак с правом могла да се именује науком. Што се тиче исправа као предмета изучавања ове науке: исправе се обично доводе у везу са дипломатиком и средњовековном писаном баштином, али ваља нагласити да оне нису карактеристичне само за тај период. Под књигама евиденције се у овој науци подразумевају матичне и земљишне књиге, као и различите врсте службених помоћних књига (деловодници, регистри и сл.).

Ова наука је настала око 1900. године.¹⁰ Наиме, тада се у оквиру пројекта објављивања историјских извора *Monumenta Germaniae Historica*, јавила идеја да се у публикавање укључе и списи.¹¹ У складу са тиме било је нужно да објављене списе прати одговарајући критичко-научни апарат, што је надаље створило потребу да се приступи озбиљнијем изучавању формалних карактеристика списа, односно, спровођењу њихове научне типологизације и класификације. Ипак, ова проучавања су добила на интензитету тек 1935. године, када је Хајнрих Ото Мајснер објавио књигу *Наука о актима – приручник за кориснике архива и у њој по први пут и практично применио ову науку, анализирајући формална обележја писаних докумената једног архива*.¹² Након те књиге, ову науку условно можемо поделити на општу и примењену. Општа се бави теоријом систематизације аката према раније већ поменутиим критеријумима, док примењена настоји да

ger-dokumentovedenie-nauka-o-gramotah-i-aktah-novogo-vremeni-vena-2009-292-s (октобар 2018).

⁴ На појединим немачким универзитетима ова наука се предаје у својству класичне канонске дисциплине помоћних историјских наука. <https://www.igw.uni-bonn.de/de/abteilungsseiten/hilfswissenschaften/ueber-uns> (октобар 2018).

⁵ Angelika Menne-Haritz, *Schlüsselbegriffe der Archivterminologie*, Marburg 1999, 44.

⁶ Тако се нпр. у једном новијем немачком приручнику за помоћне историјске науке у оквиру заједничког поглавља обрађују архивистика и наука о актима. Christian Rohr, *Historische Hilfswissenschaften – Eine Einführung*, Wien-Köln-Weimar 2015, 213–218.

⁷ Од 2008. године Друштво немачких архивиста унутар своје организације има и посебну секцију за науку о актима 20. и 21. века. Robert Kretschmar, „Auf dem Weg in das 21. Jahrhundert: Archivische Bewertung, Records Management, Aktenkunde und Archivwissenschaft“, *Archivar* 2/2010, 146.

⁸ Ова класична подела – на исправе, списе и књиге – данас се сматра превазиђеном, али је за практичне потребе овог чланка задовољавајућа. Један од оснивача ове науке Хајнрих Ото Мајснер предлагао је поделу на: исправе, списе и писма. Rajka Bućin, „Jozo Ivanović: *Priručnik iz arhivistike* I, Zagreb 2010“, *Arhivski vjesnik* 56/2013, 365; Michael Hochedlinger, *navedeno delo*, 23–24.

⁹ Meisner Heinrich Ottó, *Ujkori oklevél- és irattan*, Budapest 1954, 10. У складу са тим, ми ћемо у наставку, ради једноставности, такође користити појам акта/списа, имајући у виду поменуте врсте грађе.

¹⁰ https://www.gsta.spk-berlin.de/uploads/pdf_aktenskunde/1_begriffsbestimmungen.pdf (октобар 2018).

¹¹ Hening Eckart, *Auxilia historica*, Köln - Weimar – Wien 2015, 122.

¹² Heinrich Otto Meisner, *Aktenkunde. Ein Handbuch für Archivbenutzer mit besonderer Berücksichtigung Brandenburg-Preußens*, Berlin 1935.

и практично прикаже та знања на конкретним списима: одређених земаља, институција, грана делатности, периода и сл. Што се тиче општег дела, у страној стручној литератури најчешће срећемо следећу основну поделу списка према: генетичкој, аналитичкој и систематској методи. Генетичка посматра ток акта од концепта до уручења списка или његовог архивирања; и у складу са тим изучава разновидности документа и њихове особине, па тако разликујемо: концепт, чистопис, оригинал, копију, дупликат, оверени препис и сл. Аналитичка изучава акте према њиховом спољашњем облику и унутрашњој структури. Изучавајући облик, ми узимамо у обзир: врсту материјала која се користи за спис, његове димензије, врсту материјала којим се пише и др. Уколико обраћамо пажњу на унутрашњу структуру списка, тада нас занимају начин и место навођења: адресата, датума, потписа, печата; али исто тако и формуле којима се започиње/завршава акт и сл. Коначно, систематска подела класификује списе према вези која постоји између пошиљаоца и примаоца акта, другим речима, према хијерархијском односу међу кореспондентима, па тако разликујемо подгрупе аката: надређених (одлуке, наредбе) и подређених органа (молбе, извештаје), као и равноправних странака (уговори, споразуми). Засебну врсту још чини класификација службених књига, па тако међу њима разликујемо: записнике, различите евиденције, књиге копија аката и сл. Што се тиче исправа, интересантно је да, мада најчешће постоје прецизне дефиниције које одређују шта је исправа, а шта спис, у пракси граница међу њима није увек тако јасна, па се у стручној литератури среће и појам списка који налице исправама (*urkundenähnliche Schriftstücke*), али се говори и о исправама које немају свечани карактер (вредносни папири, гласачки листићи и сл.).¹³ Иначе, када је реч о науци о актима, интересантно је још и поменути да се Мајснер, као један од утемељитеља те науке, интензивније бавио и питањима архивистичке терминологије.¹⁴

Војвођанска – па и целокупна српска – архивска јавност слабије је упозната са науком о актима. Ранији архивски приручници са ових простора ту науку уопште нису помињали,¹⁵ док најновији приручник, аутора Богдана Лекића,¹⁶ садржи омањи пасус посвећен тој науци. У овом пасусу представљени су само најосновнији подаци о тој науци: дата је њена краћа дефиниција, објашњен је њен однос према дипломатици, те су набројана поља примене те науке у архивистици.¹⁷ Још мање је заступљена ова наука у уџбеницима помоћних историјских наука који се овде најчешће користе.¹⁸ Међу тим

¹³ Michael Hochedlinger, *navedeno delo*, 31. i 37.

¹⁴ Sava Davidović, „Osnovi nemačke arhivske terminologije – Heinrich Otto Meisner und Wolfgang Leesch, *Grundzüge einer deutschen Archivterminologie: prikaz*”, *Arhivist*, Beograd 1/1956, 90–93.

¹⁵ Olga Jačimović, Olga Jelisavetov i Anka Petranović Jačimović (prir.), *Priručnik za službenike arhiva – Iz arhivistike*, Beograd 1959; Ivana Bruk i Ljubodrag Popović, *Arhivistika*, Beograd 1986.

¹⁶ Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд 2006.

¹⁷ Ради илустрације навешћемо пасус у целини: „Наука о актима (списима) бави се проучавањем спољних (формалних) и унутрашњих (садржајних) обележја докумената, генетичким развојем, формалних карактеристика канцеларија (од 16. века) и деловања. Наука о актима је млада наука, која има додирних тачака са дипломатиком. Разлика међу њима јесте у томе што се дипломатика бави проучавањем повеља, исправа, а наука о актима – актима стваралаца у целини и њиховом међусобном повезаношћу, без чега се не могу објаснити многе чињенице. Зато је разумљиво што архивистика користи ову научну дисциплину у свом проучавању, нарочито код валоризације садржајне вредности архивске грађе, њеног публиковања, код изложби архивских докумената и друго” (Богдан Лекић, *navedeno delo*, 20–21).

¹⁸ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1985; Miomir Dašić, *Uvod u istoriju sa osno-*

уџбеницима је једино у књизи Стјепана Антољака наука о актима узгред поменута, те је у списку литературе наведено пар дела која се баве том науком.¹⁹ Ако изузмемо пасус у поменутом приручнику, највећу информативну вредност је још могао имати приказ архивисте Државне архиве АП Војводине, односно Задружног архива у Новом Саду, Саве Давидовића, о двотомној књизи Ериха Нојса Наука о актима у области привреде. Уколико након тога фокус посматрања проширимо на време и територију некадашње Југославије, односно на стручне публикације које су на том савезном нивоу биле издаване, стећи ћемо утисак да до средине 70-их година 20. века ни на том подручју није објављен научни/стручни рад који би се искључиво бавио науком о актима.²⁰ Истина је да се у архивистичким стручним гласилима од педесетих година спорадично помиње наука о актима – обично као један од предмета на немачким архивистичким курсевима,²¹ или као предмет немачких стручних радова.²² Међутим, та помињања се не би могла сматрати основом за добру обавештеност наше јавности о тој науци. Од тих помињања, за нијансу већи значај може имати приказ који је у гласилу Савеза друштава архивских радника Југославије објавио архивиста Историјског архива Београда, Танасије Ж. Илић, о књизи Хајнриха Отоа Мајснера Наука о архивалијама од 16. века до 1918. године.²³ Ипак, чини се да ни овај приказ није имао већег одјека у српској стручној јавности, па би стога, у целини гледано, тешко могло да се говори и о некој широј практичној примени те науке код нас. Са друге стране, у појединим државама, некадашњим југословенским републикама, данас се већ сматра како је та наука – у већој или мањој мери – имала утицаја на тамошњу архивистику.²⁴ Пошто нас структура и обим овог рада ограничавају, ми се тим утицајима овог пута подробније не бисмо бавили, само ћемо покушати да на пар примера илуструјемо могућност како су поједини импулси тог утицаја могли допрети и до војвођанске архивистике. Тако нпр. у скриптама са предавања др Ивана Беуца (1968), одељак о подели докумената по етапама у изради, односно по садржају и на основу дипломатичког критеријума, умногоме подсећа на генетичку и систематску класификацију

vama potocnih istorijskih nauka, Titograd 1988; Бранислав Милутиновић, *Помоћне историјске науке*, Ниш 2000; Марко Аглагић, *Помоћне историјске науке у теорији и пракси*, Београд 2007.

¹⁹ У књизи се каже: „Дакле архивистика за разлику од науке о исправама и актима [...] истражује на који су начин документи. састављени у једну целину”. Н. О. Meisner, *Urkunden und Aktenlehre der Neuzeit*, Leipzig, 1950; E. Neuss, *Aktenkunden der Wirtschaft*, Teil I: *Kapitalistische Wirtschaft*, Berlin 1954; Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971, 141. i 202–203.

²⁰ Slavko Batušić i Mate Ujević (ur.), *Bibliografija rasprava i članaka IV - historija općenito, pomoćne historijske nauke, arheologija, dokumenti, građa* – knjige 8, 9. i 10, Zagreb 1965, 1970. i 1973.

²¹ Као наука о актима/документима, или као новија/нововековна/савремена дипломатика.

²² Majda Smole, „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Wien I-III/1948-50: prikaz”, *Arhivist* 1/1952, 99; Johannes Papritz, „Arhivska škola u Marburgu na Lani”, *Arhivist*, Beograd 2/1952, 20. i 30; Jože Maček, „O smernicama današnje arhivistike u svetu sa posebnim osvrtom na Nemačku, Austriju i Italiju”, *Arhivist* 1/1956, 41; Lazar Čelap, „Der Archivar, Heft 1-2/1958: prikaz”, *Arhivist* 3-4/1958, 193; Sava Davidović, „Archivalische Zeitschrift 53/1957: prikaz”, *Arhivist* 1-2/1959, 133; Krešimir Nemeth, „Archivalische Zeitschrift Bd. 54/55, 1958/1959, München: prikaz”, *Arhivski vjesnik* 3/1960, 483.

²³ Tanasije Ž. Ilić, „Heinrich Otto Meisner, *Archivalienkunde vom XVI Jahrhundert bis 1918*, Leipzig 1969: prikaz”, *Arhivist* 1-2, 1971, 104–105.

²⁴ Jozo Ivanović, *Priručnik iz arhivistike. I. dio*, Zagreb 2010, 86 (информацију о утицају те науке у Словенији добио сам од др Матевжа Кошира, на чему му срдечно захваљујем).

науке о актима.²⁵ Истина је да постоје мишљења како је у тој публикацији читаво поглавље о документима рађено на основу Међународног речника архивске терминологије,²⁶ (1964), но и у том случају ваља имати у виду како је у састављању тог речника, између осталог, учествовао и Мајснер.²⁷ Као други пример може да се наведе Приручник из архивистике, уредника Бернарда Стулија, из 1977. године, тачније, поглавља чији је аутор Крешимир Немет.²⁸ Мада, по нашим сазнањима, тај приручник није коришћен на војвођанским архивистичким курсевима, овдашња струка је свакако била упозната са овим делом, па је посредством Неметових поглавља могла да стекне увид у нека од начела науке о актима. При томе не мислимо толико на уводни део књиге и пасус у којем је овај аутор анализирао однос архивистике и науке о актима,²⁹ већ више имамо у виду његово поглавље о архивској грађи.³⁰ У том одељку класификација архивске грађе је вршена у складу са принципима поменуте науке, те се то особито читује при набрајању различитих врста списа и њихових карактеристика. Сами наслови појединих целина тог поглавља као да су узети из неког уџбеника науке о актима, па тако на пример, имамо наслове: „Разлике између списа и исправа“, „Формалне и садржајне одлике списа“, „Регистратурне књиге“ и др. Осим тога, библиографија на крају овог приручника, поред раније поменутих Мајснерових и Нојсових дела, наводи још неке радове посвећене науци о актима.³¹ Упркос свему наведеном, у својству епилога морамо нагласити да се у Хрватској данас већ сматра како је наука о актима у другој половини 20. века остварила велики утицај, али са ограниченим практичним учинком.³² Међутим, ни овакво искуство не би требало да изненађује, пошто се и у неким другим срединама дошло до закључка да је Мајснеров пруско-бранденбуршки модел, као образац на ком су се заснивали првобитни принципи те науке, слабије применљив за грађу других административних целина, односно, став је да је могућност уопштавања у изучавању аката начелно мања него што је то најчешће случај у дипломатици.³³

Због чега би, након свега изложеног, ипак и даље имало смисла бавити се науком о актима? Због тога што војвођанској архивистици, поред горепоменутог искуства, корисно може послужити још и пракса у примени те науке у Мађарској и Аустрији. То су земље у којима су се до 1918. године налазиле централне установе власти за територију

²⁵ Ivan Beuc, *Arhivistika – predavanja dr Ivana Beuca na arhivističkom tečaju u Zagrebu 1968. godine*, Zagreb 1968, 23–28.

²⁶ ICA (Međunarodni arhivski savet), *Elsevier's lexicon of archive terminology*, Amsterdam 1964.

²⁷ Интересантно је да је овај принцип поделе и дефиницију појединих врста докумената од Беуца у новије време преузео црногорски приручник за архивистику. Mile Bakić, *Arhivistika*, 2007, 91; Olga Jaćimović, „Međunarodni rečnik arhivske terminologije“, *Arhivski pregled* 1-2/1971, 13; Olga Jaćimović, „Arhivistika – predavanja dr Ivana Beuca na arhivističkom tečaju u Zagrebu 1968. godine“, *Arhivski pregled* 2/1972, 143.

²⁸ У том смислу, можда није случајно што су управо Крешимир Немет и Сава Давидовић били сарадници немачког архивистичког часописа *Archivalische Zeitschrift*. Иначе, њих двојица су заједно 1968. године на српскохрватски језик превели архивистички приручник Theodor R. Schellenberg, *Moderni arhivi*. Milenko Pandžić, „In memoriam Krešimir Nemeth (1915–2007)“, *Arhivski vjesnik* 51/2008, 586; Milorad Rajić, „In memoriam Sava Davidović Zeremski (1908–1970)“, *Arhivist* 1/1970, 8.

²⁹ B. Stulli, *nav. delo*, 8.

³⁰ B. Stulli, *nav. delo*, 23–44.

³¹ B. Stulli, *nav. delo*, 325–326 i 331.

³² Jozo Ivanović, *nav. delo*, 86.

³³ Michael Hochedlinger, *nav. delo*, 11; <http://ifb.bsz-bw.de/bsz301698244rez-1.pdf> (октобар 2018).

данашње Војводине.³⁴ Ово са једне стране значи да су те установе биле у посредној или непосредној кореспонденцији са овдашњим нижим органима власти, а са друге, да су и ови органи у свом пословању ради једнообразности морали следити узор поменутих централних установа. Осим тога, узмемо ли у обзир да у администрацији Кнежевине Србије у првој половини 19. века нису били ретки пречански Срби, онда ћемо разумети да је посредством тих службеника и овдашње канцеларијско пословање могло служити као један од модела при регулисању пословања у Кнежевини.³⁵

У Мађарској је већ 1936. године у архивском часопису објављен приказ Мајснерове Науке о актима,³⁶ да би 1954. године на мађарски био преведен већи део другог издања његове књиге Учење о нововековним повељама и актима,³⁷ односно, касније и неколико чланака из области те науке. Након тога су мађарски архивисти већ имали прилику и да практично примене теоретска знања, па је тако 1965. у својству уводних напомена на пар страна дата анализа канцеларијског пословања и формалних особина аката који се у фондовима апсолутистичког периода чувају у Мађарском државном архиву,³⁸ да би се у другој половини 80-их година 20. века, приступило и пројекту проучавања карактеристика нововековне и савремене класичне архивске грађе.³⁹ На овом месту бисмо из тог пројекта поменули неколико публикација које би могле бити интересантне за нас. Године 1988. се у Мађарској појавило прво домаће дело посвећено науци о актима. Оно је садржало теоријски увод са краћим прегледом основних дефиниција и класификација у тој науци. Следило је набрајање абecedним редом двестотинак врста списа и исправа са: њиховим латинским називом, описом основних карактеристика, евентуалном поделом списа на подврсте и сл. У главном, завршном делу публикације, био је дат по један пример важнијих врста ове грађе са понеким факсимилом.⁴⁰ Поменути рад је био општијег карактера, а за њим су следили радови који обрађују грађу појединих делатности. Године 1990. је објављена публикација која се бави грађом правосуђа од 1869. године. Главни део овог издања је посвећен опису основних карактеристика списа, серија списа и помоћних књига, датих по њиховом називу – абecedним редом. Код списа је нпр. навођено њихово место у административном процесу, а код књига су навођени број и врсте рубрика и сл. Поред тога у уводном делу је дат кратак историјат правосуђа, док су на крају детаљно побројани закони који се односе на регулисање правосудног пословања.⁴¹ Коначно ваљало би поменути и, 1992. године издато, дело о грађи жупанијских финансијских

³⁴ Војна граница је до развојачења 70-их година 19. века била под командом високих војних власти у Бечу. Што се тиче цивилних делова: Тамишки Банат (1718–1778), односно, Војводство Србија и Тамишки Банат (1849–1860) непосредно су били потчињени Хабзбуршкој монархији, док су у осталим периодима ови крајеви били у саставу те монархије посредством будимских/будимпештанских (Бачко-бодрошка и Торонталска жупанија), односно загребачких (Сремска жупанија) краљевских земаљских институција.

³⁵ О томе сведочи и чињеница да је књига коју је 1802. године у Будиму објавио Атанасије Стојковић Србскій секретаръ или Руководство како сочинявати различнейша писма, Квѣте, Облѣгаціе, Контракте, Тестаменте, Реверсе, Конте и пр., након ауторове смрти прерађена, и 1862. године у Београду објављена под насловом Србскій секретаръ или Руководителъ у сачинѣњу разностручны писма.

³⁶ Levéltári Közlemények, Budapest, 14/1936, 283–286.

³⁷ Meisner Heinrich Ottó, *Ujkori oklevél- és irattan*, Budapest 1954.

³⁸ Sashegyi Oszkár, *Az abszolútizmuskori levéltár*, Budapest 1965, 125–132.

³⁹ Doka Klára, „Az irattani kutatásokról”, *Levéltári Szemle*, 1/1995, 24.

⁴⁰ Réfi Oszkó Magdolna, *Irattípusok - irattípusok (Levéltári módszertani füzetek 6)*, Budapest 1988.

⁴¹ Szócs Sebestyén, *Polgári kori jogszolgáltatási szervek iratai (1869–1950)*, Budapest 1990.

установа грађанског периода. У овој публикацији су исто тако абecedним редом наведене категорије и серије списка, као и врсте помоћних књига, са њиховим карактеристикама.⁴² У два последњепоменућа дела су наведена и начела која би ваљало поштовати при шакартирању списка, са тим да је ипак наглашено како детаљна упутства треба тражити у листама категорија грађе за излучивање. Овим се свакако не исцрпљује листа дела која су у Мађарској настала под утицајем науке о актима, но ни увид у ширу библиографију не би променио на утиску да поменути пројекат с краја прошлог века није завршен: да су парцијално обрађени неки сегменти науке о актима, али да се до једне целовите мађарске науке о актима – у којој би начела науке била примењена на анализи грађе угарских/мађарских институција – још увек није стигло. Упркос томе, данас је у мађарској литератури устаљена пракса да се у оквиру посебних поглавља обрађује наука о актима, и то како у приручницима архивистике,⁴³ тако и у новијим уџбеницима помоћних историјских наука.⁴⁴

У Аустрији се наука о актима као наставни предмет појављује већ 20-30 година 20. века. Она се тада почиње предавати и на Бечком универзитету и на архивистичким студијама. У оквиру тих студија је ова наука доста дуго била предавана заједно са неким другим помоћним историјским наукама или са предметом архивска техника,⁴⁵ да би тек 1977. године постала засебни предмет.⁴⁶ Следећи велики корак, представљало је објављивање уџбеника за ту област (2009). Аутор Михаел Хохедлингер је ову своју књигу насловио Наука о актима - учење о нововековним актима и повељама. У том делу се изучава грађа: Светог римског царства немачке народности, Хабзбуршке монархије као и Републике Аустрије. Велики општи значај овог уџбеника је у томе што он представља отклон од до тада доминантног тежишта те науке на изучавању пруских архивалија,⁴⁷ а посебан значај тог уџбеника за нас би био у чињеници да се он у својим анализама бави и грађом Хабзбуршке монархије из периода између 18. и почетка 20. века. У складу са својом наменом, ова књига је писана лако разумљивим језиком, те обилује примерима, илустрацијама и таблицама. Вероватно се доста података који су наведени у овом делу може наћи у, данас већ, дигитализованим примерцима старих приручника за канцеларијску службу, но у овој књизи су ти подаци скупљени на једном месту, класификовани и пропраћени стручним критичким коментарима нашег савременика. Тако су нпр. у систематском делу детаљно објашњене различите врсте списка, указано је на сличности и разлике у нијансама значења међу њима, али и на промене у значењу појединих докумената током времена. Хохедлингерова књига, за разлику од других дела сличне тематике, садржи и интересантне детаље – анегдоте. Ми ћемо на овом месту поменути само једну која сведочи да отпор према новим технологијама и страх од губљења података нису везани само уз појаву дигитализације. Наиме, мада се масовни продор, и практично употребљиве, писаће машине, десио 70-их година 19. века у Америци, у Аустрији је њена примена почела почетком 20. века, али су цивилне царске власти, због скептичности

⁴² Szöcs Sebestyén, *A polgári kori vármegyei pénzügyigazgatás iratai*, Budapest 1992.

⁴³ Endrényi Ferenc (szerk), *Levéltári ismeretek kézikönyve*, Budapest 1980; Körmendy Lajos (szerk), *Levéltári kézikönyv*, Budapest 2009.

⁴⁴ Bertényi Iván (szerk), *A történelem segédtudományai*, Budapest 2006.

⁴⁵ Michael Hochedlinger, *navedeno delo*, 19.

⁴⁶ Michael Hochedlinger, *navedeno delo*, 20.

⁴⁷ <https://aktenkunde.hypotheses.org/261> (октобар 2018).

цара Франца Јозефа I према овој направи, коришћење писаће машине увеле тек 1917, са тим да су и након тога списи трајне вредности писани руком, због постојања страха да ће машином писани текст временом избледети и постати сасвим нечитљив.⁴⁸

Наука о актима не би наше досадашње методе рада из корена променила, нити нас краћим и лакшим путем довела до великих открића, али нам, попут других помоћних историјских наука, може помоћи у бољем разумевању историјских извора. Иако су наши досадашњи приређивачи збирки изворне архивске грађе⁴⁹ поставили високе стандарде у објављивању извора и без коришћења овакве једне науке; евентуална будућа примена науке о актима код нас би могла бити од користи:

1. За истраживаче који по први пут долазе у контакт са старим списима. Они би посредством ове науке стекли нека од неопходних знања: о основним деловима докумената, о разликовању битних од небитних делова списка и сл. Та знања олакшавају рад са актима, јер упућују пажњу истраживача на суштински текстуални део и тиме га лишавају терета ишчитавања једнообразних/шаблонских делова текста.⁵⁰

2. У раду архивиста са појединачним документима (писање аналитичких инвентара/регеста, приређивање изложби, објављивање докумената) – када се, између осталог, очекује и способност критичког тумачења извора. У таквим случајевима су драгоцени сви детаљи, па и они на које се најчешће не обраћа пажња. Тако би нпр. у проучавању закона, као исправа на које се релативно често позивају архивисти, наука о актима могла помоћи: у сагледавању процедура које се поштују приликом доношења закона (генетска наука о актима),⁵¹ у утврђивању датума који је валидан за ступање на снагу једног закона (аналитичка),⁵² у уочавању карактеристика појединих форми нормативних аката (систематска).⁵³

3. При састављању листа категорија материјала за излучивање.

4. Коначно, потенцијална корист од једне овакве науке би могла бити још већа уколико би се њеним тековинама прикључила достигнућа других, више или мање, комплексних дисциплина (француска и енглеска модерна дипломатика).

⁴⁸ Michael Hochedlinger, *navedeno delo*, 127.

⁴⁹ Гаврило Витковић, Јован Радонић, Алекса Ивић, Мита Костић, Иван Јакшић, Славко Гавриловић и др.

⁵⁰ https://agnes.hu-berlin.de/lupo/rds;jsessionid=DC64B64D3405C530F521D80C1E4F10A4.qisappl8_root?state=verpublish&publishContainer=lectureContainer&publishid=105583 (октобар 2018).

⁵¹ Meisner Heinrich Ottó, *Ujkori oklevél- és irattan*, Budapest 1954, 54–56.

⁵² Meisner Heinrich Ottó, *isto*, 95–96.

⁵³ У том смислу интересантна може бити промена кроз коју је прошао појам патент (*litterae patentes* – јавно писмо). Данас се под њим на првом месту има у виду акт којим се проналазачу признају искључива права у вези са коришћењем његовог проналаска, док је до средине 19. века исти појам на српскословенски преводен као привилегија/повластица, односно као повеља. У Хабзбуршкој монархији у време апсолутизма патент је, између осталог, био и честа врста нормативног акта којом је владар, наместо распуштене скупштине, остваривао законодавну власт (нпр. Силвестарски патент /1851/, Фебруарски патент /1861/ и др.). Velimir Mihajlović, *Građa za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu II*, Novi Sad, 1974, 461; Demeter Dimitrije - Petranović Božidar - Cigale Matevž, *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*, Wien 1853, 382; Bán Péter, *Magyar történelmi fogalomtár II*, Budapest 1989, 136.

Milovan Cvetanović

**AN OVERVIEW OF THE SCIENCE OF DOCUMENTS WITH A BRIEF NOTICE
AT ITS PERSPECTIVES IN ARCHIVISTICS IN VOJVODINA**

Summary: The goal of this work is to introduce the science of documents to archivists in Vojvodina. It is a relatively new auxiliary science of history which studies the creation of documents, the types of documents as well as their characteristics. The reason for the lack of its presence in our archival science might be that, while working with certain documents, more attention is paid to its content. Yet the knowledge that this science provides may be useful for writing analytical inventories, documents publishing, etc.

Keywords: science of documents, modern diplomatics, archival science, auxiliary science of history

UDC 930.25:004.492.62

Dr Zdenka Semlič Rajh¹
Pokrajinski arhiv Maribor
Republika Slovenija

СПЛОШНЕ СМЕРНИЦЕ ЗА ОБЛИКОВАНЈЕ ДЕСКРИПТОРЈЕВ ЗНОТРАЈ АРХИВСКИХ ПОДАТКОВНИХ ЗБИРК

Izvleček: Deskriptorji predstavljajo pomembno orodje v procesu oblikovanja objektivnih informacij o arhivskem gradivu, saj je večina sodobnih sistemov za obdelavo informacij zasnovanih na deskriptorskih sistemih, ki imajo ključno vlogo. Deskriptorji predstavljajo tudi pomembno točko dostopa (access point) za poizvedovanje v arhivskih informacijskih sistemih. Predstavljajo izhodišče pri poizvedovanju po vsebinih in opisih arhivskega gradiva, zato morajo uporabniku omogočiti nadaljnje poizvedovanje v arhivskem informacijskem sistemu. V ta namen je potrebno zajeti ustrezno količino normativnih oblik deskriptorjev, ob tem pa vzpostaviti ustrezne relacije med deskriptorji in popisnimi enotami ter tudi med posameznimi deskriptorji. Avtorica v prispevku predstavlja splošna načela oblikovanja deskriptorjev v arhivskih podatkovnih zbirkah, ki so rezultat njenih večletnih raziskav s tega področja.

Ključne besede: dostop, arhivi, točke dostopa, deskriptorji, predmetne oznake

ОПШТЕ СМЕРНИЦЕ ЗА ОБЛИКОВАЊЕ ОДРЕДНИЦА УНУТАР АРХИВСКИХ БАЗА ПОДАТАКА

Сажетак: Тенденције за бржи приступ архивима појавиле су се релативно рано, но, остварене су на различите начине. Сви методолошки проблеми који су настали током тих активно-сти решавани су појединачно. То је довело до стварања различитих система, међутим, нису они били прикладни за архивске базе података. Њихова ефикасност и рационалност заправо су прилагођене пружању бржег приступа архивима, али коришћењем традиционалних архивских помагала за проналажење података. Одреднице представљају важан алат у процесу стварања објективних информација о архивима, будући да се већина модерних информационих система темељи на одредницама, које играју кључну улогу. Одреднице представљају важну тачку приступа за проналажење информација из архивских информационих система. Оне су полазна тачка за претраживање унутар садржаја и описа архивске грађе, па стога морају омогућити корисницима наставак упита у архивском информацијском систему. Како је истраживањем доказано да 89% корисника претражује архивске базе података користећи одреднице, потребно је захватити одговарајућу количину нормираних одредница и успоставити истовремено одговарајуће односе

¹ Зденка Семлич Рајх, Покрајински архив Марибор, Словенија (Zdenka Semlič Rajh, Regional Archives Maribor, Slovenia)

između odrednica i jedinice описа, kao i između pojedinačnih odrednica. Ovo je vrlo složeno питање и нестандартизовано стање чини стандардизован опис архивског садржаја немогућим. На темељу анализе података два словеначка архивска информациона система и утврђивања основних и заједничких теоријских начела припремљене су смернице за стварање одредница унутар словеначког окружења. Узевши у обзир релативно ограничено искуство унутар словеначке архивске теорије и праксе, ослањали смо се на методолошка начела која су користили словеначки библиотекари и архивисти у Канади и Великој Британији. Ипак, не би се могло говорити о једноставном преносу теоријског и практичног знања библиотекара, јер неједнаке природе архивских и библиотечких збирки захтевају различите приступе. Исто се односи и на решења страних архивских стручњака.

Кључне речи: приступ, архив, приступне тачке, одреднице, предметне ознаке

1. UVOD

Težnje po zagotavljanju hitrejšega dostopa do arhivskega gradiva so se pojavile relativno zgodaj, uresničevale pa so se na različne načine. Vse nastale metodološke probleme je reševal vsak zase, kar je vodilo v oblikovanje različnih sistemov, kar lahko zasledimo tudi v literaturi. O tem je poročal že Vilfan.²

Ti sistemi pa nikakor niso bili primerni za vzajemne arhivske podatkovne zbirke. Njihova učinkovitost in racionalnost je bila namreč prilagojena zagotavljanju hitrejšega dostopa do gradiva na osnovi klasičnih arhivskih informativnih pomagal.

Deskriptorji predstavljajo pomembno orodje v procesu oblikovanja objektivnih informacij o arhivskem gradivu, saj je večina sodobnih sistemov za obdelavo informacij zasnovanih na deskriptorskih sistemih, ki imajo ključno vlogo.

Deskriptorji predstavljajo tudi pomembno točko dostopa (access point) za poizvedovanje v arhivskih informacijskih sistemih. Predstavljajo izhodišče pri poizvedovanju po vsebinah in opisih arhivskega gradiva, zato morajo uporabniku omogočiti nadaljnje poizvedovanje v arhivskem informacijskem sistemu.

Da uporabniki dostopajo do arhivskega gradiva v arhivih ali preko javno dostopnih podatkovnih zbirk večinoma na osnovi osebnih imen, imen korporativnih teles oziroma ustvarjalcev arhivskega gradiva in zemljepisnih imen, so pokazale vse do sedaj izvedene študije uporabnikov arhivskega gradiva.

Prav tako pa so raziskave pokazale, da predstavlja za uporabnike iskanje preko spletnih podatkovnih zbirk velik izziv. Pri poizvedovanju se morajo se zanašati le nase in svoje izkušnje.

Arhivsko okolje se namreč, predvsem zaradi konteksta, ki je ena izmed značilnosti arhivskega gradiva³, bistveno razlikuje od knjižničnega in muzejskega⁴. Odkritje pravega dokumenta, kot v svoji raziskavi ugotavljajo Šauperyl in sodelavci⁵, še ne pomeni, da ga bo uporabnik

² Vilfan, S. (1956). Decimalna klasifikacija u arhivistici. *Arhivist* št. 2, str. 3-14.

³ Johnson, A. (2008). Users, use and context: supporting interaction between users and digital archives". V L. Craven (ED.), *What are archives? Cultural and theoretical perspectives: a reader*, Aldershot: Ashgate, 145-166.

⁴ Šauperyl, A., Semlič Rajh, Z. in Knez, D. (2013). Obrada kulturne baštine s aspekta muzeja, arhiva i knjižnica. V Tomašević, N. in Despot, I. 16. Seminar Arhivi, knjižnice, muzeji: Mogućnosti suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture: Zbornik radova, Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, str. 140-166.

⁵ Šauperyl, A., Vilar, P., Šabotić, I. in Semlič Rajh, Z. (2014a). Uporabnikov pogled na popise arhivskega gradiva v arhivskih informacijskih sistemih. V: Fras, I. in Gostenčnik, N. (ur.). Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in

lahko tudi uporabil.

Uporabniki večinoma ne razumejo kompleksnosti arhivskega gradiva⁶, kar je velikokrat posledica dejstva, da uporabniki ne poznajo uporabljene strokovne terminologije. Težave povzroča tudi dejstvo, da vse gradivo, ki ga hranijo določeni arhivi, ni na voljo v arhivskih podatkovnih zbirkah.

Že Lytle je ugotovil, da je uporaba imen najenostavnejši način, kako uspešno dostopati do arhivskega gradiva, predvsem glede na dejstvo, da so arhivski fondi in zbirke običajno poimenovani po ustvarjalcu arhivskega gradiva.⁷ Več drugih raziskovalcev je potrdilo Lytlovo ugotovitev, saj so raziskave pokazale, da so prav imena oseb in korporativnih teles pomembna za uporabnike arhivov. Tako je Dooley v svoji teoretični razpravi prepoznala stvarna gesla, lastna imena, oblike arhivskega gradiva, časovna obdobja, zemljepisna imena, poklice in funkcije ustvarjalcev arhivskega gradiva, kot tista, na osnovi katerih je mogoče zagotoviti konsistentnejši dostop do arhivskega gradiva.⁸ Tudi Cole je opazil pomen imen za raziskovalce, in sicer med doktorskimi študenti zgodovine. Ti so posebej zbirali imena oseb in korporativnih teles, ki so jih kasneje uporabljali za nadaljnje iskanje gradiva za svojo raziskavo.⁹ Vse omenjene ugotovitve sta v svojih raziskavah potrdili Duff in Johnson.¹⁰ Pomembna je bila predvsem njuna ugotovitev, da raziskovalci arhivsko gradivo umeščajo v določen čas in geografski prostor. Omeniti je potrebno še raziskavo Daniels in Yakel, ki je potrdila, da so online dostopne podatkovne zbirke prilagojene iskanju po imenih oseb, družin in korporativnih teles ter zemljepisnih imen.¹¹

Zanimiva je raziskava Michelson¹², ki je ugotovila, da arhivi in knjižnice v njenem vzorcu štiridesetih ustanov iz skupine Research Libraries Information Network niso uporabljali predmetnih oznak za imena oseb in družin, kljub temu da je bilo gradivo, ki so ga geslili, sestavni del osebnih ali rodbinskih zbirk.

elektronskega arhiviranja : referatov z dopolnilnega izobraževanja, str. 171–200. Maribor: Pokrajinski arhiv.

⁶ Daniels, Morgan G. in Yakel, Elizabeth (2010). Seek and You May Find: Successful Search in Online Finding Aid System. *The American Archivist*, Vol. 73 /Fall / Winter 2010), str. 535–568; Šauperl, A., Vilar, P., Šabotič, I. in Semlič Rajh, Z. (2014a). Uporabnikov pogled na popise arhivskega gradiva v arhivskih informacijskih sistemih. V: Fras, I. in Gostenčnik, N. (ur.). *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja : referatov z dopolnilnega izobraževanja*, str. 171–200. Maribor: Pokrajinski arhiv. Pridobljeno 30. 12.2015 s spletne strani http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/radenci2014/17_sauperl_2014.pdf; Šauperl, A., Vilar, P., Žumer, M., Semlič Rajh, Z., Šabotič, I., Isič, S., Selimović, S. (2014b). Teoretski pogled na korisnike arhiva. *Arhivska praksa*, letn. 17, str. 263–280.

⁷ Lytle, R. H. (1980). Intellectual Access to Archives: I. Provenance and Content Indexing in Methods of Subject Retrieval. *The American Archivist* 43 (Winter 1980), 64–75.

⁸ Dooley, J. (1992) Subject Indexing in Context. *American Archivist*, Spring 1992, Vol. 55, No. 2, 344–354.

⁹ Cole, C. (2000). Name Collection by Ph.D. History Students: Inducing Expertise. *Journal of the American Society of Information Science*. 51, no. 5 (2000), str. 444–455.

¹⁰ Duff, W. M. in Johnson, C. A. (2001). A Virtual Expression of Need: An Analysis of E-Mail Reference Questions. *The American Archivist* 64 (Winter 2001), str. 43–60; Duff, W. M. in Johnson, C.A. (2002). Accidentally found on purpose: information seeking behavior of historians in archives. *Library Quarterly*, vol. 72, no. 4, str. 472–496. Pridobljeno 31. 12. 2013 s spletne strani <http://www.jstor.org/stable/40039793>; Duff, W. M. in Johnson, C.A. (2003). Where is the List with All the Names? Information-Seeking Behavior of Genealogists. *The American Archivist*, vol. 66 (Spring/Summer 2003), 79–95.

¹¹ Daniels, Morgan G. in Yakel, Elizabeth (2010). Seek and You May Find: Successful Search in Online Finding Aid System. *The American Archivist*, Vol. 73 /Fall / Winter 2010, 535–568.

¹² Michelson, A. (1987). Description and Reference in the Age of Automation. *American Archivist* 50 (spring 1987), 192–208.

Pomen imen pri iskanju arhivskega gradiva smo potrdili tudi v zahtevkih uporabnikov Arhiva tuzelskega kantona, kjer so študenti najpogosteje spraševali po kraju, času, tematiki in imenih, ljubiteljski raziskovalci po imenih, kraju in času, raziskovalci-zgodovinarji pa po temi, kraju in času.¹³

Pomembnost imen oseb, družin in korporativnih teles pri zajemanju arhivskega gradiva v arhivske podatkovne zbirke in informacijske sisteme se zrcali tudi v posebnem standardu ISAAR(CPF) 2,¹⁴ ki standardizira normativni zapis omenjenih kategorij imen, ki predstavlja jo pomembne točke dostopa do arhivskega gradiva. Standard tudi jasno napotuje na izdelavo nacionalnih pravil za standardizacijo posameznih točk dostopa in za oblikovanje normativnih zapisov.¹⁵

Praktično delo na popisovanju arhivskega gradiva ter poizvedovanje po podatkovni zbirki SIRAnet ter podatkovni zbirki Arhiva Republike Slovenije je pokazalo, da obstajajo realne potrebe po poglobljeni obravnavi te tematike ter pripravi in oblikovanju smernic za oblikovanje gesel in vzpostavitev tezavrov pri vsebinah arhivske vrednosti, ki jih bo mogoče uporabiti v praksi in sicer pri popisovanju arhivskega gradiva s katerim koli programskim orodjem.

Da bi ugotovili potrebe po izdelavi smernic, smo med leti 2013–2015 izvedli poglobljeno raziskavo, katere cilj je bil priprava in oblikovanje smernic za oblikovanje gesel in vzpostavitev tezavrov pri vsebinah arhivske vrednosti, ki jih bo mogoče uporabiti v praksi in sicer pri popisovanju arhivskega gradiva s katerim koli programskim orodjem. Glede na to, da je pričakovati, da se bo v prihodnosti popisovanje in oblikovanje gesel v vseh javnih arhivih Slovenije poenotilo, je treba rezultate iskati tudi v poenotenju sistema gesljenja in vzpostavitve skupnega tezavra v skupni podatkovni zbirki.

Da bi ugotovili potrebe po izdelavi smernic, smo izvedli serijo dveh raziskav. Prva je bila raziskava uporabnikov in uporabe slovenske vzajemne podatkovne zbirke SIRAnet, kjer smo pregledali sistemski dnevnik spletnega strežnika scopeArchiv Query. Raziskava je nedvomno potrdila potrebo po oblikovanju smernic.

V drugi, kvalitativni raziskavi, katere osnovna metoda analize je bila analiza vsebine, smo pregledal izbrane domače in tuje arhivske podatkovne zbirke in izdelali naprej določeno kodno tabelo, na osnovi katere smo opravili analizo rezultatov. Naše raziskovalno vprašanje je bilo: Ali je gesljenje vsebin arhivskega gradiva izvedeno tako, da omogoča uporabnikom samostojno poizvedovanje po arhivskih podatkovnih zbirkah in tudi hitrejši in lažji dostop do arhivskega gradiva? Izvedena analiza je temeljila na ugotavljanju sledečih dejstev: ali je v sistemu implementirano iskanje po deskriptorjih, po katerih deskriptorjih je možno iskanje v sistemu (osebna imena, družine, korporativne telesa, zemljepisna imena, stvarna gesla, funkcije, drugo), ali obstaja tezaver, iskanje pa ni omogočeno, bodisi zaradi neobjavljenih popisnih enot ali pa zaradi ne povezovanja popisnih enot z deskriptorji, ali so iskalniki po deskriptorjih uporabni za

¹³ Šauperl, A., Vilar, P., Žumer, M., Semlič Rajh, Z., Šabotić, I., Isić, S., Selimović, S., Zulić, O. (2015a). Arhivisti o uporabnikih arhiva. V: Fras, I. in Gostenčnik, N. (ur.). Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja : referatov z dopolnilnega izobraževanja., str. 111–121. Maribor: Pokrajinski arhiv. Pridobljeno 30. 12. 2015 s spletne strani http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/Radenci/radenci2015/111-121_sauperl_2015.pdf; Šauperl, A., Fetahagić, H., Vilar, P., Žumer, M., Semlič Rajh, Z., Šabotić, I., Isić, S., Selimović, S., Zulić, O. in Tinjić, A. (2015b). Korisnička pitanja u arhivu: primjer Arhiva Tuzlanskog kantona. Arhivska praksa, letn. 18, str. 302-317.

¹⁴ ISAAR(CPF) – International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families. Pridobljeno 21. 08. 2009 s spletne strani <http://www.ica.org/sites/default/files/ISAAR2EN.pdf>

¹⁵ Ibidem, str. 11.

iskanje, ali so tezavri razdeljeni na posamezne podskupine, ali so deskriptorji normirani in ali so vzpostavljene relacije med posameznimi deskriptorji, kot jih predpisuje ISAAR(CPF) 2?

Pomembnost imen ni razvidna samo iz raziskave, ki smo jo opravili v domačih arhivskih podatkovnih zbirkah, temveč smo jo potrdili tudi v naši analizi deskriptorjev v tujih arhivskih informacijskih sistemih, kjer jih od 54 analiziranih sistemov le 33 omogoča iskanje po deskriptorjih. V tistih, kjer je mogoče poizvedovati znotraj podatkovne zbirke po deskriptorjih, jih kar 89 % omogoča iskanje po imenih oseb, 45 % po imenih družin, 63 % po imenih korporativnih teles, 88 % pa po zemljepisnih imenih.

Na podlagi analize vnosov v slovenske arhivske informacijske sisteme ter ugotovljenih skupnih osnovnih teoretičnih izhodišč, je sledila izdelava smernic za oblikovanje gesel, tezavrov in klasifikacij v slovenskem okolju, predvsem za delo z dokumentarnim in arhivskim gradivom. Glede na relativno omejene izkušnje slovenske arhivske teorije in prakse smo se naslonili na metodološka načela oblikovanja predmetnih oznak, ki jih uporabljajo slovenski bibliotekarji ter arhivisti v Kanadi in Veliki Britaniji. Vendar pri tem ne gre za enostaven prenos bibliotekarskih teoretičnih in praktičnih dognanj, saj narava arhivske in knjižnične zbirke zahteva različne rešitve. Isto velja tudi za rešitve, ki so jih oblikovali tuje arhivske stroke. Zaradi trajne narave arhivskega gradiva se pri vsebinski obdelavi postavljajo vprašanja, na katera knjižnični stroki ni treba odgovarjati.

2. SPLOŠNA NAČELA OBLIKOVANJA DESKRIPTORJEV

Popisovanje arhivskega gradiva je eden izmed najpomembnejših postopkov strokovne obdelave arhivskega gradiva, saj je le ustrezno popisano in opisano arhivsko gradivo dostopno uporabnikom. To seveda izrazito velja za tisto arhivsko gradivo, ki ga arhivi danes vse bolj ponujamo uporabnikom preko spleta oziroma preko svojih podatkovnih zbirk. Zato je določanje oziroma oblikovanje deskriptorjev (tudi gesljenje) eno izmed najpomembnejših opravil v postopku popisovanja arhivskega gradiva.

Pri gesljenju arhivskega gradiva morajo arhivisti ves čas imeti v mislih dejstvo, da postajajo uporabniki vedno zahtevnejši in da se način iskanja gradiva po deskriptorjih razlikuje od uporabnika do uporabnika in od arhivista do arhivista. Ker uporabniki običajno niso večji kompleksnega iskanja, mora biti iskanje enostavno in prilagojeno vsem vrstam uporabnikov. Sam informacijski sistem oziroma iskalnik, s pomočjo katerega uporabniki iščejo ustrezno arhivsko gradivo, mora biti enostaven in pregleden, sistem pa zanesljiv in konsistenten.

Arhivisti oblikujejo deskriptorje na osnovi arhivskega gradiva, ki ga popisujejo. Z deskriptorji poskušajo čim bolj zajeti vsebino arhivskega gradiva oziroma popisne enote, ki jo zajemajo v arhivski informacijski sistem. Določanje deskriptorjev arhivskega gradiva je izjemno kompleksno in posebno na višjih nivojih popisovanja arhivskega gradiva, kot npr. fond, podfond, serija ali podserija je včasih deskriptorje težko določiti, ker gradivo obravnava mnogo različnih zadev, ki jih je vse težko zajeti. Arhivski fondi namreč velikokrat obsegajo več sto ali celo več tisoč tehničnih enot (arhivskih škatel), ki jih je potrebno za določanje deskriptorjev vse pregledati. Deskriptorji se namreč določajo na osnovi vsebine arhivskega gradiva.

Ko popisnim enotam dodeljujemo posamezne deskriptorje, uporabimo geslovnike (tezavre), ki morajo biti oblikovani za posamezne vrste deskriptorjev.

Smernice o dodeljevanju deskriptorjev izhajajo iz SSG-ja¹⁶ in standarda SIST ISO 5963:1996 Dokumentacija - Metode pregledovanja dokumentov, določanje njihove vsebine in indeksiranih izrazov.¹⁷

Če je deskriptor, ki ga želimo dodeliti popisni enoti, že v geslovníku, ga iz njega preprosto izberemo in dodelimo popisni enoti. Pri tem je potrebno biti previden, saj v geslovníkih pogosto obstajajo enaka gesla, ki pa opisujejo različne pojme ali entitete, zato je potrebno pred dodelitvijo pazljivo prebrati tudi opis gesla oz. se prepričati, da smo dodelili pravo.

Primer:

- *Mirna [Mirna]*
- *Mirna [reka, Slovenija]*
- *Mirna [reka, Hrvaška]*

Če deskriptorja, ki ga želimo dodeliti popisni enoti, v geslovníku ni, potem je potrebno oblikovati novega, ga vključiti v obstoječi geslovník in izdelati ustrezen normativni zapis.

Glede določanja deskriptorjev posameznim popisnim enotam se naša oblikovana smernica bistveno ne razlikuje od SSG-ja¹⁸ ter Ifflinega načela o specifičnosti.¹⁹ Le to namreč ne dovoljuje, da se gradivo hkrati opisuje z ožjimi in s iršimi izrazi, kar ima popolnoma praktično vrednost v primeru, če bi imeli v podatkovni zbirki posamezne enote arhivskega gradiva opisane z nadrejenim pojmom in ustreznimi podrejenimi pojmi. V normativnih datotekah so semantične povezave vzpostavljene prav zato, da uporabnik pri iskanju dobi pregled nad tem, kateri pojmi so v sistemu poleg tega, ki ga je izbral za iskanje.

Praksa je v arhivih namreč pokazala dve situaciji. V prvi uporabniki velikokrat niti sami natančno ne vedo, kaj pravzaprav iščejo oziroma potrebujejo. Če pridejo v arhiv, potem to težavo lahko rešijo s pomočjo arhivista, ki jim bo dal ustrezna navodila in napotke, ko raziskujejo sami preko spleta, potem so prepuščeni sami sebi. V drugi situaciji uporabniki iščejo točno določeno arhivsko gradivo s točno določeno vsebino.

Primer:

Uporabnika zanimajo gradnje, ki jih je v Mariboru načrtoval gradbeni mojster Ludvik Baltzer, ne ve pa, kakšne vrste gradenj je načrtoval. Zato lahko uporabnik ustrezno gradivo išče po posameznih vrstah gradenj kot npr:

- *gradnja stanovanjskih objektov*
- *gradnja gospodarskih objektov*
- *gradnja cerkvenih objektov.*

Posamezni popisni enoti je potrebno določiti čim več deskriptorjev. Pri tem je od nivoja popisa odvisno, ali bomo zajeli ožje (na nivoju združeni dokumenti in nivoju dokument) ali širše deskriptorje (na višjih nivojih, od fonda do serije). Čim večje je število dodeljenih deskriptorjev, in čim natančnejši so glede na nivo popisa, tem večjo možnost imajo uporabniki, da

¹⁶ *Splošni slovenski geslovník: navodila za predmetno označevanje knjižničnega gradiva in geslovník.* (2002). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

¹⁷ *SIST ISO 5964:1996 Dokumentacija – Smernice za zasnovo in razvoj večjezičnih tezavrov.*

¹⁸ *Splošni slovenski geslovník: navodila za predmetno označevanje knjižničnega gradiva in geslovník.* (2002). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

¹⁹ *Iffline smernice za predmetno označevanje* (2002). V *Splošni slovenski geslovník: navodila za predmetno označevanje knjižničnega gradiva in geslovník*, str. 9–10. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

gradivo najdejo.

Pri tem pa mora v iskalniku uporabniški vmesnik uporabnikom omogočati, da navigira med posameznimi pojmi, ki so v hierarhičnem odnosu: gradnja je širši izraz za visoko gradnjo, le-ta pa za gradnjo cerkvenih objektov, gradnjo vojaških objektov itd.

Pri mnogih deskriptorjih v zvezi s hierarhijo odnosov obstaja še dodatna težava, in sicer ta, da v historičnem kontekstu posamezna hierarhična razmerja niso enaka današnjim.

Ker gre predvsem pri stvarnih geslih za resen praktičen in teoretičen problem, se jih v naši raziskavi dotikamo le bežno oziroma tam, kjer je njihovo omenjanje nujno potrebno, kot v tem primeru.

Glede na dejstvo, da arhivi obvladujejo velike količine arhivskega gradiva in glede na dejstvo, da se arhivsko gradivo pri postopku popisovanja vedno umešča v kontekst, je zajemanje natančne vsebine arhivskega gradiva izjemno težavno in skoraj nemogoče v popolnosti izvedljivo.

V arhivsko okolje lahko skoraj v celoti prenesemo Iflino načelo o enoličnosti. Le to navaja, da »moramo v sistemu za predmetno označevanje vsak pojem ali imensko entiteto predstaviti le z eno normativno predmetno oznako, da omogočimo nadzor nad sinonimi in razporeditev vsebin pri prikazu bibliografskih zapisov«²⁰

Osnovni princip, ki se ga je potrebno držati pri oblikovanju vseh vrst deskriptorjev, je, da je lahko za vsak posamezen deskriptor izdelan le en normativni zapis, v katerem so zajete vse nesprejete oblike zapisa istega pojma ali sinonimi (ekvivalenčni odnos) pa tudi drugi semantični odnosi. Izjema so le zemljepisna imena, kjer vsako zase tvori normativen zapis, saj ga s tem postavljamo v čas in prostor.

Glede na to, da arhivisti pri popisovanju arhivskega gradiva tega umeščamo v kontekst, je pri določanju in oblikovanju deskriptorjev ena izmed pomembnejših nalog povezovanje deskriptorjev in ustvarjanje kompleksnih semantičnih odnosov. Arhivist namreč pri popisovanju arhivskega gradiva ustvarja najprej relacijo med vsebino popisne enote in deskriptorji, nato pa še relacije med posameznimi deskriptorji.

Prav te relacije so tiste, ki uporabniku dajejo možnost poglobljenega in kompleksnega iskanja po zajetem arhivskem gradivu.

2.1 Enotno oblikovanje deskriptorjev

Vsi oblikovani deskriptorji morajo biti med seboj primerljivi po obliki in strukturi, kajti samo na ta način je možno zagotavljati konsistenco tezavra. S tem omogočamo tudi ustrezno iskanje znotraj arhivskih informacijskih sistemov.

Tudi v tem primeru lahko v arhivskem okolju uporabimo Iflino načelo o doslednosti, ki govori o tem, da mora biti v sistemu za predmetno označevanje »vsaka nova predmetna oznaka po obliki in strukturi podobna primerljivim, ki so že v sistemu«²¹. Če želimo namreč zagotoviti konsistentno vsebinsko opisovanje arhivskega gradiva na osnovi deskriptorjev, je potrebno imena oseb, družin, korporativnih teles, zemljepisnih imen, funkcij in stvarnih gesel oblikovati v skladu s pravili.

Deskriptorji se oblikujejo v ednini, razen v primerih ko to ni mogoče, pri njeni uporabi pa

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

moramo biti dosledni. Aupič²² navaja in tudi sami smo tega mnenja, da so pravila za določanje števila v SSG²³ preveč zapletena pri določanju uporabe ednine in množine, kar povzroča tudi težave pri uporabi geslovnika.

Primeri:

- *gradbeno dovoljenje*
- *kazenska zadeva*
- *opcija*
- *gradnja*
- *denacionalizacija*
- *upravni spor*
- *krščanstvo*
- *šolstvo*
- *vzgoja in izobraževanje*
- *časopis*
- *uradni list*

Deskriptorji, ki jih vedno oblikujemo v imenovalniku, so lahko enostavni ali sestavljeni. Enostavne izražamo običajno z eno samo besedo in če je le mogoče, se pri oblikovanju deskriptorjev poslužimo enostavnih deskriptorjev. Podobno ureditev predvideva tudi SSG,²⁴ pravilo 3.1.2.1.

Primeri:

- *učitelj*
- *stavka*
- *davek*

Velikokrat je oblikovanje enostavnih deskriptorjev nezadostno za razumevanje vsebine posamezne popisne enote, zato je potrebno uporabiti sestavljene deskriptorje. Ti so oblikovani kot besedna zveza in so vedno zapisani v naravnem vrstnem redu. Tudi tukaj se zgledujemo po SSG,²⁵ in sicer pravilo 3.1.2.2 in pravilo 3.2, ki se nanaša tudi na oblikovanje osebnih imen.

Primeri:

- *deželna deska*
- *kazenska zadeva*
- *gospodarska družba*
- *javni red in mir*

Izjema so le osebna imena, ki jih pišemo v invertirani obliki.

Primeri:

- *Aškerc, Anton [1856-1912]*
- *Novak, Miroslav [1961-]*

²² Aupič, M. (2014). *Analiza najpogostejših gesel v šolskih knjižnicah in predlog geslovnika*. Magistrska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

²³ *Splošni slovenski geslovník: navodila za predmetno označevanje knjižničnega gradiva in geslovník*. (2002). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

Invertirano obliko osebnega imena uporabljamo predvsem zaradi značilnosti informacijskih podatkovnih zbirk pri sortiranju rezultatov poizvedovanj ter zaradi abecednega prikaza na zaslonu. Takšno oblikovanje osebnega imena nam omogoča takojšen prikaz oseb z istimi priimki, ki običajno služijo za identifikacijo posameznih oseb.

Ko imamo opraviti z deskriptorji, ki lahko imajo več pomenov, je potrebno uporabiti kvalifikatorje, s pomočjo katerih pojasnimo deskriptor in razjasnimo morebitne dvome.

Kvalifikatorje, ki postanejo del deskriptorja, saj podrobneje pojasnijo njihov pomen, zapišemo v oglati oklepaj, ki sledi deskriptorju. Izbira ogatega oklepaja je namerna, saj gre za tako imenovani edicijski oklepaj, s katerim jasno nakažemo, da je to sprememba, ki jo je naredil popisovalec arhivskega gradiva.

Ponekod predstavljajo kvalifikatorji obvezen sestavni del deskriptorja, kot npr. pri osebnih in zemljepisnih imenih. Kvalifikatorje obvezno dodajamo:

- imenom svetnikov, *npr. Klara Asiška [1193-1253, svetnica]*
- imenom papežev, *npr. Janez Pavel II [1920-2005, papež]*
- imenom družin in rodbin, *npr. Gariboldi, rodbina [1649-1945]*
- naslovom periodike ali knjig, *npr. Marburger Zeitung [periodika]*
- splošnim pojmom, *npr. Nuba [ljudstvo], Nuba [jezik]*
- zemljepisnim imenom, *npr. Mirna [Mirna], Mirna [reka]*
- homonimom, *npr. depresija [medicina], depresija [gospodarstvo]*

2.2 Oblikovanje sinonimov (sopomenk)

V slovenskem jeziku obstaja veliko besed, ki so po pomenu enake ali delno podobne. To so sinonimi, ki so lahko slovenski izrazi ali tudi tujke. Slovar slovenskega knjižnega jezika besedo »sinonim« opredeljuje kot »beseda, ki ima (skoraj) enak pomen kot kaka druga beseda; sopomenka, soznačnica«. ²⁶

Primeri:

- zemljevid ↔ geografska karta ↔ zemljepisna karta
- kmetijska reforma ↔ agrarna reforma
- domovinska knjiga ↔ domovinska matica
- trženje ↔ marketing

Ker pri iskanju arhivskega gradiva zaradi njegove specifičnosti in vezanosti na zgodovinska dogajanja, upravne postopke itd. tako arhivisti kot tudi uporabniki za njegovo iskanje uporabljajo različno terminologijo, se pri oblikovanju sinonimov držimo Iflinega načela o sinonimih, in sicer tako, da oblikujemo čim več sinonimov, ki jih z normativnim izrazom povežemo kot kazalke v ekvivalenčni odnos. Pri tem enega izmed sinonimov oblikujemo kot normativni zapis, medten ko ostale med seboj ustrezno povežemo z relacijo »glej« in »uporabi za«. Z dodajanjem ali evidentiranjem čim več sinonimov omogočimo učinkovitejše iskanje po velikih količinah arhivskega gradiva.

Primeri:

- zemljevid
 - uporabi za: geografska karta

²⁶ Slovar slovenskega knjižnega jezika (2000). Ljubljana: Slovenske akademija znanosti in umetnosti.

- uporabi za: zemljepisna karta
- geografska karta
- glej: zemljevid
- zemljepisna karta
- glej: zemljevid
- trženje
- uporabi za: marketing
- kmetijska reforma
- uporabi za: agrarna reforma
- domovinska knjiga
- uporabi za: domovinska matica

2.3 Oblikovanje homonimov

Homonimi so enake besede, ki imajo več različnih pomenov.²⁷ Da bi preprečili iskanje neustreznega arhivskega gradiva in tudi povečali natančnost sistema in iskanja samega, jih je potrebno ustrezno oblikovati.

Če govorimo o homonimih, ki sodijo v skupino stvarnih gesel, potem različne pomene razmejimo s kvalifikatorji. Tudi tukaj sledimo Iflinemu načelu o homonimih.

Primeri:

- list [kos papirja]
- list [del rastline]

Ko pa govorimo o homonimih, ki sodijo v skupino zemljepisnih imen, potem različne pomene razmejimo z uvrstitvijo deskriptorja v ustrezen razred znotraj tezavra zemljepisnih imen ter z uporabo kvalifikatorja, ki predstavlja v takšnem primeru obvezen element.

Primeri:

- Mirna [Mirna] (zemljepisno ime\domicilonim\naselje)
- Mirna [občina] (zemljepisno ime\regionim\območje občine)
- Mirna [reka, Slovenija] (zemljepisno ime\hidronim\potamonim)
- Mirna [reka, Hrvaška] (zemljepisno ime\hidronim\potamonim)

2.4 Kratice

V arhivskih informacijskih sistemih se načeloma izogibamo vseh vrst kratic. Kratice lahko imajo namreč več različnih pomenov že znotraj ene skupine ali države, kaj šele v različnih državah.

Primeri:

- ZKJ - Zveza komunistov Jugoslavije
- ZKJ - Zeitschrift für Kindschafts- und Jugendrecht

Prav tako velika večina povprečnih uporabnikov mnogokrat ne pozna pomena posame-

²⁷ Ibidem.

znih kratic, razen v primeru, da se poglobljeno ukvarjajo z neko določeno materijo. Enako velja za oblikovanje deskriptorjev. Vse kratice je potrebno razrešiti in za normativne zapise uporabiti celoten izraz ali naziv. Pri tem sledimo pravilu 3.7.1.2 SSG-ja.²⁸

Primeri:

- *Socialistična zveza delovnega ljudstva (ne SZDL)*
- *Zveza komunistov Jugoslavije (ne ZKJ)*
- *Temeljna organizacija združenega dela (ne TOZD)*

Kratice lahko uporabimo samo, če so bolj znane kot celoten izraz ali naziv.

Primeri:

- *NATO*
- *UNESCO*
- *AIDS*

Če v sistem zajamemo tudi kratico, potem je obvezno potrebno oblikovati napotila in povezati kratico s celotnim uradnim imenom.

Primeri:

- *NATO*
 - *uporabi za: North Atlantic Treaty Organisation*
- *UNESCO*
 - *uporabi za: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation*

2.5 Oblikovanje napotil

Ker je pri popisovanju vsebine arhivskega gradiva, tako za uporabnika, kot tudi za arhivista, potrebno razumevanje semantičnih odnosov med posameznimi deskriptorji, je potrebno v arhivskem informacijskem sistemu vzpostaviti sistem napotil. Le-ta usmerjajo uporabnika od zajetih normativnih zapisov k drugim zapisom ter od širših do ožjih in sorodnih izrazov, s pomočjo katerih lahko priključimo in najdemo zajeto vsebino arhivskega gradiva v informacijskem sistemu. Poznamo dve vrsti napotil, in sicer kazalke in vodilke.

2.5.1 Kazalke

Kazalke kot ena izmed oblik napotil, povezujejo po pomenu enake ali delno podobne pojme in tako izražajo ekvivalenčen odnos. Kažejo od deskriptorjev na nedeskriptorje oziroma od nenormativnega na normativni deskriptor. Uvaja jih beseda »glej«.

Uporabniku arhivskega gradiva kažejo, pod katerim normativno oblikovanim deskriptorjem naj išče arhivsko gradivo z določeno vsebino, medtem kop arhivistom pri popisovanju gradiva in določanju deskriptorjev nakazujejo, kateri pojmi so neizbrani izrazi oziroma nedeskriptorji.

Mora pa kazalka voditi od neizbranega izraza na deskriptor. Za prikaz tega odnosa uporabimo kazalko »uporabi za«.

²⁸ *Splošni slovenski geslovnik: navodila za predmetno označevanje knjižničnega gradiva in geslovnik.* (2002). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

Kazalke iz neizbranega izraza na deskriptor je potrebno obvezno napraviti pri:

- Kraticah, ko kažemo na popolni naziv ali obratno.

Primeri:

- SFRJ
 - *glej: Socialistična Federativna Republika Jugoslavija*
- Sindrom pridobljene imunske pomanjkljivosti
 - *glej: AIDS*
- AIDS
 - *uporabi za: Acquired immune deficiency syndrom*
 - *uporabi za: Sindrom pridobljene imunske pomanjkljivosti*
- geografska karta
 - *glej: zemljevid*
- zemljepisna karta
 - *glej: zemljevid*
- Osebnih imenih, kjer kažemo od normativnih oblik imen oseb na druge oblike imen. Podrobneje o tem glej v poglavju 7.
- Zemljepisnih imenih, kjer oblikujemo napotila tako, da kažemo od normativnih oblik (današnjih ali nekdanih uradnih oblik) zemljepisnih imen na neuradna poimenovanja.

2.5.2 Vodilke

Vodilke so oblika napotil, ki uporabnike vodijo od enega deskriptorja na drug deskriptor. S tem uporabnika opozarjajo, da obstajajo še drugi deskriptorji, ki se nanašajo na sorodno vsebino.

Med seboj povezane in podobne pojme povezujejo vodilke, ki jih uvaja beseda »glej tudi«. Oba povezana deskriptorja morata biti med seboj povezana z »glej tudi«.

Vodilke je potrebno obvezno napraviti pri:

- Deskriptorjih, ki opredeljujejo historična zemljepisna imena in te oblike povezujejo z današnjo obliko imena, pri čemer sta oba zapisa normativna.

Primeri:

- *Lovrenc na Pohorju [Lovrenc na Pohorju]*
 - *glej tudi: Sankt Lorenzen [?–1883]*
 - *glej tudi: St. Lorenzen [?–1883]*
 - *glej tudi: Sankt Lorenzen an der Kärntnerbahn [1883–1883]*
- *Dunaj [Avstrija]*
 - *glej tudi: Wien [Avstrija]*

- Deskriptorjih, ki opredeljujejo imena korporativnih teles na dvojezičnih območjih, in kjer sta oba deskriptorja normativna ali korporativnih teles, ki so v času svojega delovanja večkrat zamenjala uradno ime.

Primeri:

- *Dvojezična osnovna šola II Lendava*
 - glej tudi: *II Sz. Lendvai kétnyelvű általános iskola*
- *Občina Piran*
 - glej tudi: *Comune di Pirano*
- *Slovenska akademija znanosti in umetnosti [1948–]*
 - glej tudi: *Akademija znanosti in umetnosti [Ljubljana, 1937–1948]*
- *Akademija znanosti in umetnosti [Ljubljana, 1937–1948]*
 - glej tudi: *Slovenska akademija znanosti in umetnosti [1948–]*

• Deskriptorjih, ki izražajo hierarhične odnose oziroma vodijo od širših k ožjim deskriptorjem, zajetim v arhivski informacijski sistem.

Primeri:

- *gradnja*
 - ožji pojem: *javna gradnja*
 - ožji pojem: *nizka gradnja*
 - ožji pojem: *visoka gradnja*
- *čevlarska industrija*
 - širši pojem: *industrija*

• Deskriptorjih, ki opozarjajo na druge sorodne deskriptorje, ki izražajo asociativne odnose.

Primeri:

- *skavt*
 - glej tudi: *tabornik*

3. ZAKLJUČEK

Smernice, ki jih predstavljamo, temeljijo na Iflinih smernicah (2002), Pravilniku in priručniku za izdelavo abecednih katalogov²⁹, Pravilih za oblikovanje osebnih, zemljepisnih in imen korporativnih teles³⁰ ter Pravilih za popisovanje arhivskega gradiva³¹, ki so jih pripravili kanadski arhivisti.

Gre za prve teoretične osnove v slovenski arhivski teoriji in praksi, na katerih naj bi uspešno izgradili sistem za opisovanje vsebine oziroma tezavre, iz katerih arhivisti črpajo posamezne deskriptorje. Arhivi teh sistemov, zaradi posebne narave arhivskega gradiva, nikoli nismo uporabljali, so pa danes, predvsem zaradi omogočanja lažjega dostopa uporabnikom, postali nepogrešljivi.

Vsekakor pri uvajanju Iflinih smernic v arhivsko teorijo in prakso nismo želeli ponoviti napak, ki so težave prinesel že knjižničarjem.

V arhivsko okolje smo tako prenesli načelo o enoličnosti, načeli o sinonimih in homonimih, načelo o doslednosti, načelo o poimenovanju, načelo o semantiki, načelo o specifičnosti,

²⁹ Verona, E. (1986). *Pravilnik I priručnik za izradu abecednih kataloga*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.

³⁰ *Rules for the construction of Personal, Place and Corporate names* (1997). London: National Council on Archives.

³¹ *Rules for Archival Description* (1990). Revised version July 2008. Ottawa: Bureau of Canadian Archivists. Pridobljeno 23.6.2012 s spletne strani <http://www.cdncouncilarchives.ca/archdesrules.html>.

ter načelo o izvoru »arhivskega besedišča«.

Pri oblikovanju mnogih pravil se odmikamo od pravil, ki so jih postavili bibliotekarji, in predlagamo rešitve, ki so v skladu z arhivsko stroko in njenimi zakonitostmi.

Pri oblikovanju smernic smo zasledovali cilj, da morajo biti oblikovane smernice čim enostavnejše in jasne. To omogoča konsistentno oblikovanje deskriptorjev ter konsistentnejši arhivski informacijski sistem. Uporabljena že obstoječa pravila in smernice smo preoblikovali in jih prilagodili arhivski stroki. Želi smo, da bi bile smernice prijazne arhivistom, predvsem pa uporabne za poizvedovanje po arhivskih podatkovnih zbirkah.

Želimo si, da bi predlagane smernice postale osnova za pripravo nacionalnega pravilnika za oblikovanje vseh vrst deskriptorjev, s katerim bi lahko v veliki meri odpravili težave, s katerimi se pri poizvedovanju po arhivskem gradivu srečujejo tako arhivisti, kot uporabniki.

Zdenka Semlič Rajh

GENERAL GUIDELINES FOR DESIGNING THE DESCRIPTORS WITHIN ARCHIVE DATABASES

Summary: Tendencies to provide faster access to archives emerged relatively early, but they have been accomplished in different ways. All methodological problems resulting in the course of these activities were solved individually. That led to the creation of various systems and was reported in the relevant literature. These systems were not appropriate for mutual archival databases. Their efficiency and rationality were in fact adapted to providing faster access to archives by using traditional archival finding aids. Descriptors represent an important tool in the process of creating objective information about archives, as most of the modern information processing systems are based on the descriptor system, which plays a key role. Descriptors represent an important access point for retrieval of information from archival information systems. They are the starting point for searching within the content and descriptions of archives therefore they must allow users the continuation of inquiries in archival information system. It has been proved that 89 % of users searched within the archival database using descriptors. For this purpose, it is necessary to capture the appropriate amount of authorized descriptors, and to establish at the same time the appropriate relationships between descriptors and the unit of description, as well as between individual descriptors. This is an extremely complex issue. It's vague and unstandardized state makes standardized description and dealing with archival content impossible. Based on the analysis of the data in the two Slovenian archival information systems and identified basic and common theoretical principles, the guidelines for the creation of headings, classifications and thesauri within the Slovenian environment were prepared. Taking in account the relatively limited experience within Slovenian archival theory and practice we relied on the methodological principles used by Slovenian librarians and archivists in Canada and Great Britain. However, this is not a simple transfer of librarian theoretical and practical knowledge, because the nature of the archival and library collections require different approaches. The same applies to solutions designed by foreign archival professionals.

Keywords: access, archives, access points, descriptors, subject codes

UDC 930.25:002(470)

Др Людмила Николаевна Варламова¹

Российский государственный гуманитарный университет (Москва)

Историко-архивный институт

Кафедра автоматизированных систем документационного обеспечения управления
Российская Федерация

МНОГОЛИКИЙ ТЕРМИН ДОКУМЕНТ В РОССИЙСКОЙ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ

Аннотация: В настоящей статье проведен анализ российской и международной стандартизированной терминологии, используемой в сфере управления документами и архивами. Особое внимание уделено основополагающему понятию «документ». Стройность и логичность в понимании этого термина на современном этапе нарушена в силу ряда причин, например, из-за мало согласуемого и прямого внедрения международных стандартов ИСО, использующих два варианта термина «документ» – “document” и “record”. В результате проведенного анализа определений терминов, стандартизированных ИСО, автор пришел к выводу о не полной урегулированности международной и российской терминологических систем и важности сохранения национальных терминологических традиций.

Ключевые слова: документ, управление документами и архивами, термин, терминологическая система, стандартизация

ВИШЕЗНАЧНОСТ ТЕРМИНА ДОКУМЕНТ У РУСКОМ И МЕЋУНАРОДНОМ ТЕРМИНОЛОШКОМ СИСТЕМУ

Сажетак: Терминолошки систем у свим гранама науке показује одређени степен зрелости, али и привржености традицији. Стога ни документи нити архивистика не представљају изузетак. Упркос чињеници да национални и међународни терминолошки системи који регулишу исти ниво активности настоје да буду усаглашени успостављањем стандардних термина и дефиниција, у пракси уочавамо знатне разлике у разумевању истоветних термина. У раду се анализира руска и међународна стандардизована терминологија која се користи у документима и архивистици. Посебна пажња је поклоњена основном концепту „документа”. У руском терминолошком систему до недавно термин „документ” је био схватан прилично недвосмислено, с обзиром на то

¹ Людмила Н. Варламова, Руски државни универзитет за хуманистику (Москва), Историјско-архивски институт, Катедра за аутоматизовани систем управљања документима, Руска Федерација (Liudmila N. Varlamova, Russian State University for the Humanities – Moscow, Institute of History and Archives, Department of Record Management Automated Systems, Russia)

да је имао читав комплекс подтермина који су детаљно означавали везу са сваким појединачним термилошким системом. Кохерентност и доследност у разумевању ових термина су тренутно нарушене деловањем бројних узрока. Један од њих је слабо координисана дословна примена међународног ИСО стандарда коришћењем две варијанте његовог концепта - „документ” и „грађа”. Анализирајући дефиниције ових термина стандардизованих у складу са ИСО, аутор је дошао до закључка да они представљају синониме у појединим стандардима, али да имају различито значење у другом, што упућује на то да ИСО међународни термилошки систем није у потпуности координисан и указује на значај очувања националне традиције у коришћењу терминологије.

Кључне речи: документ, управљање документима и архивима, термин, термилошки систем, стандардизација

Термилогическая система любой отрасли научных знаний и сферы деятельности общества и государства показывает их зрелость и урегулированность. Одновременно с этим существует ряд междисциплинарных терминов, которые должны быть согласованы между всеми отраслями знаний, использующими его. Согласованность определений таких терминов, соподчиненность и логичность построения их под-терминов, также показывают степень научной зрелости этих систем, а также положение дел в целом.

В этой связи понятие «документ» является, по сути, лакмусовой бумажкой, выявляющей ряд проблем, существующих в термилогических системах управления документами и архивами, как на национальном (российском), так и на международном уровнях.

Формирование термилогических системы многих отраслей, в том числе и документационного обеспечения управления (составной части системы управления документами) в России идет по пути использования англоязычной терминологии, заложенной в международных стандартах ИСО и переведенной практически дословно. Вместе с тем, перевод осуществляется без сопоставления сути англоязычного и русскоязычного термина, а также без привязки его к конкретной области знания или деятельности, что приводит к неправильному трактованию переведенного англоязычного термина. Здесь же можно отметить, что работа над совместимостью терминов и однозначностью их понимания специалистами смежных отраслей практически не ведется и, как следствие, мы говорим на «разном языке» как с экспертами системы менеджмента качества (далее СМК), так и с представителями сферы информационных технологий (далее ИТ).

Следует отметить, что это не только российская проблема, даже на уровне согласованных стандартов ИСО и она окончательно не решена, но концептуальные подходы к ее решению нам стоит позаимствовать. Попробуем проанализировать понятийный аппарат, применяемый в сфере управления документами и архивами, а также смежных сфер деятельности, стандартизированный в международных стандартах ИСО.

Для национальной славянской (в том числе российской) термилогической системы, обогащаемой международной терминологией, используемой в управлении документами и архивами наиболее сложными в понимании являются терминами «document» и «record».

Во всех «документоведческих» международных стандартах ИСО, типа 15489, 30300 и других термин «документ» («document») понимается как «Документированная (зафиксированная) информация или объект, которые рассматриваются (обрабатываются)

как единое целое» («Recorded information or object which can be treated as a unit»)²

В ИСО 5127 термин трактуется как: «Документированная (зафиксированная, записанная) информация на носителе или физический объект, которые могут рассматриваться как одно целое (единица) в процессе документирования» («Recorded information or material object which can be treated as a unit in a documentation process»)³. То есть более широко.

В ИСО 9000-2015 термин определяется как: «Информация и носитель, на котором она содержится» («Information and the medium on which it is contained»)⁴. При этом отмечается, что:

- Носитель может быть бумажным, магнитным электронным или оптическим компьютерным диском, фотографией или эталонным образцом или комбинацией перечисленного.

- Некоторые требования (например, требование быть четким/разборчивым) относятся ко всем типам документов. Однако могут быть разные требования к спецификациям (техническим требованиям) (например, требование быть контролируруемыми) и к документам (например, требование быть обнаруживаемыми/находимыми).

- Набор документов, например, спецификации и документы часто называют «документация».

Важно отметить, что термином «документ» («document») стандарт трактует очень широко и понимает под ним документ, используемый в официальных и служебных целях, спецификация, процедурный документ, рисунок, отчет, стандарт.

В столь широком понимании термина ИСО 9000 созвучен стандартам ИСО, используемым в ИТ сфере.

Так, ИСО 25964 под термином «документ» понимает «Любой ресурс, который может быть классифицирован или индексируем, для того чтобы данные или информация в нем могли быть найдены» («Any resource that can be classified or indexed in order that the data or information in it can be retrieved»)⁵. При этом в примечании к статье термина написано, что это определение относится не только к написанным или напечатанным материалам в бумажной или микроформной версиях (например, обычные книги, журналы, диаграммы, карты), но также и к носителям, отличным от печатных, таким как машиночитаемые и цифровые документы, интернет- и интранет-ресурсы, фильмы, звуковые записи, люди и организации как ресурсы знаний, здания, места, памятники, трехмерные объекты или реалии, и к собраниям этих элементов или частей этих элементов.

ИСО 10209 хотя и трактует термин как: «Любой носитель с записанной на нем или в нем информацией» («Any medium with information recorded on or in it»)⁶, но относит его

² ISO 15489-1:2001 Information and documentation – Records management – Part 1: General; definition 3.10

ISO 30300:2011 Information and documentation – Management systems for records – Fundamentals and vocabulary; definition 3.1.3

ISO/IEC 11179-5:2015 Information technology – Metadata registries (MDR) – Part 5: Naming principles; definition 2.2

³ ISO 5127:2001 Information and documentation – Vocabulary; definition 1.2.02

⁴ ISO 9000:2015 Quality management systems – Fundamentals and vocabulary; definition 3.8.5

⁵ ISO 25964-2:2013 Information and documentation – Thesauri and interoperability with other vocabularies – Part 2: Interoperability with other vocabularies; definition 2.15

⁶ ISO 10209:2012 Technical product documentation – Vocabulary – Terms relating to technical drawings, product definition and related documentation; definition 11.54.3

к уведомлению о защите информации – как виду документа.

Таким образом, зачастую в ИТ-сфере термин «document» означает любой объект, находящийся в памяти компьютерной системы, например, файл, графическое изображение, составной документ, реплика, презентация, отсканированный образ бумажного документа, цифровая видео- (или аудио-) запись, что по сути очень близко к понятию «данные». В то время как для сферы управления документами термин «документ» имеет четко определенный смысл.

В ГОСТ Р ИСО 9000-2015, являющимся прямым переводом международного стандарта ИСО 9000-2015 термин «документ (document)» интерпретируется как «Информация и носитель, на котором эта информация представлена».⁷ В статье стандарта приведены примеры «документа»: запись, спецификация, процедурный документ, чертеж, отчет, стандарт, что с точки зрения российской национальной терминологической системы, используемой в сфере делопроизводства (составной части управления документами) недопустимо, т.к. в ней «запись» используется как способ записи информации на носитель, а не как вид документа, например, как спецификация. В примечаниях к статье стандарта сказано, что:

«1 Носитель может быть бумажным, магнитным, электронным или оптическим, компьютерным диском, фотографией или образцом или их комбинацией.

2 Комплект документов, например спецификаций и записей, часто называется «документацией».

3 Некоторые требования (например, требование к разборчивости текста) относятся ко всем видам документов, однако могут быть разные требования к спецификациям (например, требование к управлению редакциями) и записям (например, требование к восстановлению доступности)».⁸

В российском специализированном терминологическом стандарте ГОСТ Р 7.0.8.-2013 термин «документ» определен как «Зафиксированная на носителе информация с реквизитами, позволяющими ее идентифицировать»⁹, т.е. очень широко. Однако, он не является синонимом термина «документированная информация», который в том же стандарте определен как «Структурированная информация, зафиксированная на носителе»¹⁰. Разница в том, что у документа есть реквизиты, позволяющие его:

- идентифицировать (например, регистрационный номер, дата, адресат документа);
- удостоверить (например, виза согласования, гриф утверждения);
- придать ему юридическую силу (например, подпись, печать).

Документированная информация может обладать рядом этих реквизитов, но не будет иметь юридическую силу, в этом и есть принципиальная разница между ней и документом.

Говоря о термине «record», российские специалисты СМК настаивают на употреблении термина «запись», в качестве его перевода и широко его используют в своей профессиональной деятельности. Так, в ГОСТ Р ИСО 9000-2015 термин «record» пере-

⁷ ГОСТ Р ИСО 9000-2015 «Система менеджмента качества. Основные положения и словарь»; статья 3.8.5.

⁸ ГОСТ Р ИСО 9000-2015 «Система менеджмента качества. Основные положения и словарь»; статья 3.8.5.

⁹ ГОСТ Р 7.0.8.-2013 «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Дело-производство и архивное дело. Термины и определения»; статья 7.

¹⁰ ГОСТ Р 7.0.8.-2013 «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Дело-производство и архивное дело. Термины и определения»; статья 11.

веден как «запись» и понимается как «Документ, содержащий достигнутые результаты или свидетельства осуществленной деятельности».¹¹ В примечание к статье стандарта сказано, что:

«1 Записи могут использоваться, например, для оформления прослеживаемости и представления свидетельств проведения верификации, предупреждающих действий и корректирующих действий.

2 Записи, как правило, не требуют управления изменениями».¹²

Следует отметить, что этот стандарт (его русскоязычное представление англоязычных терминов) наглядно демонстрирует несогласованность подходов к переводу и применению англоязычных терминов в национальной (русской) терминосистеме, формируемой специалистами системы менеджмента качества (далее СМК). В англоязычных стандартах этот термин означает либо способ записи информации на носитель (в стандартах ИТ сферы), либо юридически значимый (официальный) документ (в стандартах на управление в целом и управление документами, в частности). В представленном данным стандартом варианте перевода и понимания терминов мы наблюдаем закольцованность терминов, ибо документ – это запись, а запись – это документ, что не верно даже с точки зрения правил формирования терминосистемы. С точки зрения использования термина «запись» в сфере делопроизводства, как части управления документами, на наш взгляд оно бессмысленно ввиду ряда причин:

- запись не обладает юридической силой и поэтому не может быть использована в управлении, т.к. на нее нельзя будет опереться в принятии официального решения;
- запись может быть основой для составления документа (например, запись в базе данных является основой для формирования документа – выписки из реестра).

Поэтому запись как новый вид чего-то типа документа вводить не целесообразно. Правильнее будет внести уточнения в ГОСТ Р ИСО 9000-2015 и согласовать эти термины с национальной российской практикой использования этих терминов.

В подтверждение высказанных выше положений, проанализируем употребление термина «record» в международных стандартах ИСО.

Так, в ИСО 5127 термин «record» имеет два определения:

1. «Совокупность данных о человеке или предмете, отобранных и представленных для заранее определенной конкретной цели» («Set of data on one person or object, selected and presented for a predefined specific purpose»).

2. «Документ, созданный или полученный и сохраняемый органом, организацией или физическим лицом в соответствии с юридическими обязательствами или при деловой деятельности (сделке)» («Document created or received and maintained by an agency, organization or individual in pursuance of legal obligations or in the transaction of business»).

Таким образом, в основополагающем терминологическом стандарте ИСО термин «record» определен как документ, причем имеющий два понимания: общее, включающее все и конкретное, связанное со служебной целью его создания. Сложность понимания термина «record» заключается в его многосмысловом трактовании. Если в случае

¹¹ ГОСТ Р ИСО 9000-2015 «Система менеджмента качества. Основные положения и словарь»; статья 3.8.10.

¹² ГОСТ Р ИСО 9000-2015 «Система менеджмента качества. Основные положения и словарь»; статья 3.8.10.

¹³ ISO 5127:2001 Information and documentation – Vocabulary; definition 1.1.3.11

¹⁴ ISO 5127:2001 Information and documentation – Vocabulary; definition 2.2.1.08

(1) ИСО 5127 он понимается как «документация», «документированная информация» и просто «данные», т.е. употребляется в широком смысле и используется в сферах архивоведения, библиотечного, то в случае (2) речь идет об «официальном документе» или о «служебном документе», т.е. документе, который используется в деловой деятельности и относится к сферам управления документами и юриспруденции.

В ИСО 15489-1-2001 термин «record» понимается как «Информация созданная, полученная и поддерживаемая организацией или лицом в качестве доказательства или согласно юридическим обязательствам или целям бизнес операций» («Information created, received, and maintained as evidence and information by an organization or person, in pursuance of legal obligations or in the transaction of business»)¹⁵ В новой версии ИСО 15489-1-2016 определение термина было отредактировано, но смысл не поменяло: «Информация созданная, полученная и поддерживаемая организацией или лицом в целях доказательства или согласно юридическим обязательствам или бизнес операций» («Information created, received and maintained as evidence and as an asset by an organization or person, in pursuit of legal obligations or in the transaction of business»)¹⁶

В России принят ГОСТ Р ИСО 15489-1-2007, являющийся аналогом ИСО 15489-1-2001, поэтому определения терминов в них совпадают.¹⁷

В ИТ- сфере термин «record» может пониматься как «запись», в смысле способа закрепления информации на носителе, но не более того. Важно отметить, что этот термин не используется в методологических стандартах ИСО, адресованных ИТ-специалистам, т.к. они оперируют терминами «document» и «data». В технологических стандартах ИТ сферы термин «record» используется в совокупности с уточняющим определением и может означать:

- в базах данных – набор полей для хранения элементов данных в реляционных базах данных;

- в структуре данных в языках программирования – структурированный неоднородный набор элементов, который может рассматриваться как единое целое, при этом каждый элемент называется полем записи («record field») и имеет имя и тип и т.п.

Таким образом, можно сделать вывод, что терминологическая система стандартизованная ИСО не однородна и может содержать несколько, довольно разных определений к одному и тому же термину. Так почему тогда у англоязычного пользователя не возникает путаница в понимании стандарта и восприятии его терминологии? На наш взгляд, это объясняется следующим:

1. Во всех стандартах ИСО четко прописана область его применения и если она выходит за рамки одной предметной области стандарт в обязательном порядке согласуется со всеми заинтересованными техническими комитетами (далее ТК).

2. В такого рода стандартах всегда делается оговорка, что трактование данного термина относится к конкретной сфере и может иметь иной смысл в других сферах. Если эти сферы деятельности затрагиваются данным стандартом, то в нем либо приводится определение термина, актуальное для этой сферы, либо указывает стандарт, в

¹⁵ ISO 15489-1-2001 Information and documentation –Records management –Part 1: General. – definition 3.15.

¹⁶ ISO 15489-1-2016 Information and documentation –Records management –Part 1: Concepts and principles. – definition 3.14.

¹⁷ ГОСТ Р ИСО 15489-1-2007 «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Управление документами. Общие требования»; статья 3.3.

котором оно содержится.

3. Существует базовые терминологические стандарты (типа ИСО 5127), которые закладывают универсальные основы терминологии.

Возникает вопрос: Почему же все эти механизмы перестают работать при национальном (в данном случае российском) подходе к работе с текстом англоязычного стандарта? На наш взгляд дело в следующем:

1. Разработчики национального (российского) стандарта переводя международный стандарт-аналог не всегда понимают аспекты его использования и взаимосвязь с другими международными стандартами, что приводит к выдергиванию стандарта ИСО из его «окружения» и часто дает неверное представление о его терминосистеме.

2. Даже в рамках одной сферы деятельности разработчики национальных стандартов разрабатывают и внедряют международные стандарты довольно не системно, не выстраивая концептуальную схему стандартов, необходимых в данной сфере деятельности, к тому же делают это без реальной (а не формальной) привязки их к уже существующим национальным стандартам.

В результате в России мы имеем много разных национальных стандартов, используемых в сфере управления документами и архивами, но при этом не можем похвастаться урегулированностью этой сферы деятельности, даже на уровне ее терминологической системы, т.к. в ней не согласованы два основных компонента: традиционный национальный (русский) и новый международный. Прежде чем внедрять международную терминологию ее нужно ее детально изучить. С целью понимания и сопоставления всего многообразия терминов и определений, стандартизированных ИСО и используемых в сфере управления документами автор статьи с соавторами (Баюн Л.С. и Бастриковой К.А.) разработал англо-русский словарь стандартизированной терминологии, используемой в выше названной сфере.¹⁸

На наш взгляд, наиболее обоснованным является подход бережного отношения к национальной, сложившейся годами и широко применяемой терминологической системе и очень обдуманного включения в нее новых терминов, в том числе и стандартизированных ИСО. Вместе с тем, терминологическая система любой отрасли живой организм, подлежащий развитию, и международная стандартизация питательный элемент для ее эволюции. Поэтому в этом вопросе необходим взвешенный и прагматичный подход в основу которого должны лечь понимание принципа построения международной и национальной терминологической системы, а также целесообразность внедрения новых терминов.

Список источников и литературы:

ГОСТ Р ИСО 9000-2015 «Система менеджмента качества. Основные положения и словарь». – М.: Стандартинформ, 2015.

ГОСТ Р 7.0.8.-2013 «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения». – М.: Стандартинформ, 2013.

¹⁸ Варламова Л.Н., Баюн Л.С., Бастрикова К.А. Управление документацией: Англо-русский аннотированный словарь стандартизированной терминологии. – М., 2017.

ГОСТ Р ИСО 15489-1-2007 «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Управление документами. Общие требования». – М.: Стандартинформ, 2007.

ISO 9000:2015 Quality management systems – Fundamentals and vocabulary. – <http://www.iso.org>

ISO 25964-2:2013 Information and documentation – Thesauri and interoperability with other vocabularies – Part 2: Interoperability with other vocabularies. – <http://www.iso.org>

ISO 10209:2012 Technical product documentation – Vocabulary – Terms relating to technical drawings, product definition and related documentation. – <http://www.iso.org>

ISO 5127:2001 Information and documentation – Vocabulary. – <http://www.iso.org>

ISO 15489-1-2001 Information and documentation –Records management –Part 1: General. – <http://www.iso.org>

ISO 15489-1-2016 Information and documentation –Records management –Part 1: Concepts and principles. – <http://www.iso.org>

Варламова Л.Н., Баюн Л.С., Бастрикова К.А. Управление документацией: Англо-русский аннотированный словарь стандартизированной терминологии. – М. Изд-во «Спутник+», 2017. 399 с.

Liudmila N. Varlamova

POLYSEMANTIC TERM *DOCUMENT* IN RUSSIAN AND INTERNATIONAL TERMINOLOGICAL SYSTEMS

Summary: The terminological system of any branch of knowledge shows the degree of its maturity, regulatedness and adherence to traditions. Document and archive management are no exception. Despite the fact that national and international terminological systems regulating the same field of activity are subject to harmonization by standardizing terms and definitions, in practice we can see significant differences in the understanding of the same terms. This article analyzes Russian and international standardized terminology used in document and archive management. Particular attention is paid to the fundamental concept of “document”. In the Russian terminological system until recently the term “document” was understood quite unambiguously, since it had a whole complex of sub-terms detalizing its meaning in relation to each special terminological system. Currently, the coherence and consistency in the understanding of this term is upset for a number of reasons. One of them is a large-scale, poorly coordinated literal introduction of international ISO standards using two variants of this concept - “document” and “record”. Having analyzed the definitions of these terms standardized by ISO, the author comes to the conclusion that they are synonymous when used in some standards, but differ in some others. This indicates that the ISO international terminological system is not fully coordinated and demonstrates the importance of preserving national traditions in the use of the terms.

Keywords: document, records, records and archives management, term, terminology system, standardization

UDC 930.25:004.9(498)
UDC 930.25:004.738.5(498)

Dr Ana-Felicia Diaconu¹

Alexandru Ioan Cuza Police Academy (Bucharest)
Faculty of Archival Sciences
Romania

THREE IDENTITY-GIVING ARCHIVAL INSTITUTIONS (NATIONAL ARCHIVES OF ROMANIA, ARCHIVES OF THE ROMANIAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS AND ROMANIAN MILITARY ARCHIVES) AND THEIR DIGITAL CONTENT AVAILABLE ONLINE

Abstract: Today the internet and other social media are revolutionizing access and archives are exploring new technologies to increase public awareness of the range of available records. Archives have online searching possibilities, allowing computer and smart phone users through around the world to identify relevant records often by means of a simple keyword search. The paper focuses on three of the most important archival institutions from Romania – The National Archives of Romania, the Archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs, and the Romanian Military Archives – and their digitization projects.

Keywords: digital content, identity, documentary heritage, archival institutions, digitization projects

In an era where the internet and other social media constantly influence our daily life, the custodian institutions of our “nation’s memory” are called now, more than ever before, to fulfil their role in society: *to enhance the access of the users to their holdings, promoting its collection to the public*. As the information society proves to be a process that can no longer be stopped, and globalization is also inevitable², by the way they manage to make the outcomes of their specific activities more visible to a wider audience depends, to a certain extent, the success of promoting the collective memory of the nation. In this general context, the digitization of historical documents is among the outreach actions of promoting the cultural heritage that are most effective and have a direct impact on the public.

The institutions which represent the primary focus of our research, i.e. the National Archives of Romania (hereinafter referred to as NAR), the Archives of the Ministry of Foreign Affairs (hereinafter referred to as Archives of MFA) and the Romanian Military Archives (hereinafter referred to as RMA), are the most representative in Romania with a view to

¹ Ана-Фелиџа Диакону, Академија унутрашњих послова „Александру Јоан Куза” (Букурешт), Румунија

² Drăgănescu, M., *Societatea informațională și a cunoașterii. Vectorii societății cunoașterii*, Page 6, available at www.academiaromana.ro/pro_pri/doc/st_a01a.doc (last accessed 20 December 2017)

their legal attributions regarding the creation and preservation of the documentary cultural heritage. To the same extent, they gather documents originating from the main institutions of the Romanian state, providing an integrated overview of our recent or more distant past through their thematic diversity, representing a precious support for scientific analysis and interpretation.

NAR is the regulatory and supervisory authority in the field of controlling and managing the National Archives Fund (hereinafter referred to as FAN). According to art. 5 of the Law of National Archives³ among the attributions of the National Archives in relation to the research subject are:

- *forms and develops the database of the National Archive and the automated network of archived information and documentation, establishes measures for the technical and methodological correlation and for the collaboration of the services of archived information and documentation and of other similar departments within the National System of Information and Documentation;*
- *elaborates and edits the "Archives Review" and other specialized publications, meant for the information and support of the scientific research, as well as for the valuation of the documents that are part of the National Archive Fund of Romania.*

Even though the above-cited legal text is a resumption of the original one, dating back from 1996, when the society as a whole did not present the current developments in applying the information technology to the archival field, it captures the cultural and scientific vocation of the institution through all its research and promotion means that are specific to NAR.

Archives of MFA is one of the oldest departments of the Ministry of Foreign Affairs, operating as a distinct functional structure since the very creation of the ministry in 1862. The objective of this department is, according to the official website of the institution, 'to coordinate and control the whole activity of organising, processing, conservating and capitalizing the existing document stocks (over 8,000 l.m.) at the level of the MFA Central as well as at that of Romania's diplomatic missions and consular offices'⁴. Based on those documents that have been handed over for preservation to the Romanian National Archives, the documentary fonds preserved by the Archives of RMFA completes the historical information relating to the Romanian diplomacy.

Under the generic name *Archives of RMA*, we have considered both the Romanian National Military Archives, the authority in the field of military archive and history within the The General Headquarters of Romanian Army, and the Center for Study and Preservation of Historical Military Archives – Pitești, subordinated to them⁵. Although the preservation, scientific processing and capitalizing of the military historical information is the core mission of both institutions, the specific tasks of *Archives of RMA* are:

- Ensures the organisational and methodological implementation framework of the Romanian Law of National Archive, of the national law and legal acts in the archival domain within the Ministry of National Defence;

³ Law of the National Archives 16/1996, version updated in the Official Journal no. 293/22.IV.2014.

⁴ Source: <https://www.mae.ro/node/1529> (last accessed 20 December 2017).

⁵ For the chronological evolution of the two institutions and the associated names according to certain periods see Moșneagu, M., 2013. Serviciul istoric al armatei în slujba culturii naționale, Editura Militară, Pages 29-55; Available online at http://smap.mapn.ro/AMNR/22_SIA_in_slujba_culturii_nationale.pdf; Moșneagu, M., Florea, P., 2010. Ghidul arhivelor militare române, Editura Centrului Tehnic-Editorial al Armatei, Pages 46-52.

- organizes, coordinates and controls the management of the archival military heritage;
- Organizes, executes and monitors the preservation and movement of the archival funds;
- *Designs and ensures the implementation of a safety, smooth and efficient access to the archival heritage through setting up electronic databases;*
- Establishes policies in the area of research, safeguard and management of the Ministry's archival fund;
- Establishes the editorial strategy for promoting the Romanian Army traditions, and coordinates the editing of publications in the field of military historiography;
- *Facilitates the access to documents through microfilms and digital copies in the Integrated information management system of the military archives;*
- Enhances scientifically the documentary heritage preserved by the Ministry of National Defence⁶.

As it can easily be seen, each of the institutions subject to our analysis has included the component of ensuring the widest possible access to the documents held in their own repositories; hence, presently, the creation and management of digital archives, accessible remotely by any potential user, is a given fact that can no longer be ignored. This is, moreover, the policy encouraged by the highest specialized forum in the field, the International Council on Archives (ICA), which highlighted in its strategic plan for 2014-2018⁷ that *'archive institutions have the task of providing increasing amounts of information, online through the digitization of archives created on traditional media, at a time when public expectations about the speed and efficiency of information retrieval are constantly rising'*.⁸

With the benefit of hindsight, we can see the manner in which the promotion of archives was triggered by the Internet and web-based publications, the first attempts in this respect being only identified from 2008 onwards, with NAR as the first institution to materialise actions in this direction. NAR distinguishes itself by having a section dedicated to online research on its own website, recently updated with the occasion of the anniversary of the Archives Day on October 31, 2017.

The aforementioned section also provides an overview of the outcomes of the institution's efforts to increase access to historical information it preserves, despite the fact that 'the discipline of history, as compared to other scholarly disciplines, has rarely been at the cutting edge of digital scholarship'⁹. The principal argument for this state of affairs raised by the previously mentioned author is that *'historical research usually consists of qualitative analysis of paper documents'*. It proves to be extremely accurate, in our view, especially for documents that represent the basis of researching older eras. With the increase in documentary paper production, the diplomatics analysis of the documents, especially the one focused on the external features of the documents, has lost in importance.

Coming back to the year 2008, and following the conclusion of an agreement of cooperation

⁶ Source: http://smap.mapn.ro/AMNR/despre_noi.html (last accessed 20 December 2017).

⁷ ICA Strategic Implementation Plan 2014-2018 approved by the General Assembly in 2014 in Girona.

⁸ Apud Majewska, K., 2016. The Changes in the Policy of Access to the Documents of the Institute of National Remembrance in the Open Government Era in the Context of the Protection of Personal and Sensitive Data, in *Atlanti*, Trieste-Maribor, 26, 1, Page 131.

⁹ Maxwell, A. Digital archives and history research: feedback from an end-user. In *Archives Review*, 2011, 1, Pages 9-27.

on 14th of November, 2008 between the National Archives of Romania and the Institute for the Investigation of Communist Crimes in Romania (IICCR) that focused on bringing into being the Online communism photo collection, a database containing photos from 1945-1989 and 1921-1944 was created. This database is accessible, free of charge, on the Internet.

According to the agreement, NAR provided the photographic sources from its own archival collections, many of which were from the archive of the former Institute of the Communist Party History (Institute for Historical and Political Studies attached to the Central Committee of the Romanian Communist Party), but also from Gheorghe Gheorghiu-Dej and Nicolae Ceaușescu photo collections. IICCR was in charge of the processing (photocopying and scanning) of the relevant photos and creating the search engine of the database¹⁰. The project's outcome, which consisted in a first phase of 1500 photos selected according to the representativeness criterion, is freely accessible on the websites of the two project partners (www.arhivelenationale.ro and <http://fototeca.iiccr.ro/>). These electronic sources represent an extremely valuable visual aid in studying the period of the communist regime. The topic of the images varies tremendously, entailing communists' meetings in illegality, the entering of the Red Army in Bucharest, political events from 1944-1947, 'building of socialism', the visits abroad of communist leaders, or aspects from their private life etc. At the same time, the user instructions and reproduction of the photographs contribute to the correct scientific references; users are warned about the propagandistic aspect of the photos specific to the epoch they were taken, stating that the photos' captions are the original ones.

Although there is no publicly defined deadline of the project, it is expected that by the end of it, the online communist photo collection will have approximately 10.000 images¹¹, which answers in a professional and modern way to the increased interest of the general public towards knowing more about the former communist regime.

In 2009, NAR initiated a project to access European funds, which as a result foresaw the development of an information system for the National Archives (SIIAN)¹². Funding was only received in April 2011, with an implementation period of 36 months (2011-2014). The project included the structures of the National Archives in Bucharest and from 23 counties, grouped in five regional centres.

The main objective targeted by the implementation of SIIAN was to facilitate access to the centralized management of the services provided by NRA to the citizens, researchers and creators. At the same time, there is also a component dedicated exclusively to the National Archives staff meant to streamline the internal flow of activities by making these services available on-line as well as through direct contact at the premises of the institution. Likewise, it was intended to improve the administrative capacity of the institution through proper control of the collaboration processes with all institutions connected with the National Archives.

The National Archives External Portal¹³ provides users with access to archival material through the Scope Archiv application, which can be used as a basis for a complete management of long-term records. It is, moreover, currently used also by other institutions of the National

¹⁰ Source: https://fototeca.iiccr.ro/despre_proiect/

¹¹ Idem.

¹² Integrated information management system for services provided to the clients of the National Archives, SMIS code 14810, funded through the Sectorial Operational Programme „Increase in the Economic Competitiveness” și co-funded through the European Regional Development Fund.

¹³ Available at: <http://portal.arhivelenationale.ro>

Archives¹⁴ in compliance with ISAD (G), ISAAR (CPF), ISDIAH, ISDF¹⁵ and EAD metadata standards that allow for the interchange of data.

The application allows information searching at a national level, where one can browse in the descriptions of the fonds and collections owned by the territorial structures of the National Archives. The search result is presented chronologically, by regions in the central area and on the left the number of results corresponding to each region can be seen. In the archival holdings of the five regional centres (Bucharest, Brasov, Cluj, Iasi and Timișoara) the application is provided with full text search options, field, and archive plan search – which offers an overview of the fonds, but which makes possible the navigation through the hierarchical structure of a fond, from the higher levels to the individual document, to the extent of their availability - and descriptors.

In addition to the services provided to the users via the external portal, the research section provides the list of the fonds and collections currently available for research, highlighting the latest developments in the field as well. At the same time, the availability of inventories accessible online facilitates, in a considerable manner, the research from home, in the sense that users can identify historical sources of their interest, even if the ratio between the number of fonds available for research in the study room and the possibility of their online consultation is still in the detriment of to the user¹⁶.

Three other NAR partnerships with visible consequences in terms of facilitating access to the archival holdings are more recent and target distinct categories of documents both from a chronological and thematic perspective. Two of them deal with documents from the medieval period, and the third one tackles civil status-related documents.

The first of them had as project promoter¹⁷ University of Bucharest, and as partner institutions “Babeș-Bolyai” University in Cluj-Napoca and the National Archives of Norway, the main objective being the digitization of all documents prior to 1600, regardless of their preservation form, preserved by the National Archives of Romania, and the set-up of an online-accessible database integrated with Europeana platform. The implementation period was December 2014-October 2016.

Initially, the project targeted the scanning of about 32,000 archival units in the National Archives of Romania, which are located in different counties' branches. In the end, more than 50,000 archival units were identified and scanned, and is likely to expand to other institutions and natural persons who possess documents prior to 1600, depending on their availability.

The initiative was seen as a possibility to increase the number of online available documents, although at the time the project was launched, the archives had already have implemented a fully functional IT system (SIAN), in which the results of the digitization process could have

¹⁴ The National Archives of Hungary, Slovenia, Austria, Albania and Switzerland.

¹⁵ Archival International Descriptive Standards created by experts on archival description from International Council of Archives.

¹⁶ At the time of carrying out the study 1646 inventories were available online from the National Historical Central Archives, and 546 inventories from the local branches. According to <http://arhivelenationale.ro/site/cercetare/fonduri-si-colectii/> (last accessed 22 January 2018).

¹⁷ Details about the project available at: http://www.fonduri-patrimoniu.ro/proiecte_doc_97_digitizarea-documentelor-medievale-din-arhivele-nationale-ale-romaniei-universitatea-din-bucuresti_pg_0.htm (last accessed 20 December 2017) and Mihailovici, C., 2016. The Romanian Historical Archives Available for online research. Presentation at ICARUS Meeting #18, 17 – 19 October 2016 in Budapest (HU). Available at: <https://coop.hypotheses.org/929#more-929> (last accessed 20 December 2017).

been inserted. Metadata and images are accessible via a website (www.arhiva.medievala.ro). The search is using a Google-approach: the text where the string should be input. When the list of hits appear, the results are listed at the document or component level¹⁸. The metadata of each document contain: date, issuer, title and abstract, narrative reference code, previous reference code, coded reference code, names, places, subjects, status of transmission, structure, carrier, type of record (document or book-register) seal, language, bibliography, observation and author of the description. There is also a thumbnail directing to the image viewer that displays the digital, zoom-able, image of the document.

The project team decided not to use the abstracts of the documents as they were in the National Archives evidence tools, choosing to reformulate some very short summaries, which limits the understanding of contextual information specific to the period in which the documents were created¹⁹. To this also contributes the less inspired option of the team members to reject the use of archival description standards. However, the merits of the project in disseminating and promoting in a digital format, accessible online, an impressive volume of medieval documents cannot be disputed.

In connection with the same medieval age, there is another collaboration of NAR, this time, an external one, that is the Romanian contribution to the Monasterium project (monasterium.net), one of the four online platforms initiated and supported by the International Center for Archival Research (ICARUS), an organization with extensive experience of international collaboration in the field of promoting archives coming from documentary heritage institutions through digital technologies. It is worth mentioning in this context that the ICARUS consortium currently collaborates in the projects it manages with nearly 200 institutions from over 30 European countries plus Canada and the United States.

The Monasterium platform aims to create a virtual medieval archive, one of the largest in the world in terms of images and metadata content, with an interface in English and in the languages of the countries that contributed to the project²⁰. The use of a vehicular language is mandatory when publishing digital content alongside with the language of the country of origin of the documents. Taking into account the objective of the project, until now, Romania has published the metadata for the entire corpus of the *Collection 'Peceti'*, consisting of 318 official documents and diplomas originating from the Central National Historical Archives in Bucharest and the *Seals Collection from the National Archives of Harghita County*. The selection criterion for the material was in both cases the validation form of the documents, through hanging seals, which, in the case of the *'Peceti'* Collection, constituted the criterion for the creation of the collection. The publication and description of the documents have complied with the international standards of EAD (Encoded Archival Description) and ISAD (G)) -

¹⁸ Popovici, B.-F., 2016. Medievalia: a Place Where Archival Science and History Meet and Then Separate Again, in *Atlanti*, 26, 2, Pages 263-268. Although the author refers to the project: the Medieval Archives of Romania in the cited article, the title is likely to create confusion as the Medievalia project had other partners (the Association of Excellence through Culture and the Library of the Romanian Academy) and another objective: the digital valorization of the old book heritage preserved at the Library of the Romanian Academy. Available at: http://www.fonduri-patrimoniu.ro/proiecte_doc_115_medievalia-texte-fundamentale-ale-culturii-romane-medievale_pg_0.htm (last accessed 20 December 2017).

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Currently the interface is available in English, German, Polish, Serbian, Croatian, Slovenian, Czech, Italian, Spanish, Hungarian, and Romanian.

International Standard of Archival Description (General)²¹.

The Virtual Genealogical Archive, a pilot project led by the Faculty of Archival Sciences at the "Alexandru Ioan Cuza" Academy and destined to the National Archives of Romania and third party users. It was launched in July 2014, with its deadline on 30 September 2017. The goal of the project was to create an on-line database and a website through which two archival collections of parish and civil status registers become accessible in digital format. The two collections, namely Bucharest Civil Status Collection and Braşov Civil Status Collection, are currently preserved and administered by the National Archives of Romania in the repositories from Bucharest and Braşov²².

Among the functionalities and options to be provided for all users we can enumerate: search by name option and the visualisation of the civil status record associated for each name (available for Bucharest collection); page by page visualisation of each register (available for Braşov collection) with search options by locality, parish and year(s); personal working space, where favorites can be listed and stored; a tool for creating one's own genealogical tree.

All of these achievements highlight the efforts of NAR in its way to create a digital consultation resource of the documentary heritage it holds, even if the process is only at beginning in comparison with other similar European institutions.

Referring further to the other two institutions that comprise the case studies in the state research, we must point out that with regard to the Archives of RMFA, the official website of the institution provides the external user with a general overview on the documents it holds and the possibility to consult them. Thus there are listed the most important historical fonds of the Romanian Diplomatic Archives it holds, but with no mentioning of the fonds pertaining to the same creator, i.e. the Ministry of Foreign Affairs, which were handed over to NAR, according to the provisions of the NAR law. At the same time, a limited number of inventories can be consulted online.

The Ministry of Foreign Affairs has managed a project over a 36-month period, which finalized in 2015. It aimed to implement an on-line library information system that, through the portal platform, will allow citizens to access the information. In doing so, it also engaged in delivering a hardware and software infrastructure which will ensure the security of the IT system. To the same extent, digital conversion activities more than 1,500,000 pages (documents archived by MFA over the last 150 years) were carried out, which consisted of document cataloging, physical archiving, scanning, indexing (computerized archiving) and importing the scanned documents within the delivered information platform²³.

Despite these announced premises, we were unable to identify, by the end of this study, the possibility of online research of the mentioned digital material, and could not find any other official information on the matter. The valorization of the RMFA archives, proliferates, however, through the specialists from the Romanian Diplomatic Institute who started and edited the *Romanian Diplomatic Documents Collection* and its diplomatic memoirs, with the

²¹ Details about the project at Mihailovici, C., 2014. Proiecte internaţionale de digitizare ale Arhivelor Naţionale ale României în Biblioteca Academiei Române, 2014, *Colecţiile de patrimoniu în era digitală. Comunicări şi articole* 24-25 noiembrie 2014, Bucureşti. Pages 84-93.

²² A comprehensive presentation of the project Chelaru, R.-F., 2017. *The Virtual Gealogical Archive: Making Available On-line The Parish and Civil Registers from Bucharest and Braşov County Archives* available at <https://coop.hypotheses.org/1311> (last accessed 23 December 2017).

²³ According to <https://www.mae.ro/node/33644> and <https://www.smartcontrol.ro/mae-biblioteca-online-in-cadrul-ministerului-afacerilor-externe>

possibility of online consultation on its website.

From the perspective of the external user, a similar case seems to be that of the integrated information system of the military archives, meant to accomplish digitization and electronic archiving of its own archival fonds, and to facilitate the scientific research of the national military archival heritage. Implemented since 2008 and announced as a national premiere in the field²⁴, it does not yet offer the possibility of remote consultation. From the structure that deals with the computerized information of the documents pertaining to the Center for Study and Preservation of Historical Military Archives - Pitești we only know that it is where the computerized evidence of the entire volume of requests and of the archival fonds, as well as the typing of answers to requests, of numerous documentaries and other types of works, as similarly diverse²⁵.

Otherwise, the overall view upon the archival fonds found in research at the Military Archives is well reflected in the Military Archives Guide from 2010, which also includes the converging fonds from the NAR and the National Library, but not those from the Archives of RMFA. And in this case the own editorial output, which exploits the information in the preserved documents, is very rich and is increasing also under the provision of an electronic format of the publications, but without direct online access to documents. A possible explanation would be restrictions stemming from the legislation on classified information or containing personal data, hence being subject to the access limits set out in Annex 6 to the Law of the National Archives.

CONCLUSIONS

Today the internet and other social media are revolutionizing access and archives are exploring new technologies to increase public awareness of the range of available records. Archives have online searching possibilities, allowing computer and smart phone users through around the world to identify relevant records often by means of a simple keyword search. As archives collections are unique, the archivists in charge of caring for those collections strive to preserve them for use today, and for future generations of researchers.

The state of implementation of digitization projects and their effects on the knowledge of the content from the Archives under research relate directly to a number of generally applicable issues at the level of institutions possessing cultural heritage, in this case a documentary heritage. These were stated in an inclusive manner through reports at archives, libraries and museums, in the report entitled *Open Culture: European and National Context* written in February 2015²⁶ by the Foundation for an Open Society, and we consider them valid also for the analysed Institutions:

- legislative gaps, namely the uncertainty on what can be digitized and made available online, what is allowed and under what conditions. Some information of historical or personal value cannot be available online as they are subject to, among other things, the requirements of the classified information law.

²⁴ Moșneagu, M., 2013. Serviciul istoric al armatei în slujba culturii naționale, Editura Militară, Page 55.

²⁵ *Ibidem*. Page 63.

²⁶ Available at: datedeschise.fundatia.ro (last accessed 20 December 2017).

- human resources allocated to some digitization and open access projects that are insufficient within the public cultural institutions, on the basis of civil servants cut-offs and their poor qualification for these approaches. This leads to partnerships with organizations that have expertise in digitization.
- technological resources (hardware and software) owned by specialized digitization institutions.
- lack of a coherent digitization strategy at national or even institutional level that would make subsequently possible to open information in the form of comprehensive databases, and the lack of clearly-allocated financial resources to implement this strategy.

The successful examples presented show the orientation of the analyzed institutions towards partnership projects in which one of the partners provides the technical know-how for the implementation of the digitization. At the same time, the lack of a national strategy to bring together the institutions that hold documentary cultural heritage, and to provide the necessary systemic support for the realization of digital resources with a unique point of access connected to the current European platforms, it is quite visible.

* * *

The National Archives of Romania, the Archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs, and the Romanian Military Archives are three of the Romanian institutions which bring a decisive contribution to the preservation and outreach activities of the indigenous documentary cultural heritage. Through their own mission and specific tasks, and seen as a corollary, they lead not only to the identity construction, but also to the collective knowledge from a historical perspective. The course of actions which represent the starting point of the analysis are the outcomes of the digitization process of the archival fonds or certain parts of these fonds that the three institutions host. As a consequence, the paper studies what kind of digital data is currently freely accessible online in each of the above-mentioned institutions, the framework in which digitization projects have been launched or are presently ongoing, and with what impact. Starting from these prerequisites, the research raises the issue to what extent this digital content facilitates, restricts or develops the knowledge by the general or informed public, and may be used in the exercise of the educational act or by other means, as well as the relevant factors to the way in which the factual situation is presented. Far from being homogeneous from the point of view of the documentary resources the examined institutions disseminate in digital form, all three of them implicitly propagate their own institutional identity.

Ана-Фелиџиа Диакону

ТРИ АРХИВСКЕ УСТАНОВЕ КОЈЕ СТВАРАЈУ ИДЕНТИТЕТ (НАЦИОНАЛНИ АРХИВ РУМУНИЈЕ, АРХИВ МИНИСТАРСТВА СПОЉНИХ ПОСЛОВА РУМУНИЈЕ И РУМУНСКИ ВОЈНИ АРХИВ) И ДОСТУПНОСТ ЊИХОВЕ ДИГИТАЛИЗОВАНЕ ГРАЂЕ НА ИНТЕРНЕТУ

Сажетак: Национални архив Румуније, Архив Министарства спољних послова Румуније и Румунски војни архив су три румунске институције које дају значајан допринос у очувању документарног културног наслеђа. Кроз властиту мисију и постављене задатке, оне учествују не само у стварању идентитета, већ и у изградњи колективног знања из историјске перспективе. Низ делатности које представљају почетну тачку анализе настале су као резултат процеса дигитализације архивских фондова које ове три институције садрже. У складу са тим, у овом раду се сагледавају они дигитални подаци који су доступни на мрежи у свакој од наведених институција. Почевши од оваквих предуслова, истраживање укључује и питање мере у којој поменути дигитални садржај олакшава, ограничава или развија знање шире или стручне јавности, као и начин на који се он користи у образовању. Осим тога што њихов документарни материјал припада различитим провенијенцијама, све три ове установе настоје да истакну сопствени институционални идентитет.

Кључне речи: дигитални садржај, идентитет, документарно наслеђе, архивске установе, пројекти дигитализације

UDC 930.25:004.9(574)

Aliya Mustafina¹

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (Almaty)
Kazakhstan

INFORMATIZATION OF THE STATE ARCHIVES OF KAZAKHSTAN

Summary: The article presents an analysis of the state and prospects of development of the archival industry of the Republic of Kazakhstan in the context of large-scale introduction of digital technologies and the implementation of government informatization programs. The experience of Kazakhstan archives describes the problems and difficulties in ensuring arising in the process of ensuring the safety and use of electronic data. The main directions of the introduction of information technologies (database management systems, BigData, blockchain, etc.), which provide unlimited possibilities for automating the activity of state archives, aimed primarily at increasing access to archival information are considered.

Keywords: archive, archival business, archival information, informatization, information systems, information services, digitization of archival documents, digitalization

Archives are a valuable information resource, which plays an important role in the information society. Providing access to this information is an important component of the programs for building the information society and e-government in many countries, including Kazakhstan.

Nowadays the information technologies have become the dominant instrument for the formation and development of the information society of Kazakhstan (as the “open state”). Therefore, they directly affect the archival sphere. Over the past decades, the structure and quality of archive documents management has changed dramatically. Experts state the fact of the inevitable transformation of the archival industry.

In recent years the questions about the role of archives in the modern world, expanding the use of archival information, changing the access conditions increase the interest and generate debate in the world archival society. Repeatedly, they became the subject of discussion at conferences and in the General Assembly of the International Council of Archives (ICA) – the professional community uniting archivists of more than 190 countries, as well as its regional branches, including South and West Asian Regional Branch (SWARBICA).

Information technologies fundamentally influence the understanding of what an archive is and how its work is organized in the information society. This raises the need for a comprehensive review and study of the issue of preserving the archive in its traditional form with its main (traditional) functions and determining the direction in which the transformation

¹ Алија Мустафина, Архив председателя Републике Казахстан (Алмати), Казахстан

of the archives will take place in the near future. It should be noted that the problem of the social role and place of archives in the information society, the introduction and use of information technologies, expanding access to archival information in the interests of the individual, society and the state is covered in the works of a number of scientists (V.N. Avtokratova, Borodkin L., Larin M., M. David, D. Feriero, I. Angevaare and others).

Informatization, as the process of accelerating the creation and exchange of information, radically changes not only the information space of society, but also results in serious sociocultural transformations. Today, the society under the influence of information technologies is changing the ways of its functioning, so a virtualization of various kinds of social phenomena is taking place. The indicated changes are very significant for archives, in reason that they are experiencing a certain problem in the course of their activities (formation of funds, access to funds, regulatory support, etc.). Now technological difficulties are added to them (informatization of archives, digitization of documents, creation and maintenance of websites, etc.).

Under these conditions, understanding the role and place of the archive in the context of the emerging information society looks truly relevant. After all, the identified contradictions of the formation of the information society directly relate to different aspects of the functioning of the archive: information-technological, communicative, social, legal, cultural, and organizational.

Today, in all leading countries that use information technology in the national interest, government programs are being developed and implemented to integrate into the global information society. These programs contain answers to three fundamental questions:

- 1) a purpose of creating an information society in the country;
- 2) identifying means and ways to achieve this goal, aimed at expanding the sphere of application of information technologies, simplifying access to information, creating political, economic, cultural and legal conditions that contribute to enhancing the uniformity of the national information space;
- 3) the distribution of political, economic, financial and organizational roles and responsibilities between the participants - the state, society, business.

Kazakhstan in the key global rating of the development of information and communication technologies, calculated under the auspices of the UN – ICT Development Index, in 2017 took the 52nd place among 176 countries.

According to the United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA) E-government Survey 2018, among the 193 UN member countries, Kazakhstan ranks 39th in the e-government development index, retaining its leadership among Central Asian countries and being in the list of 40 e-government development leaders.

To overcome the catch-up status a set of measures is being developed at the government level, aimed at the digital transformation of traditional sectors of the economy, the development of human capital, the digitization of government agencies, the development of digital infrastructure, etc.

At the same time, Kazakhstan does not start from scratch. In the 90s, the state program on accelerated industrial-innovative development was launched, in 2005, the formation of the so-called “electronic government” began. One of the steps towards creating conditions for the transition to the information society was the State Program “Information Kazakhstan 2020” approved in 2013. As a foundation for the digital transformation of the country’s economy, this program contributed to the development of the following factors: transition to an information society, improvement of public administration, creation of institutions of an “open and mobile

government”, growth of accessibility of information infrastructure not only for corporate structures, but also for citizens of the country. However, in the context of the rapid development of information technologies on a global scale, its main provisions were revised. In order to digitally transform basic sectors of the economy, develop a mobile state, create a creative society and create a new infrastructure, the State Program “Digital Kazakhstan” was approved in 2017.

These priorities of informatization of society entail the need to form a modern information and telecommunication infrastructure of the archival institutions of the republic.

The National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan is an integral part of the historical and cultural heritage of the people of Kazakhstan and is protected by the state as a national treasure of the Republic of Kazakhstan. In 1998 was adopted the Law of the Republic of Kazakhstan “On the National Archival Fund and Archives”, which legally established the status of the archival industry of Kazakhstan. The main subject of its regulation became public relations in the field of formation, storage and use of documents of the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan and the public administration of archives in the Republic of Kazakhstan.

A number of legislative and sub-legal regulatory acts aimed at informatization of the industry were adopted:

- The Law of the Republic of Kazakhstan of January 7, 2003 No. 370 “On Electronic Document and Electronic Digital Signature”;

- The Law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418-V ZRK “About informatization”;

- Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 17, 2018 No. 000 “On approval of the Rules for documentation, management of documentation and use of electronic document management systems” and others.

The united network of state archives of the republic is represented by 5 republican and 207 regional institutions. They ensure the safety of more than 24 million units of storage. These are documents of the National Archival Fund and on personnel form. The annual volume of documents received for state storage is more than 400 thousand cases. At the same time, a stable growth of this indicator is noted, primarily due to the constant increase in the number of documents created in organizations.

Archives are a concentration of a huge information array of information that underlies the services they are currently selling: issuing archival information, performing thematic and genealogical queries, providing access to archival documents, their copies and reference information to them. Every year, the indicator of the number of requests from individuals and legal entities, including those of a social and legal nature, increases. So, for example, in 2016, employees of the state archives of Kazakhstan executed 392 thousand requests, in 2017 - over 460 thousand, as of October 1, 2018, the number of requests reached 320 thousand requests.

In just one past year, more than 1 million cases have been issued to users through the reading rooms of the state archives for research. Archivists actively participate in publishing projects, conduct interesting exhibitions, lectures, conversations and excursions. Archival sources are introduced into scientific circulation, collections of archival documents, guidebooks, indexes are publishing.

The above trends of increasing demand for archival documents entail additional requirements for the preservation of archival documents. As a result of active use, carriers of traditional documents (paper, tracing paper, film, discs etc.) are subject of physical deterioration and complete loss. Frequent movement between storage and processing sites increases the risk

of loss, theft or replacement. The dispersion of archival repositories across the territory makes it difficult to catalog and aggregate information on archive collections into general registries. Joint processing of several documents from remote repositories or parallel work with several documents is difficult or impossible (this also applies to particularly valuable documents).

It is also associated with an insufficiently high level of scientific description of archival documents and their thematic development. So, as of January 1, 2018, 3% of paper documents (about 800 thousand units of storage), 13% of film documents (5533 units of storage), 8% of photo documents (32 thousand units of storage), 93 % of audio records (19 thousand units of storage).

It is necessary to dwell on the following main issues of informatization of the state archives of Kazakhstan.

Firstly, the State Stock Catalog and other information retrieval and accounting systems in most state archives are practically not automated and are kept in magazines or cards. Available examples of automation are local. In general, the information contained in information retrieval systems remains inaccessible to users remotely.

Secondly, there is no methodical and program base for coordinated and purposeful regulation of archives informatization processes. The current structure of state archives does not provide for independent units or separate staff units, whose functional responsibilities would include the use and introduction of new technologies.

Thirdly, state archives are not suitable for storing electronic documents and electronic databases. There is no appropriate equipment that could ensure the safety and use of arrays of electronic documents, electronic images of documents and various databases.

Fourthly, there is a significant gap in the provision of modern computer equipment of structural units and reading rooms of archives. Yes, in recent years, the situation with computer equipment of the state archives of Kazakhstan has improved significantly. Almost 100% of employees are provided with personal computers. However, there is a shortage of computers in the reading rooms - only 37 computers (1.9% of the total), as well as the obsolescence of professional specialized.

In general, the current situation in our country with regard to documentation and documentation management is characterized by an intensive transition from traditional paper documents to electronic ones, which is beginning to cover, including documents of a long and permanent shelf life. In 2007, the Unified Electronic Document System (UEDS) was introduced everywhere in state bodies, and in 2008, the Intranet portal of state bodies (IPSB) was launched.

This measure allowed for the transition of central state and local executive bodies to electronic document circulation without duplicating documents on paper with storage periods of up to 10 years. The introduction of the UEDS has greatly accelerated the process of creating, passing and harmonizing documents.

In 2017, in the central state and local executive bodies, 71% of documents from the total volume of document circulation were generated only in electronic format, without duplication on paper.

Currently, the UEDS and IPSB systems continue to evolve towards “cloud services” and work on mobile devices using the means of cryptographic information protection.

In 2017, in all state bodies of the republican and regional levels, the service software product “Storehouse of electronic documents formed in the UEDS / SED government bodies” was introduced. This made it possible to provide automation of the processes of streamlining, systematization, processing and management of electronic documents at the stage of their

departmental storage, to create the so-called “Departmental Electronic Archive”.

At present, all state archives of the republic use their own information systems (including those developed by Russian specialists, for example, the Archival Fund information system) to automate certain activities: maintaining databases, scientific reference apparatus, keeping records of archival documents, etc. As a rule, these information systems are deployed on archive servers and are not connected with each other.

At the same time, over the past decades, the structure and quality of managing archival documents has changed dramatically. The scope of using archival information is intensively expanding, and the conditions for access to it are changing. These changes are caused by the active introduction of technological innovations in all sectors of the economy. Artificial intelligence systems are being introduced everywhere, including in conservative industries. The “block chain”, first implemented in relation to “cryptocurrency”, is becoming widespread in the management of various types of registries.

In this aspect, it seems logical to consider the intellectualization of the archive as a modern paradigm of the development of the archival sphere, which is limited by the relevance of the issues of accounting, examination and storage of electronic document flow. At the same time, it is a real tool for improving the archival information management system in order to satisfy the needs of consumers of services provided by state archives:

- information support for making major decisions on socio-economic and socio-political issues - by placing electronic documents used in making decisions in a united system and ensuring authorized access to information;

- Acceleration of the processes of providing information based on archival documents (certificates from work, study, address documents, etc.) - due to the implementation of search mechanisms for the entire volume of information stored in a single archive of electronic documents.

- improving the competitiveness of the domestic information space - by providing the possibility of authorized access to the electronic archive for individuals and legal entities;

- preservation of the scientific, technical, legal and cultural heritage of the Republic of Kazakhstan in the form of electronic state archives - by ensuring reliable storage of information and reducing the number of references to the paper originals of documents.

In this regard, the most important components of the Electronic Archive in accordance with the requirements placed on it are:

- a special system for storing archival data;
- business processes of organizing and controlling the accumulation, analysis and provision of factual and analytical information;
- a system of multidimensional analysis and reporting;
- a single authorized personalized service for the formation of a public service;
- data migration system of inherited systems.

The choice of these components determines the capabilities of the electronic archive, its ability to accomplish the tasks assigned to it and to provide users with the information services they need under the new conditions. These include:

- the possibility of full-text document search;
- access to electronic images of archival documents;
- the possibility of classification and grouping of documents;

- visualization in a convenient presentation;
- access to information about research archival documents;
- implementation of state regulation of archives (record keeping, conclusion of contracts, inspections and examinations, etc.);
- the ability to use statistics and reporting related to the relevance of documents, to create thematic associations and selections on their basis.

Archives have an unique information potential, which is used today mainly in the humanitarian sphere. At the same time, the development of modern information technologies allows the introduction and use of information systems for managing and processing vast amounts of information. For example, technologies like BIG DATA, associated with the constant growth of the data with which to operate. The accumulated information is an important asset, however, it becomes more and more difficult to process it every day and benefit from it. BigData allows you to process huge amounts of data so that a person can get specific and necessary results for their further effective use. In this direction, the potential of archives, as one of the institutions of the economy of the information society, is unlimited.

Nowadays, due to the dominance of analog material, digital access control and recording management can only be carried out on a limited scale. In the future, however, the processes will be carried out electronically using compatible information and communication technology systems that provide data transmission as one of their services. In the same direction, there are prospects for the transformation of the sphere of archiving, as the largest custodian of unique, exclusive information, which with the help of modern data processing systems can be a source for the acquisition and acquisition of new knowledge.

Bibliography:

1. Avtokratov V.N. The problem of involving informational categories in archival science / V.N. Autocrats // - 1973.- T. 3.- P. 251-263.
2. Borodkin L.I. Digital History: the use of digital media in the preservation of historical and cultural heritage? / L.I. Borodkin // Historical Informatics – 2012. - No. 1. - P. 14–21.
3. Larin M.V. Document management and new information technologies / M.V. Larin. - M.: Scientific book, 1998.- 136 p.
4. M. David S. Ferriero. National Archives and Social Media // ICA, Brisbane, 21 August, 2012.
5. Inge Angevaare. “Change”, but how? The archival function in the digital age [Electronic source] // <http://www.ncdd.nl/blog/?p=2750>.
6. ICT Development Index 2017 [Electronic source] // <http://www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2017/index.html>
7. UN E-Government Survey 2018 [Electronic source] // <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2018>
8. The Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from November 10, 2004 No. 1471 “On the State Program of Forming the “ Electronic- Government ” in the Republic of Kazakhstan for 2005-2007” [Electronic source] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/ U040001471_
9. The Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 8, 2013 No. 464 “On the State Program “Informational Kazakhstan - 2020” and amending the Decree of the

President of the Republic of Kazakhstan dated March 19, 2010 No. 957 “On Approval of the List of State Programs” [Electronic source] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000464>

10. The Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827 “On Approval of the State Program “Digital Kazakhstan” [Electronic source] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>

11. The Law of the Republic of Kazakhstan dated December 22, 1998 No. 326-1 “On the National Archival Fund and Archives” [Electronic source] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000326_

12. The Law of the Republic of Kazakhstan dated January 7, 2003 No. 370 “On electronic document and electronic digital signature” [Electronic source] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000370_

13. Law of the Republic of Kazakhstan of November 24, 2015 No. 418-V of the Law of the Republic of Kazakhstan “About Informatization” [Electronic source] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>

14. The Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 17, 2018 No. 000 “On approval of the Rules for documentation, management of documentation and use of electronic document management systems” [Electronic source] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/>

Алија Мустафина

ИНФОРМАТИЗАЦИЈА ДРЖАВНИХ АРХИВА У КАЗАХСТАНУ

Сажетак: Рад представља анализу статуса и перспективе развоја архивистике Републике Казахстан у контексту увођења дигиталних технологија и имплементације владиног програма информатизације. Искуства казахстанских архива описују проблеме и потешкоће у обезбеђивању настајања и сигурности коришћења електронских података. Главни правац у увођењу информационаих технологија (управљање системима базе података, BigData, blockchain и друго), које обезбеђују неограничене могућности за аутоматизацију државних архива, имају за циљ првенствено повећање доступности архивских информација на које се односе.

Кључнеречи: архив, архивски рад, архивска информација, информатизација, информациони системи, информациони сервиси, дигитализација архивских докумената, дигитализација

UDC 35.075:004.738.5 (597)

Dr Linh Ngoc Nguyen¹

Hanoi University of Home Affairs
Faculty of Records and Archives
Vietnam

FAVOURABLE CONDITIONS AND DIFFICULTIES IN DEVELOPING DIGITAL GOVERNMENT IN VIETNAM

Abstract: in the era of digital information, integrating with the common line of the global development, Vietnam has been making a great effort to simplify paper work and administrative procedures in connection with information processing. On the 14th of October, 2015 Vietnam issued the resolution - 36a, on developing a digital government. On its way to carry out the resolution, besides advantageous conditions, Vietnamese government also has been encountered by some unfavorable factors. Some favorable conditions are: saving time for the people, assuring the transparency and openness for the implementation of public policies, protecting against corruption, improving the quality of administrative public services, reducing physical number of cadres working in the public sector, boosting people's cultural standard, and helping develop information and technology activities as well as international cooperation of the nation. The implementation of the digital government also faces a number of difficulties such as, the insufficient and asynchronous system of law, low quality of government officials and cadres, lack of financial support, negative influences from old customs and traditions, shortage of regulations on punishment.

Keywords: digital government, e-government, public policies, information and technology activities

According to the World Bank, e-Government – or the other word for it, digital government – is the government applying systematically developments in Information and Communication Technology to the transactions of the business with its citizens, companies and other social organizations. Thanks to this sort of application, the transaction between the two sides – the government and the people as well as social organizations is much improved in terms of both quality and quantity. The visible benefits that could be counted out are the reduction of embezzlement to the minimum, the enhancement of the government's transparency; which could bring about the convenience and considerable contribution to the country's growth and a decrease in the government's expenditure. The United Nation - UN and American Society of Public Administration – ASPA, also have the same view on the digital government. Following their view, the digital government takes full advantage of the ongoing digital development revolution, exploiting and expanding access to fast, affordable internet, and developing reliable

¹ Лин Нгујен, Универзитет унутрашњих послова у Ханоју, Факултет за документа и архиве, Вијетнам

platforms that promote improved service delivery, good governance, and social accountability. The notion of the digital government is the concern of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) as well. For OECD, it is used to talk about the use and application of the modern Communication Technology of governments all over the world in performing their multifarious functions. OECD believes that digital platforms and solutions can improve public service delivery while making governments more open and accountable. All in all, it could be said that, the digital government is the resort to possible advancements and achievements in sciences, in communication technology into the working and operation of the government, into the transaction between the government and citizens and businesses in order to improve the quality of public service.

On 14 of October 2015, Vietnam Government issued the resolution - 36a, on developing a digital government. Three years on, the realization of this policy has yielded some good results besides some remaining challenges.

1. Favorable conditions and initial achievements in the realization of the digital government in Vietnam

Firstly, during the process of implementing the resolution on developing digital government, Vietnamese Government has promulgated a system of laws and by-law documents which help instruct and direct state branches, offices and all parties involved from central to grass-roots levels in their respective application of e-government. It could be seen that this system of legal document has acted as an important legal basis and legal passage so as to boost progress rate of the digital government construction nation-wide. The system of legal papers includes,

- The resolution 36a/NQ-CP of Vietnam Government issued on 14, October, 2015 on e-government;
- The Law on Information Access, Number 104/2016/QH13 ratified by the National Assembly of the Socialist Republic of Vietnam, session XIII on 6th, April 2016;
- Law on Internet Security, Number 24/2018/QH14 passed by the National Assembly of the Socialist Republic of Vietnam, session XIV on 12th, June 2016;
- The Circular, Number 41/2017/TT-BTTTT issued on 19th, December 2017 by Ministry of Information and Communications, stipulating the use of digital signature for e-documents among State offices and organizations.
- The Decree 61/2018/NĐ-CP passed on 23rd, April 2018 by Vietnam Government on the implementation of one-door policy in solving administrative procedures
- The Decree No. 130/2018/NĐ-CP passed on 27rd, September, 2018 by Vietnam Government stipulating in detail the Law of E-transactions on digital signatures and digital signature certification services....

The afore-mentioned system of legal documents has regulated such issues as the construction and development of the digital government; ways and means to get access to information on the internet; issues and challenges concerning online security; digital signature and service to digital signature approval; infrastructure of information technology from central to local levels, etc. These core contents are basic information and knowledge, helping the people with their contribution to the construction and operation of a digital government in Vietnam.

Secondly, after three years of putting into practice the Resolution on developing e-government, it is admitted that Vietnam has gained some successes. The operation of e-government actually saves time for citizens in their business interaction with the government; in addition, it

helps create the transparency and openness in the implementation of government policies; one more thing that makes the Vietnam Government is much proud of is that the rate of embezzlement is going down thanks to the on-going operation of the e-government.

In Vietnam, the people are highly in favor of practicing e-government in their interaction with the government and other State departments, offices and agencies. The construction of the e-government which is efficiently taking place nation-wide has had positive influence on the awareness of cadres and officials working in both state and private sectors from central to local levels. The Government, Ministries, Departments, Committees and other organization have paid due attention to and at the same time enhanced the direction and application of information and technology in managing their work.

Up to the end of June, 2018, in Vietnam there were 50,000 public services, level 3 and 4 which were constructed and operated by ministries, sectors and provinces². Out of the total of 50,000 online public services, level 3 and 4 which are currently practiced by ministries, sectors, and provinces for the people, businesses, public services supplied by provinces account for 47,774 (equals to 96,8%); services provided by ministries and sectors reach the number of 1,578 (3,2%). More specifically, in ministries and sectors, the percentage of online public services, level 3 and 4 which have extra online records is 36,95% (583/1,578), increasing by 10% if compared to the period of the first three months in 2018; in provinces, the percentage of online public services, level 3 and 4 which have extra online records is 10,18% (4,864/47,774), with the public services, level 4 decreased by more than 50% if compared to the period of the first three months in 2018. Vietnam Government is building up the National public service Portal; digital one-door information system of each ministry, each sector and province; national database on administrative procedures; system of receiving, replying to comments and suggestions from the people and businesses [10].

With all its initial achievements, e-government in Vietnam is helping the people perform administrative procedures on digital environment, saving time in doing transactions and limiting the bureaucracy and the authoritativeness which often happen at state agencies and offices. At the same time, e-government is creating positive effects the cadres and officials' awareness on that they need to improve their informatics knowledge and be ready and willing to apply communication technology into managing their work. In 2018, The United Nations ranked the E-Government Development Index (EGDI) of Vietnam 88th out of 193 nations and Vietnam is among the groups with high Online Services Index (OSI) and high E-Participation Index (up from 0.5 to 0.75 points)³

Thirdly, in the process of developing e-government, Vietnam has decreased the number of cadres and officials working in the public sector; improved the quality of the existing human resources; enhanced people's intellectual standard and boosted further the development in information technology.

² According to the regulations of Vietnam Government in the Decree 43/2011/NĐ-CP passed on 13, June, 2011 on online public services and information supply, online public service, level 3 is online public service permitting users to download home document and declaration forms in order to complete their records as required by specific organizations or offices; users are also allowed to fill in the forms and send them online to their desired destinations. All the transactions in the process of record management and service delivery are done on the internet environment. The fees (if any) and receiving will take place directly at organizations or offices which provide services. Online public service, level 4 is the form of the online public service – level 3 added the fee (if any) is now paid online. The result informing can be done online or sent directly or via post office to users.

³ United nations: E-government survey 2018

In December 2017, the general missions of the Resolution 36a were technically accomplished at all levels. Specifically, there were 29 out of 30 ministries, ministerial-level agencies and agencies under the direction of the government; and 63 out of 63 provinces and central cities having completed their action plan for building up an e-government. In a formal report to the annual meeting of Vietnam Government, it was claimed that all ministries, sectors and provinces nationwide had successfully done their first tasks as assigned in the Resolution 36a in constructing the e-government in Vietnam. In upcoming time, they have been continuing with the remaining work and boosting further the application of modern communication technology, aiming at publicly and transparently operating interactions with citizens and businesses, etc.

So far, all provinces and cities nation-wide have been inter-connected with Government Office via a common software on document management, forming a smooth and unified document management system from the centre to the local which permits the automatic acknowledgment of the current situation of document treatment and management among agencies and offices. [11] Thus, up to July, 2018, in Vietnam there were 30 public administrative centers (which are under the management of Provincial People's Committees and Office of Provincial People's Committees). About the reclassification and the streamline of the State administrative agencies, thanks to the practice of e-government, Vietnam has cut down the number of its regular staffs by 4,294 people, in non-income generating administrative agencies, the number of staffs cut down was 24,717 people, officials at commune and village level were down by 5,767 persons. Vietnam reclassified and streamlined 15 Departments inside Ministries, 189 Divisions inside Departments. An example is the Ministry of Public Security. It has reclassified its staffs and its apparatus, cutting down from 125 departments to 60, reducing 20 fire protection services and more than 1,000 offices under the management of provincial public security departments and services. Another instance is Quang Ninh province where the model of 'fours on the spot' has been practicing, namely reception, appraisal, approval and result returning. The percentage of result returning in advance was at 94,1%, down to 47% of solving time if compared to the time requirement; the percentage of record returning via post service was at 82,4 %, and via internet was at 99,9%, saving 70 billion for State budget and 25 billion for the people each year. As for 2017 alone, Quang Ninh province ranked first in the competitive index and administrative reform index nationwide. [15]

It could be said that in Vietnam, e-government has seen the people and businesses as its target customers and has been trying to bring satisfaction to the customers with quick administrative procedures, good service fees and good serving attitude. E-government developed in Vietnam is providing many benefits such as the transparency and openness in law practice, reduction in embezzlement, improved administrative service delivery, reduction in government cadres and officials in the public sectors, better circles of human resources, improved people's intellectual standard and fast development in information technology.

2. Some challenges in developing the digital government in Vietnam

In Vietnam, constructing e-government is to improve the quality and effectiveness of the State and all government agencies' operations in the hope of delivering better services to the people and businesses. However, after three years of the e-government construction, Vietnam has faced some challenges which need solving in the short coming time.

Firstly, though Vietnam has issued a system of legal documents, paving a favorable way to the operation and development of the e-government, the system is still said to be inadequate

and asynchronous while lacking legal documents setting the base for the sharing and the connecting of the data in the wide range. At present, the regulations on institutional and legal base regarding the construction of the e-government in the aspect of sharing and connecting data without limitation have not been realized in all details so that each agency, each business and each individual could apply with the least obstacles. Besides, Vietnam has a shortage of formal documents on private data protection, Digital Identity of individuals and organizations relating to data sharing. Also, Vietnam Government has not yet passed Implementation Plan for the Decree 61 issued on 23rd of April 2018 on realizing one-door policy and related one – door policy in the operation of administrative procedures. It has not yet successfully provided the National Public Portal which could connect with one-door e- information systems of multi-farious ministries, and different agencies at provincial and local levels. So far, Vietnam has not created a real change in the delivery and the supervision over the public administrative services for citizens and businesses.

Secondly, in Vietnam there exist obstacles in the mechanism of information technology investment. The construction of national database is in low priority; the systems of data information are partial and local; there is not software working on the data sharing and the connection among information systems; the administrative procedures and records treatments are still manual and bulky.

Although ministries, sectors and the people's Committees, cities nation-wide have been trying to set up plans for applying information technology as well as plans for financial investments, there are still 53% agencies and working units having information safety systems which are unable to counter even trial e-attacking attempts; 63% working units in our government system are not able to estimate the financial loss if being attacked. According to statistics from Vietnam Information Security Association – VNISA which was drawn from a survey with 100 random websites having the domain name, gov.vn, there are 50% of the websites being vulnerable to the content attack; out of 3,690 mistakes on 100 websites with the domain name, gov.vn, there are 2,012 mistakes detected on the web application and 1,685 mistakes on system application. In addition, there have not been many organizations and offices constructing and using information security policy. The web pages and digital Portals of State agencies have not been paid due attention or taken care of sufficiently. They have used the solutions on compatible information security assurance. For example, the email system of many State agencies requires only one password which is used by hundreds of different accounts. Therefore, if just one or two cadres disclose the password, the hacker can easily find the way to attack and take up the control of the website or Portal. The issues of insecurity of e-data, spams, hackers are the headaches of the government; and they have been happening at an increasing rate with various forms and on a big scale [16].

Thirdly, another challenge to Vietnam at present is the percentage of use of online public services is still low because of people's low intellectual standard; that is not to mention, human resources working in government agencies are not fully qualified; the financial investment for material bases and equipment are inadequate.

In Vietnam, the practice of E-government in many places has not been taken seriously, the co-ordination among ministries, ministerial-level agencies, offices and organizations is not close; there have been opposing opinions on practicing it and there are existed situations in which people are afraid of change, of bringing up new and breakthrough solutions to the current problems, especially in the aspects of decentralization in supervision and power as well as assigning the responsibility to the ones – in charge. It could be seen in many State agencies that

during the process of implementing the e-government, cadres and officials are not determined to practice it completely; and then when they reach the phrase of controlling later, they are reluctant and find themselves confused in finding the ways to make right judgments on whether they were and are performing in the right track. Moreover, some cadres and officials are not fully aware of their responsibility; some even have negative public conducts.

In terms of equipment investment, according to the White Book, 2017 published by the Ministry of Information and Communication – Vietnam, if counted up to the end of 2016, the percentage of computers per the total of State cadres and officials nation-wide was 87.94%; 100% ministries, ministerial-level agencies, provinces and cities had their own information Portal and website; 100% state agencies have their own local area network and special unit specializing in information technology. However, it is admitted that the informatics level of cadres and officials is still limited, leading to the situation that they are just dealing with office papers in their daily work with their computers; and they are too dependent on the information – technology unit though they are supplied with modern equipment. Thus, the application of information technology to the public service delivery has not reached the level 3 and 4 as expected by citizens and businesses when they are doing transactions with state agencies. Furthermore, though in Vietnam there are nearly 50 million internet users, accounting for 46.64% the whole population, the people's informatics knowledge and their chance to get access to free or cheap internet, especially the people living in the countryside, in the remote areas is low. Therefore, most of them will be afraid of using online public services.

In conclusion, in order to implement and develop the e-Government in Vietnam it needs a synchronous system of legal documents with specific solutions. Specifically, Vietnamese Government should perfect a legal environment, an institutional system and detailed policies on information security which regulate better and clearer rights and duties of all the parties concerned. Also when it builds up the system of legal documents, it should stipulate clear terms and conditions on hardware, software, data, material system, the application of security control solutions, information digitalization on system and on the data stream, incident control, early risk warning, vulnerabilities in information security, control over gaps in password-keeping, etc.

In addition, one of the pivotal mission of Vietnam Government is to improve informatics level of State cadres and officials; which should be carried out right from the phase of recruitment, professional training and fostering in order to have a circle of intellectuals possessing good knowledge on legal regulations on information security, safe information access, information system operation, system control solutions, data copy and save, connecting device management, information exchange management, information log-in control, information technology applications.

Vietnam Government should construct national data bases, common used software while making sure the synchronization, the compatibility and the smooth in the operation of the E-government so as to enhance the effectiveness in the managing and directing work of leaders in state administrative agencies at various levels; boost the percentage of using e-documents in transactions among state agencies. Vietnam Government should also pay due attention to the improvement of people's intellectual standard, encouraging them to take part in and use online public services, self-supply with informatics and information technology knowledge and skills.

Лин Нгујен

НЕОПХОДНИ УСЛОВИ И ПРОБЛЕМИ У РАЗВОЈУ ДИГИТАЛНЕ ВЛАДЕ У ВИЈЕТНАМУ

Сажетак: У време постојања дигиталних информација и усклађивања заједничких ставова у вези са глобалним развојем, Вијетнам је уложио велики труд како би поједноставио рад са документима, као и административне процедуре које се односе на обраду података. Вијетнам је у октобру 2015. године донео резолуцију „36а” о развоју дигиталне владе. Током спровођења резолуције, вијетнамска Влада се такође суочила са појединим проблемима. Претпостављене користи представљају: штедња на времену, осигурање да се јавна политика спроведи на транспарентан и отворен начин, заштита од корупције, побољшање квалитета администрације јавних услуга, смањење броја кадрова који раде у јавном сектору, повећање културног стандарда народа, помагање у развоју информационих и техничких активности, као и интернационална сарадња државе. Спровођење дигиталне владе наилази на низ проблема попут недовољног и несинхронизованог система закона, неодговарајућег квалитета владиних званичника и кадрова, недостатка финансијске подршке, негативног утицај старих обичаја и традиције, мањка прописа који се односе на казне.

Кључне речи: дигитална влада, е-влада, јавна политика, информационе и техничке активности

UDC 930.25(497.113 Kikinda)"1919/1941"

Срђан Сивчев¹
Историјски архив Кикинда
Србија

НАСТАНАК, СРЕЂИВАЊЕ, РЕВИЗИЈА И АНАЛИТИЧКА ОБРАДА Ф. 60 ОПШТИНА ГРАДА ВЕЛИКА КИКИНДА 1919–1941.

Сажетак: Рад се бави проблематиком и тренутним стањем фонда Ф. 60 *Ойшїїина їрада Ве-лика Кикинда (1919–1941)*. Многобројни проблеми су искрсли када је приступљено аналитичкој обради фонда. Фонд је неправилно назван, грађа је помешана, приметан је недостатак фолија-ције и непостојање тематских целина. Константована је и грађа која је требало накнадно да се убаци у Ф. 60, а приметно је и постојање грађе из старијег раздобља која се на непознат начин нашла у фонду. Ревизија се не може спровести, јер су учињени само почетни кораци у обради грађе, па је немогуће евидентирати колико је докумената нестало у међувремену, али је приметно непостојање извесних докумената од већег значаја, који су нетрагом нестали. Рад се бави и про-блематиком несавесног поступања са грађом и вештачким стварањем фондова од грађе која се налазила у постојећем Ф. 60 *Ойшїїина їрада Велика Кикинда (1919–1941)* и коме она несумњиво припада.

Кључне речи: сређивање, ревизија, аналитичка обрада докумената, градска управа Велика Кикинда

Фондови управе у Историјском архиву Кикинда пре 1918. године

Грађа из фондова управе и јавних служби пружа највише доказа и података о свим административним и политичким променама које су се одвијале у прошлости на од-ређеној територији. У фондовима управе налазе се подаци од немерљивог значаја за културу, привреду и уопште друштво одређеног града, његове ближе и даље околине. У Историјском архиву Кикинда, као и у другим архивима на територији АП Војводине, фондови управе и јавних служби спадају у најчешће употребљаване фондове у сврху научно–истраживачког рада. Њихова вредност огледа се у томе што имају непроцењив историјски значај, а уједно њих чини најстарија грађа коју архиви чувају у својим депоима.

Фондови управе и јавних служби који се налазе у Историјском архиву Кикинда обухватају најдужи временски период (од 1778. године) и имају велику садржајну вред-ност за истраживање историје града у претходна три века. У овим фондовима долазимо до закључака на који начин је била организована градска управа и како се она развија-ла и мењала у прошлости. Налазимо и податке о административној управи, правним

¹ Srdan Sivčev, Historical Archives of Kikinda, Serbia

прописима и законима, организацији служби у граду, комуналним питањима, економским, културним и просветним темама.²

Средином 18. века, после коначног укидања Потиско-поморишке војне границе, настала је Велика Кикинда насељавањем граничарских породица између 1750. и 1754. године. Велика Кикинда се убрзо претворила у центар досељених српских породица у северном Банату. Аустријска владарка Марија Терезија је 12. новембра 1774. године издала привилегију о успостављању Великокикиндског привилегованог диштрикта, а Велика Кикинда, као његово седиште, проглашена је варошицом и привилегованим трговиштем.³ Диштрикт је чинило 10 насеља која су претходно формирана досељавањем српских милитара.⁴ Диштриктска привилегија донела је основне уредбе о устројству општина и формирању општинских органа. Велика Кикинда, економски и административни центар диштрикта, формирала је прву општинску управу 1775. године. Први човек општине називао се општински судија (бирова) све до 1882. године, када је назван општинским начелником. Велика промена одиграла се 1. јануара 1893. године, када је Велика Кикинда проглашена градом, а њен највиши функционер се почео називати градским начелником.⁵

У Историјском архиву Кикинда фондови у којима се чува грађа везана за функционисање диштрикта и великокикиндске општинске/градске управе, имају статус фондова од изузетног значаја:

Ф. 3 Великокикиндски привилеговани диштрикти (1776–1876);

Ф. 223 Град са уређеним сенајом (1778–1918).

Диштрикт је био посебна територијална целина, те нема везе са организацијом општинских власти у Великој Кикинди, а функционисање општинске, односно градске (од 1893. године) управе може се пратити од 1778. године, све до 1970. године кроз фондове: Ф. 223 Град са уређеним сенајом (1778–1918); Ф. 60 Ојштина града Велика Кикинда (1919–1941); Ф. 79 Градско поглаварство (1941–1944) и Ф. 101 Скупштина ојштине Кикинда (1944–1970).

Настанак, одлике и проблематика Ф. 60 Ојштина града Велика Кикинда (1919–1941)

Ф. 60 Ојштина града Велика Кикинда (1919–1941) односи се на грађу која је остала сачувана из рада градске управе у међуратном периоду историје града. Српско народно веће у Великој Кикинди основано је 10. новембра 1918. године, неколико дана пре уласка српске војске у град и тај чин се може сматрати почетком деловања нове власти у месту. Нова градска управа конституисана је 31. марта 1919. године на првој седници Народ-

² Татјана Сегединчев, „Архивска грађа Градског поглаварства (Сената града) Суботице 1918–1941. година – настанак, начин сређивања и перспектива”, у: Љубица Будаћ (ур.), *Зборник радова са савештовања Зрењанин 19–20 септембар 2011*, ДАРВ, Нови Сад 2012, 197.

³ Васа Стајић, *Великокикиндски диштрикти 1776–1876*, Нови Сад 1950, 36–37.

⁴ Диштрикт су чиниле општине Велика Кикинда, Башаид, Врањево, Јозефово, Кумане, Меленци, Мокрин, Српски Крстур и Тараш.

⁵ Миливој Рајков, *Историја града Кикинде до 1918. године*, Кикинда 2003, 36.

ног одбора града Велике Кикинде, а разрешено је Српско народно веће које је исцрпело своју улогу прелазне власти задужене за стабилизацију прилика у граду уласком у састав Краљевства СХС.⁶ Конституисањем градске управе 31. марта 1919. године започео је са радом творац фонда и креће да формира своју фондовску целину. На првој седници Народного одбора одлучено је да се при градској управи формирају стручни одбори, који би децентрализовали рад управе и појачали ефективу рада. Формирани су следећи пододбори: стални, финансијски, ревизиони, економски, регалски, за друмове, народни врт, сиротињски, здравствени и просветни.⁷ Градска управа је све до 1934. године носила назив Градско начелство, да би од наведене године до 1941. године и свог укидања носила име Градско поглаварство. Творац фонда престао је да постоји априла 1941. године када су град окупирали јединице немачког Вермахта.

Фонд је сложен и чине га две јединице:

- Градско поглаварство;
- Сирочадски сто.⁸

Фонд је погрешно назван, јер је Велика Кикинда у међуратном периоду имала статус града, а не општине. Правилан назив фонда био би *Градско поглаварство 1919–1941*, при чему би Сирочадски сто као подбор градског поглаварства био посебна организациона јединица. У том случају би се за организациону јединицу која сада носи име Градско поглаварство требало пронаћи други, адекватнији назив, пошто би име Градског поглаварства понео целокупан фонд.

Организациону јединицу Градско поглаварство чине:

- Књиге – записници градског већа, сената, народног одбора, деловодници и књиге пореза;
- Списи – преписка распоређена унутар 42 архивске кутије.⁹

Организациону јединицу Сирочадски сто чине:

- Књиге – записници, деловодници, индекси;
- Списи – преписка распоређена унутар 61 архивске кутије.¹⁰

Након регистратурске и архивске обраде фонда 1975. године, остало је 21 метар архивске грађе, односно 163 књиге и 104 архивске кутије.¹¹

Канцеларијско пословање спроводило се кроз завођење предмета у деловодне протоколе, помоћне књиге и индексе. Иако се градска управа састојала од неколико одсека, односно подбора, пословање је било централизовано и постојали су заједнички деловодници за сва одељења током целокупног међуратног раздобља. Једино је Сирочадски сто био изузетак, јер је он као независан орган унутар тадашње градске управе имао посебне деловоднике, а иза рада сирочадског стола остала је велика количина сачуване грађе. Грађа настала радом различитих одсека градске управе није

⁶ Историјски архив Кикинда, Ф. 60 Општина града Велика Кикинда 1919–1941, Записник Народного одбора, Кикинда, бр. 33/1919. (ИАК)

⁷ Исто.

⁸ ИАК, Сумарни инвентар Ф. 60 Ойиштина града Велика Кикинда (1919–1941), Кикинда 1979, 2.

⁹ Исто, 3.

¹⁰ Исто.

¹¹ Укупна метража биће повећана, услед накнадно пронађене грађе, која ће бити прукључена Ф. 60 Ойиштина града Велика Кикинда (1919–1941).

раздвојена по организационим јединицима, него се налази груписана унутар организационе јединице Градско поглаварство. Таква подела има смисла, јер је за већину одбора сачувано релативно мало докумената, па не би било практично издвајати их из заједничке јединице.

Иако се фонд води као сређен, аналитичком обрадом докумената долази се до закључка да је грађа делимично измешана и по садржају и по годинама. Фонд 60 *Ойшѣи-не їрада Велика Кикинда (1919–1941)* није у потпуности сређен према Упутству Архивског већа Србије о архивистичком сређивању фондова из 1973. године. Из регистратурске документације нису у потпуности излучене оне категорије списа које нису значајне за историју и друге научне области. Нису издвојени ни излучени мултипликати, потврде, изводи, рачуни, молбе, рачуни апотекара, болнички трошкови.¹²

Приликом сређивања депоа Историјског архива Кикинда констатована је извесна количина грађе која се налазила расута по просторијама архива, а која припада фонду Ф. 60 *Ойшѣи-не їрада Велика Кикинда (1919–1941)*. Пронађена грађа ће у наредном периоду бити прикључена фонду. Реч је о 16 пореских књига и деловодника који припадају и Градском поглаварству и Сирочадском столу. Грађа Здравственог одбора из 1931. године је такође пронађена и чини је укупно једна архивска кутија. Део грађе је у лошем стању, листови су поцепани по рубовима, а поједини документи нису очишћени од спајалица и осталих елемената који не би требало да се налазе у сређеном фонду. Приметан је недостатак фолијације, а и где постоје кошуљице, оне су углавном у лошем стању. Паралелно са аналитичком обрадом морају се вршити корекције, односно потребно је да се уради комплетна фолијација, распоређивање докумената по годинама, уклањање спајалица и других страних елемената, као и измена сумарног инвентара услед постојања грађе која ће накнадно бити прикључена фонду. Потребно је одвојити судску грађу, које, истина, нема у великој мери и прикључити је судским и правосудним фондовима који се чувају у Историјском архиву Кикинда – Ф. 64 *Окружни суд Велика Кикинда (1919–1941)* и Ф. 58 *Државно їужилашѣво Велика Кикинда (1919–1941)*.

Грађа фонда састоји се од документације настале радом појединих одељења градске управе и од грађе која је упућена од стране других твораца, односно кореспонденцијом осталих органа са градском управом (прописи, уредбе, позивнице, обавештења).¹³

Као што је већ речено, списи унутар организационе јединице Градско поглаварство нису подељени по одељењима и нису сређени хијерархијски. Названи су административним списима, а изузеци су списи о службеницима, завршним рачунима, издавању грађевинских дозвола и о грађи војног референта. Остала документација помешана је, и само израда аналитичког инвентара може допринети да се има увид о томе каква грађа се налази међу списима организационе јединице Градско поглаварство.

Ситуација са организационом јединицом Сирочадски сто потпуно је другачија. Карактеришу је доследна организациона структура и то што грађа није измешана по годинама. Грађа сирочадског стола потпуно је сређена, за разлику од Градског поглаварства, а спроведене су ревизије 1972. и 1976. године. Документација је обележена бројевима и израда научно-обавештајног инвентара би омогућила се ова грађа потпуно приближи

¹² Татјана Сегединчев, *нав. дело*, 201.

¹³ Татјана Сегединчев, „Архивска грађа Градског поглаварства (Сената града) Суботице 1918–1941. година – настанак, начин сређивања и перспектива”, у: Љубица Будаћ (ур.), *Зборник радова са саветовања Зрењанин 19–20. септембар 2011*, ДАРВ, Нови Сад 2012, 201.

истраживачима.¹⁴

Грађа је у највећој мери настала на српском језику, али је један део докумената из 1919. писан мађарским језиком. Разлог томе је чињеница да се државна и градска власт није у потпуности конституисала 1919. године, па су поједина удружења, предузећа и привредни субјекти у несрпским рукама саобраћали и даље мађарским језиком. Објаве градског начелника и градске управе у вишенационалној средини каква је Велика Кикинда објављиване су на српском, мађарском и немачком језику током читавог међуратног периода. Мали број докумената написан је на француском, руском и енглеском језику. Извесна количина грађе на мађарском језику за период од 1916. до 1918. године на непознат начин се нашла у фонду, иако припада фонду Ф. 223 *Град са уређеним сена-шом (1778–1918)*.

Ревизија организационе јединице Градско поглаварство се нажалост не може спровести, за разлику од јединице Сирочадски сто. Разлог томе је чињеница што су учињени само почетни кораци у обради грађе давне 1959. године, документима нису дати бројеви и сигнатуре, па је немогуће евидентирати колико је докумената нестало у међувремену. Приметно је непостојање извесних докумената од већег значаја, који су нетрагом нестали. Нестанак докумената открива библиографија и навођење необјављене грађе у радовима појединих аутора, а накнадном провером установљено је да се ти документи више не налазе у Историјском архиву Кикинда. Да ли су немаром манипуланта враћени на погрешно место или су документи отуђени, нажалост се не може доказати, али остаје жал за изгубљеним вредним историјским изворима.

Фонд 60 *Ойшћина града Велика Кикинда (1919–1941)* претрпео је недозвољене измене, које се огледају у вештачком стварању новог фонда од грађе која се раније налазила у фонду Ф. 60 у јединици Градског поглаварства и коме она несумњиво припада. Реч је о фонду Ф. 347 *Градско начелство (1919–1941)*, којег чини грађа распоређена унутар 6 архивских кутија. Поменути фонд састоји се од грађе која је претходно издвојена зарад потребе прављења неколико изложби са тематиком историје Велике Кикинде у периоду од 1919. до 1941. године. Грађа није враћена на своје место услед немара, и као лакше решење наметнуло се прављење новог фонда. Сумарни инвентар није израђен за фонд Ф. 347 *Градско начелство (1919–1941)*, којег сачињава пројектна грађа за приватне и јавне објекте изграђене у Великој Кикинди у међуратном раздобљу.

У фебруару 2017. године започет је рад на аналитичкој обради организационе јединице Градско поглаварство унутар фонда, а обрађен је период од 1919. до 1929. године, односно урађено је 2349 аналитичких описа. У току наредне 2019. године Историјски архив Кикинда објавиће прву књигу аналитичког инвентара Градског поглаварства, са обрађеним периодом од 1919. до 1929. године, односно до успостављања Шестојануарске диктатуре. Чин објаве диктатуре представља јасну промену унутрашње и спољашње политике Краљевине СХС/Југославије, па тако и друштвене стварности у Великој Кикинди. Отуда одлука да друга књига аналитичког инвентара обухвати период од 1929. до 1941. године и дезинтеграције Краљевине Југославије. У циљу лакшег и једноставнијег приближавања података истраживачима и корисницима, као и евидентирања грађе, кренуо сам са израдом аналитичког инвентара за серију Градско поглаварство. За организациону јединицу Сирочадски сто биће израђен посебан аналитички инвентар, али тек након израде аналитичког инвентара за Градско поглаварство, услед његове велике

¹⁴ ИАК, Сумарни инвентар Ф. 60 *Ойшћина града Велика Кикинда (1919–1941)*, Кикинда 1979, 4.

важности за историју града у периоду од 1919. до 1941. године. У Историјском архиву Кикинда у току су израде аналитичких инвентара за Ф. 3 *Великокикиндски ѱривилејовани дишћрикти* (1776–1876) и Ф. 223 *Град са уређеним сенатом* (1778–1918), као и за Ф. 79 *Градско ѱојлаварсћиво* (1941–1944)¹⁵. Циљ је да се у догледној будућности заврше и објаве аналитички инвентари за све фондове који се тичу функционисања локалне самоуправе до 1944. године. На тај начин би се Историјски архив Кикинда позиционирао као један од ретких архива у Републици Србији где су израђени аналитички инвентари за најзначајније управне фондове. Израда и објава аналитичких научно–обавештајних средстава допринеле би побољшању тренда присутног у архивима АП Војводине у којима обим обраде старијих фондова није задовољавајући.¹⁶ Степен коришћења фонда умногоме зависи од степена израђености информативних средстава, нарочито аналитичких описа.¹⁷

Закључак

Фондови из области управе и јавних служби су ризнице података за истраживаче који се баве политичком, културном, економском и друштвеном историјом градова. Такође су веома битни за проучавање функционисања општинских и градских управа. Фонд 60 *Ойшћина града Велике Кикинде* (1919–1941) захтева детаљније сређивање, промену назива фонда, хронолошки правилно распоређивање документације, израду фолијације, третирање од страних елемената у грађи попут спајалица и других металних предмета, убацивање пронађене нераспоредене грађе, као и израду допуњеног и са грађом савременог сумарног инвентара. Израда аналитичког инвентара за организациону јединицу Градско поглаварство потребна је због тога што умногоме скраћује пут ка проналажењу потребних информација за кориснике, којима је главни предмет истраживања историја града Велике Кикинде у периоду од 1919. до 1941. године. Још један битан разлог за израду аналитичког инвентара представља чињеница да овај фонд користи велики број истраживача, те је стално присутна опасност од нестанка, оштећења и мешаности грађе.

¹⁵ Аналитички инвентар за Ф. 3 *Великокикиндски ѱривилејовани дишћрикти* (1776–1876) ради Владимир Дудић, који је урадио 2523 аналитичких описа. Аналитички инвентар за Ф. 223 *Град са уређеним сенатом* (1778–1918) и за Ф. 79 *Градско поглаварство* (1941–1944) ради Тијана Рупчић. У Ф. 223 стигло се до 12046 израђених аналитичких описа, односно до 1852. године, а у Ф. 79 до 2455 аналитичких описа, при чему се обрађене 1941, 1942. и 1943. година.

¹⁶ У Историјском архиву Кикинда до сада је објављен један аналитички инвентар за Ф. 31 *Краљевска јавнобележничка канцеларија Велика Кикинда* (1875–1916) који је урадила Ева Терхеш–Телечки. До сада су објављене две књиге (Terheš–Telečki Eva, *Kraljevska javnobeležnička kancelarija/Királyi Közjegyzői Hivatal Nagyikinda 1875–1916*, Аналитички инвентар 1, Istorijски архив, Kikinda 2009; Terheš–Telečki Eva, *Kraljevska javnobeležnička kancelarija/Királyi Közjegyzői Hivatal Nagyikinda 1875–1916*, Аналитички инвентар 2, Istorijски архив, Kikinda 2010).

У току 2018. године планирано је издавање последње, треће књиге аналитичког инвентара Ф. 31 *Краљевска јавнобележничка канцеларија Велика Кикинда* (1875–1916).

¹⁷ Дејан Јакшић, „Преглед стања аналитичке обраде старијих архивских фондова и збирки (до 1918. године) и информативних средстава о њима у историјским архивима у Војводини”, *Архивски анали*, год. 7, бр. 7, 2013, 24.

Извори и литература

1. Историјски архив Кикинда, Ф. 60 Општина града Велика Кикинда 1919–1941, Записник Народног одбора, Кикинда, бр. 33/1919.
2. Историјски архив Кикинда, Сумарни инвентар Ф. 60 Општина града Велика Кикинда (1919–1941), Кикинда 1979.
3. Васа Стајић, *Великокикиндски дишћрикѡ 1776–1876*, Нови Сад 1950.
4. Миливој Рајков, *Истѡрија града Кикинде до 1918. године*, Кикинда 2003.
5. Татјана Сегединчев, „Архивска грађа Градског поглаварства (Сената града) Суботице 1918–1941. година – настанак, начин сређивања и перспектива”, у: Љубица Будаћ (ур.), *Зборник радова са саветѡвања Зрењанин 19–20. сепћембар 2011*, ДАРВ, Нови Сад 2012, 196–203.
6. Дејан Јакшић, „Преглед стања аналитичке обраде старијих архивских фондова и збирки (до 1918. године) и информативних средстава о њима у историјским архивима у Војводини”, *Архивски анали*, год. 7, бр. 7, 2013, 13–25.

Srdan Sivčev

FORMATION, SORTING, REVISION AND ANALYTICAL PROCESSING OF F. 60 VELIKA KIKINDA MUNICIPALITY 1919–1941

Summary: This work will focus on the condition and treatment of F. 60 Velika Kikinda Municipality (1919–1941). Numerous problems had appeared when analytical processing started: the archive fond was wrongly named, documents from different historical periods were mixed together, there was a lack of foliation and documents of great importance are missing due to the human factor. Fonds from the area of municipal administration and public services are an important source for writers who are writing about political, cultural and economic history of the cities. Also they have great value for analyzing the functioning of civic and municipal administration. Making the analytical inventory for the organization unit of fond F. 60 Velika Kikinda Municipality (1919–1941), called City Government, is necessary because it reduces the time needed for finding the information which is required to the users whose main topic of research is the history of Velika Kikinda in the interwar period. Another reason for writing the analytical inventory is the fact that this fond is very often used by the researchers, so there is a constant danger of damaging, destroying and mingling the documents.

Keywords: sorting, revision, analytical processing of documents, City Government of Velika Kikinda

Јован П. Поповић¹
Архив Југославије (Београд)
Република Србија

НОРМАТИВНО УРЕЂЕЊЕ КАО ПРЕДУСЛОВ ЗА РЕГУЛИСАЊЕ СТАТУСА И ШКОЛОВАЊЕ АРХИВСКИХ КАДРОВА

Сажетак: У времену техничко-технолошке револуције, од савременог архива се тражи да одговори на многобројна стручна и конкретна питања и пружи одговарајуће информације. Савремена технологија на пољу комуникација донела је толико иновација да постаје посебан објекат и предмет проучавања архивистике у свим сферама њене делатности (садржај архивске грађе, спољашња и унутрашња обележја, врсте и облици подлоге, начин настанка, облици записа, језици писама, итд.). У Републици Србији не постоји сасвим организовани облик образовања у оквиру редовног школовања. Самим тим, без обзира на напредак у сфери архивског образовања, постоје бројни проблеми у вези са кадровима који би требало да обављају послове научног карактера који су по својој природи обимни, сложени, одговорни и осетљиви. Ускоро се у Републици Србији очекује усвајање закона који уређује архивску делатност, будући да се још увек примењују одредбе Закона о културним добрима из 1994. године. Бавећи се проучавањем правне заштите архивске грађе, аутор овог чланка сматра да би законским и подзаконским прописима, системским и материјалним законима требало посебно уредити област образовања користећи бројна искуства других земаља у Европи, при чему би главни носиоци предавања требало да буду истакнути архивски и научни радници. Стога, предлажемо да се у оквиру редовних студија на филозофским факултетима оснују катедре/групе за архивистику, уз касније проширење у постдипломске студије архивистике, као што је то са успехом урађено у Словенији (Alma Mater Europaea – ЕСМ), на престижној Катедри за архивистику и документалистику.

Кључне речи: образовање, факултети, постдипломске студије, архивисти, научни радници, облици записа, категоризација, дигитализација, закони, нормативно уређење

1. Увод

Законодавна функција је најважнија правна функција државе, која се развила и настала из потребе да се унапред прописаним правилима уреди делатност државних органа и грађана. Недвосмислено, архивско законодавство на репрезентативан начин осликава не само начин на који је регулисан правни систем заштите и коришћења архивске грађе, већ и степен развоја архивистике као науке, архивске службе и друштвене свести о потреби заштите архивске грађе као незаменљивог мултидисциплинарног историјског извора. Разноврсност и богатство података и информација о свим друштвеним актив-

¹ Jovan P. Popović, Archives of Yugoslavia (Belgrade), Serbia

ностима које су садржане у архивским изворима, прворазредни су извори сазнања о историји сваког друштва у целини. Отуда је разумљиво што свако друштво посвећује одговарајућу пажњу архивском законодавству, а тиме и архивској служби као делатности од посебног друштвеног интереса. Архивско законодавство би стога требало да представља скуп закона и правних регулатива, које управљају очувањем, коришћењем и заштитом архивске грађе и организацијом архива у држави.

Архивска грађа је сведок истине, а човек је тај који је штити, обрађује, валоризује, даје на коришћење, стандардизује, преноси на разне облике записа, дигитализује и објављује. Архивистика као заокружена научна дисциплина има свој предмет истраживања, озакоњене циљеве и задатке, средства и утврђене методе помоћу којих се остварује. Архиви као скуп знања о природи и вредности архивске грађе, били су увек важне, елитне државне установе под патронатом државе. У апсолутистичким и класним режимима где није било демократизма, архиви су чинили установе са којима се могло располагати и манипулисати у неслућеним размерама. Међутим, архиви истовремено имају вишевековни временски континуитет постојања на којем би јој могле позавидети и знатно старије науке. Архивистика, иако млада наука, суочена са реалном стварношћу и проблемима, учинила је престиж у другој половини двадесетог века и створила фундамент за сопствено успешно битисање, теорију, методологију и праксу, чиме је оправдала своје место и постала особена наука међу другим признатим друштвеним наукама. Несхватљиво је да се у библиотекарској струци обезбеђује стицање научних знања у редовном систему образовања, док у архивистичкој струци оваква пракса изостаје, иако и једна и друга струка имају за основне функције и задатке заштиту, обраду, публикување и стварање услова за коришћење културних добара.

Кадрови представљају темељно питање и основни предуслов сваког успешног рада, а нарочито данашњег савременог архива. Наиме, за успешно обављање основних функција и задатака архива и за његов углед у друштву неопходан је научни и стручни кадар, чиме би се обезбедио успешан и квалитетан рад, нарочито на научноистраживачким и другим савременим пословима.²

2. Кратак историјат образовања радника у архивској делатности

Основно полазиште науке, струке и садашњице у контексту архивистике јесте да се образовање архивистичких кадрова обезбеди кроз редовни систем школовања и стицања знања и научних звања. На садашња архивистичка звања, с обзиром на то да се налазимо у прелазном периоду, морамо гледати као на неопходна, док се не остваре могућности за стицање научних звања, чему би требало инсистирати. Степенаст је и широк спектар система образовања радника за рад у архивској делатности. Он се реализује уз кључну улогу различитих образовних институција. Профил кадрова и њихово оспособљавање прописују органи власти, пре свих министарства за просвету, уз сарадњу и кооперативност са министарствима културе и рада, која би ваљало да благовремено обавештавају надлежне органе и институције о потреби школовања дефицитарног кадра.

Питање кадрова у српској архивској мрежи и архивској делатности било је покрену-

² Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд 2006, 274–277.

то још у првој деценији после Другог светског рата, успостављањем нове југословенске државе. Остручавање лица која долазе у непосредни контакт са писаном документацијом, без обзира на то да ли се ради о регистратурском материјалу као извору архивске грађе, у поступку његовог настанка и пословања регистратура, или о самој архивској грађи приликом њене обраде и заштите у архивским установама, представљало је неопходност да се формира и уреди систем самосвојне, озбиљне државне структуре. Извори показују да је уистину видан недостатак довољног и потребног знања о значају и вредности писаних историјских извора, у периоду од 1945. године до доношења првог савезног прописа из области архивске делатности. Први усвојени закон након Другог светског рата у Федеративној Народној Републици Југославији је *Општи закон о државним архивима*, донет 23. јануара 1950. године.³ Тим законом „стављен је под заштиту сав историјско-архивски материјал” на читавој територији ФНРЈ.

Уништавање огромне количине архивалија настале у претходном периоду тешко се могло надоместити. Национална свест о потреби чувања писаних трагова била је више него скромна, уколико се изузме један број одредби, наредби и упутстава о неопходности очувања архивске грађе везаних за народноослободилачку борбу и делатност Комунистичке партије као идеолога новог поретка и државног стожера. Партијски кадрови, на свим, па и највишим државним нивоима, у појединим случајевима су пренебрегавали потребу да се устроји систем понашања чиновника код правних лица, у регистратурама, према документацији која настаје радом тих правних лица. Тако је 1948. године истакнута потреба да се донесе посебан пропис о архивима и регистратурама, у којем би се и питање кадрова, не само архивских, већ и регистратурских, на адекватнији начин решило. Донекле се у томе и успело, па је 1948. године на предлог архива одржана конференција на којој се једна од тачака дневног реда односила на образовање архивских службеника.

Били смо сведоци и вишедеценијског тренда опадања квалитета стручног рада у архивима на просторима бивше Југославије, што је последица, између осталог, и чињенице да су архивисти по основном образовању припадали различитим и несродним вокацијама, од оптималног профила историчара, правника или неког другог смера друштвено-хуманистичких наука, до биохемичара, електротехничара, пољопривредних инжењера или економиста, што је представљало једно шаренило занимања која су се укоренила у архивској струци као сасвим примерена. Архивски радници су били упорни и савесни, па су се на разне начине трудили и указивали на потребу да се архивска грађа свих временских периода сачува од пропадања. Бројна преписка и интервенције архивских радника код надлежних државних власти су довели до тога да се озбиљније приступи проблему, и то не само заштите архивске грађе, већ и да се отворено постави питање образовања архивских кадрова.

После доношења Општег закона о државним архивима и других законских и подзаконских прописа, дошло је до развоја и унапређења архивске делатности на читавом простору Федеративне Народне Републике Југославије. У том периоду донет је већи број стручних упутстава и препорука, од којих је већи број и данас у примени у архивској мрежи Србије. Године 1952. организован је при Архиву Србије архивистички течај, када је прва генерација архивских службеника имала прилику да се упозна са основним проблемима и радом у архивским установама.⁴ На архивистичком течају су се изучавале

³ *Општи закон о државним архивима Службени листи Федеративне Народне Републике Југославије*, бр. 12/50.

⁴ Јоже Жонтар, „Стручна спрема и радна места у архивима”, *Архивист* бр. 19, Београд 1969, 16–20.

архивистика, историја, организација власти и историја установа у Србији, ћирилска палеографија са основама старословенског језика или латинска палеографија са основама латинског језика, страни савремени језик, канцеларијско пословање, архивско законодавство, уставно уређење СФРЈ, дипломатика или информатика. Много захтевнији су били програми радника са високом стручном спремом у односу на раднике полазнике течаја са средњом стручном спремом. Због важности постигнутих резултата, течајеви су све до 1972. године трајали девет месеци, да би касније њихово трајање било сведено на шест месеци.

3. Образовање архивских кадрова у новијем периоду

До неколико деценија уназад стицао се утисак да се архивска делатност сматра „добро наученим занатом“, за који није потребно никакво предзнање из историје, права, економије, социологије, филологије или сродних области. Свакако има истине у томе да архивска методологија захтева ‘занатски рад’, добро познавање поступака на класификацији и сређивању архивске грађе. Међутим, сложенији послови обраде и израде научно-обавештајних средстава захтевају познавање историјских, политичких, друштвених прилика у којима је настајала архивска грађа и регистратурски материјал, као и организационе структуре правних лица, њихово пословање, структуру, канцеларијско пословање. Архивски стручњаци су осамдесетих година истицали да је неопходно утврдити облике, начине и садржаје припремања и обуке кадрова са високом спремом по свим смеровима рада у архивима.⁵ У југословенској и српској архивистичкој литератури, велики број прилога је указивао на озбиљност проблема непостојања адекватног архивског образовања у систему тадашњег школства. Мали искорак је учињен увођењем усмереног образовања у средње школе, а један од стручних профила који је средњошколцима био посебно интересантан био је профил „архивско-музејски стручни сарадник“. Покушај је био значајан, али није задуго опстао у образовном систему. Тако устројен систем се коловизијално називао „Шуварев систем усмереног образовања“. Било је доста примедби на постојање средње-усмереног образовања које би у архиве, па и у регистратуре тадашње Србије, довело, великим бројем обучених кадрова (архивски помоћници/техничари), до преваге у односу на школоване архивисте који су били преко потребни на одговорним и стручним пословима. Једноставно, високостручни кадар је био константно дефицитан. Отуда, у пракси се поменуто опредељење да се обучавање архивских кадрова сведе на архивистички течај при Архиву Србије показало неодговарајућим.

Наиме, у очекивању доношења Предлога закона о архивима и архивској служби у Републици Србији, који се налази на јавној расправи, где ће бити начелно регулисано и оспособљавање архивских кадрова, и даље је актуелно постојање течаја при Архиву Србије, који траје свега петнаест дана. Скраћени програм течаја постоји и за полазнике са средњом стручном спремом. Предмети на течају су: Архивистика са канцеларијским пословањем и архивским законодавством; Историја за период од осамнаестог до и са двадесетим веком; Информатика; Уставно уређење; Страни језик; Организација власти

⁵ Драган Ђировић, „Средњорочно и дугорочно самоуправно планирање у архивима СФРЈ – прилог изградњи јединственог система заштите и коришћења архивске грађе у СФРЈ“, *Архивски њепег*, бр. 1, Београд 1997, 37–50.

историјских установа; Тирилична палеографија са основама старословенског језика и Палеографија. Скраћивањем течаја престало је да постоји „златно време архивистике у Југославији”, када су овакви течајеви представљали озбиљну стручну обуку, где се уз најстручније предаваче и практичаре одвијала настава.⁶

Као и у Србији, и у већини других република са простора некадашње СФРЈ нема образовних установа где се архивистика изучава као посебна наука, што би по логици ствари требало да припадало филозофским факултетима, где би се оснивале катедре за архивистику. Заснивање овакве праксе је неопходно будући да не постоји ниједан правни субјект државног или приватног карактера који не ствара и не поседује архивску грађу. На тај начин архивисти имају много послова, задатака и обавеза исказаних и прописаних и у форми законске обавезе.

4. Часописи као битни чиниоци у оспособљавању архивских кадрова

Данашњица показује да у области архивистике нису довољна једном савладана знања, већ да их треба стално осавремењавати у свим областима и на свим нивоима: од руковођења архивским установама, организације рада, сређивања и обраде, информатичких технологија, манипулисања свим облицима записа архивске грађе, до стандардизације и дигитализације. Стога је данас тешко замислити делатника у области архивистике на било којем послу, а да није на неки начин принуђен да повремено користи стручну литературу, пре свега архивистичке часописе.

На просторима бивше СФРЈ излазио је и излази велики број врло угледних часописа на државном или регионалном нивоу. Миле Бакић у том смислу наводи како „савремена архивистика заступа становиште да су архиви научне установе. По дефиницији су такве и требају се бавити научно-истраживачким радом. Моћни архиви у свијету су и моћне научне установе у својим земљама и носиоци пројеката од националног, па и свјетског значаја. Неки од њих су пројекте на публиковању архивске грађе реализовали и у ранијим вековима од којих су и данас неки недостижни и узор за издавачку дјелатност односно објављивање докумената многим данас познатим архивима”.⁷ У Словенији, рецимо, излази часопис *Ајланти* који издаје Међународни институт архивских наука Трст–Марибор, под покровитељством високошколске установе Alma Mater Europea, и несумњиво представља један од најпрестижнијих архивских часописа. У оквиру институције Alma Mater Europea основана је самостална Катедра за архивистику и документалистику.

⁶ Да и у Црној Гори систем образовања архивских кадрова није на задовољавајући начин решен сведочи Снежана Пејовић из Државног архива Црне Горе у Котору. Види: Snežana Pejović „Uloga i dužnost arhivista u lancu društvene odgovornosti za zaštitu tajnosti podataka o ličnosti”, *Atlanti* (Trieste and Maribor), vol. 26, no. 1, 2016, 123.

⁷ Mile Bakić „Nekoliko riječi o izdavačkoj djelatnosti arhiva” *Zapisi* (Požarevac), god. 5, br. 5, 2016, 45.

5. Школовање архивских кадрова мора бити нормативно регулисано

Одувек је знано да се ниједан облик друштвене делатности није могао замислити без законске регулативе. И данас у савременом свету, било који облик или вид друштвене делатности не може бити уређен уколико то нормативно није регулисано, било системским или материјалним законима.⁸ Нажалост, на балканским просторима се у материјалним законима који уређују архивску делатност само спорадично спомиње или сасвим занемарује место и улога кадрова и њихово школовање и оспособљавање.⁹ Кроз читав спектар законских и подзаконских прописа у архивском законодавству би у потпуности требало да буде уређена архивска делатност, а посебно школовање архивских кадрова без обзира на то да ли се ради о редовном школовању, усавршавању, специјализацијама, течајевима и нечем другом. Како је архивско законодавство један од основних ослонаца за успешно обављање архивске делатности, оно мора бити усаглашено не само са системским законодавством земље, већ и са законима Европске уније.

Управо стога, и квалификовани архивски кадар који се образује кроз обавезно прописани просветно-културни нормативизам би ваљало третирати као један од аспеката правне заштите. Правна заштита кроз прописани нормативизам у образовању кадрова у савременим условима огледа се у познавању драстичног успона техничко-технолошке модернизације, као и у испуњавању примене прописаних одредби у погледу заштите, смештаја, валоризације, дигитализације, коришћења и објављивања архивске грађе. Уз то, правна заштита архивске грађе огледа се и у правилном разумевању (тумачењу) и примени одредби законских и подзаконских прописа о архивској делатности, што би требало да буде поверавано искључиво школованим архивистима.

6. Школовање архивских кадрова на Одељењу за историјске науке београдског Филозофског факултета, односно на Катедри за архивистику и библиотекарство Филолошког факултета у Београду

На Филозофском и Филолошком факултету у Београду изучава се предмет Архивистика. Према програму рада на Филозофском факултету у Београду не постоји катедра за архивистику, већ се у оквиру Одељења за историју изучава овај предмет, и то као изборни предмет на четвртој години студија. На мастер студијама се не изучава архи-

⁸ Jovan P. Popović „Razvoj arhivskog zakonodavstva na prostorima bivše SFRJ od 1950. do 2013. godine”, *Atlanti*, vol. 23, no. 1, 2013, 181–195.

⁹ Основни материјални пропис који уређује архивску делатност у Републици Србији је Закон о културним добрима Србије, *Службени гласник Србије*, бр. 71/94. Међутим, архивисти морају консултовати у многим приликама и друге прописе: Закон о ауторском и сродним правима, *Службени гласник Србије и Црне Горе*, бр. 61/2004; Закон о адвокатури, *Сл. гласник РС*, број 31/11; Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, *Сл. гласник РС*, број 120/04; Закон о тајним подацима, *Службени гласник РС*, бр. 120/2010; Закон о заштити података о личности, *Службени гласник РС*, бр. 97/2008; Закон о електронском потпису, *Службени гласник РС*, бр. 135/04; Закон о посебним овлашћењима ради ефикасне заштите права интелектуалне својине, *Службени гласник РС*, бр. 46/2006; Закон о ауторским и сродним правима, *Службени гласник РС*, бр. 99/11 и 119/12; 104/09; Закон о облигационим односима, *Службени гласник СФРЈ*, бр. 29/78, 39/85, 45/89, 57/89 и *Службени гласник СРЈ*, бр. 31/93; Закон о одбрани Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 116/207, 88/2009 и 10/2015, као и Закон о високом образовању у Републици Србији, *Службени гласник РС*, бр. 76/2005, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014 и други.

вистика, док је он уврштен у програм на докторским студијама. На Филолошком факултету у Београду архивистика се изучава на Катедри за библиотекарство и информатику.

а) Архивистика на основним академским студијама на Филозофском факултету у Београду

На четвртој години студија предвиђен је предмет Архивистика. Његови елементи су теоријска и практична настава. Теоријска настава предвиђа теме: увод у архивистику, историју архивске делатности, организацију рада архива, архивско законодавство, заштиту архивске грађе и регистратурског материјала ван архива, преузимање и смештај грађе, сређивање и обраду архивске грађе, културно-просветну и информативну делатност архивских установа, образовање и стручно усавршавање архивских радника (полагање стручног испита). Практична настава предвиђа: посету Архиву Србије, Архиву Југославије и Архиву Српске академије наука и уметности. Током посете курсисти пролазе кроз сва одељења са циљем што бољег упознавања са организацијом рада у архивима. Током посете одељењима, студенти имају прилику да непосредно раде са грађом, како би могли да примене раније стечена теоријска знања. Посебно се упознају са културно-просветним радом архива и програмом образовања. Циљ изучавања предмета је методолошка припрема студената за рад на пословима заштите архивске грађе. Предавања за основне академске студије на четвртој години студија предвиђају следеће наставне теме: увод у архивистику, историја архивске струке, архивска служба у Србији, заштита регистратурског материјала и архивске грађе ван архива, валоризација архивске грађе, критеријуми валоризација архивске грађе, преузимање архивске грађе, сређивање архивске грађе, лични и породични фондови, информативна средства у архивској делатности. Вежбе за основне академске студије предвиђају следеће наставне јединице: архивистика и историографија, почеци архивске струке у Србији, међународне архивске институције, рад регистратура и надлежност архива, методологија одабирања архивске грађе, категоризација архивске грађе, пријем и смештај грађе, сређивање архивске грађе, методолошки приступ сређивања архивске грађе, као и методолошки приступ сређивању личног фонда, начело приступа целовитости архивског фонда и принципа провенјенције и општа информативна средства.

б) Архивистика на докторским студијама на Филозофском факултету у Београду

Курс архивистике на докторским студијама траје петнаест недеља. Организован је по утврђеном плану који предвиђа разраду на теме: садржај предмета, циљ изучавања, предуслове за полагање и облике наставе, као и сам план курса. Облици наставе предвиђају теоријску наставу и вежбе. Теоријска настава по садржају предмета предвиђа следеће теме: увод у архивистику, теоријско-методолошки приступ истраживања, филозофију архивистике, историју архивске делатности у Европи, међународне архивске организације, архивско законодавство, заштиту архивске грађе ван архива (црквене грађе), сређивање и обрада архивске грађе (израда научно-информативних средстава), културно-просветну и информативну делатност архивских установа, публикавање архивске грађе, образовање и стручно усавршавање архивских радника, полагање стручног испита и стицање виших звања. Практична настава предвиђа посету: Архиву Србије, Архиву Југославије и Архиву САНУ, затим рад са архивском грађом и

израду истраживачког рада. Предавања су на следеће теме: упознавање доктораната са програмом предавања и вежби; увод у архивистику – предмет проучавања и методе истраживања; архив као самостална дисциплина или помоћна наука (филозофија архивистике); идеологија истраживања у архивистици; историја архивске делатности у Европи; архивска делатност у Србији (од идеје до установе); заштита регистратурског материјала и архивске грађе ван архива; међународне архивске институције; валоризација архивске грађе; збирке архивских прописа; научно-информативна средства у архивској делатности; аналитички инвентар (израда аналитичког инвентара и регеста); публикување архивске грађе; архив и школа. Вежбе предвиђају следеће теме: архивистика и историографија; архив као образовна и културна установа; улога Друштва србске словесности; окружни и градски архиви у Србији; методолошки приступ изради листе категорије регистратурског материјала; методолошки приступ одабирању архивске грађе; методолошки приступ сређивању збирки; водич кроз архивску грађу архива (методолошки приступ изради); методолошки приступ израде аналитичког инвентара; методолошки приступ изради регеста; прво истраживачко искуство – програм сарадње за основне и средње школе; посете архивима; практичан рад и индивидуалне консултације; припреме за полагање испита. Предавачи су професори или доценти Филозофског факултета – историчари.

в) Школовање на Филолошком факултету у Београду.

На основним и мастер студијама Катедре за библиотекарство и информатику, на основу плана и програма из 2014. године изучава се као обавезан предмет Архивистика. Студенти са других катедри (смерова) на том факултету као изборни предмет могу да полажу Архивистику. На основним студијама – Катедри за библиотекарство и информатику, архивистика се изучава током три семестра и то: на четвртном семестру као Увод у архивистику, и петом и шестом семестру као Архивистика I и II.

На дипломским студијама студенти стичу нова теоријска, практична и стручна знања, чиме се даље оспособљавају за обављање послова у струци. Наставним садржајем мастер студија надограђују се знања стечена на основним академским стидијама из библиотекарско-информативних и архивских области. Студенти похађају курсеве којима спецификују стечена знања, а такође стичу знања о облицима истраживачког рада, који ће применити приликом израде дипломског академског звања. Професори на предмету Архивистика су универзитетски професори са тог факултета.

7. Разматрања и предлози

На основу изнетог и искуственог може се предложити:

- 1) да је потребно благовремено и стручно на свим нивоима нормативно уредити системе школовања и оспособљавања архивистичких кадрова. Поступак и пут доношења прописа је сложен, од иницијативе, стручне и јавне расправе, предлога, до усвајања у скупштини. Институције и органи власти које треба укључити у доношењу законских прописа су: архивске установе, универзитети, министарства, владе и скупштине;
- 2) да архивисти морају да буду не само носиоци посла већ и знања стеченог кроз редовно и практично образовање и специјализације, јер је савремени архив комплексан

и организован систем који нуди нове изазове и заснива се на модерним технологијама;

3) да по мишљењу архивиста изучавање архивистике путем обавезног или изборног предмета на „курsevима” на Филозофском и Филолошком факултету у Београду не задовољава потребе профилисања кадрова какве захтевају установе које се баве архивском делатношћу. Такође, течај који траје петнаест дана, као што је то случај са течајем при Архиву Србије, не даје довољне предуслове за квалитетан рад архивиста;

4) да поред класичне архивистике савремено доба у ери успона електронике, техничко-технолошког развоја, разних облика записа, компјутеризације, стандардизације и дигитализације, условљава потребу за постојањем изузетно стручног кадра у архивским установама, који константно мора бити едукован;

5) да архивским законодавством мора да буде уређен систем редовног школовања архивских кадрова. Одговарајућа министарства и универзитети треба да схвате и удовоље израженим потребама архивске струке и науке, будући да адекватно образовање омогућава овладавање свим облицима рада у архивској делатности, па је утолико значајније осмислити адекватан систем високошколског, четворогодишњег студијског програма, који одговара потребама класичне архивистике, и свим новинама које савремено доба у развоју и обликовању информација и документарног материјала поставља пред архивисте и архивске установе;

6) да је логиком ствари и потребом неопходно развити систем постдипломских студија, у оквиру којих би заинтересованим архивистима било омогућено усавршавање до највиших нивоа академских звања, јер се архивистика указује као озбиљна научна дисциплина у равни са другим дисциплинама, а не као помоћна историјска наука као што је то била досадашња пракса у Србији. У том случају стручни архивистички испит који се практикује у Србији, након полагања, добио би квалификацију државног испита за рад у архивима као установама заштите архивске грађе. Овакав модел едукације, наравно уз одговарајућу темељну разраду и планирање, могао би да представља заокружени систем образовања у архивској струци који би архивистику уздигао на ниво научне дисциплине.

Jovan P. Popović

NORMATIVE ARRANGEMENT AS A PREREQUISITE FOR EDUCATING AND REGULATING THE STATUS OF ARCHIVISTS

Summary: At the time of the technical and technological revolution modern archives are asked to respond to a number of professional and specific questions and provide relevant information. Modern technology in the field of communication has brought so much innovation that it becomes an object and a subject of study of archival science in all spheres of its activities (the contents of archival material, external and internal features, types and shapes of substrates, the method of creation, forms of record, languages of letters). All of this should be based on scientific methods, because archives are the largest and most complex memory from which man draws a number of insights from vast amounts of information and data. In the Republic of Serbia, there is no completely organized form of education within the regular education. Therefore, regardless of the progress in the sphere of archival education, there are numerous problems with the personnel who need to perform tasks of a scientific nature, which are, by their nature: large, complex, responsible, and therefore vulnerable. Without it, there can be no success. The Republic of Serbia is expected to adopt the law governing archival activities soon, as currently applicable provisions of the Law on Cultural Properties of 1994. * The author, who studies the legal protection of archival material, considers that by regulations and subordinate legislation, by systematic and substantive laws should be specifically regulate the field of education, using a number of experiences of prestigious countries in Europe, where the main carriers of the lectures should be featured archivists, and thus scientists. Therefore, we suggest that in the context of full-time study at the faculties of philosophy departments-groups for archivistics is established, and that that is finalized required for postgraduate studies in archival science, as it has been done successfully in the prestigious ALMA MATER Department for Archival and Documentary Studies.

Keywords: education, faculties, postgraduate studies, archivists, scientists, types of records, classification, digitization, laws, normative regulation

ИСТОРИОГРАФИЈА

UDC 342.36:929 Maria Theresia
UDC 94(=163.41)(436-89)

Др Филип Крчмар¹
Историјски архив Зрењанин
Република Србија

ОД ПРОЗЕЛИТИЗМА ДО ПРОГРЕСИВИЗМА: МАРИЈА ТЕРЕЗИЈА У СРПСКОМ ОГЛЕДАЛУ

Сажетак: У раду се, на неколико нивоа, разматра перцепција Марије Терезије у данашњем српском јавном дискурсу: кроз испитивање њеног присуства у новинским натписима новијег датума, виђење и оцене у српској историографији и књижевности, на примеру њеног наслеђа у једној микросредини (данашњи Зрењанин), те напослетку, кроз овдашње одјеке недавног јубилеја 300-годишњице њеног рођења. Узгред је дат и кратак преглед релевантне литературе о Марији Терезији.

Кључне речи: Марија Терезија, Срби, Велики Бечкерек, Зрењанин, историографија

Средином октобра 2011. године, председник Скупштине града Зрењанина Александар Мартон, најавио је да ће се пред градским одборницима на предстојећој седници наћи иницијатива о усвајању датума за Дан града. Истовремено, поред неколико датума који су били у оптицају, Мартон је представио јавности идеју своје странке (Лига социјалдемократа Војводине) да се нови празник обележава 6. јуна, у знак сећања на тај дан 1769, када је ондашњем Великом Бечкереку додељен статус трговишта *Привилегијом* Марије Терезије². Иако до званичног усвајања Дана града није дошло, овај предлог је наставио да буде актуелан, и у наредном периоду је у више наврата понављан³. У сличном пледоајеу из 2016, Мартон је поново подвукао значај *Привилегије* из 1769, означивши је чак темељом парламентаризма у овом граду: „Привилегија је омогућила оснивање градског сената, чиме су постављени основи парламентаризма у нашем граду. Осим тога, град је добио право да формира свој суд и бројне трговачке повластице. Ова слобода донела је нашем граду прву болницу, прву апотеку, прве велике фабрике и културни развој [...]”⁴.

¹ Filip Krčmar, Historical Archives of Zrenjanin, Serbia

² Слободан Пашић, „Зрењанин још без дана града”, *Вечерње новости* 18. октобар 2011.

³ Љ. Б., „Дан града – до краја мандата”, *Зрењанин* 3101, год. LX, 6. јануар 2012, 5; „Утврдити дан града Зрењанина”, <http://www.lsv-zr.org.rs/58-2016/469-utvrditi-dan-grada-zrenjanina>, приступљено: 10. новембра 2017; 12:18; „Дан града 6. јун”, <http://www.gradskiradiozrenjanin.com/liga-za-dan-grada/>, приступљено: 10. новембра 2017; Л. З., „Дан парламентаризма – 6. јун”, *Зрењанин* 3383, год. LXIII, 9. јун 2018, 4.

⁴ Л. З., „Александар Мартон поново о Дану града. Царичина повеља за славље”, *Зрењанин* 3331, год. LXIII, 10. јун 2016, 4.

Иницијатива о установљивању 6. јуна као Дана града често је образлагана непрецизном и нетачном фактографијом, која је углавном произилазила из погрешног, али доста раширеног предубеђења, да је доношењем *Привилегије* Бечкерек моментално процветао не само у привредном већ и у политичком и културном смислу; притом се губи из вида да је привредни успон ове средине – из низа објективних историјских околности – започет тек неколико деценија након смрти Марије Терезије. Привилегија је, упркос добрим намерама, у стварности имала слабашан учинак и требало је да прође доста времена до осетних побољшања у привредној сфери.

То је био само један од разлога (додуше, мање важних) због којих је поменута иницијатива доста оштро нападана од стране десно оријентисаних и партија са националним („патриотским“) предзнаком, мада је и њихова критика често користила ништа мање погрешне аргументе и тенденциозна тумачења. Поједини критичари дочекали су предлог Мартона и његове партије на нож, осуђујући тенденцију да се кроз такве идеје у друштвени живот уводи „[...] хаџбуршки дух! Дух еврорегионализма, чије су присталице људи за све валуте и идеологије [...] Предложени датум никада неће бити празник, већ предмет подсмеха [...]”⁵ Иницијативи је замерено и да она избегава „сва најзначајнија државна и национална обележја града и средине” и да жели да их замени „знамењима туђих држава”⁶, а поново се нашла на мети напада током скорашње јавне дебате о промени назива града из Зрењанина у Петровград⁷. Занимљиво је да се отприлике у исто време у Новом Саду почело говорити о подизању споменика Марији Терезији, али је званичан предлог по том питању изостао⁸.

Епизода са иницијативом о 6. јуну као Дану града у зрењанинској скупштини – која се понавља практично сваке године и то без значајнијих промена – има своје исходиште у двојакој перцепцији Марије Терезије и њене улоге у историји Срба у Јужној Угарској. У контексту српског научног и ширег, лаичког дискурса, Марија Терезија представља управо „јанусовску” фигуру: као и античко римско божанство, и она има два лица.

Српска историографија заузела је према њој критички став, стављајући у први план њену верску политику која је дубоко задирала у српске националне интересе, и којом су сужавана права и привилегије Срба стечене за време њених претходника Леополда I (1658–1706) и Јосифа I (1706–1711)⁹. Овде се убрајају затварање манастира, смањење

⁵ „Реаговање. Поново о Дану града”, Зрењанин 3102, год. LX, 13. јануар 2012, 19.

⁶ Исто.

⁷ Мартон је 6. јуна 2018. изнео оцену своје партије, да је недопустиво заборављање 6. јуна као важног датума за градску историју. („Nedopustivo zaboravljanje 6. juna 1769”, <http://www.gradskiradiozrenjanin.com/nedopustivo-zaboravljanje-6-juna-1769-godine/>). Претходно је локални социолог проф. Недељко Куљић осудио и назвао нечувеним настојање да се за Дан града одабере датум из „хаџбуршке историје” (Недељко Куљић, *Зашићо Пејровић? Иницијатива за јоврајтак старијих имена града Зрењанину*, Зрењанин 2017, 7).

⁸ „Да ли је споменику Марији Терезији место у Новом Саду?”, <http://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/181848/Da-li-je-spomenu-Mariji-Tereziji-mesto-u-Novom-Sadu.html>, приступљено 20. јуна 2018. Општа и, рекло би се, сасвим исправна оцена је била та, да Марија Терезија није ничим посебно задужила српски народ, те да би далеко смисленије било подићи споменик њеном сину и наследнику, Јосифу II. Овакав став заснован је на далеко толерантнијој верској политици коју је водио Јосиф II.

⁹ Види: Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 2004, 477–483; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Хаџбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, Нови Сад 2016, 297–313. Терезијански католички прозелитизам није измакао ни пажњи страних аутора. Види: Јохан Хајнрих Швикер, *Историја унијаћења Срба у Војној крајини*, Нови Сад – Крагујевац 1995.

броја празника у црквеном календару, те стављање цркве под контролу државе (нарочито црквене имовине, а делимично и њено одузимање). Главни моменти ове политике били су доношење *Регуламенти* из 1770. (*Regulamentum privilegiorum*) и 1777. године (*Regulamentum Illyricae Nationis*), те *Декларације* (*Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis*) од 16. јула 1779, којима су српске привилегије умањене и сведене претежно на ниво црквене и школске аутономије¹⁰. Међутим, највише од свега замерени су јој верска нетрпељивост и прозелитизам, оличени у политици унијаћења *српских шизматика*, доследно спровођеној у Хрватској, на подручју Жумберка и марчанско-вретанијске епархије. Верску нетрпељивост исказивала је не само према православнима, већ и према другим, некатоличким верским заједницама (протестантима и Јеврејима).

Осим у српској историографији, католички фанатизам Марије Терезије остао је овековечен и у српској литератури. Његову можда најбољу илустрацију пружио је један од највећих српских књижевника XX века Милош Црњански (1893–1977). У другој глави својих *Сеоба* он доноси занимљиву епизоду о покушају печујског бискупа да преведе граничарског официра, Вука Исаковича, из православља у католичку веру. На путу за Лотарингију, у рат против Француза, Исакович је бискупов гост на вечери. Стављајући му у изглед напредовање у војничкој каријери, бискуп покушава да га преобрати у католика подсећајући га на

сјај вере католичке оличен у предивној владарки: зар је могуће да то не буде, кад је то и царица? Лепа царица. Царица која је сјединила у себи два дивна имена, Марија и Терезија. Име Марија! Марија безгрешна, Марија чиста, ковчег белокосни, звезда јутарња. Марија дивна, Марија породиља. Поштује ли ико и зна ли, од његових, свету Терезију? Име Терезија! Жар, сунчан колут што опасује тело. Пламен у коме се изгори, од жеље за једним даљим и лепшим и слађим жићем. Терезија. Мачем прибијене, беле, руком мушком нетакнуте груди [...] Марија Терезија. М – прво слово њеног имена има тајанствено значење, јер значи: хиљаду. М – јер је Мати. А – јер је Анђеока. Р – јер је Расадница. И – јер је Изабрана. Ј – јер је Једина. А – јер је Анђеока још једном. И Терезија је. Т – јер је Теодичка. Е – јер је Евангелијска. Р – јер ће и по други пут бити Расадница. Е- јер је Екстатична. З – јер је Зенитална. И – јер је Имакулата. Ј – јер је и Јерусалимска. А – јер је и Апостолска [...].¹¹

Насупрот прозелитизму и негативној представи која је формирана услед њене верске нетрпељивости, стоји слика Марије Терезије као симбола општег друштвеног, привредног, културног и сваког другог напретка и изградње. Привредне тековине те-

¹⁰ Дејан Микавица–Владан Гавриловић–Горан Васин, *Знаменија докумената за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 94.

¹¹ Милош Црњански, *Изабрана дела*, Ваљево 2007, 26. Бранећи се од бискупових насртаја, Исакович се опија („ако га буду покрстили силом, нека га бар не добију трезног”), призива у помоћ свог крсног свеца, Св. Мрату и бискуповом наваливању да пређе у католичанство супротставља своје „православље слатко” и непоколебљиву веру у име Русије: „Р – јер је Рождество. У – јер је Ускрсеније. С – јер је Славјанска. И – јер је Исусова. Ј – јер је Јединосушна. А – јер је[...]” (и ту не завршава, јер се гризе за језик, „отежао као буре, од вина”). Ова епизода из романа Црњанског послужила је као потка за рад Б. Бешлина о барокизацији српског друштва у XVIII веку под називом *Барокни облик „слајког православља”*: *Црква и преображај српског друштва након Велике сеобе 1690. године* (Branko Bešlin, *The Baroque Form of „sweet Orthodoxy”. The Church and the transformation of Serbian society after the Great Migration of 1690*, у публикацији: Rainer Bendel – Norbert Spannenberger (Hrsg.), *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im XVIII Jahrhundert*, Berlin 2010, 65–78.

резијанског доба данас се често потенцирају и хвале, неретко уз велика претеривања. У српском јавном дискурсу, Марија Терезија постала је симбол прогреса, до те мере да јој се приписују и оне заслуге са којима уопште није ни имала никаквих додирних тачака. И док се поједине и могу некако повезати са периодом њене владавине (попут регулисања водених и речних токова¹² или реформе школства¹³), код других је то просто немогуће; такав је случај нпр. са изградњом железничке мреже¹⁴, подизањем велелепних, јавних грађевина на подручју данашње Војводине¹⁵ и разним другим културно-цивилизацијским тековинама¹⁶. Оваква пракса је данас већ постала пословична и нашла је

¹² Терезијанске заслуге за регулисање речних токова су у новије време дошле у центар пажње након великих поплава које су задесиле Србију у пролеће 2014. године. Један читалац дневног листа *Блиц* је на онлајн-форуму тог гласила, коментаришући разорну поплаву у Обреновцу, записао следеће: „Марија Терезија је направила насип на левој страни Дунава, па се он као највећа река у Европи и Србији никад није излио на ту страну, то је права лекција за све бивше, садашње и будуће власти, а не да пред изборе обећавају изградњу, премештају багер из места у место заједно са предизборним митинзима, а после избора ником ништа. То би требала да буде стратегија и национални интерес, па онда остало. У супротном, сваког пролећа и јесени негде плави и онда као пре сто година.” Други коментатор *vladimirp* забележио је: „Војводину су и спасили канали што је ископано за владавине Марије Терезије пре 250 година”. Корисник под именом *Eugen* се запитао: „Шта би тек било да није било Марије Терезије?”, док је било и крајње самокритичних гласова. Тако је, нпр. читалац *CirculoVicioso* констатовао: „Ништа ми нисмо научили ни из историје, ни из туђих, ни из сопствених грешака. Још увек се код нас спомиње да је нешто изградила Марија Терезија?! Људи, свет је у 21. веку, а где смо ми?” Коментар корисника са надимком *Zoran* гласио је: „Ето то смо ми. Треба да се погледамо у огледало и кажемо истину (...) Највећи парадокс је то што су на одбрани од поплава више урадили Тито и Марија Терезија које већина „великих“ Срба не могу да смисле него ми сами. Политичари су генерацијама били неспособни и гледали само свој интерес. Али добро, важно је да још увек умемо да србујемо и паметујемо...” „Lekcija iz istorije: sve obrenovačke poplave”, *Blic* 18. мај 2014.

¹³ О просветним реформама Марије Терезије види: Ненад Нинковић, „Реформа школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777”, *Историјски архив* 22, Нови Сад 2011, 167–183.

¹⁴ Популарни веб-сајт *B92* је тако, нпр. у лето 2013. под насловом *Пружни њрелаз* – мора за возаче писао о прузи код места Оцај у Бачкој, која „датира још из времена Марије Терезије” (https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=06&dd=29&nav_category=12&nav_id=727635, приступљено 21. јуна 2018).

¹⁵ Тако је, судећи према разним садржајима доступним на Интернету, она саградила Петроварадинску тврђаву: „У Градићу се јасно читају основне поставке урбанизма које је осмислила царица Марија Терезија. Саградила га је (подв. Ф. К.) за војску која је била смештена на Петроварадинској тврђави и чувала њено царство. Знала је (подв. Ф. К.) да њени поданици морају да живе удобно како би могли добро да јој служе” („Zbog cega volim petrovaradinski gradic”, <http://www.ulicnisviraci.com/budimo-gradic/zbog-cega-volim-petrovaradinski-gradic/>, приступљено 22. јуна 2018), или Градску кућу у Суботици („Mit o velikoj Subotici”, <http://www.gradsubotica.co.rs/mit-o-velikoj-subotici/>, приступљено 22. јуна 2018). Сама Суботица је иначе дуго носила назив *Марија Терезиојел* (прим. Ф. К.).

¹⁶ Српски дневник *Курир* је 8. фебруара 2018. под насловом „Српски катастар у 21. веку: од Марије Терезије до дигиталних планова” обавестио јавност о одлуци Републичког геодетског завода, којом су „стављени ван снаге стари катастарски планови израђени на папирним и другим подлогама из времена Аустроугарске, од којих су многи чак из доба Марије Терезије, из средине 19. века” (sic!, подв. Ф. К.). Осим погрешно наведеног периода под владавине Марије Терезије („середина 19. века”), у тексту је направљена иначе доста честа и широко распрострањена грешка у хронологији, односно коришћењу термина „аустроугарски” за период када Аустроугарска монархија није ни постојала – пре 1867. године (<https://www.kurir.rs/vesti/biznis/2991051/srpski-katastar-u-21-veku-od-marije-terezije-do-digitalnih-planova>, 8. фебруар 2018, приступљено 6. септембра 2018). Исто тако, Марија Терезија је „лично и персонално” била свесна опасности од ветра и снега на путевима своје Царевине, због чега је дуж истих дала да се, као ветробрани, засаде дудови, јаблани и разна друго дрвеће („Šta je još Marija Terezija znala o smetovima, a mi ne znamo”,

свој израз у крилатици *Шћа је Марија Терезија саградила, данашњи пољитичари нису у сћању да окрече*¹⁷. Упечатљиву и комичну илустрацију таквог става представља фотомонтажа која је освојила на друштвеној мрежи Фејсбук 2016. године – „допуњени” портрет холандског мајстора Мартина ван Мејтенса, на ком је Марија Терезија приказана како уместо владарског скиптра придржава мешалицу за бетон¹⁸. Тиме је, наравно, још једном наглашен тешко премостиви јаз и неупоредива разлика између неколико терзијанских деценија изградње и привредног култивисања и напретка, са једне, и дугогодишње економске кризе и суноврата српског друштва, са друге стране.

Појава Марије Терезије у медијском простору Србије (превасходно у штампаним медијима и на Интернету) по правилу изазива контроверзе и жучне дебате по разним форумима и порталима. Њихов ток је готово шаблонски и практично се може унапред одредити: њихови учесници се постепено и готово неприметно удаљавају од теме (Марија Терезија), увлачећи у расправу читав низ других, испрва историјских тема, да би у датом тренутку у потпуности напустили домен историје и пренели тежиште дискусије на терен дневне политике, не либећи се притом да користе аргументацију *ad hominem*, услед чега дијалог на крају неретко бива сведен на вулгарну размену тешких речи. При свему томе, дискусанти показују (пored острашћености, непознавања елементарних историјских чињеница, а врло често и правила правописа) и потпуно одсуство објективности и слуха за ставове супротне стране. Марија Терезија тако распирује анимозитет између „бечких коњушара” и „поносних потомака солунских добровољаца”, „левих” и „десних”, „аутономаша” и „централиста”, патриота и издајника, четника и партизана; њихове интернет-расправе посматрачу са стране – било да је у питању стручњак или лаик – делују веома занимљиво, каткад бацајући у сенку и саму вест која их је подстакла.

Као одлична илустрација може да послужи једна „дебата” из 2016. године, која се развила из коментара на вест да је водостај Дунава повишен, али да у Војводини нема опасности од поплава. У њој је „размена мишљења” између „дискутаната” текла на следећи начин:

- КОМЕНТАТОР 1: Хвала њи, Маријо Терезију, одавде до неба... Ми Војвођани ње никада нисмо заборавили и нећемо!
- КОМЕНТАТОР 2: Како сваку љрилику користиѡије, неверовајно. Је л' имаѡе ичеја људскоја у себи? Ми Срби Српској Војводсѡива истио ѡе нисмо заборавили, још увек ѡамѡимо да смо били ѡрађани ѡређеѡ реда, ѡрви у редовима ваших освајачких ра-ѡова, силовање наше кулѡуре и ѡкушаје ѡкришѡавања, злочине ваших наследни-ка ѡоком ѡрвој још више друѡј свеѡској раѡа. Сећамо се и ѡйлава ѡоком Друѡј свеѡској раѡа ѡако да ѡолико о Марији. Српско Војводсѡиво, СРБИЈА!
- КОМЕНТАТОР 1: @ Коменѡѡатор 2: А ѡи само мислиш на сендвиче... Или би волео да и Војводина илива? Од Марије Терезије наовамо НИЈЕДАН нови насип није са-ѡрађен у Војводини, само су ѡјочани ѡосѡјећи, и ѡо у ѡериоду од 1974. до 1988.... ѡолико о србском ѡздовању над Војводином у ѡроштеклих 98 ѡдина! И ја сад ѡреба

dana/66241-sta-je-jos-marija-terezija-znala-o-smetovima-a-mi-ne-znamo/, 04. 02. 2014. Приступљено 14. јула 2018).

¹⁷ Незнатно модификована verzija ove izreke pomijne Josipa Broza Tita. Sin nekađashnjeg rumunskog diktatora, Valentin Čaušesku, imao je sličnu izjavu za svoga oca (prim. F. K.)

¹⁸ Уз пратећу напомену: „Све је то сазидала Марија Терезија” (прим. Ф. К.).

да дречим што су Србијанци деценијама бацали у своје реке сџаре веш машине, фрижидере, замрзиваче, ња чак и аутомобиле (фиће)... ња им се сад то враћа?!

- КОМЕНТАТОР 3: @ Коментатор 1: Марија Терезија ископала, а Срби временом закопали канале, јер то само смејта, а и знаш колико на њих њар мејара квадрантних може да се заради... Милиони...
- КОМЕНТАТОР 2: @ Коментатор 1: ауууу, мајори, њи имаш жеићих ѡроблема у ѡлави. Волео бих да ѡпозиција ѡбеди само да видићеш колико је десмислено то чему се нагаћеш. Ајсолућно нишћа се не би ѡроменило што се суверенићеша Србије ѡиће. Знамо све о вашој бајној Аустроућарској кулћури, ѡако да миран буди, све нам је јасно. Заћо сада имамо наше Срћско Војводствѡ, ѡдносно Србију. Век ћешеш ѡроживећи у тош вашем ѡрчу. Можда ја и једеш сендвиче, али ѡи ућорно једеш ѡно што се ѡбично не једеш...¹⁹.

Осим што је предмет небројених жустрих дебата у виртуелним световима, Марија Терезија је главна јунакиња многих легенди и анегдота²⁰ у градским и сеоским срединама широм данашње Војводине, које се често експлоатишу у туристичке и медијске сврхе, сведочећи нажалост више о жалосном стању данашњег новинарства и његовој незајажљивој потреби за пажњом и сензационализмом, неголи о историјској стварности. У највећем броју случајева њихова веродостојност пада у воду већ при првом додиру са историјском критиком (па и елементарном логиком). Тако је нпр. Марија Терезија – према једној легенди – испод цркве Св. Јурја на Петроварадину прокопала тунел испод Дунава до новосадске обале, у ком се крије њено благо и где се састајала са својим љубавницима²¹. Слична прича се може чути и у Моровићу, где је подигла католичку цркву Узнесења Блажене Дјевице Марије (иначе саграђену у 12. веку), а од ње, испод реке прокопала тунел кроз који је могао да је посећује љубавник (sic!)²². Обезглављени споменик на месту рачвања Великог и Малог бачког канала (тзв. *Тријанѡл*), према казивању мештана оближњег Сивца, представља управо Марију Терезију; легенда каже да су га оскрнавили бивши гусари из Малог Стапара, села крај Сомбора, кивни на царицу што их је раселила и стала у крај њиховом пљачкању и терорисању тамошњих трговаца. Наравно, и овде се као неизбежан детаљ приче јавља благо закопано испод споменика – сребрни талири, златне лопате, ашов и колица²³. У вези са царицом и бачким гусарима незаобилазна је и

¹⁹ „У Војводини без опасности од поплава”, http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/u-vojvodini-bez-opasnosti-od-poplava_696406.html, приступљено: 13. септембра 2018.

²⁰ Аустријски историчар, публициста и биограф хабзбуршких владара и истакнутих државника и војсковођа Хабзбуршке монархије, барон Егон Цезар Корти (1886–1953), још је у међуратном периоду сакупио, приредио и 1940. издао збирку анегдота о Марији Терезији, која је доживела неколико издања педесетих и шездесетих година прошлог века (*Die Kaiserin. Anekdoten um Maria Theresia. Gesammelt, ausgewählt und neu erzählt von Egon Caesar Conte Corti*. Berlin 1940; Graz – Wien – Köln 1953; Berlin 1969).

²¹ Мирољуб Мијушковић, „Благо Марије Терезије у лавиринтима Петроварадина”, *Полићика*, 11. септембар 2010.

²² „Моровић – шарм сремачке Венеције”, <http://www.vm.rs/morovic-sarm-sremacke-venecije/>, приступљено 10. септембра 2018.

²³ „Легенда о споменику на Тријанглу” (<http://www.sivac.net/legende-o-carici.htm>, приступљено: 10. септембра 2018). Причу о споменику Марији Терезији и стапарским гусарима објавио је Момир Лазаревић у листу *Дневник* 27. маја 1976, под називом „Јесу ли Стапарци били гусари?”

„безобразна” легенда о наочитом Стапарцу Танацку Лазићу, захваљујући чијим су физичким предиспозицијама и обдарености, стапарски гусари, бар на кратко време, успели да обезбеде владаркину милост²⁴. Лазић је, удовољивши царичиним захтевима и „апелитима”, осим пардона за своје село и другове, кући донео и царичин поклон – сребром оковано седло²⁵. Панчевачки публициста, историчар и културни делатник Витомир Сударски забележио је две занимљиве легенде о Марији Терезији у којима јој се приписује да је Банаћанима дала надимак „Лале”²⁶. И у њима су, међутим, присутне историјске нетачности, попут већ устаљене грешке о Марији Терезији као „аустроугарској царици”, или о рату који је наводно водила против Турака²⁷.

* * *

О лику и делу Марије Терезије – једине жене на трону Светог римског царства – до данас су написане читаве библиотеке. То не би требало да чуди, ако се узме у обзир њена несвакидашња појава, као и вишедеценијска владавина (1740–1780) испуњена низом значајних дешавања.

У тумачењу њене историјске улоге и представљању њеног лика и дела, проблеми настају већ на самом почетку, при покушају да се одреди њена права титула. До данас се у популарној, али и у стручној литератури, погрешна синтагма „царица Марија Терезија” усталила до те мере, да ју је очигледно немогуће искоренити²⁸. Она је по рођењу била надвојвоткиња Аустрије, а удајом за Франца Штефана 1736. и војвоткиња од Лотарингије (Лорене) и Бара. Годину дана касније, када је Франц Штефан ступио на власт у Тоскани, постала је велика војвоткиња Тоскане; смрћу свог оца Карла VI (1740) постала је краљица Угарске и Чешке и владар(ка) са различитим титулама над краљевствима, земљама и поседима „Монархије аустријског дома”; од стране савременика углавном је називана „краљицом Угарске”, (фр. *reine d’Hongrie*), по првој и најзначајнијој од ових титула²⁹. Од крунисања свог супруга за немачко-римског цара у Франкфурту 1745, узела је и користила титулу царице, којом су је ословљавали и чланови породице и њено дворско окружење. Након мужевљеве смрти (1765), назвала се „Марија Терезија, милошћу

²⁴ „Како је обдарени српски сељак смирио царицу у Бечу” (<http://www.prva.rs/zivot/zabava/zanimljivosti/105872/kako-je-obdareni-srpski-seljak-smirio-caricu-u-becu.html>), приступљено: 10. септембра 2018).

²⁵ Легенде о љубавним авантурама и излетима Марије Терезије нису искључиво српска особеност – и у суседству постоје сличне анегдоте. У Хрватској је улога Танацка Лазића припала барону Тренку, команданту славонских пандура, који је недељу дана блудничио са царицом по запечаћеним кућевачким подрумима, уз тамошње вино као афродизијак (<http://www.glas-slavonije.hr/260346/24/Vina-koja-imaju-ljubavnu-moc>), приступљено: 10. септембра 2018).

²⁶ Vitomir Sudarski, „O Banaćanima kao lalama i njihovom humoru”, <http://www.kodkicosa.com/o-banacanima-kao-lalama.htm>, приступљено: 12. септембра 2018.

²⁷ За 40 година владавине, Марија Терезија је водила три рата, од којих – ниједан против Турака. То су били: Рат за аустријско наслеђе (1740–1748, неретко у историографији подељен на Први и Други шлески рат), Седмогодишњи рат (1756–1763) и Рат за баварско наслеђе (1778–1779).

²⁸ Како је то приметио један аустријски историчар: „[...] њу се не сме називати царицом само зато што је била супруга римско-немачког цара” (*man dürfe sie, da sie nur die Gemahlin eines Römisch-deutschen Kaisers gewesen sei, nicht als Kaiserin bezeichnen*). Adam Wandruszka, *Maria Theresia. Die große Kaiserin*, Zürich – Frankfurt 1980, S. 9.

²⁹ Исто.

Божјом римско царска удова, краљица Угарске, Чешке, Далмације, Хрватске, Славоније итд, итд”, чему је, након прве поделе Пољске, додала и титулу краљице Галиције и Лодомерије³⁰.

Једна од њених највише истицаних врлина била је приврженост породици, изражена у искреној супружничкој љубави према Францу Штефану и (углавном) толерантном односу према његовим „ванбрачним излетима”, као и посвећеност деци и њиховом васпитању. С тим у вези је и плодност – владарски атрибут којим се Хабзбурговци нису могли подичити – бар не у толикој мери – ни пре, а ни после ње.³¹ Родила је шеснаесто ро деце, учинивши тиме беспредметним проблем наслеђа, који је толико оптерећивао њеног оца Карла VI и утицао на доношење чувене *Прајмајичне санкције*. Наследила су је двојица синова – Јосиф II (1780–1790) и Леополд II (1790–1792). Ипак, са Маријом Терезијом више се не може говорити о „хабзбуршкој”, већ о „хабзбуршко-лотриншкој” (или лоренској) династији, иако је оваква појава крајње неуобичајена за време у ком су канони племићког права налагали да жена удајом у мужевљевој породици губи своје породично презиме и да та породица изумире по мушкој линији; у овом случају женино име не само да је опстало, већ је скоро и потиснуло мужевљево³². Тиме су само још више наглашени интензитет и снага историјске личности Марије Терезије.

Њена огромна популарност стоји у упадљивој несразмери са чињеницом да је Хабзбуршка монархија у њеним ратовима претрпела значајне територијалне губитке, те да је, у одређеном смислу, управо она заслужна за стварање својеврсног губитничког менталитета међу Аустријанцима – „с њом је нација почела да се навикава на културу пораза”.³³ У Рату за аустријско наслеђе изгубљена је најбогатија провинција Шлезија, коју Аустрија није успела да поврати у Седмогодишњем рату, а Хабзбурговци су, по први пут после више векова, макар и накратко (1742–1745) престали да носе круну римско-немачких царева. Пруска авет, оличена у архинепријатељу Марије Терезије, способном краљу и талентованом војсковођи Фридриху II, у неколико наврата ставила је чак и само постојање њене државе под знак питања и прогонила Аустрију скоро пола века. Од Марије Терезије, па све до распада Двојне монархије на крају Првог светског рата, историја Аустрије представљала је дуги низ војничких пораза, уз тек повремене и условно успешне ратничке тријумфе.³⁴

Па ипак, „што је више Хабзбуршка монархија губила територија и западала у кри-

³⁰ Исто.

³¹ Примера ради, отац Марије Терезије – цар Карло VI – није имао мушких потомака, као ни њен син Јосиф II (након два брака). Ментално оболелог и епилептичног Фердинанда I (V) је наследио синовац – Фрања Јосиф, чији је престолонаследник и једини син Рудолф извршио самоубиство 1889. Након тога, десигнирани престолонаследник био је његов синовац Фрања Фердинанд, а након његове смрти – други синовац Карло I (IV).

³² Karl Vocelka, *Die Familien Habsburg & Habsburg-Lothringen. Politik – Kultur – Mentalität*, Wien – Köln – Weimar 2010, 9, 35.

³³ Весна Кнежевић, „Царица без круне, реформатор без воље”, РТС, 19. март 2017 (<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/region/2670231/marija-terezija-carica-bez-krune-reformator-bez-volje.html>), приступљено: 17. септембра 2018.

³⁴ Овај низ започет је поразима у коалиционим ратовима са револуционарном и Наполеоновом Француском, а настављен је у ратовима за независност и уједињење Италије, те Првом светском рату. У успехе би се могли убројати тријумфи над Наполеоном и сламање Револуције 1848/49 (оба пута уз помоћ савезника), те тешком муком остварена окупација Босне и Херцеговине 1878/1879.

зу, то је слика Марије Терезије постајала све сјајнија и величанственија”.³⁵ Под утицајем аустријске историографије 19. века, она је постала „национална икона”, „идеално отелотворење величине и лепоте Аустрије”.³⁶ За Аустријанце, она је била и остала „мајка државе” (Staatsmutter) и „мајка војске” (Mutter der Armee), „ташта Европе” (Schwiegermutter Europas), родољубива хероина у борби против моћног Фридриха II и умерена реформаторка³⁷. Временом је овај мит о брижној мајчинској фигури³⁸ попримио неслућене размере и отишао у толику крајност, да су се недавно у Аустрији јавили гласови који су „деконструкцију божанске слике Марије Терезије” означили као један од најпречих задатака [тамошње] историографије³⁹. Примећено је, да сви аутори и ауторке „потпуно позитивно оцењују владавину Марије Терезије”, при чему се нигде не види примена озбиљног критичког приступа.⁴⁰

Врхунац апотеозе Марије Терезије одиграо се на њен рођендан, 13. маја 1888. године, када је у бечкој Рингштрасе, између Музеја историје уметности (Kunsthistorisches Museum), Природњачког музеја (Naturhistorisches Museum) и комплекса барокних зграда познатих под именом *Музејски смештај* (Museumsquartier), на тргу који ће понети име Марије Терезије, откривен њен раскошни споменик – данас једна од најпопуларнијих туристичких атракција аустријске престонице. Аутор споменика био је вајар Каспар фон Цумбуш (Caspar von Zumbusch), који је тринаест година радио само на изради скулптура.⁴¹

³⁵ Barbara Stollberg-Rillinger, Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie, Köln 2017, XI. Један истакнути аустријски историчар XX века је изнео шаљиву тврдњу, да се такав позитиван имиџ Марије Терезије у ствари заснива на чињеници да су њени историчари били мушкарци, који су били „галантни”, тј. кавалери у својим оценама њеног лика и дела (A. Wandruszka, нав. дело, 7).

³⁶ Barbara Stollberg-Rillinger, Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie, Köln 2017, XI.

³⁷ Werner Telesko, Maria Theresia. Ein europäischer Mythos, Wien–Köln–Weimar 2012, 11.

³⁸ С тим у вези, у литератури се могу наћи занимљиви атрибути, попут: „велика мајка Аустрије” (Magna Mater Austriae), „велика царска мати аустријске отаџбине” (große kaiserliche Landesmutter Österreichs), „општа и прва мати (својих) земаља” (allgemeine und erste Mutter der Länder) итд. Werner Telesko, Maria Theresia. Ein europäischer Mythos, Wien–Köln–Weimar 2012, 11.

³⁹ Werner Telesko, Maria Theresia. Ein europäischer Mythos, Wien–Köln–Weimar 2012, 7.

⁴⁰ Исто, 221–222.

⁴¹ Maria-Theresia-Denkmal представља сложену вајарску композицију састављену из четвороугаоног пиједестала високог 19,5 m и седеће фигуре Марије Терезије (висине 6 m). Владарка у левој руци држи скиптар и Прагматичну санкцију – државни уговор (Staats- und Verfassungsvertrag) и камен-темељац своје владавине, док десном поздравља поданике (тј. посматраче). Тик до њеног трона и ногу, окружују је – такође седеће – женске фигуре, које симболизују њене владарске врлине – Правдољубивост, Снагу, Благост и Мудрост. На свакој од четири стране високог пиједестала представљени су њени најближи, најоданији и најпоузданији саветници (нем. Berater), државници и управници провинција (нем. Verwalter), челни људи војске (нем. Militär), те најзначајнији представници науке и уметности (нем. Wissenschaft und Kunst). Као саветници су приказани: Венцел Антон Ритберг фон Кауниц (у првом плану), Јозеф Кристоф Бартенштајн, Гундакер Томас фон Штајерберг и Флоримунд Клод Мерси-Аржонто. Рељеф у њиховој позадини приказује башту у шенбрунском дворцу. Првенство међу државницима заузео је Фридрих Вилхелм фон Хаугвиц, уз кога су приказани намесници царских провинција – Антал Гражалковић (Угарска), Самуел фон Брукентал (Ердел), Паул Јозеф фон Ригер (стручњак за уставно право), Јозеф фон Зоненфелс (реформатор државне управе) и Карл Антон фон Мартини (универзитетски професор уставног права). Позадински рељеф сместио их је у у Дворану за саветовање у Хофбургу. Војне заповеднике предводи Јозеф Венцел фон Лихтенштајн, иза ког су у споменику заступљени Франц Мориц Ласи, Андраш Хадик од Футога и Франц Леополд фон Надажди (иза Надаждија је осликана Војна академија у Винер Нојштату, основана 1752).

Међутим, идејни творац и главна покретачка снага иза овог замашног градитељског подухвата био је Алфред фон Арнет (Alfred Ritter von Arneth), директор Аустријског државног архива, који је осмислио његов изглед и историјску садржину.⁴² Споменик је представљао логичан след и круну Арнетовог дводеценијског рада на популаризацији лика и дела Марије Терезије, током ког је у десет томова обрадио њену целокупну владавину⁴³, публикујући истовремено и њену преписку са ћерком Маријом Антоанетом⁴⁴ и синовима Јосифом II и Леополдом (II)⁴⁵. Иако штампан шездесетих и седамдесетих година претпрошлог века, Арнетов *magnum opus* још и данас следи за полазну тачку у свим истраживањима везаним за личност Марије Терезије, захваљујући чињеници да је снажно утемељен у архивској грађи. Драгоцену допуну Арнетовом делу представља дневник дворског коморника Кевенхилер-Меча, који је у 7 томова излазио у периоду од 1907. до 1925. године⁴⁶.

Потоње биографије Марије Терезије углавном су се ослањале на ове радове. Из међуратног периода својим значајем се издваја неколико наслова, које су потписали

Напослетку, учене људе и уметнике предводи холандски лекар и медицински стручњак Герхард ван Свитен, ком се у оквиру споменика – а пред рељефом старог универзитетског комплекса у Бечу – придружују нумизматичар Јозеф Хиларијус Екел, историчар Ђерђ Преј, те композитори Кристоф Вилибалд Глук, Јозеф Хајдн и Волфганг Амадеус Моцарт (овај последњи приказан је као дете). Ту, међутим, садржај споменичког комплекса није исцрпљен; на крајевима дијагоналних оса у његовој основи (постаменту), представљене су коњаничке скулптуре највећих војсковођа Марије Терезије, заточника Царевине. То су Леополд Јозеф фон Даун, Ернест Гидеон фон Лаудон, Лудвиг Андреас фон Кевенхилер и Ото Фердинанд фон Абеншперг-Траун. Овако грандиозно осмишљен (и откривен) споменик, са снажним историјским асоцијацијама и конотацијама, имао је за циљ да пробуди аустријски патриотизам и подсети на време када Аустрија није била разједана партијским сукобима и слабљена националним поделама, већ се њена добробит ослањала на мудрост и способности њених водећих људи. Углед, моћ и популарност такве државе требало је да се одразе и „прелију” и на Монархију сто година касније.

⁴² Barbara Stollberg-Rillinger, Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie, Köln 2017, XI. Арнет се родио 1819. године у Бечу, у породици аустријског историчара Јозефа Каласанце Арнета. Студирао је права, након чега је 1841. започео каријеру као службеник аустријског Царског и краљевског дворског и државног архива (k. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Активно је суделовао у политичком животу Аустрије, као члан Царевинског већа, а био је и члан неколицине академија наука и историјских друштава. На чело Архива дошао је 1868. године, а деценију касније именован је и за председника Аустријске академије наука. У својим научним радовима у којима је обрађивао биографије знаменитих личности Аустрије, савесно се ослањао на архивску грађу. Умро је у Бечу 1897. За више биографских детаља види: Constantin von Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, Bd. 11, Wien 1864, S. 357.

⁴³ Прва три тома обухватају прве године њене владавине (Alfred Ritter von Arneth, Maria Theresia's erste Regierungsjahre, Wien 1863/1864/1865, по томовима: 1740–1741, 1742–1744, 1745–1748). У четвртом је обрађен период од краја Рата за аустријско наслеђе (1748) до Седмогодишњег рата (1756): Alfred Ritter von Arneth, Maria Theresia nach dem Erbfolgekrieg, Wien 1870. Наредна два (5. и 6.) Арнет је посветио Седмогодишњем рату (Maria Theresia und der Siebenjährige Krieg, Wien 1870, 1875), док завршни део овог *magnum opus*-а покрива четири тома објављена у периоду 1876–1879, и говори о последњим годинама њене владавине: Alfred Ritter von Arneth, Maria Theresias letzte Regierungsjahre (1763–1780), Wien 1876, 1877, 1879.

⁴⁴ Alfred Ritter von Arneth, Maria Theresia und Marie Antoinette, ihre Briefwechsel, Wien 1866.

⁴⁵ Alfred Ritter von Arneth, Maria Theresia und Joseph II: ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold Bd. I, (1761–1772), Wien 1867; Bd. II (1773–1778), Wien 1867; Bd. III (August 1778–1780), Wien 1868.

⁴⁶ Rudolf Graf Khevenhüller-Metsch – Hans Schlitter (Hrsg.), Aus der Zeit Maria Theresias: Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch, Bd. I–VII, Wien 1907–1925.

Карл Чупик⁴⁷, Хајнрих Кречмајер⁴⁸ и већ поменути Егон Цезар Корти, који је прикупио анегдоте о Марији Терезији⁴⁹. Из педесетих година прошлог века од значаја је *Полиџички шесџаменџи Марије Терезије*, са предговором Јозефа Калбрунера⁵⁰, као и биографија из пера Петера Рајнхолда⁵¹. Поводом обележавања јубилеја 200-годишњице смрти Марије Терезије (1780–1980), у већ дугој плејади њених биографа нашли су се и истакнути аустријски историчар Адам Вандрушка⁵² и списатељица Гертруда Фусенегер⁵³ (за оба имена везују се контроверзе због чланства у Нацистичкој партији и јавног деловања у време Трећег рајха). Деведесетих година појавили су се нови животописи из пера Франца Хереа⁵⁴ и Хајнца Ридера⁵⁵. Лик и дело Марије Терезије подстакли су интересовања и истраживања и у ширим оквирима, па су се тако њоме у својим делима позабавили и истакнути „хабзбурголози“ ван немачког говорног подручја, између осталих и Едвард Кренкшо⁵⁶ и Виктор Лисјен Тапије⁵⁷.

У новије време посебну пажњу завређује рад Вернера Телеска о митологизацији Марије Терезије из 2012. године⁵⁸, на који се надовезују монографије Катрин Унтеррајнер⁵⁹ и Барбаре Столберг Рилингер⁶⁰, настали поводом обележавања јубилеја 300-годишњице

⁴⁷ Karl Tschuppik, Maria Theresia, Amsterdam 1934.

⁴⁸ Heinrich Kretschmayr, Maria Theresia, Leipzig 1938.

⁴⁹ Корти је такође прикупио и анегдоте и биографске податке о другим истакнутим личностима Хабзбуршке монархије, попут Еугена Савојског или Метерниха (прим. Ф. К.).

⁵⁰ Josef Kallbrunner, Kaiserin Maria Theresia's Politisches Testament, Wien 1952.

⁵¹ При писању овог прилога консултовано је друго издање Рајнхолдове књиге с краја седамдесетих година прошлог века: Peter Reinhold, Maria Theresia. Mit zehn Bildtafeln, Berlin – Darmstadt – Wien 1979.

⁵² Adam Wandruszka, Maria Theresia. Die große Kaiserin, Zürich – Frankfurt 1980.

⁵³ Gertrud Fussenegger, Maria Theresia. Mit 33 Abbildungen und 2 Karten. Wien – München – Zürich – Innsbruck 1980.

⁵⁴ Franz Herre, Maria Theresia. Die grosse Habsburgerin, Köln 1994. Хефе (1926 –) се дотле већ прославио у светским размерама као аутор бројних популарних биографија познатих европских владара и државника 19. века, писаних у лепршавом и „питком“ стилу, приступачном широј читалачкој публици.

⁵⁵ Heinz Rieder, Maria Theresia. Herrscherin und Mutter, München 1999.

⁵⁶ Edward Crankshaw, Maria Theresia. Die mütterliche Majestät, München – Zürich – Wien 1969.

⁵⁷ Victor Lucien Tapié, Maria Theresia. Die Kaiserin und ihr Reich, Graz – Wien – Köln 19892.

⁵⁸ Werner Telesko, Maria Theresia. Ein europäischer Mythos, Wien – Köln – Weimar 2012. Телеско је у свом раду приказао настанак мита о Марији Терезији у 18. веку (у време њене владавине) и његов даљи развој у 19. и 20. веку. Будући да је ауторова ужа специјалност „репрезентација“, односно представе и перцепција династије Хабзбург у јавном дискурсу, књига је богато илустрована разнородним ликовним приказима Марије Терезије – на новчићима, бакорезима, литографијама, у вајарским радовима, на разгледницама итд.

⁵⁹ Katrin Unterreiner, Maria Theresia, Mythos & Wahrheit, Wien – Graz – Klagenfurt 2016. Садржај књиге Унтеррајнерове већ је приближен српској читалачкој публици – за њен приказ види: Ненад Нинковић, „Katrin Unterreiner, Maria Theresia, Mythos & Wahrheit, Styria premium, Wien – Graz – Klagenfurt 2016“, Споменица Историјског архива Срем 16, Сремска Митровица 2017, 252–255.

⁶⁰ Barbara Stollberg-Rillinger, Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie, Köln 2017. Волуминозна монографија Барбаре Столберг Рилингер на око 1000 страна за кратко време од свог објављивања (2017/2018) награђена је на лајпцишком сајму књига и доживела је већ пет издања на немачком језику. У питању је класичан, али и крајње исцрпан и свеобухватан животопис, у чијих су 15 обимних поглавља обрађени најважнији аспекти живота и владавине Марије Терезије – биографија до ступања на престо, Пат за аустријско наслеђе, однос са супругом Францем Штефаном, реформска политика, приватни живот

њеног рођења 2017. године. Музеј историје уметности у Бечу приредио је јубиларну изложбу са богато илустрованим пратећим каталогом, у чијем су уређивању својим прилозима, учешће узели водећи аустријски стручњаци за ово питање⁶¹.

* * *

Посматрајући шири контекст поменуте *Привилегије* из 1769. о уздизању дотадашњег коморског села Бечкерек у статус трговишта, може се са сигурношћу тврдити да је она донета на основу позитивне оцене коју је годину дана раније изрекао син и савладар Марије Терезије, Јосиф II, приликом своје посете Банату. Он је том приликом забележио у свој путнички дневник:

„По мом сазнању, Бечкерек је најздравије место у Банату. Бечкеречки управни дистрикт је најплоднији. Око Бечкереча се налази најпогодније земљиште за колонизацију. Само место је довољно велико. Ништа дакле не недостаје сем да се председнику подигне кућа да би се сместиле службене канцеларије и архива. Пошто је Бечкерек на Бегејском каналу, повезан је са Темишваром, а тиме и са целим светом. Многи се из Темишвара селе овамо”⁶².

Годину дана након овог повољног суда, коморском селу Велики Бечкерек додељена је *Привилегија* од 15 чланова, „у најблагодонаклонијој намери да се подижу рукоделство и занатство и у уверењу да ће се становници првенствено посветити овом произвођачком сталежу, да ће прибавити још недостајуће рукоделце и вештаке, да ће овоме привући своју децу и да ће је дати да се поуче у читању, писању, рачунању као потребним знањима у занатлиском и трговачком сталежу, као и у изучавању немачког језика”⁶³. „Истовремено је изражена и нада да ће у скорој будућности локалне прилике у занатству и трговини узнатредовати до те мере, да ће се Великом Бечкереку моћи доделити и права слободног краљевског града”⁶⁴.

Прва тачка *Привилегије* пре свега је одређивала да су „садашњи и будући становници трговишта Великог Бечкереча слободни људи”, који су били подељени у две класе: *џраћане* (занатлије и трговце) и *сусџановнике* (који су живели од пољопривреде, виноградарства и надничења)⁶⁵; затим, ново трговиште добило је право да под председавањем управника Бечкеречког дистрикта, изабере судију и осам већника; том Магистрату би се онда, и градском синдику (бележнику) предали „цивилни послови, куповина и продаја”, под контролом управника дистрикта као краљевског комесара⁶⁶. Истовремено је

и навике, живот на двору, Седмогодишњи рат, царска имовина (материјална и духовна), однос са сином и савладаром Јосифом II. У посебном поглављу приказани су духовни живот и верске навике, однос према поданицима, те последњи период владавине. Књига је обилато опремљена илустративним материјалом и импресивном библиографијом на близу 60 страна.

⁶¹ Elfriede Iby, Martin Mutschlechner, Werner Telesko, Karl Vocelka, Maria Theresia 1717–1780. Strategien, Mutter, Reformen, Wien 2017.

⁶² Felix Milleker, Geschichte der Stadt Veliki Beckerek 1333–1918. Wrschatz 1933, 37; Такође види: Antal Hegediš, „Josif II o svom putovanju u Banat 1768”, Истраживања 11, Нови Сад 1986, 248–249.

⁶³ „Привилегија Марије Терезије којом уздиже општину Велики Бечкерек на степен тржишта 1769 године у Бечу”, Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину, год. I, св. 1, Зрењанин 1953, 9–16.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Felix Milleker, Geschichte der Stadt Veliki Beckerek 1333–1918, Wrschatz 1933, 38.

⁶⁶ Исто.

суд трговишта био „прва инстанца у полицијско-грађанским тужбеним стварима, као и кажњавање мањих прекршаја са правом апелација управнику дистрикта”⁶⁷. Ослобађање од кулука (работе) уз откуп од 89 форинти годишње, накнада за форшпан (запрегу), сем за „највише потребе”, умањен закуп за одобрен регалије (порезе), дозволе два јавна годишња вашара, као и сопствени печат са ликом *Усїења Боїородице* и кружним натписом *Sigillum Liberi Oppidi Becskerek*⁶⁸.

Већ је поменуто да *Привилеїија*, бар у прво време, није дала жељене резултате. Знатно далекосежније последице и већи утицај на будући привредни развој Бечкерека имало је укидање царске провинције Тамишког Баната и њено присаједињење Угарској, који су уследили деценију касније (1779). Земљишни поседи у Банату продати су на дворским лицитацијама крупним мађарским племићима, који су у суштини *de facto* постали нови господари овог подручја⁶⁹. У политичко-административном смислу, Банат је укључен у систем мађарских жупанија и његово подручје подељено је на три жупаније – Торонталску, Тамишку и Крашовску, уз очување Војне границе и Великокикиндског привилегованог диштрикта. Велики Бечкерек тада је добио улогу коју раније није имао – постао је седиште Торонталске жупаније, и као такав, средина према којој су гравитирала околна места.

Нова жупанијска администрација званично је ступила на дужност 13. јула 1779. године, када је краљевски комесар и опуномоћеник Марије Терезије, гроф Кристоф Ницки, у Великом Бечкереку свечано „инсталирао”, тј. увео у дужност њене чиновнике. Том приликом је у центру града био постављен велики шатор, око ког се окупило пар хиљада људи. Свечаности су присуствовали и званичници суседне, Тамишке жупаније, представници Бечког двора, као и католички и православни црквени великодостојници. У самом шатору, са леве стране стајали су новопечени жупанијски званичници – поджупан, главни бележник, подбележник, главни порезник итд., док је са десне стране изнад стола са повељом о обнови Жупаније и жупанијским печатом висио портрет Марије Терезије⁷⁰, чиме је царица, тј. краљица, и симболично присуствовала овом важном догађају.

Обнова жупанијског уређења у пракси је значила корак уназад у друштвеном и привредном развоју ове области, којом је суверено загосподарила крупна мађарска аристократија, чврсто решена да поврати уложени новац израбљивањем кметова. Ипак, хаџбуршко присуство у јавном дискурсу и својеврсно подсећање да је Банат царска провинција, обезбеђено је у симболима нове жупаније: у средини њеног грба нашли су се иницијали Марије Терезије (М. Ј.) и Јосифа II (И. Ј.), заједно са Сунцем, симболом просвећеног апсолутизма. Рог изобилља (лат. Cornu copiae), као симбол богатства, берићета и просперитета, заузео је место у дну штита. Овај грб се и дан-данас налази изнад улаза у Барокној сали зрењанинске Градске куће, а у Народном музеју Зрењанин чувају се два жупанијска барјака са овим мотивом⁷¹.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Филип Крчмар, Торонталска жупанија, Зрењанин 2016, 23.

⁷⁰ Borovszky Samu, Torontál vármegye, Budapest 1911, 446.

⁷¹ Инвентарни бр. I-632 и I-633. Сви до данас сачувани артефакти (грбови, заставе итд.), који садрже терезијанско наслеђе, приказани су у оквиру изложбе Торонталска жупанија и њено наслеђе (Народни музеј Зрењанин, децембар 2015–фебруар 2016). О томе види: Бранка Јајић, „Заборањена лекција из

Реинкорпорација Баната у Угарску је, у економском смислу, била корак уназад⁷², будући да је на том подручју врло брзо уследио талас сељачких немира и устанака против мађарских земљопоседника, нових господара у Банату, који су изабљивали кметове у намери да поврате уложени новац. Такође, последњи аустро-турски рат (1787–1791) довео је до турских упада у Банат, услед чега су жупанијске власти морале привремено пребацити своје службе и звања у друге, безбедније средине⁷³. У априлу 1780. забележен је један покушај Бечкеречана да купе статус слободног краљевског града, али је ова иницијатива остала неуспешна⁷⁴. Велики пожар који је 1807. године практично уништио град до темеља, до даљњег је зауставио сваки развој, па је чак седиште Жупаније премештено у Велики Семиклуш, где је остало до 1820. До првих озбиљнијих помака на привредном плану дошло је тек тридесетих и четрдесетих година 19. века, у тзв. Реформском добу (1825–1848). За то време је Бечкерек забележио леп привредни и културни развој, па је тако Ф. Милекер о овдашњим приликама забележио: „Средином 19. века наш Бечкерек је био на нивоу бољег провинцијског града, у ком су живо пулсирали трговина и промет, а владали култура и благостање”⁷⁵. Општи просперитет предреволюционарног периода на подручју Жупаније нашао је израза и у народној песми која се онамад певала: „О ти срећни Торонтале, срећа те је погледала, сваким добром обасула”⁷⁶. Нимало случајно су у том периоду Бечкереку додељиване нове *Привилеије* (1818, 1826, 1844), које су за циљ имале даље поспешивање занатства и трговине.

И поред тога што није одмах дала резултате, *Привилеија* од 6. јуна 1769. године је у завичајној историографији Зрењанина препозната као значајан тренутак градске прошлости, који је означио својеврсну прекретницу у његовом – пре свега привредном – развоју. У другој половини 19. века, истакнути публициста, историчар, педагог и јавни делатник Јохан Хајнрих Швикер (1839–1902)⁷⁷, позивао се на *Привилеију* и терезијанско доба као на исходиште привредног развоја града. Уочавајући економску стагнацију Великог Бечкереча, у ком је у то време живео, и одлив становништва према већим и

прошлости”, Зрењанин 3304, 4. децембар 2015, 2; Ђуро Ђукић, „Дворови торонталских племића”, Политика 36680, 21. децембар 2015, 8; Бранка Јајић, „Сведочанство о културалности града и Баната”, Зрењанин 3307, 25. децембар 2015, 15.

⁷² Josef Wolf, *Ethnographische Struktur des Banates 1880–1992*, Wien 2004, 22 (English version).

⁷³ Архив Војводине, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, кут. 124, „Поводом захтева који је субалтерном суду за Тамиш, Торонтал и Крашов упутио Септемвирални суд, Торонталска жупанија одговара да не може послати списе у вези са случајем Мојсија Стефановића, пошто је архив Торонталске жупаније због ратне опасности премештен у Стари Бечеј у Бачкој жупанији”, бр. 1943/1788; АВ, Ф. 11 ТОЖ 1731–1849, „Будући да су се промениле ратне прилике, краљевски комесар у Темишвару Бако обавештава Жупанију да може да врати жупанијску архиву у Велики Бечкерек”, бр. 2007/1788.

⁷⁴ Разлог томе био је, према неким тумачењима, одуговлачење и немар појединих државних функционера, а према другим, далеко уверљивијим – недостатак финансијских средстава потребних за куповину тог статуса. О томе види: Szentkláray Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)*, Temesvártott 1882, 387–388.

⁷⁵ F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Beckerek 1333–1918*, Wrschatz 1933, 50.

⁷⁶ Oh te boldog Torontál / Be jó helyre jutottál / Előtted a nagy tál! Антал Хегедиш, Аграрни односи у Торонталској жупанији 1779–1848, Нови Сад 1989, 39.

⁷⁷ О Швикеру и његовом деловању у Великом Бечкереку види: Филип Крчмар, „Јохан Хајнрих Швикер и његов друштвени ангажман у Великом Бечкереку 1857–1869”, Истраживања 22, Нови Сад 2011, 233–244; такође види: Alexander Krischan, *Bio-bibliographische Skizzen. Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie*, Freiburg 1983.

економски развијенијим срединама, Швикер је позивао на настављање терезијанске традиције и иницирао оснивање једне грађанске реалне школе у којој би се изучавали занати и трговина⁷⁸. У терезијанској *Привилеији* и свим осталим повластицама хабзбуршких владара које су касније следиле, он је налазио исходиште привредног развоја Великог Бечкерека. И у међуратном периоду, иако не експлицитно (јер је са становишта дневне политике хабзбуршко наслеђе сматрано неподобним), *Привилеија* је сматрана за значајан моменат у градској историји⁷⁹; занатске и трговачке традиције из времена пре 1918. настављене су и нашле су свој најнепосреднији израз у деловању *Банайске ѡрїовачко-индустријске и занайске коморе* чије је седиште било управо у Великом Бечкереку (од 1934. Петровграду)⁸⁰. Часопис *Архивска грађа* Зрењанинског архивског подручја⁸¹, који, иако кратког века, слови за један од најстаријих у послератној Југославији, штампао је у свом првом броју текст *Привилеије* на немачком језику и његов превод на српски – доказ да је њен значај препознат и у периоду након Другог светског рата⁸², у доба када се на рецидиве немачког присуства у Банату није могло гледати са нарочитом благонаклоношћу.

Још пре додељивања *Привилеије* Великом Бечкереку, у овој средини се на веома суптилан начин исказао и ухватио корена терезијански католички прозелитизам. Од доласка под власт Хабзбурговаца Пожаревачким миром (1718), Банат је постао полигон за ширење католичанства, и од њега је – према схватањима владајућих кругова у Бечу – требало створити једну изразито *католичку* (подв. Ф. К.) провинцију. Разлог томе била је његова верска структура (која је због већинског српског и румунског становништва имала доминантан православни карактер), али и верска структура његовог блиског окружења (исламско Османско царство, лутеранска Источна Угарска, калвинистички Ердељ)⁸³. Таква верска политика огледала се у позивању и деловању католичких редова – језуита, пијариста и др., са циљем ширења култова католичких светаца, популаризације процесија и ходочашћа (у манастиру Марија Радна на Моришу код Липове) итд.⁸⁴ Међу култовима који су ширени по Банату у то време, нарочито се издвајао култ Богородице – Марије (лат. „*Pietas Mariana*”). Хабзбуршка администрација у Банату је низом разли-

⁷⁸ Johan Heinrich Schwicker, „Vorschlag zur Errichtung einer ‘Bürgerschule’ in Gr.-Becskerek”, Gr.-Becskereker Wochenblatt Nr. 21, 25. Mai 1867, S. 10–11; Gr.-Becskereker Wochenblatt Nr. 22, 1. Juni 1867, S. 11; Gr.-Becskereker Wochenblatt Nr. 23, 8. Juni 1867, S. 8–9.

⁷⁹ О томе види: Александар Станојловић (ур.), Петровград, Зрењанин 20043, 50–51.

⁸⁰ О Комори види: А. Станојловић, *нав. дело*, 398–401.

⁸¹ Зрењанинско архивско подручје било је претеча данашњег Историјског архива Зрењанин. Основано је 16. јула 1947. О томе види: Филип Крчмар (ур.), Споменица Историјског архива Зрењанин 1947–2017, Зрењанин 2017.

⁸² „Привилегија Марије Терезије којом уздиже општину Велики Бечкерек на степен тржишта 1769 године у Бечу”, Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину, год. I, св. 1, Зрењанин 1953, 9–16. У овом часопису штампане су и остале повеље издате Великом Бечкереку, укључујући и потврду Привилегије из 1769. коју је издао Франц I („Повеља Фрање првог од 12 јула 1832 године којом се потврђују привилегије Марије Терезије”, Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину, год. II, св. 3, Зрењанин 1954, 25–34).

⁸³ О стварању посебног „католичког крајолика” у Банату у то време види: Swantje Volkmann, „Kirchenbau im Banat im 18. Jahrhundert als Erziehungsstätten des Staates” у публикацији: Rainer Bendel-Norbert Spannenger (Hrsg.), *Die Kirche als Integrationsfaktor in Migrationen der Südostliche Teilen Habsburger Monarchie in XVIII Jahrhunderts*, Ulm 2010.

⁸⁴ Исто.

читих мера ширила култ Богородице по овој области, свесно експлоатишући истовестност имена царице и божје мајке. Потенцирање имена „Марија” у архитектури, односно црквеној градњи тог времена, имало је за циљ, између осталог, и да покаже како је Банат царска провинција.

Будући да је Банат имао посебан статус и стајао под директном царском управом, овде су без посредника у прво време преношени аустријски утицаји, видљиви нарочито у црквеном градитељству, где је наглашаван барокни, „каролински” стил са јасно израженом противреформатском димензијом. Овакав агресивни католички прозелитизам је уродио плодом, у том смислу што „маријански култ” не само да је ухватио корена у Банату, већ се показао као прихватљив и за Српску православну цркву. За време владавине Марије Терезије, Велики Бечкерек је 1746. добио своју најстарију (православну) богомољу – храм посвећен Богородичином Успењу, подигнут у самом центру насеља („внутрена варош”), да би три деценије касније маријански култ био додатно оснажен подизањем друге православне цркве (1777) у суседној општини Градна улица, која је била посвећена Ваведенју Богородице⁸⁵. Одабир библијских мотива везаних за живот Богородице за црквене славе зрењанинских православних храмова тек је недавно нарушен подизањем двеју нових православних цркава посвећених Вазнесењу Господњем (Спасовдан)⁸⁶, односно светом Николају Мириклијском Чудотворцу⁸⁷. Осим у Бечкерек, у низу других банатских места (махом у данашњој Румунији) подигнуте су цркве посвећене Богородици (у Грапцу, Араду, Чиклови итд.).

Успење Богородице, ком је посвећен главни православни храм у граду, десетим чланом *Привилегије* из 1769. године проглашено је за мотив градског грба и званичног печата. Касније, током 19. века, овај црквени празник почео се обележавати као слава града Зрењанина; чувени књижевник, историчар и публициста Александар Сандић забележио је у својим сећањима на детињство проведено у свом родном граду:

„Велика црква у Бечкерек, слави Велику Госпојину. Чини ми се, да сам негде начинао, да је тај празник био и крсно име Деспот-Ђурђу Смедеревцу и његовој лози од старина. Али Госпојина Велика није сам храм цркви тој него и вароши. С тога је и на печату магистратском и варошком изрезано успеније богородице и у дворани магистратској стајала је о дувару (не знам дал и данас стоји) велика слика истог празника”, (подв. Ф. К.).

„Тај дан славио се тамо као и царски дан. Тај дан свако је видео, да је Бечкерек по првенству српска варош од старина. Дуђани сви до једног позатварани, на све стране гледао си, да је то до највећег празника највећи – свечани дан српски дан.

У великој цркви служба није свечанија била ни о божићу ни о ускрсу. Па тек служби на измак’ кад понесу дивне оне литије златоткане (којима на далеко равних није) и, мислиш, сав Велики Бечкерек српски за литијом пристао, па ће великим сокаком у магистрат у дворану, да се тамо свети водица и варош пошкропи крсту на четири стране... прангије пуцају, звона звоне и на великој цркви и у манастиру, па и са римокатоличке...

⁸⁵ Градна улица ће временом постати део Бечкерек (прим. Ф. К.).

⁸⁶ „Сабирање под ведрим небом”, Зрењанин 3277, год. LXII, 29. мај 2015, 1; Б. Јајић, „Прва литургија у цркви Вазнесења на Багљашу. Верници сабрани у храму под ведрим небом”, Зрењанин 3277, год. LXII, 29. мај 2015, 11.

⁸⁷ Зрењанин 3440, год. LXVI, 13. јул 2018, 13; М. Малбаши, „Патријарх Иринеј у посети Зрењанину. Освештан храм Светог оца Николаја на Зеленом пољу”, Зрењанин 3441, год. LXVI, 20. јул 2018, 1–3; Ђуро Ђукић, „Војислав Девиди народу саградио храм”, Политика 14. јул 2018 (<http://www.politika.rs/sr/clanak/407333/Srbija/Vojislav-Devic-narodu-sagradio-hram>), приступљено: 12. септембра 2018.

стари прота под небом а пред њиме свештеници и ђаци са рипидама и чираци... с једне и друге стране почаст чине стари шицари (*варошка милиција), сви до једног Срби, а рекао би си све сами потомци Обилића и деспот-Ђурђа... па оно дивно наше црквено појање – права српска слава православна!

Тако сам запамтио из детињства, тај светли празник и храм велике цркве Бечкеречке и празник варошки...⁸⁸

Терезијански градски грб и слава опстали су и у међуратном периоду, након распада Аустроугарске монархије, да би по завршетку Другог светског рата постали рецидивни неподобне и нежељене прошлости, у потпуном раскораку са тада владајућом идеологијом и дневном политиком.

И поред тога, терезијанска симболика је на волшебан начин пронашла своје место и у социјалистичком југословенском уређењу: грб некадашње Торонталске жупаније је, уз неколико модификација, искоришћен као основа за нови градски грб Зрењанина, са ког је „протеран” верски мотив. У пролеће 1967, Историјски архив Зрењанин прикључио се иницијативи коју су покренуле општинске власти: наиме, у дневном београдском листу *Полиџика* је крајем априла објављен конкурс за најбоље решење новог градског грба⁸⁹. Архивска установа у Зрењанину је том приликом означена као инстанца којој су се заинтересовани аутори и учесници конкурса могли пријавити како би добили податке о прошлости и традицији Зрењанина. Убрзо су на адресу Архива почели да пристижу упити из свих делова Југославије, тј. из свих република - Србије⁹⁰, Босне и Херцеговине⁹¹, Хрватске⁹², Словеније⁹³. Победник конкурса проглашен је 13. септембра, када је потчлана комисија за најбоље решење одабрала рад београдског вајара Стевана Дукића⁹⁴. Дукић је решење пронашао у грбу Торонталске жупаније, ког је модификовао на следећи начин: иницијали Марије Терезије и Јосифа II су изостављени са штита, док је рог изобиља задржан, а флорални мотиви преображени у зупчанике, као симболе послератног индустријског прогреса града⁹⁵.

До промене у изгледу градског грба дошло је јула 2008. године, када је одлуком градске скупштине усвојен нов Статут Града, којим је поново враћен стари изглед грба – Успење Богородице⁹⁶. Од 2013. године поново се обележава Велика госпојина – Успење

⁸⁸ Boris Pavlov, „Aleksandar Sandić-sećanje na Bečkerek”, *Ulaznica. Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* 141–142, Zrenjanin 1994, 8–11.

⁸⁹ Историјски архив Зрењанин (= ИАЗ), регистратура 1947– (= рег. 1947–), кут. 36, „Милан Петровић, Крагујевац – понуда за израду грба”, бр. 256/1967.

⁹⁰ ИАЗ, рег. 1947–, кут. 36, „Мила Стојановић, Ниш – понуда за израду грба”, бр. 254/1967; ИАЗ, рег. 1947–, кут. 36, „Милан Петаковић, Крагујевац – понуда за израду грба”, бр. 256/1967; ИАЗ, рег. 1947–, кут. 36, „Павићевић Милош, Ниш – понуда за израду грба”, бр. 279/1967.

⁹¹ ИАЗ, рег. 1947–, кут. 36, „Мунџић Енес, Бања Лука – понуда за израду грба”, бр. 255/1967; ИАЗ, рег. 1947–, кут. 36, „Јамаковић Саид, Сарајево – понуда за израду грба”, бр. 278/1967.

⁹² ИАЗ, рег. 1947–, кут. 36, „Вилим Свечњак, академски сликар Загреб”, бр. 322/1967.

⁹³ ИАЗ, рег. 1947–, кут. 37, „Горјуп Рудолф, Љубљана – молба за материјал за израду грба Зрењанина”, бр. 315/1967; ИАЗ, рег. 1947–, кут. 37, „Мирослав Куглер, Брежице – понуда израде грба”, бр. 300/1967.

⁹⁴ Б. Г., „Нови грб Зрењанина”, *Зрењанин* 780, год. XV, 16. септембар 1967, 1.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ „Статут Града Зрењанина”, *Службени лист Града Зрењанина* 21, 11. јул 2008, год. XVII, 4. Члан 6 новог

Богородице, као храмовна слава главне православне цркве у Зрењанину и слава града⁹⁷.

Осим тога, данас је познато још неколико примера наслеђа Марије Терезије у Великом Бечкерекy. Тачно сто година након реинкорпорације Баната у Угарску, када је Торонталска жупанија обележавала век свог постојања, јавила се иницијатива за сликање портрета Марије Терезије, који би био изложен у свечаној сали Жупанијске палате⁹⁸. Ова идеја била је прихваћена, а посао израде портрета поверен је сликару Бели Палику (мађ. Pállik Béla)⁹⁹. Портрет Марије Терезије свечано је откривен на скупштини Муниципалног одбора Торонталске жупаније одржаној 4. октобра 1882, на којој је у исто време обележен и имендан Фрање Јосифа¹⁰⁰. Ова слика се чувала, заједно са још низом портрета хабзбуршких владара и истакнутих личности Торонталске жупаније, у свечаној сали Жупанијске палате, све до краја Првог светског рата, када јој се губи сваки траг¹⁰¹. Истом приликом, градским улицама су додељени нови, званични називи, уместо дотадашњих народних имена. Дотадашња 2. улица у градском насељу „Буцак” добила је назив „Улица Марије Терезије” (мађ. Maria Terezia utca, нем. Maria Theresia Gasse)¹⁰².

* * *

Током 2017. године, у Аустрији и у још неколико земаља централне Европе, низом пригодних манифестација обележен је јубилеј – 300 година од рођења Марије Терезије. На више места у Бечу и у хабзбуршким резиденцијама широм земље уприличене су тематске изложбе; снимљен је и филм у два дела у аустријско-чешкој копродукцији. Јубилеј 300-годишњице обележен је и средином јуна у Братислави (где је Марија Терезија круни-

Статута гласи: „Грб Града је стилизовани приказ Успења Пресвете Богородице, у облику који је за симбол града установљен 1769. године”. Локални лист Зрењанин је, извештавајући о овој одлуци, забележио: „[...] Овим Статутом Зрењанину је враћен грб из 1769. године, када је, под именом Велики Бечкерек, од аустроугарске царице (sic!) Марије Терезије добио статус трговишта. На грбу је стилизована представа Успења Пресвете Богородице, а застава Града је бела, са грбом у средини [...]” Љ. Баиловић, „Зрењанин добио градски статут”, Зрењанин 2920, год. LVI, 18. јул 2008, 7. Занимљиво је да је том приликом опозиција исказала став да „нема ништа против представе Успења Богородице на грбу”, али је сматрала да „у даљој, средњовековној историји Бечкерека има значајнијих момената од датума када му је Аустроугарска (sic!) дала право да организује сајмове, нудећи као могућа решења двоглавог орла из грба Стефана Лазаревића или златног лава какав је и у грбу Баната”. Љ. Баиловић, „Зрењанин добио градски статут”, Зрењанин 2920, год. LVI, 18. јул 2008, 7.

⁹⁷ Б. Јајић, „Након више од седам деценија празник Успења Богородице обележен као слава града Зрењанина. Благдан за наш град”, Зрењанин 3186, год. LXII, 29. мај 2015, 1.

⁹⁸ „Hundertjährige Feier des Wiedervereinigung des „Temeser Banates”, abgehalten vom Torontaler Comitате und der Stadt Gr.-Becskerek am 20., 21., 22. und 23. September 1879”, Gr.-Becskereker Wochenblatt 39, 27. September 1879, 8.

⁹⁹ „Die Woche”, Gr.-Becskereker Wochenblatt 40, 7. Oktober 1882, 9.

¹⁰⁰ „N.-Becskerek, október 4.-én”, Torontál 40. sz., 1882. október 5, 1. o.; „Die Woche”, Gr.-Becskereker Wochenblatt 40, 7. Oktober 1882, 9; Borovszky Samu, Torontál vármegye, Budapest 1911, 490.

¹⁰¹ О портрету Марије Терезије, али и другим портретима хабзбуршких владара и државника види: Филип Крчмар, „Торонталска жупанија и њени портрети: заборављена ризница уметничког блага”, Рад музеја Војводине 58, Нови Сад 2016, 37–62.

¹⁰² Ово име важило је све до 1918. године, када је промењено у Змај Јовина. С изузетком периода немачке окупације (1941–1944), када је поново названо по Марији Терезији, до данас носи име чувеног српског песника.

сана за краљицу Угарске), са програмом прилагођеним туристима. У Аустрији, Чешкој, Словенији, Хрватској и Украјини штампане су поштанске марке са њеним ликом¹⁰³.

Путем средстава јавног информисања, јавност у Србији била је добро обавештена о обележавању овог јубилеја, али и подељена у коментарима и оценама изнетим тим поводом¹⁰⁴. Тридесет годинашњица рођења Марије Терезије обележена је и у Србији, додуше, знатно скромније и уздржаније у односу на остале земље. Ни овога пута није могло изостати подгревање расправа о њеним „заслугама” и улози у историји српског народа у крајевима северно од Саве и Дунава, уз заоштрени реторику са обе стране.

Оваква подељеност била је видљива у коментарима на вест да су локалне власти у Новом Милошеву, заједно са Банатским културним центром и тамошњим *Друштвом за неїовање завичајне ѡрадиције и културе Нови Бечеј*, те подршку словачке амбасаде у Београду и галерије наивне уметности *Бабка* из Ковачице, приредиле богат програм поводом терезијанског јубилеја¹⁰⁵. Он је одржан 16. септембра 2017. у Завичајном музеју *Кошарка* и дворцу породице Карачоњи, а његове централне тачке биле су: обилазак дворца (уз поздравне говоре организатора, представника локалних власти и словачке амбасадорке у Србији); изложба портрета Марије Терезије из Братиславе; промоција двојезичне (српско-немачке) антологије поезије у преводу Јохана Лавундија из Улма¹⁰⁶, концерт банатске музике, те отварање још две изложбе – *Марија Терезија у свейлу одабраних ѡвеља и докумената из Војводине и Изложба шамлица са мошћивима из живоћа Марије Терезије*¹⁰⁷. Поново су се јавиле дискусије које су, користећи Марију Терезију као полазну тачку и „шлагворт” успеле да обухвате прегршт занимљивих тема и коментара. Поново је критикован поданички менталитет Срба склоних величању *сїраної* владара, уз подсећање на терезијанску праксу одузимања српског патронимика –ић, израбљивање српских кметова, али и присуство старих Словена и Срба на простору Паноније пре Немаца и Мађара; из расправе нису изостали ни аргументи о Косову и Метохији, титоистичким структурама, поклањању Барање Хрватској 1945, па ни ДНК истраживање гробова династије Немањић; друга страна, заступајући супротне ставове и истичући позитивне особине Марије Терезије, ишла је у својим ставовима толико далеко да је тврдила како без њене власти „не би било канала, путева и дудова” (sic!)¹⁰⁸.

¹⁰³ „300. obljetnica rođenja Marije Terezije”, <https://www.posta.hr/300-obljetnica-rodenja-marije-terezije-1883/1883>, приступљено: 11. септембра 2018.

¹⁰⁴ Eurocomm, „Trista godina od rođenja Marije Terezije”, Danas, 17. februar 2017; Тони Бедалов, „Три века од рођења Марије Терезије, стратега, мајке и реформаторке”, РТС, 13. мај 2017; Весна Кнежевић, „Царица без круне, реформатор без воље”, РТС, 19. март 2017. (<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/region/2670231/marija-terezija-carica-bez-krune-reformator-bez-volje.html>), приступљено: 12. септембра 2018; Јованка Симић, „Царица без круне оставила печат и на историју Срба”, Вечерње новости, 28. мај 2017; Dejan Zagorac, „Pre 300 godina rođena je najmoćnija žena Evrope: Marija Terezija dokazala je da vampiri ne postoje”, Blic žena, 9. septembar 2017.

¹⁰⁵ Ђуро Ђукић, „Друго лице Марије Терезије”, Политика 20. септембар 2017; „Slave 300 godina rođenja Marije Terezije” (<http://mediagroup021.rs/2017/09/15/slave-300-godina-rodjenja-marije-terezije/44740>, приступљено 10. новембра 2017); „Obeleženo 300 godina od rođenja Marije Terezije” (<http://banatskikulturnicentar.blogspot.rs/2017/09/obelezeno-300-godina-od-roenja-marije.html>, приступљено 22. децембра 2017).

¹⁰⁶ LAVUNDI, Johann. Од А до III: осам векова српске поезије / Von A bis Z: acht Jahrhunderte der serbischen Poesie. Ново Милошево 2017.

¹⁰⁷ Ауторке су биле чланице Галерије наивне уметности Бабка из Ковачице (прим. Ф. К.).

¹⁰⁸ Ђуро Ђукић, „Друго лице Марије Терезије”, (<http://www.politika.rs/sr/clanak/389210/Drugo-lice-Marije->

Месец дана након Новог Милошева, и Нови Сад се „присетио” терезијанског јубилеја: Библиотека Матице српске је од 16. до 21. октобра 2017. била домаћин електронске изложбе о Марији Терезији, чије су ауторке биле Марија Ваш и Штефанија Маћко¹⁰⁹.

ЗАКЉУЧАК

Лик и дело Марије Терезије у данашњем српском јавном дискурсу изазивају опречна мишљења, коментаре и реакције. Дволичан однос према Србима, са једне, и несумњиво позитивне тековине њених реформи, са друге стране, међусобно се искључују, не дозвољавајући објективно расуђивање и трезвено сагледавање њене улоге у историји српског народа, лишено било какве острашћености и напада „супротне стране”. У својој *Историји Срба* Владимир Ђоровић је још 1941. изнео лаконску оцену којом је, сумирајући њену владавину, укратко и врло јасно изразио суштину данас непојмљиву дежурним интернет-обожаватељима и критичарима; из ње је изостала било каква глорификација или одушевљење, уз истовремено одмерено и непристрасно признавање владарске величине: „Смрт Марије Терезије донела је Србима истинско олакшање. Она је била велика владарка, са пуно позитивних особина, али је према Србима водила дволичну политику. Иако је и знала и признавала њихове заслуге, иако им је сама, својом руком, потврђивала старе повластице, она је у ствари радила против њих и газила своју реч, пуштајући свесно да се ради против њихове вере и њихових права и осећања”¹¹⁰.

Па ипак, „српско огледало” Марије Терезије остаје разбијено, искривљено и са напрелинама које рефлектују издеформисан, фрагментисан и непотпун одраз. У његовим крхотинама свако налази делић срце који му најбоље одговара, тумачећи га у складу са сопственим политичким ставовима и убеђењима. Сходно томе, свако ће и пронаћи довољно добар разлог да према Марији Терезији и терезијанским „јубилејима” заузме благонаклон став или равнодушно и пасивно држање.

Terezije, приступљено: 18. септембра 2018).

¹⁰⁹ За изложбени каталог у електронској форми види: „300 година од рођења Марије Терезије” (<http://www.bms.ns.ac.rs/izlozbe/izlozba267.pdf>), приступљено: 13. септембра 2018.

¹¹⁰ Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Београд 2004, 482–483.

Filip Krčmar

FROM PROSELYTISM TO PROGRESSIVISM: SERBIAN PERCEPTION OF MARIA THERESA

Summary: As one of the most remarkable and longest reigning Habsburg monarchs, Maria Theresa (1717–1780) undoubtedly left a significant mark in history of the Serbian people in Habsburg Empire. However, her perception in Serbian public discourse remains up until today highly controversial. On one hand, she has often been credited with numerous achievements mostly related to economic growth and prosperity, as well as with significant other accomplishments in fields of culture and education. Even though these credits are somewhat exaggerated, she is widely regarded as a symbol of progress and moderate, far-seeing reforming ruler working for benefit of her people. In that sense, such Serbian perception is not much different than the general attitude of other people who lived under the Habsburg rule. However, it is far from image of „motherly figure”, cherished by Austrians or Czechs. She also happens to be chief protagonist of numerous urban legends and anecdotes told on every day basis across present-day Vojvodina, most of which have little to do with historical reality and are often filled with historical inaccuracies. Their main goal is to boost local tourism and provide sensational, eye-catching headlines.

On the other hand, she has been unanimously condemned by Serbian historiography because of her ambivalent policy towards the Serbs, often working to their disadvantage. While not hesitating to use their military services when needed (and rewarding them in a rather modest manner), she displayed significant amount of religious intolerance and eagerness to convert her Orthodox „schismatic” subjects, whenever and wherever possible. She restricted their religious rights and freedoms granted to them by her ancestors and reduced the influence and power of Serbian Orthodox Church solely on religious matters. As a symbol of Catholic bigotry and proselytism she has been also immortalized in Serbian literature, most notably in popular novel *Migrations* written by Miloš Crnjanski.

City of Zrenjanin (formerly known as Veliki Bečkerek) provides nice example of this splintered and dual image of Maria Theresa on local level. Her legacy in this surrounding is evident in public imagery (such as city’s coat of arms), with its focus being placed on a Privilege decree issued on June 6th 1769, based on which Veliki Bečkerek was granted the right of a free market town. Despite the full acknowledgment it received by local historians, it continues to stir fierce public debates occasionally, in which issues are being raised again and again about her role and significance in city’s development. These disputes repeat themselves annually, simultaneously with everlasting initiative to declare June 6th a city holiday.

Recent anniversary – 300 years since her birth (1717–2017) was marked by series of cultural events in successor-states of Austria-Hungary. Serbian public opinion was made aware of it, but remained reserved and divided as usual. Division reasserted itself in neverending and barren internet debates, that would very often leave aside subject at hand and focus themselves on daily politics instead.

Keywords: Maria Theresa, Serbs, Veliki Bečkerek, Zrenjanin, historiography

UDC 271.222(497.11)-523(495 Athos)"19"

UDC 271.2-788(470)"19"

Др Михаил Витальевич Шкаровский¹

Центральный государственный архив Санкт-Петербурга

Санкт-Петербург

Российская Федерация

РУССКОЕ МОНАШЕСТВО АФОНА И СЕРБСКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Резюме: Отношения русских обителей Афона, и, прежде всего, монастыря святителя Пантелеимона с Сербией и Сербской Православной Церковью имеют многовековую историю. Особенное развитие они получили в первой половине XX века. В 1900-е гг. русские обители Афона помогали Сербской Православной Церкви: монастырям Хиландар и Дечаны, а также различным общинам. В 1920-е – 1930-е гг. уже Сербская Церковь оказала очень большую материальную помощь русским монахам Афона, порой спасая их от голодной смерти. Эта помощь русским обителям Святой Горы продолжалась вплоть до начала Второй мировой войны. В сложный межвоенный период она очень помогла монахам Афона и в духовном, и материальном плане, и стала подлинным проявлением многовековых братских связей Русской и Сербской Церквей.

Ключевые слова: Афон, монастыри, Сербская Православная Церковь, русские монахи, духовные связи

РУСКО СВЕТОГОРСКО МОНАШТВО И СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

Сажетак: Односи руских светогорских манастира, а пре свега манастира Светог Пантелејмона, са Србијом и Српском православном црквом имају дуговековну историју, задобивши нарочито снажне везе у првој половини 20. века. У првој деценији претходног века руски манастири са Атоса су помагали Српској православној цркви, првенствено манастирима Хиландару и Дечанима. Насупрот томе, током 1920-их и 1930-их година је Српска православна црква пружила велику материјалну помоћ руским монасима на Светој Гори, спасавајући их од глади. Овакав вид помоћи руским светогорским манастирима је потрајао све до почетка Другог светског рата. Значајна материјална и духовна потпора коју је Српска православна црква пружила руском монаштву у сложенем међуратном периоду постала је истински показатељ вишевековних блиских односа двеју цркава – руске и српске.

Кључне речи: Света гора, манастири, Српска православна црква, руски монаси, духовне везе

¹ Михаил В. Шкаровский, Централни државни архив Санкт Петербурга, Руска Федерација (Mikhail V. Shkarovskiy, Central State Archive of St. Petersburg, Russia)

Отношения русских обителей Афона, и, прежде всего, Свято-Пантелеимоновского монастыря с Сербией и Сербской Православной Церковью имеют многовековую историю. Еще в конце XII века в Свято-Пантелеимоновском монастыре (Руссике) принял иноческий постриг княжич (сын великого жупана) Растко - один из самых известных сербских святых – свт. архиепископ Савва. После установления на Руси татаро-монгольского ига сербские князья и цари оказывали помощь и покровительство русскому монашеству Афона вплоть до захвата их страны Османской империей. Так в середине 14. века Русрик, в котором в то время пребывало много сербов, находился под покровительством сербского царя Стефана Душана Сильного, передавшим в 1347 г. в обитель честную главу св. вмч. Пантелеимона, а в 1380-е гг. ктиторм Свято-Пантелеимоновского монастыря был святой князь Лазарь Греблянович. Последним сербским ктиторм обители была дочь деспота Гюрга Бранковича, мачеха султана Мухаммеда II Завоевателя Мара.

Позднее ситуация изменилась - в XIX – начале XX веков уже русские обители Афона помогали Сербской Православной Церкви и в целом сербскому народу. В конце XIX – начале XX веков русские монахи играли существенную роль в жизни сербского Хиландарского монастыря. А в январе 1903 г. сербский митрополит Михаил (Иоаннович) по предложению епископа Рашко-Призренского Никифора (Перича) передал пребывавший в запустении мужской монастырь Дечаны во имя Христа Пантократора (Высоко-Дечанская Лавра), считавшийся одной из главных сербских святынь, под опеку расположенной на Афоне русской келлии свт. Иоанна Златоуста Хиландарского монастыря. Официальный ввод во владение Высоко-Дечанской Лаврой настоятеля этой келлии иеросхимонаха Кирилла (Абрамова) состоялся 14 января 1903 г. В 1903-1904 гг. в Дечаны прибыли 28 русских святогорцев, которые оставались там до начала Первой мировой войны и были интернированы австрийскими властями. После окончания войны вернувшиеся из плена монахи пребывали в разных сербских обителях.²

В период Балканских войн 1912-1913 гг. только Братство русских обителей (келлий) пожертвовало в пользу раненых и больных воинов-славян 1110 рублей. Кроме того, русские святогорцы отправляли пожертвования пострадавшим от наводнения в Сербии и Черногории. В начале Первой мировой войны они сформировали и отправили на Сербский фронт монашескую санитарную дружину (отряд), а позднее после разгрома Сербии австро-венгерской армией пожертвовали в эту страну много церковной утвари, богословских книг и т.п.³

В конце октября 1919 г. в Белград – столицу возникшего после окончания Первой мировой войны нового государства - Королевства сербов, хорватов и словенцев приехала первая делегация русских святогорцев в составе представителя Свято-Пантелеимоновского монастыря иеромонаха Симона (Фетисова), представителя Свято-Андреевского скита иеромонаха Антипы и протоиерея Феодора Титова. 8 ноября они были приняты фактически управлявшим страной принцем-регентом Александром Карагеоргиевичем. Отец Симон подарил принцу икону св. вмч. Пантелеимона, печатные издания монастыря, передал письмо игумена Мисаила, преподнес для короля Петру икону Божией Матери, а о. Антипа подарил наследнику престола икону св. ап. Андрея Первозванного. Длительная

² Архив Русского Пантелеимонова монастыря на Афоне (АРПМА). Опись 10. Дело 180. Документ № 163. Лист 15; Лора Гердт, *Русский Афон 1878-1914 гг. Очерки церковно-политической истории*, Москва 2010, 107-113; Димитрије Батакович, *Дечанско питање*, Београд 1988.

³ АРПМА. Оп. 10. Д. 180. Док. № 163. Л. 192-193об.

беседа велась по-русски, который принц, закончивший Пажеский корпус в Петербурге хорошо знал. Отец Феодор подробно рассказал Александру о тяжелом положении русского монашества Афона и его нуждах, прося помощи и покровительства. После аудиенции о. Феодора наградили орденом св. Саввы 2-й степени, а иеромонахов Симона и Антипу - орденами св. Саввы 4-й степени. 1 декабря о. Симеон вернулся в монастырь.⁴

В мае 1920 г. на Афон в первый раз приехал большой друг России знаменитый сербский богослов святитель епископ Жичский Николай (Велимирович). 30 мая Собор старцев Свято-Ильинского скита постановил, чтобы игумен лично попросил епископа Николая своим ходатайством «продвинуть дело» обещанной помощи зерном русским насельникам Афона со стороны правительства Королевства сербов, хорватов и словенцев.⁵

1 июня епископ Жичский прибыл в Свято-Пантелеимоновский монастырь в сопровождении члена Сербского Синода о. Гавриила, чиновника Министерства исповеданий профессора семинарии св. Саввы в Белграде протоиерея Воислава Янича и сербского генерального консула в Салониках Т. Живковича. Они были торжественно встречены братией с колокольным звоном. В произнесенной по-русски приветственной речи Владыка Николай выразил надежду на грядущее возрождение России. Вечером состоялась беседа епископа с пребывавшим тогда в монастыре митрополитом Киевским и Галицким Антоном (Храповицким).

2 июня Владыка Николай посетил Нагорный Руссик, а 3 июня совершил литургию в Покровском соборе и вечером отбыл на монастырском пароходе в Салоники через Каламарию. Для встречи с епископом в Руссик приезжали игумен Свято-Ильинского скита архимандрит Иоанн и представители Братства русских обителей (келлий). При отъезде Владыке подали прошения от братии монастыря, двух русских скитов и келлий об оказании им помощи со стороны Сербии и получили в ответ обещание оказать возможное содействие. Епископ Николай тепло попрощался с митрополитом Антонием, а наместник Руссика иеромонах Иакинф и архимандрит Кирик проводили его на пароходе до Каламарии, подарив икону, альбом и книгу по истории монастыря.⁶

В день отъезда епископа - 3 июня настоятель Руссика игумен Мисаил написал послание наследнику престола принцу-регенту Александру Карагеоргиевичу с приглашением посетить Свято-Пантелеимоновский монастырь, обращаясь к нему, как к защитнику и покровителю обители.⁷ В тот период определенная продовольственная помощь была получена, хотя принц и не смог приехать на Афон.

14-15 мая 1922 г. епископ Николай (Велимирович), проездом из Иерусалима, второй раз побывал в Свято-Пантелеимоновском монастыре. 27 июля того же года он участвовал в монастырском престольном празднике св. вмч. Пантелеимона. В этот день Владыка совершил литургию в Пантелеимоновском соборе, а также рукоположил иеродиакона Нехарха во иеромонаха и монаха Филиппа - во иеродиакона. 28 июля епископ рукоположил иеродиакона Даниила во иеромонаха и монаха Смагарда - во иеродиакона. Помимо свт. Николая братия Руссика поддерживала постоянную связь с еще одним канонизированным в дальнейшем сербским Владыкой - священномучеником епископом, позднее митрополитом, Досифеем (Васичем). В частности, 28 января и 10 февраля 1924 г. он посылал

⁴ Там же. Д. 170. Док. № 154. Л. 47.

⁵ Николас Феннел, Павел Троицкий, Михаил Талалай, *Ильинский скит на Афоне*, Москва 2011, 260. 269.

⁶ АРПМА. Оп. 10. Д. 170. Док. № 154. Л. 56-57.

⁷ Там же. Д. 198. Док. № 171. Л. 1-3.

письма игумену Мисаилу, и по просьбе Владыки в братию монастыря были приняты четыре его приехавших на Афон духовных чада.⁸

С начала 1920-х гг. в Руссик постоянно приезжали сербские паломники. Так, например, 24 марта 1923 г. в монастырь приплыли на пароходе 90 студентов и профессоров Белградского университета, среди них было около 10 русских эмигрантов. Возглавлял эту группу декан богословского факультета профессор-протоиерей Стефан Димитриевич (выпускник Киевской Духовной Академии) и раньше неоднократно бывавший в Руссике, он сумел и своих спутников ознакомить с заслугами русского монашества. Часть группы присутствовала на Пасхальном богослужении в монастыре 26 марта, почти все побывали в Нагорном Руссике, где принял иноческий постриг свт. Савва. 29 марта братия тепло проводила белградских паломников, причем многие русские студенты со слезами оставляли родную обитель. 14 июня 1923 г. в монастырь приезжал сербский консул в Салониках Ф.А. Стоянович и т.д.⁹

В апреле 1923 г. братия Руссика обратилась к чиновнику Министерства исповеданий Королевства сербов, хорватов и словенцев протоиерею Воиславу Яничу с жалобой, в которой писали, что греческие войска вселились в их здания (Преображенский корпус) и хотят устроить рядом кинотеатр.¹⁰ По запросу министерства консульство королевства в Салониках 7 мая 1923 г. сообщило о проектах строительства военного госпиталя на Афоне, при этом в зданиях Свято-Пантелеимоновского монастыря будто бы планировалось разместить 3500 греческих солдат и офицеров. Консул расценивал политику в отношении русских монахов, как предвестие того, как греческое правительство собирается поступить с Афоном в целом и, в частности, с сербским монастырем Хиландаром.¹¹

В начале 1924 г. положение Руссика существенно ухудшилось из-за нового обострения ситуации с продовольствием, а также негативных действий греческих властей. В феврале игумен Мисаил отправил письмо Сербскому Патриарху Димитрию (Павловичу), в котором писал, что в последние два года греческое правительство стало лишать монастырь его имущества: реквизировало лучший рабочий скот, отняло половину денег, собранных на закупку годового запаса хлеба, заняло под военный санаторий и не возвращает здание Преображенского корпуса обители, в котором с 1 апреля планирует открыть военный госпиталь: «Вследствие этого терпение наше истощилось, и все братство усматривает опасность дальнейших лишений и даже возможности своего пребывания в родной обители. Кроме того, господин российский генеральный консул известил нас, что в Греции скоро русские большевики будут признаны за законную власть». Поэтому игумен от имени всей братии просил о принятии Свято-Пантелеимоновского монастыря под временное покровительство и защиту короля Александра I.¹²

Для решения этих проблем братия Руссика в марте решила направить в Королевство сербов, хорватов и словенцев двух своих представителей с целью личного доклада тем церковным и государственным деятелям, которые могут оказать помощь. В связи с их поездкой игумен Мисаил отправил письма с просьбой принять монахов и оказать содействие им Патриарху Димитрию, епископу Охридскому Николаю (Велимировичу), еписко-

⁸ Там же. Л. 6; Д. 170. Док. № 154. Л. 74, 76.

⁹ Там же. Д. 170. Док. № 154. Л. 79, 82.

¹⁰ Архив Југославије, Београд, 69-142-221.

¹¹ Там же.

¹² АРПМА. Оп. 10. Д. 198. Док. № 171. Л. 12.

пу Нишскому Досифею (Васичу), премьер-министру Н. Пашичу, профессорам-протоиереям Воиславу Яничу, Стефану Димитриевичу и некоторым другим лицам. Настоятель также поблагодарил Сербского Патриарха за разрешение свободного въезда в королевство представителей монастыря и попросил сербского консула в Салониках Ф.А. Стояновича помочь в проезде миссии Руссика в страну.¹³

В том же году было отправлено письмо сербскому королю Александру I от имени всех русских иноков Афона и Православного Востока с просьбой принять их под свое покровительство, в котором говорилось: «Дерзкая рука сразила драгоценную жизнь императора нашего Николая 2-го и Русская Держава до сего времени в руках лютых врагов. Потеряв кормилицу Россию, нам для своего существования пришлось продать все свое достояние и притом впасть в неоплатные долги, так что на дальнейшее нет у нас никаких надежд».¹⁴

18 октября 1924 г. в Руссик в четвертый раз приехал свт. Николай (Велимирович), на этот раз вместе с епископом Иосифом (Цвийовичем), будущим Заместителем Патриарха, фактически возглавлявшим Сербскую Церковь в годы Второй мировой войны, а 28 октября монастырь посетил сербский консул в Салониках. 10 ноября представители Свято-Пантелеимоновского монастыря схиархимандрит Кирик (Максимов) и иеромонах Иосиф отправились в Белград, где остановились у Святейшего Патриарха Димитрия. Они также встречались с королем Александром и премьер-министром Н. Пашичем, которые обещали сделать все возможное, чтобы облегчить политическое и материальное положение монастыря. 22 декабря / 2 января делегаты возвратились в обитель.¹⁵

Из личных бесед с представителями Свято-Пантелеимоновского монастыря и новых писем игумена Мисаила от 14 ноября и 2 декабря 1924 г. сербским иерархам еще яснее стала ситуация с тяжелым материальным положением русских обителей Афона и реквизицией греческим правительством зданий и владений монастыря. В частности, в своих письмах игумен сообщал о реквизиции всех метохов обители, в связи с чем еще более обострилась продовольственная проблема, между тем на иждивении Руссика находилось 600 человек: 515 монахов, 35 приписных иноков в монастырской больнице и до 50 пустынников.¹⁶

В середине декабря состоявшийся в Белграде Архиерейский Собор Сербской Церкви принял по этому вопросу два постановления: 1. Просить королевское правительство о посредничестве перед греческим правительством об улучшении условий в Свято-Пантелеимоновском монастыре и 2. Предписать «Святому Архиерейскому Синоду изыскать способ, коим можно бы святогорским монахам из Хиландара и Русских обителей придти на помощь выдачей продовольствия, каковое бы наши богатые монастыри и церкви пожертвовали бы, и каковое было бы собрано среди народа путем милостыни. Святой Архиерейский Синод и архиереи окажут все возможное облегчение при сборе этой милостыни».¹⁷

22 декабря Святейший Патриарх Димитрий отправил игумену Мисаилу грамоту, в которой сообщил об этих постановлениях, отметив, что первое из них уже исполнено – Первосвяtitель лично посетил премьер-министра, чтобы подробно изложить ему дело и

¹³ Там же. Л. 4-6об.

¹⁴ Там же. Л. 10.

¹⁵ Там же. Д. 170. Док. № 154. Л. 91.

¹⁶ Там же. Д. 198. Док. № 171. Л. 9.

¹⁷ Там же. Л. 18.

уговорить предпринять «энергичное заступничество» перед греческим правительством, и получил обещание «сделать все, что возможно» (в 1925 г. Преображенский корпус действительно был возвращен Руссику). Относительно второго постановления, по словам Патриарха, Сербский Синод в ближайшее время примет решение, чтобы монастыри и церкви оказали первую помощь, а для сбора пожертвований среди народа следует послать шесть иеромонахов: по одному от Руссика, Свято-Андреевского и Свято-Ильинского скитов, Хиландара и двух от Братства русских келлий.¹⁸

Действительно 22 декабря Патриарх Димитрий, согласно сообщения прессы, лично посетил премьер-министра Н. Пашича, королевскую резиденцию, министра иностранных дел И. Марковича и попросил, чтобы правительство взяло на себя заботу о русских обителях Святой Горы.¹⁹ Вернувшиеся в монастырь отцы Кирик и Иосиф передали игумену Мисаилу Патриаршую грамоту, и в ответном письме от 8 января настоятель, выразив Первосвятителю благодарность сообщил, что сборщики пожертвований выедут незамедлительно, как только получают визы, а имя Патриарха записано в монастырский синодик для поминовения, как ктитора обители.²⁰

31 января 1925 г. в Руссике был проведен под председательством игумена Мисаила Собор старцев русских обителей Афона, в котором, помимо старшей братии монастыря, участвовали игумены Свято-Андреевского и Свято-Ильинского скитов архимандриты Митрофан и Иоанн, председатель Братства русских келлий, настоятель келлии св. Иоанна Златоуста иеросхимонах Софроний и представители келлий св. Иоанна Богослова и св. Иоанна Златоуста иеросхимонахи Герасим и Варсонофий. Собор постановил по воле всего русского монашества Афона и с разрешения Патриарха Димитрия послать в Сербию сборщиков пожертвований. Было решено, что каждый сборщик возьмет с собой 2 тысячи драхм на дорожные расходы до Белграда, небольшие иконы, картинки, крестики и т.п. для раздачи жертвователям; все собранные пожертвования должны поступать в общую сокровищницу, затем быть привезены в Руссик и там разделены на части по числу иноков каждой обители избранной для этой цели общей комиссией. До весны 1925 г. сбор решили проводить по селам, летом в городах, а осенью – снова по селам. Для сборщиков подготовили сопроводительные письма Сербскому Патриарху, премьер-министру Н. Пашичу, четырем министрам, протоиерею Стефану Дмитриевичу и представителям русской эмиграции, также было решено поднести в дар три иконы: Патриарху, о. С. Дмитриевичу и российскому посланнику В.Н. Штрاندману.²¹

20 февраля 1925 г. пять сборщиков - иеромонахов уехали в Белград: от Руссика – о. Неарх, от Свято-Андреевского скита – о. Димитриан, от Свято-Ильинского скита – о. Августин и от Братства русских келлий – отцы Георгий и Филимон. Позднее к ним присоединились посланные Руссиком дополнительно иеромонахи Сократ (скончавшийся 25 февраля 1926 г.) и Пинуфрий. Сборы пожертвований в Королевстве сербов, хорватов и словенцев активно продолжались более полутора лет - до осени 1926 г., затем большинство сборщиков вернулось на Афон, но иеромонах Неарх остался продолжать свою деятельность. 31 мая этого года проведенный в Свято-Пантелеимоновском монастыре еще один Собор старцев русских обителей Афона постановил закупить на все собранные к

¹⁸ Там же. Л. 180б-19, 25.

¹⁹ Политика. Београд. 1924. 23 декабря.

²⁰ АРПМА. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 8.

²¹ Там же. Оп. 10. Д. 205. Док. № 4641. Л. 1-3.

тому времени деньги вагон (10 тонн) фасоли и пшеницу, по возможности к сентябрю. В тот же день игумены трех главных русских обителей и новый председатель Братства русских келий иеросхимонах Симеон написали об этом Сербскому Патриарху, прося помощи в проведении закупки.²²

К концу осени была составлена единая итоговая сборная книга из 96 листов, которую пописали игумены Руссика, двух скитов и председатель Братства русских келлий. 6 ноября 1926 г. Патриарх Димитрий отправил игумену Мисаилу телеграмму, в которой предлагал разделить купленные 120 тонн пшеницы и 10 тонн фасоли следующим образом: Руссику – 40 тонн пшеницы и 4 тонны фасоли, Свято-Андреевскому скиту – 15 тонн пшеницу и 1 тонну фасоли, Свято-Ильинскому скиту – 15 тонн пшеницу и 1 тонну фасоли, Братству русских келлий – 50 тонн пшеницы и 4 тонны фасоли. Вскоре так и поделили. При этом в то время в Руссике было 580 насельников, в скитах – по 125, келлиотов и пустынников насчитывалось 480 (всего 1310 русских иноков). 17 декабря от имени их всех была отправлено благодарственное письмо Святейшему Патриарху Димитрию.²³

12 января 1927 г. Сербский Патриарх в новом письме игумену Мисаилу поздравил братию монастыря с Рождеством и сообщил, что к настоящему времени собрано 496 893 динара пожертвований, при этом на 360 017 динар были закуплены высланные ранее пшеница и фасоль, а оставшиеся 136 875 динар Синод решил передать деньгами: Руссику – 45 тысяч, двум скитам – по 13010 и Братству русских келлий – 56 тысяч динар. Вскоре деньги были разделены указанным способом, при этом сбор пожертвований частично продолжался. 22 марта Патриарх Димитрий написал о. Мисаилу о решении передать русским святогорцам остаток собранных средств – 155 тысяч динар через представителя Свято-Пантелеимоновского монастыря в Салониках иеродиакона Андрея: Руссику – 55 тысяч, двум скитам – по 16 тысяч и Братству русских келлий – 58 тысяч динар. При этом Предстоятель сообщил, что в связи с засухой в Сербии новые сборы следует отложить до будущего года.²⁴

В этот период активно продолжалось паломничество сербов в Свято-Пантелеимоновский монастырь. Так с 28 по 31 марта 1925 г. в нем пребывала паломническая группа из 130 сербов, в июле вместе с двумя приехавшими из Белграда русскими архимандритами гостил сербский диакон, 2-4 августа останавливались 96 паломников из г. Скопле (Скопье), 18 апреля 1926 г. побывала еще одна большая группа сербских паломников и т.д.²⁵

Летом 1928 г. возобновились сборы пожертвований для русских святогорцев в Югославии (так стало называться Королевство сербов, хорватов и словенцев), и в страну снова приехали представители афонских обителей. Зимой 1928/29 они провели в сербских монастырях, а с марта 1929 г. возобновили сборы. Но уже 14 марта Патриарх Димитрий написал о. Мисаилу о том, что передает русским святогорцам через представителя монастыря в Салониках иеродиакона Андрея собранные к тому времени 138 800 динар (то есть 186 134 драхмы). Так как в то время в Руссике было примерно 480 насельников, в скитах – по 120, келлиотов и пустынников насчитывалось 460 (всего 1180 русских иноков), эти деньги разделили следующим образом: Руссику – 75648 драхм двум скитам – по 18912 и

²² Там же. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 10-13об.

²³ Там же. Оп. 10. Д. 198. Док. № 171. Л. 16-16об, 27.

²⁴ Там же. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 14-24.

²⁵ Там же. Оп. 10. Д. 170. Док. № 154. Л. 94, 95, 97.

Братству русских келлий – 72653 драхмы.²⁶

Приехавшие в Югославию представители Руссика (схиархимандрит Кирик и наместник иеросхимонах Иоанникий) в 1929 г. вновь обратились к властям страны с просьбой о политическом покровительстве. В этом обращении, в разделе «Причины, побудившие нас приехать в Сербию и обратиться к защите его величества Короля Александра», они писали: «Греческое правительство нарушило свое обещание, данное в августе 1920 г. в Севре Союзным державам, и подтвержденное затем на конференции в Лозанне в 1923 г., – сохранить неприкосновенными права и свободы негреческих монашеских общин святой горы Афонской. Оно стало теснить нашу обитель...». Далее приводились конкретные факты, в том числе принуждение русских иноков принять греческое подданство и подписать Новый канонизм.²⁷

В заключительной части обращения говорилось: «Нам надо временное политическое покровительство Сербской Державы в лице ее Короля его величества Александр, правящего Государя и защитника Церкви Божией. Чтобы Королевское Правительство, основываясь на этом Августейшем покровительстве, разрешило бы нам прибегать в случае нужды к помощи дипломатических представителей Короля Сербии в Греции и за границей вообще».²⁸

Из сербских архиереев особенно большую помощь святогорцам оказывал священномученик епископ Нишский Досифей (Васич). Узнав об этом от возвратившихся в монастырь отцов Кирика и Иоанникия, игумен Мисаил в письме от 8 октября 1929 г. выразил Владыке особую благодарность и сообщил, что вскоре вышлет ему в дар икону Божией Матери. В ноябре через югославское консульство в Салониках епископу Досифею действительно передали «за доброе участие в нуждах обители» Иверскую икону Божией Матери в позолоченном серебряном окладе с эмалью. В это же время благодарственное письмо епископу Досифею прислало руководство Братства русских келий: председатель – иеросхимонах Савва, товарищ председателя – иеросхимонах Софроний, казначей – иеромонах Евстафий и благочинный – иеромонах Илия.²⁹

Значительное внимание русским святогорцам также уделял будущий Сербский Патриарх митрополит Скопленский Варнава (Росич). После окончания Первой мировой войны большинство монастырей его епархии находилось в запустении, и возродить их позволило прибытие четырех больших групп русских монахов и монахинь, в том числе в 1921-1930-е гг. – насельников русских обителей Афона. В некоторых македонских монастырях число русских насельников было столь многочисленным, что монастырская жизнь там протекала почти так же, как в России: в монастыре св. Наума проживало более 20 русских насельников во главе с настоятелем – игуменом Вениамином, в Лешокском монастыре св. Афанасия вблизи г. Тетово – 35 монахов и т.д. В большинстве же македонских монастырей проживало от одного до пяти русских насельников. К 1926 г. настоятелями большинства монастырей Скопленской епархии уже были русские. Из русских афонских монахов, переселившихся в сербскую Македонию, наибольшую известность имели: духовник женского монастыря св. Иоакима Осоговского игумен Ананий (Герасимов), духовник женского монастыря Пресвятой Богородицы у с. Побожье игумен Варсонофий

²⁶ Там же. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 31-36.

²⁷ Там же. Оп. 10. Д. 209. Док. № 5625. Л. 13-13об.

²⁸ Там же. Л. 13об.

²⁹ Там же. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 29, 38-38об.

(Колыванов), насельники монастыря свт. Николая Чудотворца в с. Любанци старец монах Серафим и монах Савватий (Воздюхин).³⁰

После смерти Святейшего Патриарха Димитрия новый председатель Синода митрополит Черногорский и Приморский Гаврил (Дожич) в письме игумену Мисаилу от 4 марта 1930 г. поздравил его и братию с Пасхой и сообщил о пересылке через представителя монастыря в Салониках иеродиакона Андрея собранных 165 400 динар (222 тысяч драхм) пожертвований: Руссику – 86400 драхм, двум скитам – по 23500 и Братству русских келлий – 88600 драхм.³¹

В письме от 16 марта 1930 г. игумен Мисаил тепло поздравил Владыку Варнаву м избранием Патриархом, а 2 мая написал ему, что, пользуясь пребыванием на Афоне профессора-протоиерея Стефана Димитриевича, посылает с ним Первосвятителю в подарок икону св. вмч. Пантелеимона и три книги Афонского Патерика. 1 октября Предстоятель Сербской Церкви ответил игумену теплым благодарственным письмом.³²

После избрания Владыки Варнавы Патриархом приглашение русских святогорцев для службы в качестве духовников в Сербскую Православную Церковь продолжилось. Особенно часто приезжал в Югославию насельник Руссик схиархимандрит Кирик (Максимов). Так в декабре 1930 г. в письме игумену Мисаилу свмч. епископ Нишский Досифей отмечал: «Несколько раз встречался я с дорогим о. Кириком. Он приносит большую пользу духовную своим пребыванием в Белграде. Особенно для русских». В октябре 1931 г. по совету Первоиерарха Русской Православной Церкви за границей митрополита Антония (Храповицкого) Патриарх Варнава назначил схиархимандрита Кирика, как опытного старца, духовником всего православного белградского духовенства, и тот окончательно переехал в Югославию. Это послушание о. Кирик исполнял вплоть до своей кончины в Югославии 15 декабря 1938 г.³⁴

В письме от 20 марта / 2 апреля 1931 г., поздравляя Патриарха Варнаву с предстоящей Пасхой, игумен Мисаил выразил благодарность за присланный в дар портрет Первосвятителю и «милостивое внимание, оказанное Вами нашему почтенному собрату о. архимандриту Кирику в бытность его в Белграде». В свою очередь, Патриарх в письме от 4 апреля поздравил братию монастыря с Пасхой и сообщил о пересылке русским святогорцам через иеродиакона Андрея собранных в качестве пожертвований 75 тысяч динар (то есть 100 440 драхм): Руссику – 34 тысячи драхм, двум скитам – по 13500 и Братству русских келлий – 39440 драхм.³⁵

13 августа 1931 г. игумен Мисаил обратился к Патриарху Варнаве с просьбой о помощи в конфликте монастыря с Константинопольским Патриархом Фотием, который требовал от братии подписать Новый канонизм и принять греческое подданство. Игумен попросил дать совет и обратиться к Патриарху Фотию с пожеланием «не принуждать наш монастырь признать невыгодный для него закон и дать нам возможность спокойно жить по нашему старинному внутреннему уставу, как мы жили до сих пор». 3 сентября епископ Нишский Досифей, в качестве заместителя председателя Синода, ответил о. Мисаилу, что

³⁰ Николай (Трайковский), игумен, *Русские монахи в Македонии*, Скопье 2012, 14-16, 41-46.

³¹ АРПМА. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 42-43.

³² Там же. Л. 51-53.

³³ Там же. Л. 55.

³⁴ *Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого)*, Джорданвилл 1988, 194.

³⁵ АРПМА. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 57, 60.

в этот день Патриарх Варнава прочел письмо игумена на заседании Священного Синода, члены которого «решили всеми средствами поработать над тем, чтобы положение теперешнее было облегчено». Епископ также выразил благодарность игумену за недавний прием, оказанный в Руссике ему и его сербским спутникам.³⁶

10 мая 1932 г. игумен Мисаил написал Патриарху Варнаве, что братия обители нуждается в хиротониях, но так как пребывающий на Афоне греческий архиерей имеет общение с перешедшим на новый стиль Ватопедским монастырем, его не решаются допустить к совершению хиротоний. В связи с этим игумен просил прислать на Афон сербского архиерея для проведения рукоположений монахов в священный сан. 3/16 сентября о. Мисаил в новом письме сообщил Патриарху о случившемся на Афоне в ночь на 14 сентября небывало сильном землетрясении, от которого особенно пострадали метох Крумица и скит Новая Фиваида.³⁷

6 августа того же года Сербский Синод, рассмотрев ходатайство Свято-Андреевского скита, принял решение разрешить русским святогорцам новый сбор пожертвований, для чего пригласить от Руссика, двух скитов по одному монаху, а от Братства русских келий – одного или двух. В результате, в сентябре 1932 г. от Свято-Пантелеимоновского монастыря для сбора пожертвований в Югославию приехал будущий настоятель обители схииеродиакон Илиан (Сорокин).³⁸ 12 декабря 1932 г. он был рукоположен в Белграде митрополитом Антонием (Храповицким) во иеромонаха и в следующем году вернулся в родную обитель.

5 июня 1933 г. по решению Собора старцев Свято-Пантелеимоновского монастыря для сбора пожертвований в Югославию вместо о. Илиана был послан схимонах Кассиан (Корепанов), высокая духовность которого стала известна за пределами Афона. Приехав в Белград, он поселился у настоятеля русской Свято-Троицкой церкви в Белграде протоиерея Петра Беловидова и после нескольких недель хлопот получил необходимые для проведения сборов документы в министерстве. К середине ноября о. Кассиан собрал уже около 12 тысяч динаров, прежде всего в Охридской епархии, где его тепло принял епископ Николай (Велимирович). Схимонах передал Владыке поклон от преп. Силуана Афонского, о котором епископ много и подробно расспрашивал. В ноябре о. Кассиан проводил сборы в г. Струга, а затем переехал в Битоль, где остановился у преподавателя местной семинарии преп. о. Иоанна (Максимовича, будущего архиепископа Сан-Францисского).³⁹

После завершения сборов в Югославии, о. Кассиан в 1934–1936 гг. служил духовником монашеского братства преп. Иова Почаевского в Ладомировой (Чехословакия), обслуживая также православные словацкие и русинские приходы, входившие в состав Мукачевско-Пряшевской епархии Сербской Православной Церкви. Во второй половине 1936 г. он был возведен в сан игумена. Позднее схиигумен Кассиан вернулся в родную обитель.⁴⁰

В письме о. Мисаилу от 27 декабря 1933 г. Патриарх Варнава поздравил братию монастыря с Рождеством и сообщил о пересылке русским святогорцам собранных в качестве пожертвований 95837 динар (то есть 208 300 драхм): Свято-Пантелеимоновскому монастырю – 72300 драхм, двум скитам – по 28 тысяч и Братству русских келий – 80 тысяч

³⁶ Там же. Л. 62, 64.

³⁷ Там же. Л. 68, 74.

³⁸ Там же. Л. 70, 73.

³⁹ Там же. Оп. 10. Д. 216. Док. № 178. Л. 40–42.

⁴⁰ Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого), 274; Русский афонский отчетник XIX–XX веков, Святая Гора Афон 2010, 721–723.

драхм.⁴¹ Таким образом, только за 1926-1933 гг. Сербская Православная Церковь пожертвовала русским афонитам более 1125 тысяч динар.

30 апреля 1934 г. епископ Николай (Велимирович) совершил в Старом Русике литургию в служении с сербским иеродиаконем Евстафием из Хиландара. При этом по его просьбе на службу приехал преп. Силуан Афонский, с которым Владыка непременно хотел увидеться и проститься перед своим отъездом в Югославию.⁴² В том же году сербский консул в Константинополе оказал помощь трем главным русским обителям Афона в возвращении зданий их подворий, реквизированных турецкими властями.⁴³

5 октября 1934 г. настоятели Руссика, двух скитов и председатель Братства русских келлий в письме Патриарху Варнаве выразили свое соболезнование в связи с мученической кончиной короля Александра I, убитого террористом, а 30 марта 1935 г. они отправили Предстоятелю Сербской Церкви поздравление с 25-летием архиерейского служения и 5-летием Патриаршества. В свою очередь, Первосвятитель в октябре 1935 г. послал о. Мисаилу поздравление с 50-летием священства и 30-летием игуменства.⁴⁴

В том же году игумен Руссика тяжело заболел, и в начале января 1936 г. митрополит Загребский Досифей (Васич) в письме наместнику обители иеросхимонаху Иоанникию, поздравляя братию с Рождеством, отмечал: «В последнее время особенно усиливаю свои молитвы за дорогого мне отца игумена – архимандрита Мисаила. Я имел счастье не только его узнать, но и горячо, братски полюбить. Ибо знать дорогого отца архимандрита Мисаила – значит в тоже время полюбить на всю жизнь его».⁴⁵

В сентябре 1936 г. состоялась еще одна поездка на Афон почти на 20 дней студентов Белградского университета, среди которых было много русских. В том же месяце приехавший в Свято-Пантелеимоновский монастырь личный секретарь Святейшего Патриарха Варнавы русский писатель В.А. Маевский передал по его поручению в дар обители два портрета Предстоятеля Сербской Церкви с автографом.⁴⁶

7/20 марта 1937 г. наместник Руссика о. Иоанний обратился к Патриарху Варнаве с просьбой разрешить приезд в Югославию для сбора пожертвований представителям обители иеродиакону Андрею и монаху Гавриилу. 17 апреля Сербский Синод ответил, что он попросил Министерство иностранных дел выдать визы этим двум инокам. Вскоре после их приезда в Белград – 16 мая наместник Руссика написал Патриарху Варнаве просьбу рукоположить о. Андрея во иеромонаха, а о. Гавриила – во иеродиакона, что и было сделано епископом Жичским Николаем (Велимировтчем).⁴⁷

В апреле 1937 г. на Святую Гору вновь приехал В.А. Маевский, который привез от Патриарха Варнавы значительные пожертвования бедствовавшим русским инокам. Братия Свято-Пантелеимоновского монастыря попросила паломника в знак благодарности передать для Патриаршей церкви в Белграде подарок их обители – большую икону св. вмч. Пантелеимона своей работы, написав на обороте молитвенное посвящение. На вывоз со Святой Горы образа было получено разрешение от Протата, 30 апреля выписано удосто-

⁴¹ АРПМА. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 77-78.

⁴² Там же. Оп. 10. Д. 216. Док. № 178. Л. 44.

⁴³ Там же. Д. 220. Док. № 4669. Л. 126об.

⁴⁴ Там же. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 79, 82-83.

⁴⁵ Там же. Л. 84-85.

⁴⁶ Там же. Оп. 10. Д. 216. Док. № 178. Л. 15-16; Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 87.

⁴⁷ Там же. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 88об-89, 92.

верение, уплачена пошлина, но в Салониках при выходе с парохода греческие власти отобрали у секретаря Патриарха дар старцев и вернули его на Афон, запретив вывоз иконы.⁴⁸

Летом 1937 г. Святейший Патриарх Варнава скоропостижно скончался, и 12 августа наместник Руссика в письме митрополиту Загребскому Досифею попросил передать Священному Архиерейскому Синоду выражении искреннего сочувствия братии, а также поблагодарил за скорое проведение хиротоний о. Андрея и о. Гавриила. 9 августа следующего 1938 г. наместник поздравил митрополита Досифея с 25-летием епископского служения и 40-летием монашеского подвига.⁴⁹

После избрания новым Сербским Патриархом митрополита Черногорского и Приморского Гавриила братия Руссика 18 ноября 1938 г. тепло поздравила его с избранием и интронизацией. Отношения братии с новым Предстоятелем Сербской Церкви также были дружескими и сердечными. Так 12 октября 1940 г. настоятель монастыря игумен Иустин поздравил Патриарха Гавриила с днем Славы и сообщил, что посылает ему в подарок икону св. вмч. Пантелеимона через почетного генерального консула Югославии Владимира Степановича Щербину, который гостил в Руссике. Подобные подарки отправлялись и другим сербским священнослужителям. Так 26 мая 1940 г. игумен Иустин просил генерального консула Югославии в Салониках Т. Джуровича переслать привезенный из обители крест настоятелю сербского прихода в Константинополе протоиерею Петру Хайдукевичу.⁵⁰

Помощь Сербской Православной Церкви и властей Югославии русским обителям Афона продолжалась вплоть до начала Второй мировой войны. В сложный межвоенный период она очень помогла святогорцам и в духовном, и материальном плане, и стала подлинным проявлением многовековых братских связей Русской и Сербской Церквей.

Mikhail Shkarovskiy

RELATIONS BETWEEN RUSSIAN MONASTICISM OF ATHOS AND SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE FIRST HALF OF 20TH CENTURY

Summary: Relations of the Russian monasteries of Athos, and, first of all, the monastery of St. Panteleimon with Serbia and the Serbian Orthodox Church have a long history. They received special development in the first half of the XX century. In the 1900s, the Russian monasteries of Athos helped the Serbian Orthodox Church: the monasteries of Hilandar and Dečani, as well as various communities. In the 1920s-1930s, the Serbian Church provided a great deal of material assistance to the Russian monks of Athos, sometimes saving them from starvation. This assistance to the Russian monasteries of the Holy Mountain continued until the beginning of the Second world war. In the difficult interwar period, she helped the monks of Athos in spiritual and material terms, and became a true manifestation of the centuries-old fraternal ties of the Russian and Serbian Churches.

Keywords: Mount Athos, monasteries, Serbian Orthodox Church, Russian monks, spiritual relations

⁴⁸ Там же. Л. 90-91; Владислав Маевский, *Афон и его судьба*, Москва 2011, 187-188.

⁴⁹ АРПМА. Оп. 44. Д. 26. Док. № 3827. Л. 93, 94.

⁵⁰ Там же. Л. 97, 99, 102.

UDC 656.2(497.113)"1907/1932"

Dr Siniša Lajnert¹

Hrvatski državni arhiv (Zagreb)

Republika Hrvatska

DIONIČKO DRUŠTVO VICINALNE ŽELJEZNICE PETROVARADIN-BEOČIN (1907-1932)

Apstrakt: Rad obrađuje ustroj, poslovanje i likvidaciju Dioničkog društva vicinalne željeznice Petrovaradin–Beočin. Sjedište društva u Austro-Ugarskoj Monarhiji bilo je u Budimpešti, da bi se u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji premjestilo u Beočin. Pruga Petrovaradin–Beočin otvorena je 1908. godine za promet, a bila je u državnoj eksploataciji, odnosno upravi. Na temelju sporazuma od 7. veljače 1931., država je otkupila pruge Dioničkog društva vicinalne željeznice Petrovaradin–Beočin, pa je tako prestao i razlog njegovog postojanja. Društvo je 1932. godine ušlo u proces likvidacije.

Ključne riječi: Dioničko društvo vicinalne željeznice Petrovaradin–Beočin u Budimpešti/Beočinu, dioničari, likvidacija, vicinalne željeznice

1. Uvod

U članku su s aspekta povijesti institucija prikazani rezultati istraživanja ustroja, te poslovanja i likvidacije Dioničkog društva vicinalne željeznice Petrovaradin–Beočin (Pétervárad–Beocsini helyi érdekű vasút részvénytársaság/Lokaleisenbahn Aktiengesellschaft Pétervárad–Beocsin) (1907–1933). Navedeno društvo konstituirano je 27. srpnja 1907. u Budimpešti.² Pruga Petrovaradin–Beočin bila je puštena u promet u mjesecu prosincu 1908.³ Koncesiju za gradnju i eksploataciju navedene pruge dobila je 29. travnja 1906. budimpeštanska tvrtka Beočinska tvornica cementa Union, Redlich, Ohrenstein i Spitzer. Eksploatacijska dužina pru-

¹ Siniša Lajnert, Croatian State Archives (Zagreb), Croatia

² HR-HDA-79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove – Zagreb (1869–1921) (dalje: HR-HDA-79. UOVZ), sv. 10-4, kor. br. 48358/1907., kut. br. 3339.

³ Prema službenoj mađarskoj željezničkoj statistici pruga Petrovaradin–Beočin otvorena je za promet 1. prosinca 1908. Vidi HR-HDA-757. Obitelj Plavšić – Osijek, Zagreb; 1853.–1964. (dalje: HR-HDA-757. OP), Vasuthálózat évenkénti fejlődése 1905.–1913., I., 1. térképpel, str. 6–7, kut. br. 3. Također, vidi i *Compass Finanzielles Jahrbuch Jugoslawien*, 1929., LXII., Gegründet von Gustav Leonhardt, Kompassverlag, Wien 1929, 679. Neki izvori navode 11. prosinca 1908. kao datum otvorenja pruge za promet. Vidi Vladimir Stehlik, „Postanak i razvitak željeznica u Jugoslaviji (s preglednom kartom željezničke mreže)”, u: Blagoje Bogavac (ur.), *Sto godina željeznica Jugoslavije (1849–1949)*. Zbornik članaka povodom stogodišnjice željeznice Jugoslavije, Štamparsko preduzeće Jugoslovenskih željeznica, Beograd 1951, 84. Također, vidi i Milorad Čonkić, *100 godina željeznica u Vojvodini: Željezničko transportno preduzeće Novi Sad*, Novinsko izdavačko preduzeće „Nin”, Beograd 1958, 26, 49.

ge iznosila je 17,2 km, a građevinska dužina 17,540 km.⁴ Ova je pruga bila važna zbog eksploatacije cementa, koji je slan i na veće udaljenosti.⁵ U Austro-Ugarskoj Monarhiji pruga društva bila je u eksploataciji Kr. ug. državnih željeznica. Treba napomenuti da je na temelju čl. 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe od 8. studenoga 1868., pod teritorij Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadala i Srijemska županija.⁶ Pod tu županiju spadala je i pruga Petrovaradin-Beočin. Do nove teritorijalne podjele dolazi tek u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) donošenjem *Uredbe o podjeli zemlje na oblasti* od 26. travnja 1922. Navedenom Uredbom novostvorena Kraljevina dijeli se na 33 oblasti, između kojih je bila i Srijemska sa sjedištem u Vukovaru.⁷ *Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja* od 3. listopada 1929., Kraljevina SHS nazvana je Kraljevina Jugoslavija. Podijeljena je na devet banovina. Srijem je podijeljen između Drinske i Dunavske banovine.⁸ Petrovaradin i Beočin potpadali su pod Dunavsku banovinu.

Vicinalne željeznice⁹ bile su željeznice mjesnog interesa, kojima je osnovni smisao bio da odgovaraju prometnim i gospodarstvenim interesima dotične okolice. Izgradnja je prepuštena privatnom kapitalu i već 13. lipnja 1880. u ugarskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije donesen je tzv. Vicinalni zakon (*Zakonski članak XXXI.*)¹⁰, koji je za izgradnju lokalnih pruga poduzetnicima osiguravao razne beneficije. Provedba navedenog zakona stavljena je u nadležnost ministru za javne radnje i komunikacije¹¹, ministru financija i ministru unutarnjih poslova, odnosno banu. Zakonodavstvu je ostalo pridržano pravo izdavanja dozvola (koncesija)¹² za željeznice, koje su služile kao spoj dviju željeznica ili su služile kao nadopuna pojedinih

⁴ Statistika Željeznica Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u eksploataciji Generalne direkcije državnih željeznica za godinu 1925. sa uporednim podacima za godinu 1924., Generalna direkcija državnih željeznica, Sarajevo 1928, 11.

⁵ Josip Gorničić-Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine; Građenje, organizacija i financijski odnosi*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1952, 196.

⁶ Zakonski članak o nagodi, koju s jedne strane kraljevine Ugarska, sjedinjena s Erdeljem, s druge strane kraljevine Hrvatska i Slavonija, sklopiše za izravnjanje postojavih između njih državnopravnih pitanja od 8. studenoga 1868., *Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1868.*, br. 14, Tiskara Narodnih novina, Zagreb 1877, 115-125.

⁷ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 92, 28. travnja 1922, Beograd.

⁸ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* (dalje: SN KJ), br. 233, 5. listopada 1929, Beograd.

⁹ Vicinālan, -lna, -lno lat. (vicinalis) obližnji, susjedan; vicinālnā željeznica – sporedna željeznica (obično uskotračna) za lokalni promet. Vidi Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi, tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 2001, 1420.

¹⁰ Zakonski članak XXXI. zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga sabora o željeznicah mjestnog interesa, *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1880.*, br. 60, Tiskara Narodnih novina, Zagreb 1881, 235-239.

¹¹ Ministarstvo za javne radnje i komunikacije u Budimpešti (Közmunka-és Közlekedésügyi Minisztérium/Kön. ung. Ministerium für öffentliche Arbeit und Communication) bilo je od Austro-Ugarske nagodbe, godine 1867. do 1889. zaduženo za poslove željeznica u ugarskom dijelu Monarhije, a time i za Hrvatsku i Slavoniju. Od 1889. do 1918. godine za poslove željeznica zaduženo je Ministarstvo trgovine u Budimpešti (Kereskedelmi Minisztérium/Kön. ung. Handels-Ministerium).

¹² U arhivskim i tiskanim izvorima koriste se izrazi *dozvoljena isprava*, *dozvolna isprava* i *dozvolbenik*, odnosno *dozvoljena tvrtka*. Riječ je o koncesijskoj ispravi (koncesiji) i koncesionaru. Lat. (isp. koncedirati) 1. ugovor kojim država ili municipalna vlast, pod stanovitim uvjetima, daje u eksploataciju svoja poduzeća ili zemlju s pravom vađenja korisnih ruda, gradnje poduzeća itd.; 2. samo poduzeće, organizirano na temelju koncesije; 3. dopuštenje, ustupanje, ustupak, povlastica; 4. odobrenje za vođenje obrta, dozvola za obavljanje neke djelatnosti. Vidi Klaić, *Rječnik stranih*

glavnih pruga u njihovom glavnom pravcu. Koncesije za izgradnju i eksploataciju vicinalnih željeznica izdavane su pojedinim fizičkim ili pravnim osobama u vidu specijalnog zakona. Izdanom koncesijom država je koncesionaru dozvoljavala da izgradi dotičnu vicinalnu željeznicu i da je eksploatira pod uvjetima i s ograničenjima koja su, radi zaštite javnih interesa, bila predviđena u samoj koncesiji i u zakonima dotične države. Mađarska vlada potpomogla je gradnju koja je tome pristupila kao sredstvu za proširenje željezničke mreže na što jeftiniji način. Prema izdanim koncesijama koncesionar je bio dužan da osnuje dioničko društvo¹³, koje je za gradnju željeznice bilo ovlašteno pribaviti potreban kapital izdavanjem dionica ili obveznica u koncesijom utvrđenoj visini. Društveni kapital sastojao se iz dvije vrste: osnovnog (temeljnog) i prioritetskog (prvenstvenog). Osnovne (temeljne) dionice izdavane su osobama i samoupravnim tijelima lokalno zainteresiranim za izgradnju dotične željeznice. No, kako taj osnovni kapital prikupljen izdavanjem temeljnih dionica nije bio dovoljan, trebalo je privući i kapital koji nije bio lokalno zainteresiran za izgradnju dotične željeznice, već je samo tražio povoljan plasman. U tu svrhu izdavane su prioritetne (prvenstvene) dionice i obligacije kojima je koncesijom i statutima društava prvenstveno zagarantirana dividenda i amortizacija, dok temeljne dionice nisu uživale tu garanciju, jer se smatralo da su posjednici takvih dionica dovoljno honorirani već time što su dobili svoju željeznicu. Najkarakterističnije je da je država preuzimala na sebe obvezu da će po izgradnji uzeti vicinalne pruge u eksploataciju Kr. ug. državnih željeznica prema uvjetima međusobnog ugovora. Prema tim ugovorima većim dijelom bruto prihod dijelio se na pola (50-60%), a manjim dijelom putem zagarantiranog minimalnog prihoda. To je bilo dovoljno za ukamačenje i amortizaciju investirano kapitala. Ovakve koncesije davane su na 90 godina poslije čega je željeznica prelazila u vlasništvo države bez ikakve odštete. Dozvola ili vlasništvo željeznice moglo se prenijeti samo uz dozvolu Vlade. Privatni kapital koji je sudjelovao u građenju ovih željeznica bio je mađarski, austrijski, njemački, švicarski, nizozemski i engleski.¹⁴

Prema riječima Josipa Tominca, nadkontrolora Kr. ug. državnih željeznica kod zajedničkog Ministarstva trgovine u Budimpešti, u travnju 1918. na tadašnjem prostoru Kraljevine

riječi, tuđice i posuđenice, 720.

¹³ Na temelju *Trgovačkog zakona* iz 1875., koji je vrijedio za ugarski dio Monarhije, dioničarska društva osnivana su s glavnicom koja je bila unaprijed ustanovljena i sastojala se od dionica (cijelih ili rastavljenih na dijelove) opredijeljenog broja i jednake vrijednosti. Pri takvim društvima vlasnici dionica jamčili su samo do iznosa svojih dionica. Dionička društva smatrana su osnovanima kada im je glavnica bila osigurana, kada su pravila društva bila utanačena i kada je društvo zabilježeno u registar trgovačkih tvrtki. Sva prava koja su dioničarima pripadala glede društvenih poslova, izvršavao je skup dioničara na glavnoj skupštini. Poslovima dioničarskog društva upravljalo je ravnateljstvo koje se sastojalo od jedne ili više osoba izabranih između dioničara ili drugih osoba. Postojao je i nadzorni odbor koji je bio sastavljen barem iz tri člana. Odbor je kontrolirao vođenje poslova društva u svim granama. Bio je dužan ispitivati godišnje račune i bilancu, kao i prijedloge razdiobe dobitka i o tome svake godine predložiti izvješće glavnoj skupštini (skup svih dioničara). Bez toga izvješća glavna skupština nije mogla donijeti valjane zaključke u vezi sa razdiobom dobitka. Vidi *Sbornik zakonah i naredabah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1875.*, br. 79, Tiskara Narodnih novina, Zagreb 1876, 899-1016.

¹⁴ Josip Kozjak, „O razvitku pruga u Hrvatskoj“, u: Blagoje Bogavac (ur.), *Sto godina željeznica Jugoslavije (1849-1949)*. Zbornik članaka povodom stogodišnjice željeznice Jugoslavije, Štamparsko preduzeće Jugoslovenskih željeznica, Beograd 1951, 113-114. Također vidi i spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31.372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu, Zbirka preslika izvornih dokumenata Slobodana Rosića (dalje: ZPID SR). Svi izvorni dokumenti korišteni u ovome članku iz navedene zbirke, a vezani za vicinalne željeznice nalaze se u Željezničkom muzeju u Beogradu.

Hrvatske i Slavonije bilo je sveukupno 2.390 km pruga, od toga 980 km glavnih željeznica¹⁵ i 1.410 km vicinalnih¹⁶. Od toga je na državne željeznice spadalo 901 km, na Južnu željeznicu 79 km, a na vicinalne željeznice 1.410 km.

U periodu Austro-Ugarske Monarhije, djelovalo je dvadesetak dioničkih društava vicinalnih željeznica, a čije su pruge u cijelosti ili makar jednim svojim dijelom prolazile povijesnim hrvatskim prostorom.¹⁷ Većina vicinalnih pruga bila je u eksploataciji Kr. ug. državnih željeznica (privatne željeznice u državnoj upravi), te su imale normalnu širinu kolosijeka od 1435 milimetara (odnosno 1,435 metar).

¹⁵ Prva javna željeznica Sisak-Zagreb-Zidani most predana je prometu godine 1862. Onda je došla željeznica Zagreb-Karlovac, Zákány-Zagreb, Erdut-Dalj, Osijek, Karlovac-Rijeka-zemaljska granica, Dalj-Brod, Vrpolje-Šamac, Sisak-Galdovo, Brod-Bosanski Brod, Sisak-Dobrljin, Novi Sad-Zemun, Indija-Mitrovica, Zemun-Beograd, Sunja-Nova Gradiška, Nova Gradiška-Brod, zagrebačka spojna pruga južni kolodvor i državni kolodvor, Borovo-Vukovar, Vinkovci-Mitrovica, Ogulin-Plaški. To je u razdoblju od 1862. do 1914. 971 km. Ako tome pribrojimo još nekoliko spojnih i pretovarnih kolosijeka iznašla je cjelokupna duljina 980 km. Vidi HR-HDA-757. OP, Predavanje Josipa Tominca o važnim željezničkim pitanjima javnog interesa s osobitim obzirom na Hrvatsku i Slavoniju, održano 26. i 27. travnja 1918., kut. br. 3. Ovdje treba napomenuti da je uistinu prva pruga sagrađena na hrvatskim prostorima pruga Pragersko/Čakovec-Kotoriba koja je otvorena za promet 24. travnja 1860. kao dionica pruge Budimpešta-Nagykanizsa-Pragersko. Prolazila je kroz Međimurje u duljini od 41 km. No, kraljevim rješenjem od 27. siječnja 1861. Međimurje je izdvojeno iz Banske Hrvatske i priključeno Ugarskoj, pa je zbog te činjenice Josip Tominac niti ne spominje u svome predavanju u travnju 1918.

¹⁶ Od vicinalnih željeznica izgrađena je prva godine 1885. željeznica Barcs-Pakrac, koja je jedina bila pod upravom Južne željeznice. Onda slijedi Zagorska željeznica, Vinkovci-Brčko, Ruma-Vrdnik, Belišće-Kapelna, Varaždin-Golubovec, Osijek-Našice, Križevci-Bjelovar, St. Lorinc-Našice, Viljevo-Noskovci, Dugo Selo-Novska i Banova Jaruga-Pakrac, Belišće-Prandanovci, Bjelovar-Mišulinovac, Mišulinovac-Virovitica, Zagreb-Samobor, Ruma-Klenak, Vinkovci-Županja kao dio dravsko-posavske sjedinjene vicinalne željeznice, Osijek-Đakovo-Vrpolje, Vörösmajur-Vočin, Vrginmost-Karlovac, Belišće-Osijek, Petrovaradin-Beočin, Kloštar-Virje, Osijek-Vinkovci, Vukovar-Šid-Rača, Virje-Koprivnica, Bjelovar-Velika Pisanica, Velika Pisanica-Garešnica-Grubišno Polje, Karlovac-Bubnjarci, Požega-Velika, te konačno 1916. godine Zabok-Stubica. Vidi HR-HDA-757. OP, Predavanje Josipa Tominca održano 26. i 27. travnja 1918., kut. br. 3.

¹⁷ Osim Dioničkog društva vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin u Budimpešti, na hrvatskom povijesnom prostoru postojala su još i sljedeća društva: Dioničko društvo željeznice Čakovec-Zagreb u Budimpešti, Dioničko društvo vicinalne željeznice Vinkovci-Brčko u Budimpešti, Vicinalna željeznica Varaždin-Golubovec d.d. u Budimpešti, Prekodunavska (Zapadnougarska) vicinalna željeznica u Budimpešti, Dioničarsko društvo Slavonske vicinalne željeznice u Budimpešti, Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Križevci-Bjelovar-Virovitica-Barcs u Budimpešti, Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Szt. Lőrincz-Slatina-Našice u Budimpešti, Dioničarsko društvo Lonjsko-poljske željeznice u Budimpešti, Dioničarsko društvo lokalne željeznice Ruma-Klenak u Budimpešti, Dioničarsko društvo Sjedinjenih drava-posavskih vicinalnih željeznica u Budimpešti (Dioničko društvo mjesne željeznice Vinkovci-Županja-savska obala i Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Osijek-Đakovo-Vrpolje), Dioničarsko društvo prve jugozapadne krajiške mjesne željeznice u Budimpešti, Podravske vicinalne željeznice d.d. u Budimpešti, Dioničarsko društvo Dunavsko-posavske vicinalne željeznice u Budimpešti, Dioničko društvo vicinalne željeznice Zabok-Stubica u Budimpešti, Dioničarsko društvo Rumsko-vrdničke lokalne željeznice u Zagrebu, Dioničarsko društvo lokalne željeznice Pécs-Dolnji Miholjac u Budimpešti, Vicinalna željeznica Zagreb-Samobor dioničko društvo u Budimpešti, Dioničarsko društvo Slavonsko-podravske željeznice u Budimpešti, te Vicinalna željeznica Barcs-Pakrac d.d. u Budimpešti. Vidi Siniša Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, HŽ-Hrvatske željeznice d.o.o., Zagreb 2003, 42-56. Ovdje treba napomenuti da se na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije do 1918. godine uistinu nalazilo 18 vicinalnih željeznica, jer su dvije od gore navedenih (Prekodunavska (Zapadnougarska) vicinalna željeznica i Podravske vicinalne željeznice) potpadale u cjelini pod ugarsko područje, te su na taj način bile u nadležnosti same Mađarske. Vidi HR-HDA-757. OP, Predavanje Josipa Tominca održano 26. i 27. travnja 1918., kut. br. 3.

Članak se temelji prvenstveno na proučavanju sačuvanoga arhivskoga gradiva koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, te preslika izvornih dokumenata u privatnom vlasništvu. Osim analize arhivskih fondova, u radu su obrađeni i izvodi iz trgovačkih registara nadležnih sudova, kao i drugi predmetni akti i propisi objavljeni u službenim glasilima te dnevne tiskovine iz toga vremena.

2. Ukratko o Tvornici cementa Redlich, Ohrenstein i Spitzer iz Beočina s pripadajućom industrijskom željeznicom

U ovom poglavlju, konteksta radi, ukratko je prikazan koncesionar pruge Petrovaradin-Beočin, budimpeštanska tvrtka Beočinska tvornica cementa Union, Redlich, Ohrenstein i Spitzer. Također, nekoliko riječi je rečeno i o tvorničkim industrijskim željeznicama.

Prema općepoznatim historijskim podacima, godine 1855. vođeničar iz Apatina, Josip Csik (Čik), za 100 tadašnjih forinti kupio je beočinski rudnik od jednog beočinskog preduzeća („Wiener Waser Baumto”), te se ova godina uzima kao službeni početak industrijske proizvodnje u Beočinu. Nedugo zatim, 1860. godine, u Beočin se doseljava Hinko (Henrik) Ohrenstein koji od Manastira Beočin zakupljuje 20 jutara „kajonosne” zemlje i započinje svoju proizvodnju cementa, stvarajući tako Csiku konkurenciju. Nadmetanje između dva rivala trajalo je sve do Csikove smrti.

Prema izvještaju Srijemske županije za godinu 1895., Tvornica cementa u Beočinu, Redlich, Ohrenstein i Spitzer pregrupirala je drugu tvornicu cementa (nekada Josipa Csika), koju je nakon većeg požara pregradila i nešto proširila, te opskrbila vodovodom. Provedena je i rasprava, da se od Dunava do glavne tvornice već postojeća konjska željeznica produlji do ove pobočne tvornice. No, i u matičnoj tvornici cementa gradilo se neprestano. Ova tvornica spadala je već tada među najveće u Austro-Ugarskoj, te je beočinski cement od davnina bio, ne samo u Austro-Ugarskoj, nego i u inozemstvu poznat i tražen. U skladu s onim što je rečeno u vezi sa željeznicom između matične i filijalne tvornice cementa u Beočinu, treba napomenuti, da je tada postojeća konjska željeznica od glavne tvornice produljena do obale samog Dunava gdje je uređena željeznička stanica s potrebitim kolosijecima, a i skladište s manjim zgradama. Nadalje, tu je na većoj duljini utvrđena dunavska obala i uređena za pristajanje brodova za neposredan utovar, kao i istovar ugljena i druge robe te pristanište na kojem su pristajali parobrodi. Kao obje tvornice, tako je i željeznica, te spomenuto dunavsko stovarište, bilo električno rasvijetljeno.¹⁸

¹⁸ *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave u županiji Srijemskoj za godinu 1895.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1896, 325–326. Tvornica cementa Redlich, Ohrenstein i Spitzer u Beočinu, naime matična i filijalna tvornica (prije Josipa Csika) proizvodile su Portland cement iz vlastitih kamenika. Ova Tvornica sagrađena je i prvobitno uređena na zemljištu zakupljenom od manastira Beočina. Već godine 1885. postao je prostor na podnožju brijega pretijesnim te je prvi puta zemaljska cesta proširena o trošku tvornice. Takvo proširenje poduzeto je poslije još jedan put. Tvornica je uveliko izvažala svoje proizvode. Okolo tvornice podignuta je čitava kolonija raznovrsnih zgrada: radionica, skladišta, stanova za činovnike i za radnike. Tvornica je posjedovala i svoju školu za djecu tvorničkih radnika. Tvornica se proširivala svake godine, a naročito od kada je kupnjom postala vlasnicom manastirskog zemljišta na kome se nalazila matična tvornica. Pošto je sav raspoloživi prostor bio zauzet s novim zgradama, za parne kotlove smješten je novi veliki parostroj pod zemljom. Tvornica je posjedovala uskotračnu željeznicu za vezu između obje tvornice, kao i s vlastitim stovarištem na Dunavu, na kojem su pristajali i tovarili parobrodi. Tvornica je imala svoj vodovod iz tri potoka, a trenutno se uređivao i vodovod iz Dunava. I konačno, imala je tvornica i svoj brzojavni ured i svoju vlastitu telefonsku liniju u Petrovaradin, odnosno Novi Sad. Vidi *Izve-*

U skladu s gore navedenim, zatražila je Tvornica cementa molbom br. 21.981 od 15. studenoga 1895. dozvolu za gradnju uskotračne konjske željeznice, kojom bi se imala spojiti fili-jalna tvornica rečene tvrtke u Beočinu s postojećom željeznicom, vodećom od matične tvor-nice k Dunavu, a sve za vlastitu upotrebu. U smislu ustanove čl. 2. Normativne naredbe Kr. ug. ministarstva trgovine br. 645 od 28. siječnja 1891., obzirom na Normativnu naredbu br. 3831 od 5. travnja 1869, obavljen je 30. studenoga 1895. na licu mjesta politički ophod željezničke pruge koja se trebala graditi. Kr. županijska oblast u Vukovaru obavijestila je 12. siječnja 1896. Kr. zemaljsku vladu u Zagrebu da nema protiv izdavanja dozvole za zamoljenu konjsku želje-znicu nikakvih zapreka, te je zamolila Vladu da izda predmetnu dozvolu.¹⁹

Prema izvještaju Srijemske županije za godinu 1897., izdala je Kr. županijska oblast Tvor-nici cementa Redlich, Ohrenstein i Spitzer u Beočinu dozvolu za gradnju uskotračne obrtne željeznice na konjsku silu, koja je spajala matičnu s filijalnom (prije Csikovom) tvornicom.²⁰

Tvornica cementa u Beočinu proširena je 1899. godine. Od značajnijih gradnji treba spo-menuti novu bolnicu s tri oveće prostorije s kupatilima. To je sve uređeno po najmodernijim higijenskim zahtjevima. Zatim je sagrađen udoban stan za tvorničkog liječnika. Obje te zgrade podignute su s druge strane stare zemaljske ceste, koja je prešla u vlasništvo tvrtke.²¹

Beočinska tvornica cementa Union, Redlich, Ohrenstein i Spitzer postala je 5. srpnja 1906. dioničarsko društvo pod nazivom Unija beočinskih tvornica cementa dioničarsko druš-tvo (Beocsini Czementgyári Unio-Részvénytársaság/ Beocsiner Cementfabriken-Union.Ak-tiengesellschaft) sa sjedištem u Budimpešti, V. Alkotmány-utca 10. Dionički kapital iznosio je 7,600.000 kruna podijeljen na 38.000 dionica po 200 kruna. Članovi ravnateljstva društva bili su: Károly Barcza, Zsigmond Kornfeld, dr. Lipót Mandl, Henrik Ohrenstein i Ede Spitzer, Lipót Breuer, Ignác Rosenberg i Albert Hauenschild. Ravnatelji i prokuristi bili su: Lipót Bre-uer, Ignacz Rosenberg i Albert Hauenschild. Nadzorni odbor činili su: Ödön Jónás, Zsigmond Róna i Ferencz Schlesinger.²²

Na temelju navedenog, Kr. sudbeni stol kao trgovački sud u Mitrovici objavio je 4. siječnja 1907. da je u trgovačkom registru za društvene tvrtke upisana tvrtka: Podružnica unija beo-činskih tvornica cementa, dioničarsko društvo, sa sjedištem u Beočinu. Kao što je već rečeno, glavno sjedište bilo je u Budimpešti.²³ Unija beočinskih tvornica cementa u Beočinu bila je u nadležnosti Kr. rudarskog satništva u Zagrebu.²⁴

Otpisom kr. ug. ministra trgovine od 9. studenoga 1907. br. 88.148 određen je za 29. studenoga 1907. naknadni politički ophod teretnog kolosijeka, koji je vodio iz postaje Beočin

štaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave u županiji Srijemskoj za godinu 1896., Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1897, 448-449.

¹⁹ HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, K. br. 43159/1896., ur.br. 3239/1896., kut. br. 1425.

²⁰ *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1897.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1898, 363.

²¹ *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1899.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1900, 422.

²² *Compass Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn, 1907.*, Band II., XL., K. u. k. Hof-und Universitäts-Buchhändler, Wien, 1906, 1365. Također vidi i *Mihók'scher Ungarischer Compass, 1907./1908.*, *Financieller und Commercieller Jahrbuch, Genossenschaft, Assecuranzen, Industrie und Verkehrs-Unternehmungen, Staat und Städte-Finanzen*, XXXV-ter Jahrgang, II. Theil, Stephaneum Buchdruckerei A.G., Budapest, 1908, 380.

²³ *Narodne novine* (dalje: NN), br. 9, 11. siječnja 1907, Zagreb

²⁴ HR-HDA-88. Kraljevsko rudarsko satništvo – Zagreb (1859-1936) (dalje: HR-HDA-88. RS), spis ur. br. 35/1915., kut. br. 270.

vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin s priključkom na tvorničke kolosijeke. Na ophodu su bili nazočni predstavnici: Kr. ug. ministarstva trgovine, Kr. ug. vrhovnog nadzorništva za željeznice i brodarstvo, Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, Kr. županijske oblasti u Vukovaru, Kr. kotarske oblasti u Iloku, Kr. ug. državnih željeznica, Upravne općine i zemljišne zajednice Beočin, manastira beočinskog, koncesionara željeznice (Hinko/Henrik Ohrenstein) i drugi zainteresirani. Predmet ove povjerenstvene rasprave bilo je ustanovljenje onih građevnih odredaba koje su se imale provesti pri građenju ovog kolosijeka. Kolosijek i tvornički teretni kolosijeci ležali su u cijelosti na području općine Beočin. Između profila 9/14 tvorničkog kolosijeka imalo se u području tvornice cementa napraviti tovarište s ograničenim prometom. Pred ovim tovarištem između profila 8/10 imala se napraviti brklja za zaustavljanje kola. Tvornički kolosijek i kolosijeke tovarišta na više mjesta dodirivala je konjska željeznica (vlasništvo tvornice), koja se imala prema potrebi preudeliti. Predstavnik uprave manastira Beočin, namjesnik Vizarijon Stakić, postavio je kao zahtjev da se za otkup pri ustupanju zemljišta za novu prugu kao otkupna cijena za kvadratni hvat ima platiti najviša suma po kvadratnom hvatu, što bi je trebao dobiti pojedini vlasnik i posjednik od Beočina do Petrovaradina, bez obzira na vrstu zemljišta i kulture na njoj. Razlog za najvišu sumu bio je taj što se presijecanjem kvarila cjelina manastirskog salaškog zemljišta. Namjesnik Stakić je na kraju svoga očitovanja zatražio izradu posebnog ugovora u kojem bi bili sadržani traženi zahtjevi. Kr. ug. ministarstvo trgovine odobrilo je 14. ožujka 1908. utanačenja sadržana u zapisniku s naknadnog političkog ophoda od 29. studenoga 1907. No, kr. ug. ministar trgovine nije uvažio molbu manastirskog namjesnika Stakića da se želje manastira osiguraju u posebnom ugovoru, jer za takvo obezivanje nije postojao razlog s upravnog gledišta. Što se tiče zahtjeva za isplatu najviše sume za obeštećenje vlasnika zemljišta, kr. ug. ministar trgovine odgovorio je da ne postoji potreba za njegovom odredbom u vezi s pitanjem o obeštećenju manastira za zemlju u njegovom vlasništvu, jer bi se to pitanje, ako se ne uredi slobodnom nagodbom, trebalo urediti postupkom izvlaštenja.²⁵

Tvrtka Unija beočinskih tvornica cementa u Beočinu podnijela je molbu za dozvolu gradnje uskotračne željeznice na ručnu i životinjsku snagu od ugljeničkih rovova u Čereviću preko zemaljske ceste Čerević-Kamenica do dunavske obale u ukupnoj duljini od 478 metara. Uslijed toga, Kr. županijska oblast u Vukovaru odredila je 6. veljače 1908. pod brojem 3.514 raspravu kod Općinskog poglavarstva u Čereviću na dan 25. veljače 1908. u 10 sati prije podne.²⁶

Na molbu Dioničarskog društva tvornice cementa „Union” u Beočinu, Kr. ug. ministar trgovine odredio je 10. rujna 1908. pod brojem 69.259/1908. politički ophod u vezi sa željeznicom na uže od žice, koja je željeznica trebala voditi iz društvenog kamenika u općini Monastir-Beočin u tvornicu cementa u Beočinu. Voditelj povjerenstva bio je ministerijalni savjetnik Vladimir Ehrenhöfer. Rok za početak postupka ustanovljen je na 26. rujna 1908. u 9 sati prije podne, sa sastankom u općinskoj kući u općini Monastir-Beočin.²⁷

Na dan 31. prosinca 1914. dionički kapital tvrtke Unija beočinskih tvornica cementa d.d. u Budimpešti, V. Alkotmány-utca 10 iznosio je 8,800.000 kruna podijeljen na 44.000 dionica po 200 kruna.²⁸

²⁵ HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, K. br. 14279/1907., kut. br. 3338.

²⁶ HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, K. br. 7967/1908., kut. br. 3340.

²⁷ HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, K. br. 51906/1908., kut. br. 3341.

²⁸ *Ungarischer Compass 1915.-1916., Financielles und Commercielles Jahrbuch, Assecuranzen, Industrie und Verkehrs-Unternehmungen, Staats- und Städte-Finanzen*, XLIII. Jahrgang, II. Teil, Stephaneum Buchdruckerei A.G., Budapest,

Kr. rudarsko satništvo u Zagrebu izdalo je 23. svibnja 1918. detaljnu statistiku rudarskih željeznica na svome području nadležnosti. Beočinska unija cementa dioničko društvo u Srijemskoj županiji posjedovalo je 80 metara uskotračnih nadzemnih rudarskih željeznica (otprema s ljudima) te 260 metara podzemnih rudarskih željeznica (otprema s ljudima).²⁹ Prema Iskazu I. Kr. građevnog ureda u Vukovaru samostalno u prometu držanih uskotračnih parovoznih industrijskih željeznica iz siječnja 1920., kod Tvornice cementa u Beočinu (Županija srijemska), vlastita željeznica išla je od tvornice do manastirskog groblja. Uskotračna željeznica služila je za odvoz tvorničkih otpadaka i šute. Njezina ukupna dužina iznosila je 800 metara, bila je na parni pogon, širine kolosijeka 40 cm, težine šina po tekućem metru 9,3 kg.³⁰ Na dan 14. veljače 1921. I. Građevinska sekcija u Vukovaru prikazala je nešto opširnije podatke o željeznici u vlasništvu tvrtke Union tvornica cementa u Beočinu. Njihova industrijska uskotračna željeznica išla je od tvornice cementa do manastirskog rita u Beočinu. Željeznica je napravljena u tvornici Ugarskih državnih željeznica, a služila je za odvoz tvorničkih otpadaka. Ukupna dužina iznosila je 800 metara, bila je na parni pogon, širine trase 40 cm, težine šina po tekućem metru 9,3 kg, visine šina 65 mm, težine praznih kola 500 do 650 kg. Imala je 58 kola sa zavorom i 175 kola bez zavora. Nosivost kola iznosila je 1.000 do 2.000 kg. Sustav lokomotiva bio je Ugarskih državnih željeznica (MAV), težine lokomotive u opredijeljenom stanju za službu: 15.000 kg, radna sposobnost lokomotiva izražena u konjskim snagama: 50 HP, 3 lokomotive s osobljem (1 mašinista, 1 ložač i 2 zavirača/pregledača kola).³¹

3. Dioničko društvo vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin u Budimpešti

Prema izvještaju Srijemske županije za godinu 1896., obavljani su radovi na trasiranju normalnotračne parovozne željeznice iz Petrovaradina preko Kamenice, Ledinaca i Rakovca do Tvornice cementa Redlich, Ohrenstein i Spitzer u Beočinu koja bi se pruga eventualno produljila do Čerevića.³²

Prema izvještaju Srijemske županije za godinu 1897., sudjelovale su političke oblasti kod političkog ophoda projektirane parovozne vicinalne željeznice iz Petrovaradina od ondašnjeg kolodvora Kr. ug. državnih željeznica preko Kamenice i dunavskom dolinom do Tvornice cementa Redlich, Ohrenstein i Spitzer u Beočinu s ogrankom u kameničkoj dolini. Navedenoj tvornici kao koncesionaru tehničkih predradnji produljena je zatim ta pretkoncesija za daljnjih godinu dana.³³

Dana 13. listopada 1898. održana je jesenska skupština Srijemske županije. Na skupštini je Kr. županijskoj oblasti odstupljena na uređivanje predstava mjesnog odbora interesenata za izgradnju srijemske podunavske željeznice, predložena od strane županijskog skupština

1916, 493-494.

²⁹ HR-HDA-88. RS, kut. br. 291.

³⁰ HR-HDA-130. Građevinska direkcija Ministarstva građevina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Zagreb (1920-1929) (dalje: HR-HDA-130. GDMG), dosje: uskotračna željeznica, izvještaji, br. 1087/1921.

³¹ HR-HDA-130. GDMG, dosje: uskotračna željeznica, izvještaji, br. 1087/1921.

³² *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave u županiji Srijemskoj za godinu 1896.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1897, 447.

³³ *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1897.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1898, 363-364.

Stevana Simonovića, kojom se moli, da županija za izgradnju dijela srijemske podunavske željeznice od Petrovaradina do Beočin-Čerevića preuzme temeljne dionice u nominalnoj svoti od 100.000 forinti iz otkupa javnih radnji.³⁴

Dana 25. i 26. svibnja 1898. obavljen je tehničko-politički ophod željeznice koja bi imala svoje ishodište na kolodvoru u Petrovaradinu, te bi vodila preko Kamenice kraj općine Ledinci i Rakovac u Beočin do Tvornice cementa tvrtke Redlich, Ohrenstein i Spitzer, a jedno krilo razgranalo bi se u Kamenici, te vodilo kameničkim dolom do ugljenika.³⁵

Godine 1899. kr. ug. ministar trgovine produljio je koncesionaru tvrtki Redlich, Ohrenstein i Spitzer u Beočinu već izdanu koncesiju za gradnju vicinalne parovozne i normalno tračne željeznice Petrovaradin-Kamenica-Beočin za daljnjih godinu dana.³⁶ Kr. ug. ministar trgovine produljio je navedenu koncesiju još nekoliko puta na godinu dana.³⁷

Dozvolna izprava za parovoznu vicinalnu željeznicu Petrovaradin-Beočin izdana je 29. travnja 1906. od strane Kr. ug. ministarstva trgovine pod brojem 29.410. Navedenom dozvolom dobila je budimpeštanska tvrtka Beocsini Cementgyári Unio Redlich, Ohrenstein i Spitzer dozvolu i preuzela je obvezu da će izgraditi i neprekidno držati u prometu parovoznu vicinalnu željeznicu koja je izlazila iz postaje Petrovaradin Kr. ug. državnih željeznica, dodirujući općine Kamenice do Beočina, te od njezine postaje Beočin do Tvornice cementa u Beočinu vodeći teretni kolosijek, uz ustanovljenje da krajnja prometna točka vicinalne željeznice bude postaja Ujvidék Kr. ug. državnih željeznica. Zapisnik o koncesijskoj raspravi sastavljen je 19. siječnja 1906. Koncesionar je bio dužan dovršiti gradnju pruge, te predati željeznicu javnome prometu za godinu dana, računajući od dana izdavanja koncesije. Za izgradnju i shodno prometno uređenje željeznice ustanovljena je potrebna faktična glavница od 2,273.000 kruna, od koje glavnice je koncesionar bio dužan za nabavu prometnih sredstava upotrijebiti 100.000 kruna. Od faktične glavnice trebalo je izlučiti 30.000 kruna i kao redovita pričuva posebno rukovati. Osim toga, trebalo je od faktične glavnice izlučiti daljnjih 10.000 kruna za pokriće troškova za izgradnju objekata za zaštitu protiv snijega. Koncesionar je bio dužan prije izdavanja koncesije kod Kr. ug. središnje državne blagajne položiti jamčevinu od 120.000 kruna. Rukovanje prometom koncesionirane željeznice, koncesionar je prenio na Ravnateljstvo Kr. ug. državnih željeznica. Koncesionarska tvrtka bila je dužna u roku od 3 mjeseca osnovati dioničko društvo sa sjedištem u Budimpešti. Službeni poslovni jezik društva bio je isključivo mađarski. Kr. ug. ministar trgovine imao je pravo, da po svojem izaslaniku pregledava i kontrolira posloводство i upravu navedene željeznice. Po kr. ug. ministru trgovine izaslati povjerenik imao je pravo prisustvovati glavnim skupštinama, sjednicama ravnateljstava, a i

³⁴ *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1898.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1899, 117.

³⁵ *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1898.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1899, 374.

³⁶ *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1899.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1900, 420.

³⁷ *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1900.*, Tiskarski zavod Srijemskih novina, Vukovar 1901, 408; *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1901.*, Tiskara Srijemskih novina, Vukovar 1902, 380-381; *Izvještaj o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave županije Srijemske za upravnu godinu 1902.*, Tiskara Srijemskih novina, Vukovar 1903, 399. Ovdje je riječ o koncesiji, odnosno pretkoncesiji za obavljanje tehničkih predradnji za gradnju normalnotračne parovozne vicinalne željeznice od Petrovaradina do Beočina, s ogrankom od projektirane postaje Kamenica, u dolini potoka Novoselskog, do ugljenika na podnožju Fruške gore.

svim posebnim povjerenstvima, što ih je ravnateljstvo osnivalo. Također, mogao je do daljnje odluke ministra obustaviti odredbe koje su bile protuzakonite i štetne po javne ili državne interese. Trajanje koncesije određeno je na 90 godina, nakon čega je željeznica trebala prijeći u vlasništvo države.³⁸

Prema Uvjetima glede gradnje i prometnog uređenja vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin i tegleće kolotečine beočinske tvornice cementa, pruga koja je trebala izlaziti iz postaje Petrovaradin pruge Budimpešta-Zemun Kr. ug. državnih željeznica i voditi do Beočina, te njezin teretni kolosijek koji je trebao voditi u beočinsku tvornicu cementa trebala je biti izgrađena s razmakom tračnica od 1,435 metara. Pruga je trebala biti napravljena tako da vlakovi na pruži mogu voziti s najvećom brzinom od 40 km/h. Doljnja gradnja trebala je biti napravljena za jedan kolosijek. Najveći uspon, odnosno pad, ustanovljen je u smjeru od Petrovaradina prema Beočinu s 17,5‰, u protivnom smjeru s 15‰, kod teretnog kolosijeka Tvornice cementa pak s 5‰. Zavoji nisu smjeli na otvorenoj pruži imati manji polumjer od 200 m, no na teretnom kolosijeku koji je vodio u Tvornicu cementa mogli su biti uporabljeni zavoji s polumjerom od 40 m. Normalna širina tjemena željeznice u razini doljnje gradnje, odnosno u visini doljnje površine šljunčanog sloja trebala je biti barem 4 m. Tračnice su trebale biti čelične i nisu smjele po tekućem metru biti lakše od 23,6 kg. Opterećenje tračnica pod pritiskom kotača od 6.000 kg nije smjelo premašivati po četvornom centimetru 1.000 kg. Na otvorenoj pruži trebalo je sagraditi 4 stražarnice s pripadajućim zgradama, zdencima i krušnim pećima. Na željezničkoj pruži koncesionar je trebao izvesti sljedeće postaje, odnosno ugibališta i stanice: I. Na pruži Petrovaradin-Beočin: 1. stanica Kamenica (duga 70 metara), 2. konačna i lokomotivska postaja Beočin (duga 400 metara); II. Na teretnom kolosijeku, koji je vodio od postaje Beočin u Tvornicu cementa: 1. tovarište s ograničenim prometom Tvornica cementa Beočin (duga 150 metara). Osim toga, postaje Ujdivék i Petrovaradin Kr. ug. državnih željeznica, uslijed prometa i priključka nove vicinalne željeznice, trebale su biti shodno preinačene i proširene.³⁹

Dr. Aleksandar Rakodczay, ban Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije zamolio je 29. kolovoza 1907. kr. ug. ministra trgovine da razmisli o molbi maloposjednika iz Beočina, u kojoj oni mole da se promijeni već dozvoljena trasa vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin. Ministar je u svome odgovoru naglasio da je u svojoj naredbi od 5. srpnja 1907. vezanoj za izdavanje građevinske dozvole predmetne željeznice već ustanovio njenu trasu i to nakon što je temeljito prosudio razloge molbi i želja podnesene od strane zainteresiranih. On je u skladu s mogućnostima uzeo navedene molbe u obzir i iste riješio. Nakon toga više nije vidio ozbiljnog razloga da se opet raspravlja na temu već ustanovljene trase. Razjasnio je banu da su maloposjednici iz Beočina predali molbu uz skicu trase koja je bila pomaknuta od dozvoljene trase za 100 hvati. No, ministar je iz nacрта ustanovio da razmak uistinu nije 100 hvati, već 250-300 hvati, tako da uslijed takvog pomaka ne bi pruga vodila neposredno uz Dunav, nego bi ležala na poplavnom zemljištu, što je bilo nedopustivo. Stoga je ministar odgovorio banu da ova novija molba maloposjednika iz Beočina ne može služiti kao uvod u daljnje postupanje. Istine radi, treba naglasiti da je kr. ug. ministar trgovine 24. ožujka 1907. obavijestio bana da će koncesionar željeznice nastojati zadovoljiti mjesne interesente, tako da će se potruditi

³⁸ NN, br. 140, 18. lipnja 1906, Zagreb. Također vidi i *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1906.*, br. 26, Tisak Kralj. zemaljske tiskare, Zagreb 1906, 255-268.

³⁹ NN, br. 140, 18. lipnja 1906, Zagreb. Također vidi i *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1906.*, br. 26, Tisak Kralj. zemaljske tiskare, Zagreb 1906, 269-288.

vlasnicima preopterećenih malih vinograda, uz bilo koju cijenu, pribaviti vinograde iste vrijednosti i, na zadovoljstvo izvlaštenika, provesti izmjenu, eventualno uz naknadu razlike vrijednosti u gotovu novcu. Ujedno bi se pobrinuo za prijenos toga tereta. Ministar je zamolio bana da o tome obavijesti mjesne političke oblasti.⁴⁰

Dioničko društvo vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin zatražilo je 1. kolovoza 1907. bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije da imenuje u ravnateljstvo društva jednu osobu kao zastupnika Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade u Zagrebu. Dana 23. rujna 1907. ban je kao svoga predstavnika u ravnateljstvo društva imenovao Čedomila Cekića, odsječnog savjetnika te Vlade.⁴¹

Uslijed podnesene molbe koncesionara vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin Hinka Ohrensteina iz Budimpešte, kr. ug. ministar trgovine odredio je 20. studenoga 1907. postupak za izvlaštenje zemljišta, koja su bila potrebna u svrhu izgradnje spomenute željeznice na području općina Petrovaradin, Kamenica i Beočin, te koja su bila detaljno označena i opisana u osnovi i popisu za izvlaštenje koje je dobio. S obzirom na to da su građevinski radovi s gledišta javnog interesa bili hitni, kr. ug. ministar trgovine izdao je koncesionaru dozvolu da može započeti građevinske radove na zemljištu koje je bilo uvršteno u osnovu za izvlaštenje, i to prije odštetnog postupka i bez privole vlasnika. Na drugu molbu Hinka Ohrensteina, kr. ug. ministar trgovine odredio je 27. veljače 1908. istovjetan postupak za izvlaštenje zemljišta, ali na području općina Rakovac i Ledinci. Na treću molbu Dioničkog društva vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin, kr. ug. ministar trgovine odredio je 11. kolovoza 1908. također istovjetan postupak za izvlaštenje zemljišta, ali na području grada Petrovaradina.⁴²

Izvlaštenje (ekspropriacija) zemljišta za željeznicu Petrovaradin-Beočin iznosila je po km 22.288 kruna. Ta je cijena zato tako visoka, jer je pruga prolazila kroz vinograde.⁴³ Za usporedbu, godine 1912. izvlaštenje za željeznicu Koprivnica-Virje iznosilo je 16.996 kruna po km.⁴⁴

Kr. ug. ministarstvo trgovine izvijestilo je 19. studenoga 1908. baruna Pavla Raucha, bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, da je na molbu Dioničkog društva vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin odredilo za 1. prosinca 1908. u 9 sati prije podne tehničko-redarstveni ophod navedene željeznice. Održavanje toga ophoda povjereno je Kr. ug. vrhovnom nadzorništvu za željeznice i brodarstvo. Kao mjesto sastanka određena je prijemna zgrada postaje Petrovaradin.⁴⁵

Nakon što je pruga izgrađena, službena mađarska željeznička statistika potvrđuje podatke iz koncesijske isprave za Dioničko društvo vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin, i to: pruga Petrovaradin-Beočin otvorena za promet: 1908. godine, duljina pruge: 18,7 km, maksimalan uspon na pruzi: 17,5‰, najmanji polumjer: 200 m, normalna širina tjemena

⁴⁰ HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, K. br. 14279/1907., kut. br. 3338.

⁴¹ HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, kor. br. 48358/1907., kut. br. 3339.

⁴² HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, kor. br. 14279/1907., kut. br. 3338.

⁴³ Oko gradnje ove pruge javnost se podigla na noge, a tadašnji vojvođanski tisak napao je malverzacije vlasnika Tvornice cementa u Beočinu oko nametnute gradnje pruge preko sremskih vinograda odnosno preko najvinorodnijeg fruškogorskog zemljišta. To se protivilo volji sremskih vinogradara. Opširnije o borbi vojvođanskog tiska za interese vinogradara vidi Milorad Čonkić, *100 godina željeznica u Vojvodini: Željezničko transportno preduzeće Novi Sad*, Novinsko izdavačko preduzeće „Nin“, Beograd 1958, 26-27, 44-49. Zahvaljujem dr. sc. Zoranu Bundalu na poslanim materijalima.

⁴⁴ HR-HDA-757. OP, Predavanje Josipa Tominca održano 26. i 27. travnja 1918., kut. br. 3.

⁴⁵ HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, kor. br. 14279/1907., kut. br. 3338.

željeznice u razini doljnje gradnje, tj. u visini doljnje površine šljunčanog sloja (širina gornje gradnje): 4 m, težina tračnica (šina): 23,6 kg po tekućem metru, pritisak osovina: 6.000 kg, broj postaja: 3.⁴⁶

Kao primjer eksploatacije (promet i financijski rezultati) željeznice Petrovaradin-Beočin prikazani su rezultati u periodu 1908-1910., i to:⁴⁷

Godine 1908. prevezeno je 12.000 putnika s 141.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 2.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 39.000 tona kilometara. Prometni primici iznosili su 7.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 3.000 kruna. Prometni višak iznosio je 4.000 kruna, a neto višak 4.000 kruna.

Godine 1909. prevezeno je 107.000 putnika s 1.262.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 134.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 2.340.000 tona kilometara. Prometni primici iznosili su 237.000 kruna, a drugi primici 4.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 98.000 kruna, a drugi izdaci 76.000 kruna. Prometni višak iznosio je 139.000 kruna, a neto višak 67.000 kruna.

Godine 1910. prevezeno je 120.000 putnika s 1.469.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 145.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 2.566.000 tona kilometara. Prometni primici iznosili su 265.000 kruna, a drugi primici 2.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 111.000 kruna, a drugi izdaci 85.000 kruna. Prometni višak iznosio je 154.000 kruna, a neto višak 71.000 kruna.

Usporedimo li, kao primjer, podatke iz 1910. godine s rezultatima nekih drugih vicinalnih željeznica iz iste godine, dobijemo sljedeće:⁴⁸

Na vicinalnoj željeznici Vinkovci-Brčko prevezeno je 109.000 putnika s 3.127.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 92.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 3.627.000 tona kilometara. Prometni primitak iznosio je 420.000 kruna, a drugi primici 3.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 190.000 kruna, a drugi izdaci 58.000 kruna. Prometni višak iznosio je 230.000 kruna, a neto višak 175.000 kruna.

Na vicinalnoj željeznici Varaždin-Golubovec prevezeno je 125.000 putnika s 2.010.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 119.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 2.555.000 tona kilometara. Prometni primitak iznosio je 165.000 kruna, a drugi primici 2.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 85.000 kruna, a drugi izdaci 24.000 kruna. Prometni višak iznosio je 80.000 kruna, a neto višak 58.000 kruna.

Na Lonjskopoljskoj vicinalnoj željeznici prevezeno je 355.000 putnika s 9.892.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 135.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 7.597.000 tona kilometara. Prometni primitak iznosio je 732.000 kruna, a drugi primici 8.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 350.000 kruna, a drugi izdaci 36.000 kruna. Prometni višak iznosio je 382.000 kruna, a neto višak 354.000 kruna.

Na Sjedinjenim drava-posavskim vicinalnim željeznicama prevezeno je 332.000 putnika s 6.643.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 180.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 4.452.000 tona kilometara. Prometni primici iznosili su 636.000 kruna, a drugi

⁴⁶ HR-HDA-757. OP, II. Kivonat a magyar szent korona országaiiban megépült, valamint építés alatt álló helyi érdekű vasutak engedélyokirataiból, str. 14-15, kut. br. 3.

⁴⁷ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1906-1910.*, II., Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb 1917, 479-480.

⁴⁸ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1905.*, I., Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb 1913, 654-655 i *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1906-1910.*, II., Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb 1917, 479-480.

primici 2.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 308.000 kruna, a drugi izdaci 39.000 kruna. Prometni višak iznosio je 328.000 kruna, a neto višak 291.000 kruna.

Na vicinalnoj željeznici Barcs-Pakrac prevezeno je 305.000 putnika s 7.929.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 294.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 14.428.000 tona kilometara. Prometni primici iznosili su 1.296.000 kruna, a drugi primici 600.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 785.000 kruna, a drugi izdaci 37.000 kruna. Prometni višak iznosio je 511.000 kruna, a neto višak 1.074.000 kruna.

Na vicinalnoj željeznici Ruma-Klenak prevezeno je 129.000 putnika s 2.398.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 22.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 514.000 tona kilometara.

Prema *Statističkom godišnjaku Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, koncem 1910., pruga (Ujvidék)-Petrovaradin-Beočin imala je na prostoru Kraljevina Hrvatske i Slavonije prometnu duljinu od 18 km s 5 postaja.⁴⁹

Na dan 31. prosinca 1913. sjedište društva bilo je u Budimpešti, V., Alkotmány-utca 10. Ravnateljstvo društva bilo je sljedeće: Aladár Ehrenhöfer (predsjednik), barun Henrik Ohrenstein (potpredsjednik), te članovi: Barcza Károly, Bošnjak Tivadar, Deutsch Adolf, Lukács József, dr. Lukács-Lessner Richárd, dr. Mandl Lipót, Novaković Bogdán, dr. Okolicsányi Zoltán, Spitzer Ede, Szekula Gyula. Članovi Nadzornog odbora bili su: Adolf Bacher, Jenő László Karácsonyi, dr. Nikola Kolarović, Ottmár Pucher, Vatroslav Weinberger. Dionički kapital iznosio je 3,037.800 kruna podijeljen na 11.211 prvenstvenih i 3.978 temeljnih dionica po 200 kruna.⁵⁰

Godine 1918. organizacija na pruži Dioničkog društva vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin, koja je potpadala pod nadležnost Poslovođiteljstva Kr. ug. državnih željeznica u Subotici (Szabadka) izgledala je ovako:⁵¹

Pruga Petrovaradin-Beočin s postajama: Petrovaradin Dunav (Tofor Tremmel, predstojnik postaje), Petrovaradin (Jenő Gruber, priglednik, glavar postaje te činovnici: Máte Grahovac i István Seress), Kamenica (Ferencz Miksitz, predstojnik postaje), Ledinci (József Buschbacher, predstojnik postaje), Beočin (Ferencz Grüll, predstojnik postaje).

4. Dioničko društvo vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin u Beočinu

Dana 29. listopada 1918., Sabor Kraljevina Dalmacije, Slavonije i Hrvatske s Rijekom proglašava: 1. prekidanje državnih veza s Austrijom i Ugarskom; 2. formiranje nezavisne države s područjem Dalmacije, Hrvatske i Slavonije te Rijeke i 3. pristupanje te države u zajedničku državu Slovenaca, Hrvata i Srba s područjem koje obuhvaća sav etnički prostor Slovenaca, Hrvata i Srba, time da će o formi te Države i unutarnjem ustrojstvu odlučiti kasnije Ustavotvorna skupština. Poslije tih odluka Sabor je priznao Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS) kao vrhovnu vlast, a ban je zatim predao istom Narodnom vijeću svu

⁴⁹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1906-1910.*, II., Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb 1917, 478.

⁵⁰ *Ungarischer Compass 1914.-1915.*, XLII. Jahrgang, Financielles und Commercielles Jahrbuch, II. Teil: Assecuranzen, Industrie- u. Verkehrs-Unternehmungen, Staats- u. Städte-Finzen, Budapest 1915, 1081.

⁵¹ *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1918.*, Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, Zagreb 1918, 151. Također, vidi i Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, 39. Poslovođiteljstvo u Subotici bilo je nadležno za cijelu prugu Petrovaradin-Zemun.

izvršnu vlast. Uspostavljanjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba, željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji stavljene su pod upravu i nadzor Većeslava Wildera, povjerenika Narodnog vijeća za željeznice SHS sa sjedištem u Zagrebu. Dana 1. studenoga 1918. Narodno vijeće izdalo je naredbu kojom se sve željeznice kojima je ranije upravljala Direkcija Kr. ugarskih državnih željeznica stavljaju pod upravu novoosnovanog „Generalnog ravnateljstva željeznica Države SHS” u Zagrebu. Generalni ravnatelj državnih željeznica SHS bio je Gjuro Masirevich. On je ujedno bio i posljednji poslovni (prometni) upravitelj Kraljevskih ugarskih državnih željeznica u Zagrebu, koji je tu funkciju preuzeo 15. veljače 1918. Odmah je 2. studenoga 1918. slijedila i naredba da sva poduzeća koja djeluju na teritoriju Države SHS, a imaju sjedišta izvan toga teritorija, moraju svoja sjedišta prenijeti na područje Države SHS. To se odnosilo i na sva željeznička dionička društva. Dana 19. studenoga 1918. generalni ravnatelj državnih željeznica SHS objavio je da je Generalno ravnateljstvo državnih željeznica SHS u Zagrebu preuzelo u svoju upravu pruge na tadašnjem području Hrvatske i Slavonije, među kojima je bila i pruga vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin.⁵² Ona je preuzeta od Prometne uprave Kr. ug. državnih željeznica u Subotici.⁵³

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, odnosno stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, točnije, 30. travnja 1919., ministar trgovine i industrije donio je *Rješenje br. 6717 o popisu, sekvestru i likvidaciji imovine neprijateljskih podanika*. S obzirom na interese domaće privrede i radinosti, na obveze koje je država primila na sebe prema svojim saveznicima, u cilju obeštećenja za povrede nanijete ratom državi i njenim podanicima, a na temelju *Zakona o postupanju s imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom* i Rješenja Ministarskog savjeta od 5. veljače 1919. o rasprostriraju važnosti ovog zakona na cijelu teritoriju Kraljevstva, ministar trgovine i industrije riješio je da se sva poduzeća (tvornice, trgovačke, industrijske i zanatske radnje, radionice itd.) i imovinski objekti razne vrste (gotov novac, vrijednosni papiri, razna primanja novčana i nepokretna imanja) na teritoriju cijeloga Kraljevstva, koja su pripadala podanicima ili društvima i poduzećima neprijateljskih država kao i poduzeća i imovinski objekti mješovitog karaktera, stave pod osobiti nadzor i sekvestar⁵⁴ i podvrgnu likvidaciji. Ovim Rješenjem prestale su važiti sve povlastice i koncesije temeljene na specijalnim zakonima, ukazima, dekretima ili kojim drugim načinom dobivene od države, provincije (oblasti) i drugih pravnih administrativnih tijela, okruga, srezova, općina u pogledu raznih poduzeća, eksploatacija privrednih i industrijskih, ako su se ova poduzeća u ukupnosti ili djelomično nalazila na teritoriju Kraljevstva SHS i ako je cijeli kapital poduzeća (dioničarski i nedioničarski) ili djelomično pripadao podanicima ili poduzećima (tvornicama, itd.) neprijateljskih država.⁵⁵

Na temelju čl. 2., 4., 5., 10. i 12. *Zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom* i Pravilnika za izvršenje ovog Zakona, a s obzirom i na zakonsko rješenje od 5. veljače 1919., kojim je spomenuti Zakon proširen na cijelo područje Kraljevstva

⁵² Siniša Lajnert, „Kratki pregled rada Generalnoga ravnateljstva državnih željeznica SHS (1918)”, *Arhivski vjesnik*, vol. 47, br. 1, 2004, 159-166.

⁵³ HR-HDA-881. Zbirka rukopisa 1301-1955., inv. br. 638, Vilim Filipašić, Prevrat godine 1918. i željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji, 12-14.

⁵⁴ Sekvestar (eng. sequester; njem. Sequester; franc. séquestre), imovina ili dio imovine određene fizičke ili pravne osobe stavljena pod privremeno upravljanje radi zaštite interesa i sigurnosti države, prirode, spomenika kulture, ljudskog okoliša i zdravlja ljudi. Vidi *Pravni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2007, 1447.

⁵⁵ NN, br. 106, 9. svibnja 1919, Zagreb

SHS, dr. V. S. Veljković, ministar trgovine i industrije Kraljevstva SHS postavio je 17. svibnja 1919. Ernesta Paniana, savjetnika državnih željeznica, Rajmunda Lapaine, inspektora državnih željeznica i Belu Bodnara, nadkontrolora državnih željeznica, za državne komesare za sve vicinalne željeznice. Ministar trgovine i industrije pozvao je sve vojne i građanske vlasti, da komesarima ukažu svaku pomoć i u svemu im olakšaju izvršenje povjerene misije, stavljajući im na raspolaganje transportna sredstva, radnu snagu, pratioce, stražu i prostorije za smještaj.⁵⁶

Vicinalnim željeznicama koje su stajale pod sekvestrom upravljao je Upravni odbor vicinalnih željeznica u Zagrebu (Trg I. broj 19). Za sve štete koje su prouzročile vicinalne željeznice pod sekvestrom trebalo se obratiti na navedeni Upravni odbor koji ih je zastupao.

⁵⁷ Konkretnije, Upravnom odboru vicinalnih željeznica u Zagrebu povjerena je, rješenjem ministra pravde od 24. rujna 1920. br. 5827, uprava više sekvestriranih vicinalnih željeznica. Odbor se sastojao od pet osoba (državnih službenika), te je imao dužnost brinuti se, da poduzeće pod sekvestrom racionalno upravlja imovinom, a prihvodi da se šalju Upravi fondova. Ovim sekvestriranim vicinalnim željeznicama nisu upravljala poduzeća, već državne željeznice, a dionička društva čija su imovina bile ove vicinalne željeznice, od ujedinjenja u Kraljevstvo SHS prekinuli su svaku vezu, jer su se nalazila u inozemstvu. Ovaj Upravni odbor, prema tome, nije vodio nikakve knjige dionica, iz kojih bi mogao podnijeti izvide o veličini viškova, te platiti taksu na dionički kapital dioničkog društva u inozemstvu.⁵⁸ Pod sekvestrom i upravom ovoga odbora nalazila se i vicinalna željeznica Petrovaradin-Beočin.⁵⁹

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji, pruga vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin potpala je pod nadležnost Direkcije državnih željeznica u Beogradu.⁶⁰

Kr. kotarski kao trgovački sud u Šidu objavio je 8. lipnja 1927. upis u trgovački registar Dioničko društvo Vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin sa sjedištem u Beočinu. Ovo Društvo postojalo je na temelju pravila prihvaćenih na izvanrednoj glavnoj skupštini od 17. srpnja 1922. i 21. studenoga 1922. Predmet poslovanja i svrha dioničkog društva bila je: držanje u prometu u gornjoj koncesijskoj ispravi spomenute od Petrovaradina do Beočina vodeće parovozne vicinalne željezničke pruge, izgradnja i držanje u prometu svih onih glavnih, pobočnih i industrijskih željezničkih pruga, koje je društvo ubuduće na temelju ugovora ili koncesijske isprave posebnim odobrenjem vlade države SHS trebalo graditi, nabaviti ili uzeti u zakup, ostvarenje i držanje takvih tvorničkih i onih poduzeća koja su bila u poslovnoj vezi sa

⁵⁶ HR-HDA-573. Bankovno društvo za Hrvatsku d.d. Zagreb (1928-1949) (dalje: HR-HDA-573. BDH/Z), sv. br. 1217, dosje: Dioničarsko društvo Prve jugozapadne krajiške mjesne željeznice Zagreb, spis Ministarstva trgovine i industrije br. 7803 od 17. svibnja 1919.

⁵⁷ HR-HDA-573. BDH/Z, sv. br. 1217, dosje: Dioničarsko društvo Prve jugozapadne krajiške mjesne željeznice Zagreb.

⁵⁸ HR-HDA-136. Direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica – Zagreb (1918-1941), ur. br. 378/U.O., dopis koji je 3. travnja 1924. Upravni odbor vicinalnih željeznica u Zagrebu uputio Financijskoj direkciji u Tuzli, kut. br. 124.

⁵⁹ NN, br. 289, 19. prosinca 1922, Zagreb, NN, br. 290, 20. prosinca 1922, Zagreb

⁶⁰ *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.-1922.*, svezak I., dio I., II., III., Viktor Manakin (ur.) Glavno uredništvo Almanaha-Zagreb, Komisionalna naklada Hrvatskog štamparskog zavoda d.d., Zagreb 1922, 220-222, II.-5. Također, vidi i *Statistika Željeznica Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u eksploataciji Generalne direkcije državnih željeznica za godinu 1925. sa uporednim podacima za godinu 1924.*, Generalna direkcija državnih željeznica, Sarajevo 1928, 11; *Compass Finanzielles Jahrbuch Jugoslaviens, 1929*, LXII., Kompassverlag, Wien 1929, 666; *Statistika Jugoslovenskih željeznica za godinu 1933. sa uporednim podacima za godinu 1932.*, Generalna direkcija državnih željeznica, Subotica 1934, 3.

željezničkim poduzećima dioničkog društva. Trajanje društva određeno je do 31. ožujka 1996. Kao članovi Ravnateljstva upisani su: dr. Ferdinand Baumgarten u Budimpešti, dr. Teodor Bošnjak u Zagrebu, Živko Dimitrijević u Beogradu, Aladar Ehrenhofer u Budimpešti, Vasa Isajlović u Vukovaru, Josip Lukač de Seged u Budimpešti, dr. Leopold Mandl u Budimpešti, Jovan Maksimović u Zagrebu, Ernest Panian u Zagrebu, Milivoj Pavlović u Beogradu, Ignjat Rosenberg u Beočinu, Miloš Savčić u Beogradu.⁶¹

Prema službenom shematizmu iz 1929. godine, sjedište Dioničkog društva vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin bilo je u Beočinu, dok je Centralni biro bio u Zagrebu, Račkoga ulica 8. Članovi upravnog vijeća bili su: Miloš Savčić, dr. Ferdinand Baumgarten, dr. Teodor Bošnjak, dr. Kosta Timotijević, dr. Branko Petrović, Ernest Panian, Milivoj Pavlović, Ignjat Rosenberg, Josip Lukač i Eugen Heker. Članovi nadzornog odbora bili su: dr. Marijan Kolarović, Julije John i Aleksander Unger. Pruge društva bile su u eksploataciji Jugoslavenskih državnih željeznica. Dionički kapital društva iznosio je 3,037.800 dinara podijeljen na 11.211 prvenstvenih i 3.978 temeljnih dionica po 200 dinara. Godine 1927. dionički kapital u krunama konverziran je u dinare *al pari*.⁶²

Na teritoriju Kraljevine Jugoslavije nalazilo se poslije 1. svjetskog rata preko 3.000 km vicinalnih (lokalnih) željeznica u vlasništvu 37 dioničkih društava, većinom sa sjedištem u Austriji i Mađarskoj. Ugovorima o miru – čl. 320. i 267. Sen-Žermenskog i čl. 304. i 250. Trianonskog ugovora – bila je Jugoslavija obavezna da pravne i financijske odnose tih društava regulira po principu poštovanja privatnog vlasništva. U čl. 320. Sen-Žermenskog i u čl. 304. Trianonskog ugovora o miru predviđeno je za željeznice, presiječene novom državnom granicom, arbitražno suđenje pred Izbornim sudom Savjeta društva naroda. Isto tako je u čl. 250. Trianonskog ugovora mađarskim društvima vicinalnih željeznica dato pravo tužbe pred Mješovitim izbornim sudom predviđenim u čl. 239. istoga ugovora. Težište pitanja bilo je u tome, da li je i koliko Kraljevina Jugoslavija obavezna respektirati prava koja su privatnom kapitalu investiranom u ovim vicinalnim željeznicama garantirale prijašnje države Austro-Ugarske Monarhije (Austrija, odnosno Mađarska). Sva društva vicinalnih željeznica, čije su se pruge nalazile na jugoslavenskom teritoriju, tražila su najprije od Kraljevine Jugoslavije da im ona prizna sve privilegije na temelju koncesija i sporazuma zaključenih sa bivšom Austro-Ugarskom Monarhijom, a naročito su inzistirala da im se osiguraju prava financijske prirode na osnovi zlatnog pariteta. Kraljevina Jugoslavija, međutim, stajala je na gledištu, da ona nije direktni pravni sljednik bivše Austro-Ugarske, te da stoga nije obavezna priznati izdane koncesije i zaključene eksploatacijske ugovore, već ih može, po pravu suvereniteta, podvrgnuti reviziji. S druge strane, ona je izjavila svoju spremnost da u smislu ugovora o miru respektira prava privatnog vlasništva, ali samo u onom obimu koji bi odgovarao stvarnim prilikama, koje su se od vremena izdanih koncesija, a naročito uslijed rata, iz temelja izmijenile. Zbog toga je Kraljevina Jugoslavija odbijala da se kod pregovora oko reguliranja pravnih i financijskih odnosa tih društava uzima kao osnovica zlatna vrijednost investiranog kapitala. Kako su mnoga od tih društava na temelju naprijed navedenih odredaba mirovnih ugovora tužila Kraljevinu Jugoslaviju pred Izbornim sudom Savjeta društva naroda i pred Mješovitim Mađarsko-jugoslavenskim izbornim sudom u Hagu, koji su u nekim slučajevima i donijeli presude izrazito nepovoljno po državu, jugoslavenska vlada nastojala je da s njima postigne mirnim putem što povoljniji aranžman. Poslije dugogodišnjih pregovora Kraljevina

⁶¹ NN, br. 165, 21. srpnja 1927, Zagreb

⁶² *Compass Finanzielles Jahrbuch Jugoslaviens*, 1929., LXII., Kompassverlag, Wien 1929, 679.

Jugoslavija je 7. veljače 1931. zaključila sporazum o otkupu s najvećom grupom od 24 mađarska društva vicinalnih željeznica⁶³, udruženih u koncern „Pruga d.d.” sa sjedištem u Zagrebu, čija je cjelokupna dužina pruga iznosila oko 1.780 km.⁶⁴ Između željezničkih pruga bivših mađarskih društava vicinalnih željeznica otkupljenih sporazumom od 7. veljače 1931. bila je i Vicinalna željeznica Petrovaradin-Beočin. Među ovim vicinalnim željeznicama bilo je 15 takvih koje su se nalazile u cijelosti na teritoriju Kraljevine Jugoslavije, dok su ostale bile presječene državnom granicom, te je otkupljen samo onaj dio pruga, koji se nalazio na jugoslavenskom teritoriju. Ove su pruge (odnosno dijelovi pruga) otkupljene kao objekt, posebnim kupoprodajnim ugovorima. Kod pruga, koje su u cijelosti ležale na jugoslavenskom teritoriju, nisu otkupljene pruge kao objekt, već su od dotične financijske grupe otkupljene prvenstvene (prioritetne) dionice, a zatim su dotična društva koja su prenijela svoja sjedišta u Zagreb i Beograd, likvidirana po postojećim jugoslavenskim zakonima. Kod društva Vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin do daljnega nije bila izvršena likvidacija društva kod Sreskog suda u Šidu, niti je bio izvršen prijenos vlasništva. Konkretnije rečeno, za društvo vicinalnih željeznica Petrovaradin-Beočin d.d. Sreski sud u Šidu donio je odluku pod R 5224/33. da se otvara likvidacija ovog društva. Ova je odluka objavljena u „*Narodnim novinama*” u Zagrebu u mjesecu studenome 1933. Uslijed promjena u sastavu likvidacijskog odbora do izbijanja 2. svjetskog rata, po ovom pitanju nije dalje ništa poduzimano.⁶⁵

Društveni kapital svih tih vicinalnih željeznica sastojao se od temeljnih (osnovnih) i prvenstvenih (prioritetnih) dionica. Prvenstvene dionice predstavljale su oko 65% investiranog kapitala, a temeljne dionice oko 35%. Sporazum je zaključen na sljedećem temelju: Kraljevina Jugoslavija obvezala se da plati društvima otkupnu cijenu za prvenstveni kapital koji na dan 1. siječnja 1919. nije još bio amortiziran. Otkupna cijena utvrđena je na ovaj način: Jugoslavija otkupljuje s 1. siječnja 1931. (valuta 1. siječnja 1931) sve neamortizirane prvenstvene dionice po cijeni od 200 dinara za 100 austro-ugarskih kruna (oko 18 švicarskih centa za 1 austro-ugarsku krunu). Pored toga, Kraljevina Jugoslavija plaća na ime kamata i odštete za upotrebu pruga za vrijeme od 1. siječnja 1919. do 31. prosinca 1930. *forfeterno* određenu naknadu, i

⁶³ Riječ je o sljedeća 24 društva vicinalnih željeznica: Bačko-bodroške županijske ujedinjene vicinalne željeznice, Čantavirska vicinalna željeznica, Vicinalna željeznica Vinkovci-Brčko, Vicinalna željeznica Vršac-Kovin, Vicinalna željeznica Subotica-Bogojevo-Palanka, Podravsko-posavske sjedinjene vicinalne željeznice, Vicinalna željeznica Sombor-Stari Bečej, Vicinalne željeznice Južnog Podunavlja, Vicinalna željeznica Petrovaradin-Beočin, Prekodunavska (Zapadnougarska) vicinalna željeznica, Vicinalna željeznica Zabok-Stubica, Podravska vicinalna željeznica, Vicinalna željeznica Segedin-Velika Kikinda-Veliki Bečkerek, Vicinalna željeznica Baja-Bezdan-Sombor-Apatin-Sonta, Vicinalna željeznica Velika Kikinda-Arad, Mađarska jugoistočna vicinalna željeznica, Vicinalna željeznica Žebelj-Čakovo-Boka, Vicinalna željeznica Halaš-Bačalmaš-Ridica, Vicinalna željeznica Pécs-Donji Miholjac, Lonjsko-poljska vicinalna željeznica, Slavonska vicinalna željeznica, Vicinalna željeznica Križevci-Bjelovar-Virovitica-Barč, Dunavsko-savska vicinalna željeznica i Vicinalna željeznica Ruma-Klenak. Ugovori su zaključeni u 1931. godini sa 6 financijskih grupa na temelju sporazuma ozakonjenog čl. 56. Financijskog zakona za 1931./1932. godinu. Vidi Spis Ministarstva saobraćaja u Beogradu Kab. br. 915/1941. upućen rujnu 1941. Odiu za željeznički promet Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu u predmetu vicinalnih željeznica na području Hrvatske, ZPID SR. Navedeni Financijski zakon objavljen je u SN KJ, br. 72, 31. ožujka 1931, Beograd.

⁶⁴ Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31.372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu. Vidi ZPID SR.

⁶⁵ Pregled A (I.) željezničkih pruga bivših mađarskih društava vicinalnih željeznica otkupljenih sporazumom od 7. veljače 1931. Ovaj pregled čini prilog spisu Ministarstva saobraćaja br. 31.372 od 22. ožujka 1946. Također, vidi i spis Ministarstva saobraćaja u Beogradu Kab. br. 915/1941. upućen u rujnu 1941. Odiu za željeznički promet Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu u predmetu vicinalnih željeznica na području Hrvatske. Vidi ZPID SR.

to 90 dinara za svakih 100 austro-ugarskih kruna, odnosno, za svakih 200 dinara na gore navedeni način utvrđenog prvenstvenog kapitala (što je odgovaralo godišnjoj kamati od 3,15% za navedeno vremensko razdoblje). Kod onih društava čije su pruge u cijelosti bile na teritoriju Kraljevine Jugoslavije zaključeni su ugovori o otkupu prvenstvenih dionica sa 6 inozemnih financijskih grupa (banaka) kao mandatarima dotičnih društava i njihovih povjerilaca. Ova društva, koja su prenijela svoja sjedišta u Jugoslaviju, prešla su na temelju toga pod upravu države kao vlasnika većine društvenog kapitala, te su nove društvene uprave sastavljene od državnih predstavnika i predstavnika samoupravnih tijela, u čijim su se rukama nalazile temeljne dionice, predale svoje pruge u državno vlasništvo i zatim provele likvidaciju društava shodno važećim zakonskim propisima. Društva čije su pruge presiječene granicom zaključila su pojedinačno s državom ugovore o otkupu onog dijela pruge, koji je ležao na jugoslavenskom teritoriju, ali na istoj bazi, tj. otkupna cijena određena je razmjernim dijelom prioritnog kapitala, koji je otpadao prema kilometru dužine na Kraljevinu Jugoslaviju. Temeljne dionice pri zaključenju ovog aranžmana nisu uzete u obzir pošto su iz navedenih razloga i u sudskoj praksi međunarodnih sudova smatrane kao izdane *à fonds perdu*⁶⁶. Ukupna otkupna cijena koju se Kraljevina Jugoslavija obavezala platiti za sve ovim aranžmanom otkupljene željezničke pruge iznosila je 245,399.758 dinara. Ovu sumu Jugoslavija je imala platiti u državnim blagajničkim bonovima na donosioca u švicarskim francima, i to u 16 jednakih obroka s uračunatom kamatom od 6%, plativih svakog 1. siječnja i 1. srpnja počevši od 1. srpnja 1931. do zaključno 1. siječnja 1939. Svi su ovi bonovi, u ukupnoj vrijednosti od 28,527.172,64 švicarskih franaka u mjesecu lipnju 1931. izdani opunomoćenicima šest inozemnih financijskih grupa (banaka). Ukupna naknada na ime kamata do 1. siječnja 1931. iznosila je na dan 1. siječnja 1931. (po odbitku ranije isplaćenih akontacija) 64,163.843,69 dinara, koja je suma prema sporazumu u ožujku 1931. isplaćena u gotovu.⁶⁷ Ovdje treba dodati i 6% kamata (962.457,65 dinara) za period od 90 dana (1. siječnja do 31. ožujka 1931.) što je iznosilo ukupno 65,126.301,34 dinara. Navedenih 6 banaka (financijskih grupa) bile su sljedeće: 1. Peštanskoj mađarskoj komercijalnoj banci u Budimpešti (opunomoćeni primalac Ladislav Halaszy) isplaćeno je 18,928.175,15 dinara za 9 vicinalnih željeznica, 2. Dresdener Bank, Eisenbahn-Bank, Eisenbahn-Renten-Bank (opunomoćeni primalac Karl Haich) isplaćeno je 13,539.759,39 dinara za 4 vicinalne željeznice, 3. „Ala” A. G. für Verkehrsunternehmungen Schaffhausen (opunomoćeni primalac dr. Eugen Rapoch) isplaćeno je 18,377.761,40 dinara za 4 vicinalne željeznice, 4. Banci Ungaro-Italiana S.A. (opunomoćeni primalac dr. Gavro Cukor) isplaćeno je 8,031.765,25 dinara za 5 vicinalnih željeznica, 5. M. L. Herzog i Komp. (opunomoćeni primalac August Balony) isplaćeno je 4,248.465,20 dinara za 1 vicinalnu željeznicu, 6. Cementia Holding A.G. (opunomoćeni primalac Aleksandar Ungar) isplaćeno je 2,000.374,95 dinara za vicinalnu željeznicu Petrovaradin-Beočin (1,970.812,76 dinara + 6% kamata od 29.562,19 dinara).⁶⁸

Otkupna cijena od već spomenutih 28,527.172,64 švicarskih franaka i 65,126.301,34 dinara likvidirana je na taj način, što je suma od 65,126.301,34 dinara na ime interesa od 1. siječnja do 31. ožujka 1931. odmah isplaćena, dok su za iznos od 28,527.172,64 švicarskih

⁶⁶ *À fonds perdu* – izgubljena sredstva.

⁶⁷ Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31.372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu. Vidi ZPID SR.

⁶⁸ Prilog izvještaju Generalne direkcije JDŽ od 1. travnja 1931. o isplati u gotovu novcu šest financijskih grupa u vezi s otkupom vicinalnih željeznica. Vidi ZPID SR.

franaka navedenim bankama izdani blagajnički bonovi u 16 polugodišnjih rata po 1,728.948,29 švicarskih franaka s rokovima plaćanja počevši od 1. srpnja 1931. do zaključno 1. siječnja 1939. Isplata ovih bonova obustavljena je u vezi s Lozanskim moratorijem za mađarske reparacije rješenjem Ministarstva financija Pov. br. 117/I od 26. srpnja 1933. i uslijed toga je ostao veći dio ovih bonova neisplaćen. Državni blagajnički bonovi izdani spomenutim financijskim grupama isкупljeni su samo malim dijelom do 30. lipnja 1933., kad je, kao što je već rečeno, odlukom jugoslavenske vlade isplata obustavljena. Isplaćeno je do tada svega 5,641.950,93 švicarskih franaka. Kasnijim rješenjem Ministarstva financija Pov. br. 143/VI od 29. rujna 1939. izvršen je otkup jednog dijela ovih bonova, koji su se nalazili u rukama Banke Commerciale Italiana u iznosu od 3,894.790,70 švicarskih franaka, i to na taj način što su za ovaj iznos švicarskih franaka izdani spomenutoj banci dinarski bonovi po tečaju od 10 dinara za 1 švicarski franak. Od ovih dinarskih bonova isplaćeno je do 1. travnja 1941. godine 22,000.000 dinara odnosno 2,200.000 švicarskih franaka. Naprijed navedenom iznosu od 65,126.301,34 dinara koji je isplaćen u 1931. godini u gotovom, treba dodati još 2,000.000 dinara, koji je Ministarstvo financija isplatilo na ime interesa talijanskim porterima bonova u 1939. godini. Na taj način je od cjelokupne sume izdanih blagajničkih bonova za otkup ovih vicinalnih željeznica od 28,527.172,64 švicarskih franaka ostalo neisplaćeno 20,685.221,71 švicarskih franaka, i to iznos od 18,990.431,01 švicarskih franaka u bonovima glasećih na švicarske franke i iznos od 16,947.907 dinara u dinarskim bonovima izdanih Banci Commerciale Italiana. Do obustave isplate navedenih državnih bonova došlo je iz sljedećih razloga: Vlada Kraljevine Jugoslavije polazila je pri zaključenju sporazuma od 7. veljače 1931. od pretpostavke, da će oni iznosi koji su trebali biti isplaćeni spomenutim mađarskim društvima na temelju ovog aranžmana, biti refundirani Jugoslaviji na račun mađarskog reparacijskog duga. Na temelju Haškog i Pariškog sporazuma o mađarskim reparacijama Accord IV od 28. travnja 1930. osnovani su Fond A i B iz kojih se trebala isplatiti državama Male Antante (Čehoslovačka, Rumunjska i Jugoslavija) naknada za od njih isplaćene odštete mađarskim pripadnicima (tzv. mađarskim optantima za oduzeta im zemljišta agrarnom reformom i drugim mađarskim povjeriocima) na temelju presuda Mješovitog izbornog suda u Hagu, donijetih po mnogobrojnim sporovima na temelju čl. 63., 191. i 250. Trianonskog ugovora o miru. Da bi se likvidirali ti sporovi između država Male Antante i Mađarske obvezale su se pored ovih država i Engleska, Francuska i Italija, da izvrše izvjesne uplate u ove fondove. Kako je 11 od navedenih mađarskih društava vicinalnih željeznica tužilo Kraljevinu Jugoslaviju pred Mješovitim izbornim sudom u Hagu na temelju čl. 250. Trianonskog ugovora o miru, a 5 daljnjih društava tražilo arbitražu pred Sudom Savjeta Društva naroda na temelju čl. 304. istoga ugovora, to je jugoslavenska vlada priložila Upravnom komitetu Fonda B u Baselu sa ovim društvima zaključene ugovore tražeći da se Jugoslaviji nadoknade iz Fonda B sve na temelju ovih ugovora isplaćene sume. U sljedećem postupku pred Komitetom Fonda B priznato je Jugoslaviji pravo na naknadu za 19 ovih aranžmana, te je od ovog Fonda jugoslavenskoj vladi 25. veljače 1932. izdan Certifikat o dugovanju (Certificat de dette) glaseći na sumu od 25,399.637,59 zl. kruna (oko 293,000.000 zl. dinara), sa 3% kamate od 1. siječnja 1931. do 31. prosinca 1966. Kasnije je taj Certifikat trebao biti zamijenjen redovnim bonovima Fonda B. Kada je u lipnju 1932. u Lozani (Lausanne) zaključen moratorij za njemačke i istočne reparacije, jugoslavenska vlada dala je svoj pristanak s rezervom, da za vrijeme moratornog stanja obustavlja sa svoje strane plaćanje svih svojih obaveza iz Ugovora o miru prema Mađarskoj i njenim pripadnicima. Na dan 27. lipnja 1933. izvijestio je Upravni komitet Fonda B jugoslavensku vladu da se Rezolucija III. o Lozanskom moratoriju odnosi i na obaveze plaćanja već spomenutih velesila i zainteresiranih država

u Fond B i da zbog toga što nije imao drugih sredstava, Fond B obustavlja izvršenje svojih obaveza iz navedenog Certifikata o dugovanju prema jugoslavenskoj državi. U vezi s time, od 1. srpnja 1933. obustavila je jugoslavenska vlada isplatu bonova izdanih na temelju aranžmana sa spomenutim mađarskim društvima vicinalnih željeznica, te je izdala o tome službeni deklaraciju objavljenu u *Službenim novinama* br. 172 od 1. kolovoza 1933., ozakonjenu čl. 109./III. *Financijskog zakona* za 1936./1937.⁶⁹ Osim navedenih 24 mađarskih vicinalnih željeznica, Kraljevina Jugoslavija otkupila je pojedinačnim sporazumima na istoj bazi još i niz drugih vicinalnih željeznica na svome teritoriju.⁷⁰

D.d. vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin održalo je 13. svibnja 1932. u 11 sati prije podne u kancelarijskim prostorijama Tvornice cementa u Beočinu izvanrednu skupštinu dioničara. Jedna od točaka dnevnog reda bio je i prijedlog Upravnog odbora o likvidaciji društva. Dioničari koji su htjeli prisustvovati na skupštini, bili su dužni bar tri dana prije skupštine položiti svoje dionice kod Ministarstva saobraćaja u Beogradu, Nemanjina ulica br. 6, soba br. 398/I. kat.⁷¹

Sreski sud kao trgovački sud u Šidu objavio je 27. listopada 1933. u trgovačkom registru za društvene tvrtke da se Dioničko društvo vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin dana 13. svibnja 1932. razvrglo i da se nalazi u likvidaciji. Kao likvidatori upisani su dotadašnji članovi ravnateljstva: Nikola Gjurić, dr. Fran Bončina, Dušan Popović, dr. Dušan Mišić, Mirko Lontijević i dr. Milutin Bošković.⁷²

Na temelju navedenog, ravnateljstvo D.D. vicinalnih željeznica Petrovaradin-Beočin u likvidaciji kao likvidator u smislu čl. 202. *Trgovačkog zakona* pozvalo je 4. prosinca 1933. vjerovnike Društva da svoje tražbine za šest mjeseci računajući od trećeg uvrštenja oglasa u „*Narodnim novinama*” prijave likvidatorima na adresu: Ministarstvo saobraćaja, odbor za vicinalne željeznice u Beogradu.⁷³

Kod društva Vicinalne željeznice Petrovaradin-Beočin do daljnjega nije bila izvršena likvidacija društva kod Sreskog suda u Šidu, niti je bio izvršen prijenos vlasništva. Kao što je već rečeno, za društvo vicinalnih željeznica Petrovaradin-Beočin d.d. Sreski sud u Šidu donio je odluku pod R 5224/33. da se otvara likvidacija ovog društva. Ova je odluka objavljena u „*Narodnim novinama*” u Zagrebu u mjesecu studenome 1933. Uslijed promjena u sastavu likvidacijskog odbora do izbijanja 2. svjetskog rata, po ovom pitanju nije dalje ništa poduzimano.⁷⁴

⁶⁹ Prema navedenoj deklaraciji, Vlada Kraljevine Jugoslavije za vrijeme Lozanskog moratorija nije isplaćivala blagajničke bonove Ministarstva financija Kraljevine Jugoslavije po naredbi na donosioca, a koji su izdani mađarskim društvima vicinalnih željeznica (sveukupno 22,885.221,71 švicarskih franaka). Vidi *SN KJ*, br. 172, 1. kolovoza 1933., Beograd.

⁷⁰ Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31.372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu. Također, vidi i spis Ministarstva saobraćaja u Beogradu Kab. br. 915/1941. upućen rujnu 1941. Odiu za željeznički promet Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu u predmetu vicinalnih željeznica na području Hrvatske. Vidi ZPID SR.

⁷¹ *NN*, br. 101, 30. travnja 1932, Zagreb

⁷² *NN*, br. 274, 29. studenoga 1933, Zagreb

⁷³ *NN*, br. 277, 4. prosinca 1933, Zagreb

⁷⁴ Pregled A (I.) željezničkih pruga bivših mađarskih društava vicinalnih željeznica otkupljenih sporazumom od 7. veljače 1931. Ovaj pregled čini prilog spisu Ministarstva saobraćaja br. 31.372 od 22. ožujka 1946. Također, vidi i spis Ministarstva saobraćaja u Beogradu Kab. br. 915/1941. upućen u rujnu 1941. Odiu za željeznički promet Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu u predmetu vicinalnih željeznica na području Hrvatske, ZPID SR.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941-1945) pruga Petrovaradin-Beočin vodila se kao sporedna pruga, te je spadala pod upravu i nadzor Ravnateljstva Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu. Također, kao vanjska izvršna službena jedinica Hrvatskih državnih željeznica postojala je ložionička ispostava u Beočinu.⁷⁵

U novostvorenoj socijalističkoj Jugoslaviji, na temelju čl. 14. st. 2. *Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije*⁷⁶ od 31. siječnja 1946., sredstva željezničkog prometa proglašena su općenarodnom imovinom, tj. imovinom u rukama države. Prema tome, sve željeznice javnog prometa u zemlji samim Ustavom nacionalizirane su i prešle u svojinu države, pod upravom saveznog Ministarstva saobraćaja u Beogradu (čl. 44. toč. 8). To se odnosilo i na Vicinalnu željeznicu Petrovaradin-Beočin. Ministarstvo saobraćaja FNRJ smatralo je da je Vicinalna željeznica Petrovaradin-Beočin otkupljena od strane Kraljevine Jugoslavije, pa je prema tome stvarno već bila nacionalizirana. S toga gledišta trebalo je samo predvidjeti da se za navedenu prugu formalno još provede postupak oko prijenosa vlasništva u korist države u željezničkim zemljišnim knjigama.⁷⁷

Siniša Lajnert

PETROVARADIN-BEOČIN VICINAL RAILWAY STOCK COMPANY

Summary: The paper presents the structure, business activity and liquidation of the Petrovaradin-Beočin Vicinal Railway Stock Company. The company's railway line was part of the so-called vicinal railways i.e. railways of local interest, whose main aim was to suit the traffic-economical needs of the area through which they passed. This railway line was important due to cement exploitation. As the paper outlines, it conducted business with considerable financial profit. The expansion of the railway network on the territory of the Kingdom of Croatia and Slavonia began in 1880 by passing of the Act on Railways of Local Interest, which enabled the private capital to build and exploit the railway network. The Hungarian government gave concessions to private owners to build and exploit vicinal railways. According to given concessions the concessionaire was obliged to found a stock company that was authorised for the purposes of building a railway to acquire the necessary capital by issuing shares or bonds at a value established by the concession. The headquarters of the stock company was in Budapest and in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes it relocated to Beočin. The Petrovaradin-Beočin railway line was open for traffic in 1908 and was exploited i.e. administrated by the state. In the Austro-Hungarian Monarchy the company's railway lines were under the jurisdiction of the Business Administration of the Royal Hungarian Railways in Subotica and in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia they came under the jurisdiction of the Regional Board of the Yugoslav State Railways in Belgrade. After many years of negotiations, on 7 February 1931 the Kingdom of Yugoslavia concluded a treaty with the largest group of 24 Hungarian societies of vicinal railways and it bought

⁷⁵ *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske, 10.4.1941.-10.4.1942.*, Državni izvještajni i promičbeni ured, Zagreb 1942, 115-117. Također, vidi i Siniša Lajnert, „Ustroj Hrvatskih državnih željeznica (1941.-1945.)”, *Arhivski vjesnik*, vol. 46, br. 1, 2003, 113.

⁷⁶ *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, 1. veljače 1946, Beograd

⁷⁷ *Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije* br. 31.372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu, ZPID SR.

off their railway lines. This also included the railway lines of the Petrovaradin-Beočin Vicinal Railway Stock Company. Hence, the reason for their existence ceased to exist. The company concluded the liquidation on its special session of the stockholder's assembly on 13 May 1932.

Keywords: Petrovaradin-Beočin Vicinal Railway Stock Company in Budapest/Beočinu, stockholders, liquidation, vicinal railways

UDC 314.04(497.11 Beograd) "19"

Мр Мирјана Богосављевић¹

Архив Србије (Београд)

Република Србија

СТО ГОДИНА ОД ОСЛОБОЂЕЊА БЕОГРАДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ: ОСВРТ НА ДЕМОГРАФСКУ СТРУКТУРУ И ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА ГРАДА БЕОГРАДА ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (ПРЕМА ПОПИСИМА ИЗ 1921, 1931. И 1948. ГОДИНЕ)

Сажетак: У години када се обележава сто година од ослобођења Београда, једно од увек занимљивих и актуелних питања је како се град Београд мењао и развијао у годинама које су за нама, како у политичком, друштвено-културном, тако и у демографском смислу. Потпуну слику демографске структуре града Београда након Првог светског рата тешко је направити јер су подаци за тај период врло оскудни и непотпуни. Ограничена доступним подацима демографска анализа у овом раду пре свега ће обухватити податке о броју, кретању и променама становништва Београда насталих упоредном анализом статистичких података пописа из 1921, 1931. и 1948. године за град Београд. Осврнућу се и на податке за територију Краљевине Југославије, нарочито код поређења података два пописа из 1921. и 1931. године. Да ли су рат и ратна економија утицали на демографске промене које су захватиле град Београд? Коришћење конкретних статистичких података омогућило нам је да пратимо демографске промене становништва Београда у том периоду и дамо одговор на ово питање.

Кључне речи: Управа Града Београда, Краљевина Југославија, становништво, демографске промене, попис, структура

Методолошке разлике међу пописима

Да би могле да се праве било какве упоредне анализе података два или више пописа, важно је нагласити да су пописи обављени под различитим друштвеним околностима, а самим тим и циљ ових пописа није био исти. Попис из 1921. године је први послератни попис, те су разлике између пописа из 1921. и пописа из 1931. године сасвим јасне и по својој природи су вишеструке.

Поред методологије у прикупљању података, разлике су постојале и у територијалним и административним променама које су утицале на слику коначних података. Попис од 31. јануара 1921. године обављен је на територији тадашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца која је створена државним актом уједињења од 1. децембра 1918. године, а границе су јој утврђене тек у наредним годинама 1919. и 1920. године на основу уговора о

¹ Mirjana Bogosavljević, Archives of Serbia, Belgrade, Serbia

миру. Детаљно територијално разграничење почиње после обављеног пописа у пролеће 1921. године и трајало је до краја наредне године, а државне границе су тачно утврђене тек у 1923. години.

Попис од јануара 1921. године извршен је у време када Краљевина Југославија у административном погледу није била још једнообразно организована. Поједине покрајине, а то су биле Србија (Северна и Јужна), Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација, Хрватска и Словенија, Банат, Бачка и Барања обрађиване су по том попису онако како су ушле 1918. године у састав Краљевине Југославије, тј. према њиховој посебној административној подели коју су имале пре уједињења. Међутим, попис од марта 1931. године показује потпуно промењену слику административних јединица у држави. Старе покрајине су нестале, а уместо њих образовано је 9 бановина и Управа Града Београда са Земунском и Панчевом, чије се границе осим Дравске бановине не поклапају са старим покрајинским границама. Због тога је поређење статистичких резултата из 1921. године са подацима пописа из 1931. године, осим ако се не односе на целокупне државе, готово немогуће.

Општи подаци пописа 1921. и 1931. године за Краљевину Југославију и Београд

На територији Управе Града Београда 1921. године живело је 152.839 становника, од тога 71.000 жена и 81.688 мушкараца, а 1931. године од укупно 288.938 становника, било је 154.839 мушкараца и 134.099 жена.

Табела 1. Присутно становништво у Управи Града Београда према попису из 1931. године

Место	Присутно становништво		
	Мушко	Женско	Укупно
Управа Града Београда	154.839	134.099	288.938
Београд град	129.282	109.493	238.775
Панчево град	10.920	11.169	22.089
Земун град	14.637	13.437	28.074

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва 1931. године

Анализа становништа по полу указује на један интересантан податак ако се пореде подаци за Краљевину Југославију и Београд. Полна структура показује да је у Краљевини Југославији женско становништво било бројније, док је у Београду крајем 1921. године живело више мушкараца, 81.688 у односу на 71.000 жена. као и 1931. године када је тај број био 154.839 мушкараца према 134.099 жена. Као досељенички центар у Београду је преовлађавало мушко становништво. Ова појава је свакако резултат миграција из села у град и процеса индустријализације.

Такође у десетогодишњем периоду 1921–1931. године становништво Београда се готово удвостручило, табела бр. 2. У свим каснијим периодима, ма колико да се град брзо развијао, овакав темпо раста становништва није забележен. У односу на остале

европске градове Београд је имао ниску стопу наталитета, што указује на чињеницу да је пораст броја становника остварен углавном механичким путем тј. досељавањем.

Табела 2. Преглед кретања становништва Београда 1921. и 1931. године

Година	Број становника крајем године у хиљадама	Живорођени	Умрли	Природни прираштај	Бракoви	Механички прираштај	На 1000 становника			
							Живорођени	Умрли	Природни прираштај	Скoпљени
1921	135	2754	2220	534	2008		20,4	16,4	4,0	14,1
1922	145	3780	2516	1264	2434	9278	25,9	17,3	8,6	16,7
1923	158	3870	2664	1206	2355	11394	24,4	17,5	6,9	14,9
1924	170	3960	2738	1222	2291	10478	23,3	16,1	7,2	13,4
1925	182	4140	2540	1600	2443	10900	22,7	14,0	8,7	13,4
1926	197	4527	2812	1715	2686	12885	22,5	14,2	8,3	13,6
1927	211	4737	2960	1777	2430	12923	22,9	14,0	8,9	11,5
1928	226	5036	3256	1780	2529	12720	22,3	14,4	7,9	11,2
1929	244	4809	3330	1479	2533	17121	19,7	13,2	6,5	10,4
1930	256	5209	2986	2223	2658	5877	20,6	11,8	8,8	10,5
1931	266	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Извор: Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918–1941. година*

Док је у првој деценији после Првог светског рата становништво Београда увећано за 136.250 становника, дотле је у наредном периоду тај раст био знатно мањи. Развојни пут Београда од тридесетих година до почетка Другог светског рата ће бити знатно спорији, како у смислу пораста становништва, тако и у правцу привредног и индустријског просперитета.

Насељеност, тј. густина становништва, пре свега зависи од географског положаја (климе, плодности тла), али и од социјалних и економских прилика. Економске прилике су се значајно мењале, тако да су из године у годину биле од све веће важности за насељеност уопште. На основу густине становништва може се извести закључак о привредном развоју појединих области, осим у случајевима где природа земљишта и географски услови искључују могућност насељавања, као што је то случај у недоступним крајевима.

Густина насељености у Београду је врло висока, 1921. године је износила 403,9 становника на км² а 1931. чак 764,4 становника на км² што се може објаснити чињеницом да је Београд као урбана градска средина све више привлачио становништво које се насељавало и трајно задржавало у Београду.

Старосно-полна структура становништва Београда

Следећа табела приказује број присутног становништва Београда по полу и старости према подацима добијеним из пописа 1921, 1931. и 1948. године, као и израчунате прираштаје. Важно је напоменути да су подаци за 1921. годину синтетички настали сабирањем података за град Београд, Панчево и Земун. Тако смо добили податак да је

град Београд 1921. године имао укупно 149.674 становника што је за 3.165 становника мање него што је укупан број становника у 1921. години за Управу Града Београда и износи 152.839 становника.

Табела 3. Број присутног становништва Београда по полу и старости према подацима добијеним из пописа 1921, 1931. и 1948. године

Старост		1921	1931	1948	Број	%	Број	%
0-10	м	10080	24660	26141	14580	144,6%	1481	6,0%
	ж	10017	23988	24973	17277	172,5%	985	4,1%
	укупно	20097	48648	51114	35213	175,2%	2466	5,1%
11-19	м	15548	22130	28221	10518	67,6%	6091	27,5%
	ж	12867	17104	26072	7935	61,7%	8968	52,4%
	укупно	28415	39234	54293	18452	64,9%	15059	38,4%
20-29	м	22782	46249	40244	27274	119,7%	-6005	-13,0%
	ж	15535	31959	43285	20038	129,0%	11326	35,4%
	укупно	38317	78208	83529	47312	123,5%	5321	6,8%
30-39	м	13047	27945	32894	17526	134,3%	4949	17,7%
	ж	11588	25448	32519	16675	143,9%	7071	27,8%
	укупно	24635	53393	65413	34201	138,8%	12020	22,5%
40-49	м	8554	17388	27120	10799	126,2%	9732	56,0%
	ж	7963	16521	27964	10561	132,6%	11443	69,3%
	укупно	16517	33909	55084	21360	129,3%	21175	62,4%
50-59	м	5565	9750	15227	5742	103,2%	5477	56,2%
	ж	5813	9849	17918	5773	99,3%	8069	81,9%
	укупно	11378	19599	33145	11515	101,2%	13546	69,1%
60-69	м	3178	4644	7604	2498	78,6%	2960	63,7%
	ж	3825	5890	10211	3322	86,8%	4321	73,4%
	укупно	7003	10534	17815	5820	83,1%	7281	69,1%
70-79	м	1031	1700	2244	1064	103,2%	544	32,0%
	ж	1526	2564	3884	1606	105,2%	1320	51,5%
	укупно	2557	4264	6128	2670	104,4%	1864	43,7%
80+	м	268	342	343	176	65,7%	1	0,3%
	ж	359	751	862	542	151,0%	111	14,8%
	укупно	627	1093	1205	718	114,5%	112	10,2%
Свега	м	80145	154839	180093	74694	93,2%	25254	14,0%
Свега	ж	69529	134099	187713	64570	92,9%	53614	28,6%
	укупно	149674	288938	367806	139264	93,0%	78868	21,4%

Извор: Дефинитивни резултати пописа 1931. и Коначни резултати пописа становништва 1948. године

Анализа старосно-полне структуре становништва Београда за 1921, 1931. и 1948. годину показала је следеће:

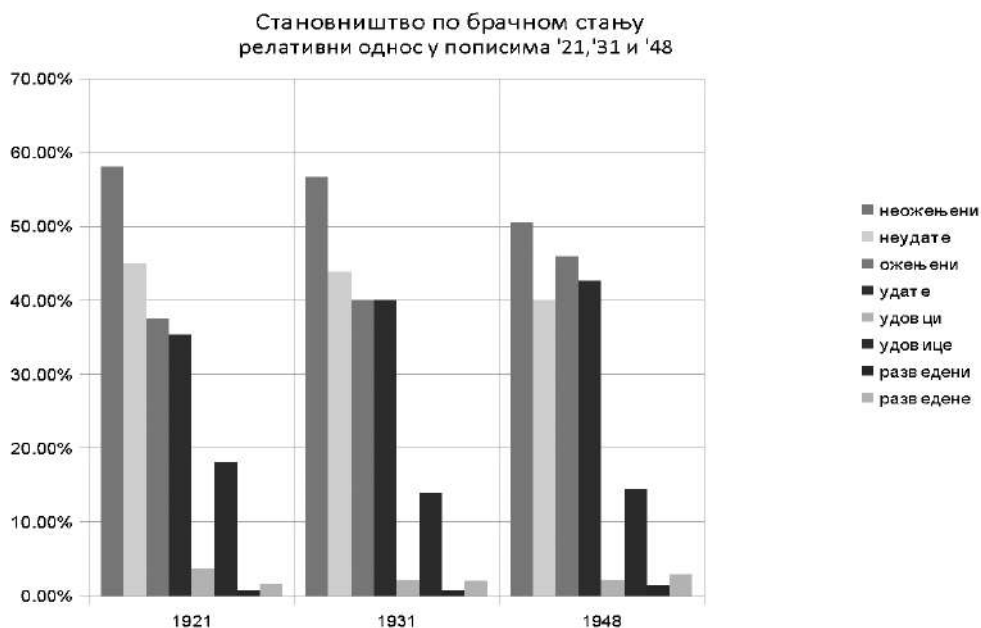
1. Укупан број становника Београда у десетогодишњем раздобљу 1921–1931. године се удвостручио од 149.674 становника 1921. године на 288.938 становника 1931. године, док је у раздобљу 1931–1948. тај раст знатно спорији, тј. 288.938 становника 1931. године у односу на 367.806 становника 1948. године. За период од 1921. до 1931. године карактеристичан је како демографски тако и социоекономски раст и развој. Београд је забележио двоструко више становника у интервалу од десет година, што неће забележити ни у једном каснијем периоду. Индустријализација и привредни развој града објашњавају чињеницу да се становништво у овом периоду увећавало, пре свега механичким путем, тј. досељавањем. У наредном периоду до Другог светског рата, становништво Београда бележи спорији раст и слабији привредни напредак.
2. Код анализе старосно-полне структуре, попис из 1921. године показује да управо оне групе становништва које су ушле у рат са 18+ година су бројчано знатно мање, што је резултат страдања у рату. Исто тако, уочава се приметно мањи број старијих старосних група, што је иначе и карактеристично за овај период у коме је просечан људски век мали, чак и у великим градовима где су услови живота били знатно бољи. Такође, подаци оба пописа 1921. и 1931. године показују да у старосним групама до 50 година има више мушкараца него жена, док у старијим старосним групама 50+ година, тај однос се мења у корист жена. Изузетак се јавља у 1948. години где у старосној групи 20–29 година има више жена него мушкараца, што можемо објаснити чињеницом да је мушко становништво у овој старосној групи претрпело највеће губитке у рату. Тиме се може објаснити и податак да се у овој старосној групи јавља негативни прираштај од -14,92%.
3. У старосној групи 0–10 година у периоду 1921–1931. године дошло је до огромног раста становништва, са прираштајем од 262,10%. Овако велики раст становништва је последица механичког кретања становништва и досељавања у Београд. Иако је посматрани период од 1931. до 1948. године значајно дужи током њега, у овој старосној групи је прираштај значајно мањи и укупно износи 5%. Овако низак прираштај у 1948. години последица је ратних околности: одсуства мушког становништва услед рата, период спорог привредног развоја и ограничавање кретања становништва.

Брачна структура становништва

Табела 4. Становништво Београда по брачном стању према пописима из 1921, 1931. и 1948. године

	1921				1931				1948			
	мушки		женски		мушки		женски		мушки		женски	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
неожењени-неудате	47397	58,0%	31957	45,0%	87827	56,7%	58846	43,9%	91010	50,5%	75151	40,0%
ожењени-удате	30645	37,5%	25071	35,3%	61977	40,0%	53705	40,0%	82702	45,9%	80039	42,6%
удовци-удовице	2986	3,7%	12884	18,1%	3301	2,1%	18665	13,9%	3786	2,1%	27009	14,4%
разведени-разведене	640	0,8%	1080	1,5%	1216	0,8%	2688	2,0%	2541	1,4%	5490	2,9%
непознато	25	0,0%	3	0,0%	518	0,3%	195	0,1%	64	0,0%	24	0,0%
укупно	81693	100,0%	70995	100,0%	154839	100,0%	134099	100,0%	180103	100,0%	187713	100,0%

Извор: Дефинитивни резултати пописа 1921. и 1931; Коначни резултати пописа 1948. године



Анализа брачне структуре становништва Београда на основу података три пописа 1921, 1931. и 1948. године показује:

- Према попису из 1921. године уочава се већи проценат неожењених 58,0% у односу на неударте 45,0%, док је проценат удатих и ожењених приближно исти и износи 37,5% ожењених наспрам 35,3%. Разлика је велика у категорији удовци/удовице где је само 3,7% удоваца, а чак 18,1% удовица. Ову разлику можемо

објаснити ратним губицима где је страдало углавном мушко становништво.

- Према попису из 1931. године ситуација је слична као и у претходном, где постоји значајна разлика између процента неожењених 56,7% у односу на неудате 43,9%, док је готово изједначен проценат ожењених и удатих 40%. Разлика је такође велика у категорији удовци/удовице где је много већи проценат удовица 13,9% према 2,1% удоваца.
- Ни попис из 1948. године нема великих одступања у односу података, као ни претходна два. Проценат неожењених је већи и износи 50,5% у односу на неудате 40%. Проценат удатих и ожењених је приближно исти, 45,9% ожењених према 42,6% удатих. И овде је присутна велика разлика у проценту удоваца 2,1% и удовица 14,4%.
- Велика разлика између броја удовица и удоваца наступила је пре свега због ратова у којима је највише страдало ожењено мушко становништво. Сем тога, смртност мушкараца је већа од смртности жена, па зато и у мирнодопским приликама долази до повећања броја удовица.
- У сва три пописа већи је проценат разведених жена од мушкараца, што објашњавамо чињеницом да разведене жене у мањем броју ступају у поновни брак него разведени мушкарци. Гледано по пописима, проценат разведених је највећи у попису из 1948. Године, што је разумљиво ако се има у виду да је друштво те године било свакако мање традиционално од предратног.
- Из података за сва три пописа јасно се уочавају следећи трендови: пад удела неудатих, неожењених, удовица и удоваца, у укупном броју мушког и женског становништва, и раст удела удатих, ожењених и разведених, у укупном броју мушког и женског становништва.

Становништво по занимању

У Београду од укупног броја запослених, највише њих је у индустрији 33,3%, у трговини 21,1%, у сектору јавне службе и слободних занимања 21,1%, у категорији друга занимања, без занимања 20,7%, док је у пољопривреди само 3,5%. Подаци за активно становништво по класама занимања показују да је највише запослених у индустрији 32,6%, затим у категорији друга занимања и без занимања 24,1%, у сектору јавне службе и слободних занимања 22,4%, трговини 17,9% док је у пољопривреди само 3% активног становништва. Полна структура показује да је у свим класама занимања већи број мушкараца него жена, осим у категорији друга занимања, без занимања, где је већи проценат жена 24,0% у односу на 17,8% мушкараце.

Подаци о социјалној структури становништва града Београда у 1931. години показују да је у Београду највише чиновника и намештеника у категорији јавна служба, слободна занимања и војска. Надничара и слуга има највише у пољопривреди 18,1% што се може објаснити чињеницом да су у овој категорији сиромашни увек могли да нађу посао. Висок проценат радника у пољопривреди је последица чињенице да је пољопривреда у Београду тржишно усмерена, те да запошљава доста радника, тј. близу четвртине свих запослених у пољопривреди су радници. Док су радници, надничари и слуге мање-више присутни у свим занимањима, шегрти су обележје скоро једино

индустрије, занатства, трговине и саобраћаја. Интересантан је и податак да се помоћни чланови породице пре свега везују за пољопривреду, тј. за категорију лица запослених у пољопривреди, а кућна служинчад, као најмалобројнија категорија лица која зарађују, обележје су непољопривредних занимања и то нарочито оних означених као јавна служба, слободна занимања и војска. Што се тиче предузетника, они су регрутовани из групе трговаца. У Београду је забележен и велики проценат чиновника.

Табела 5. Укупно и активно становништво Београда према попису из 1931. године

	Пол	Укупно по кл. занимања		Активно станов. по кл. занимања	
		Апсо-лутно	%	Апсо-лутно	%
Пољопривреда, шумарство и рибарство	мушки	5366	3,5%	3865	3,2%
	женски	4846	3,6%	119	0,3%
	свега	10212	3,5%	5055	3,0%
Индустрија и занати	мушки	54294	35,1%	42932	35,4%
	женски	42055	31,4%	11564	25,1%
	свега	96349	33,3%	54496	32,6%
Трговина, кредит и саобраћај	мушки	32832	21,2%	24442	20,2%
	женски	28213	21,0%	5426	11,8%
	свега	61045	21,1%	29868	17,9%
Јавна служба, слободна занимања и војска	мушки	34772	22,5%	28110	23,2%
	женски	26836	20,0%	9424	20,5%
	свега	61608	21,3%	37534	22,4%
Друга занимања, без занимања и без ознаке занимања	мушки	27575	17,8%	21900	18,1%
	женски	32149	24,0%	18444	40,1%
	свега	59724	20,7%	40344	24,1%
Укупно	мушки	154839	100,0%	121249	100,0%
	женски	134099	100,0%	46048	100,0%
	свега	288938	100,0%	167297	100,0%

Извор: Дефинитивни резултати пописа из 1931. године

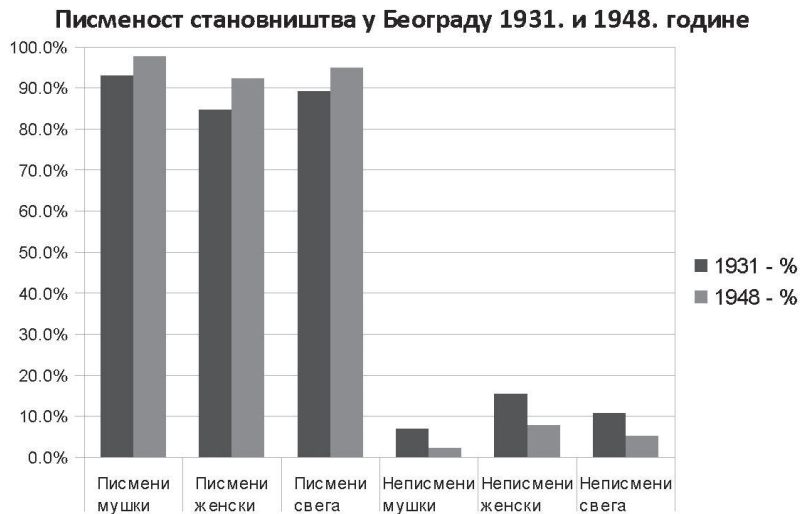
Писменост

Графикон и табела бр. 6 показују да је у Београду између два пописа 1931. и 1948. године у категорији писмених дошло до процентуалног повећања писмености укупног становништва, док је у категорији неписмених тај проценат знатно нижи 1948. године у односу на 1931. Гледано по полу код писменог становништва у оба пописа уочава се већи проценат писмености код мушког него код женског дела становништва.

Табела 6. Писменост становништва у Београду 1931. и 1948. године

	Писмени			Неписмени			Свега		
	мушки	женски	свега	мушки	женски	свега	мушки	женски	свега
1931	113055	85666	198721	8422	15513	23935	121477	101179	222656
%	93,1%	84,7%	89,3%	6,9%	15,3%	10,7%	100,0%	100,0%	100,0%
1948	152594	151910	304504	3506	12811	16317	156100	164721	320821
%	97,8%	92,2%	94,9%	2,2%	7,8%	5,1%	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: Дефинитивни резултати пописа из 1931. и Коначни резултати пописа 1948. године



РЕЗИМЕ

Београд је у целокупном међуратном периоду доживео различите и велике промене. Оне се нису само манифестовале у области укупних промена градског живота Београђана, већ много више у области рада, материјалних односа и укупних демографских промена.

После Првог светског рата у Београду се повећао број становника и тај тренд раста је потврђен и пописом из 1931. године, као и годишњим статистичким извештајима. Само у периоду 1921–1931. године остварено је удвостручавање становништва у интервалу од око 10 година. У свим каснијим периодима није забележен овако нагли и велики скок броја становника.

Механички прилив становништва путем миграција имао је различите форме, од економских до политичких разлога. Досељавање после Првог светског рата у Београд резултат је привредног успона града који постаје привредни, културни, просветни и здравствени центар.

Са 1929. годином започиње криза, тако да је период демографског успона Београда практично прекинут. Наредни период у развоју Београда биће праћен кризом све до почетка рата 1941. године.

Коришћењем података из пописа и статистичких годишњака, али и теоријском анализом економских и политичких прилика у Београду након Првог светског рата, овај рад потврђује полазну претпоставку да су рат и ратна економија утицали на демографске промене које су захватиле град Београд.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва 31. I 1921. Ойшћа државна статаистика, Државна штампарија Сарајево, 1932.

Дефинитивни резултати пописа становништва 31. III 1931. књ. I-IV, Државна штампарија, Београд, 1937.

Статистички годишњак 1929. Ойшћа државна статаистика, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1932.

Статистички годишњак 1931. Ойшћа државна статаистика, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1934.

Статистички годишњак 1932. Ойшћа државна статаистика, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1934.

Статистички годишњак 1933. Ойшћа државна статаистика, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1935.

Статистички годишњак 1934-1935. Ойшћа државна статаистика, Штампарија Раденковић, Београд, 1937.

Статистички годишњак 1936. Ойшћа државна статаистика, Штампарија Раденковић, Београд, 1937.

Статистички годишњак 1937. Ойшћа државна статаистика, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1938.

Статистички годишњак 1938-1939. Ойшћа државна статаистика, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1939.

Статистички годишњак 1940. Ойшћа државна статаистика, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1941.

Прейходни резултати пописа становништва у ФНРЈ од 15.марта 1948, Савезни статистички уред, Београд, 1948.

Статистички годишњак за 1949. годину, Статистички уред Народне Републике Србије, 1950.

Статистички годишњак за 1950. годину, година II, Завод за статистику и евиденцију, Београд, 1951.

Петгодишњи просек извоза и увоза предратне Југославије 1935/1939, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд, 1953.

Литература

Књиге:

Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918-1971*, Београд, 1976.

Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004.

Чланци:

Душан Брезник, „Проблеми пројекције становништва великих градских подручја посебно Београда“, *Становништво* бр. 2, Београд, 1967.

Милош Мацура, *Становништво НРС 1834-1953*, Савезни завод за статистику и евиденцију НРС, Београд, 1953.

Mirjana Bogosavljević

CENTENNIAL OF THE LIBERATION OF BELGRADE IN WORLD WAR I: REVIEW OF THE DEMOGRAPHIC STRUCTURE AND THE INHABITANTS CHANGES OF THE CITY OF BELGRADE AFTER WORLD WAR I (ACCORDING TO 1912, 1931 AND 1948 CENSUSES)

Summary: During the entire interwar period Belgrade had experienced a diversity of big changes. They were not only manifested in the complete change in city life, but much more in the field of labour, material relations and overall scale of demographic change. After the World War I the number of inhabitants in Belgrade had increased and the trend of growth was confirmed by the census of 1931, as well as by the annual statistical reports of that time. In the period 1921-1931 the population doubled. There was no record of such an abrupt and large increase in the number of inhabitants in any of the subsequent periods. Mechanical influx of population through migration had different forms, from economic to political reasons. Immigration after World War I in Belgrade was a result of the economic rise of the city that becomes economic, cultural, educational and health centre. With 1929 begins a period of crisis so the demographic rise of Belgrade practically stopped. The next period in the development of Belgrade will be followed by the crisis until the beginning of the war in 1941. Using census data and statistical yearbooks but also the theoretical analysis of the economic and political situation in Belgrade after the First World War, this work confirms the initial assumption that the war and the war economy induced the demographic changes that have affected the city of Belgrade.

Keywords: City Government of Belgrade, Kingdom of Yugoslavia, inhabitants, demographic change, census, structure

UDC 355.48-053.2(497.11)"1945/1949"

UDC 364-053.2(497.11)"19"

Мр Маја Николова¹
Педагошки музеј (Београд)
Србија

РАТНА СИРОЧАД И ДЕЧЈИ ДОМОВИ У СРБИЈИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Сваки рат за собом оставља велике материјалне невоље и моралну пустош. У борби страдају ратници, а у рату и после њега не само они, већ и чланови њихових породица, а највише деца. И увек се, после сваког рата, постављало питање – шта са напуштеном децом и ратном сирочади? Овај рад има за циљ да представи магистралне токове и последице Другог светског рата, државне покушаје и добротворне акције и околности у којима су се оне одвијале, а које су се односиле на збрињавање ратне сирочади и напуштене деце.

Кључне речи: Други светски рат, ратна сирочад, дечји домови, Комитет за социјално старање, Министарство социјалне политике

Централни проблем социјалне заштите је старање и брига о деци без родитеља, односно брига о младим генерацијама која се реализује кроз различите социјалне акције међу које спада и заштита ратне сирочади. Потреба за заштитом, карактер, начин и организација рада у области социјалног деловања историјски су променљива компонента. У Србији, осамдесетих година 19. века, забележен је први покушај збрињавања ратне сирочади, односно напуштене деце после српско-турских ратова. Крајем истог века започамо приватну иницијативу и прву појаву организоване заштите, базиране на милосрдној основи. И током Првог светског рата у Грчкој, јављају се хуманитарна друштва за збрињавање напуштене деце, која свој рад настављају и после Великог рата. Нови рат донео је нове жртве, напуштену и незбринуту децу, болест и сиромаштво. Главну улогу у збрињавању ратних сирочади после Другог светског рата на себе је преузела држава. Односно, поред приватне иницијативе, страних донација, рада општинских одбора, у свему томе одлучујућу улогу имало је Министарство социјалне политике.

Мали број установа за збрињавање деце, које су у међуратном периоду постојале у Србији, током Другог светског рата престале су са радом. Рат је за собом оставио велику пустош, али и велики број ратне сирочади, изгубљене деце и деце избеглица. У циљу збрињавања оних којима је у том тренутку било најтеже, новоформиране власти, током зиме 1944/45, формирале су већи број привремених дечјих домована на територији НР Србије, а посебно на територији Војводине, у које је било смештено 24.000 деце.² Од

¹ Maja Nikolova, Pedagogical Museum (Belgrade), Serbia

² АЈ, 33–11–22: Извештај Министарства социјалне политике за 1946, 29. јануар 1947.

тог броја њих 12.000 послато је на опоравак у Бугарску, а за то време постојећи јавни и приватни објекти били су преуређени за прихватање деце.

Рад дечјих домова у првих пет послератних година био је регулисан многобројним законским актима као што су биле одлуке, упутства и уредбе. Непосредно по ослобођењу, 8. децембра 1944, Национални комитет ослобођења Југославије донео је одлуку да се на територији Војводине организују групни дечји домови и концентрирана дечја насеља за децу погинулих бораца Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, децу инвалида и осталих жртава Народноослободилачке борбе, децу активних бораца Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије и избегличку децу. „На ослобођеном територију Војводине (првенствено Баната) и Србије имају се одмах плански и стручно организирати групни дечји домови и концентрирана дечја насеља у местима за ту сврху одређеним од стране војних и земаљских НО власти. За смештај групних дечјих домова имају се преко надлежних НО власти осигурати најпогодније јавне зграде, напуштени замкови и виле народних непријатеља, зграде опоравилишта, као и манастирски конаци, која уступе надлежна црквена тела”³. У домове су примана само здрава деца, без обзира да ли су била из партизанских или неких других породица, а за оне оболеле од туберкулозе, трахоме, оне са телесним или душевним манама, биле су организоване специјалне здравствене установе на Опленцу, Фрушкој гори и Аранђеловцу. Овом одлуком држава је била дужна да издржава дечије домове, а контролу над њиховим радом вршио је начелник Одељења за заштиту матера, деце и младежи и Повереништво за социјалну политику.

Јула 1945. донето је *Упутство о организацији дечјих домова у Народној Републици Србији* у коме су били назначени нормативи који су се односили на запослене, као и на организацију простора за становања. У домове су смештана деца жртава фашистичког терора, деца без једног или оба родитеља, или родитеља и ближих сродника са инвалидитетом. Требало је да дом има управника, васпитаче, економа, куvara, здравствене раднике или неговатељице, помоћне раднике и други персонал. У оквиру дома, где су мушка и женска деца била одвојена, требало је да постоје спаваонице, трпезарија, кухиња, просторије за запослене, амбуланта, изолациона соба и друге потребне просторије. У овом периоду Министарство социјалне политике, путем кредита из савезног буџета, финансирало је рад домова.

Рад дечјих домова, од јануара 1948, био је организован на основу *Уредбе о дечјим домовима* у којој је било наведено: „Дечији домови су државне васпитне установе за децу без родитеља, која обезбеђују деци живот и здравље, правилну исхрану и негу и која осигуравају правилан физички и духовни развој деце, васпитање и школовање, које развијају код деце љубав према отаџбини, смисао за организованост, дисциплину и дружељубље и остварују потребне услове да се деца у дому осећају као код своје куће”⁴.

Исте године, децембра месеца, донето је *Опште упућивање о њимању и издржавању деце збринуте у установама за заштити деце и омладине* у коме је било наведено да се у поменуте установе примају деца без родитеља, као и она која имају родитеље који нису у стању да им обезбеде социјално-економске, здравствене и васпитне услове живота.⁵

³ Одлука о организацији групних дечјих домова и концентрираних дечјих насеља, у: *Службени лист*, петак 9. вељача 1945, бр. 3, 29.

⁴ АЈ, 33-16-33: *Уредба о дечјим домовима*, 5. јануар 1948.

⁵ АЈ, 313-4-8: *Опште упућивање о њимању и издржавању деце збринуте у установама за заштити деце и*

За дечје домове и децу у њима после Другог светског рата било је задужено Повереништво за социјалну политику Националног комитета ослобођења Југославије, а Указом од 8. фебруара 1946. установљен је Комитет за социјало старање при Влади Федеративне Народне Републике Југославије који је 6. априла 1951. укинут, а надлештво је било предато Савету за народно здравље и социјалну политику. На основу одлуке Комитета свака република је била дужна да издржава дечје домове за смештај деце погинулих бораца и жртава фашистичког терора.⁶ Почетком 1947, када је нова власт учврстила своје позиције, донета је одлука да о незбринutoј деци воде рачуна три министарства: Министарство просвете које је било одговорно за правилно организовање и извођење васпитне и опште просветне службе, Министарство за заштиту народног здравља које је било одговорно за правилно организовање и извођење здравствене заштите и Министарство социјалног старања које је било одговорно за правилно организовање и извођење социјално-заштитне службе. Октобра 1948. Министарство социјалне политике, које је у највећој мери било одговорно за рад дечјих домова, надлежност је у потпуности предало Министарству просвете. За снабдевање домова били су задужени Окружни народни одбори, а предлог за пријем штићеника давао је Народни одбор или сам родитељ који није био способан за привређивање.

Почетком 1946. функција дечјих домова је била измењена. Првих послератних година највећа пажња поклањала се основном збрињавању деце – смештају, исхрани, одеваљу и хијени, а када су ти проблеми бар делимично били решени домови су добили васпитно-образовну функцију. Циљ је био да штићенике припреме за самостални живот, да кроз домско и школско васпитање и образовање створе добре патриоте и културне људе. У извештају Министарства социјалне политике Народне Републике Србије, од 5. априла 1946, било је наведено: „Наша дужност је не само да збринемо децу, већ и да их припремимо за самосталан живот, како би сутрадан имали способне људе који ће примити на себе одговорне дужности у државном апарату и изградњи земље. Што се тиче васпитања деце нас треба да интересује осим домског васпитања и школског васпитање деце. Одговорност за неуспех деце у школи носе како Управа и наставни кадар школе тако и Управа и васпитни кадар Дома. Од нас зависи какве ћемо грађане и раднике имати од наших питомаца. Ми хоћемо и физички здраву децу, ми хоћемо добре патриоте, хоћемо културне људе”⁷

Број штићеника и домова током првих пет година се стално мењао. У почетку број је растао, а касније су ратна сирочад и друга деца после завршене основне школе одлазила у средњошколске домове, на занате или у привреду. Тако, на пример, током 1946. године 800 деце је упућено у Чехословачку на изучавање заната, 100 питомаца у фабрику вагона у Краљеву, 50 у Нижу бродарску школу у Земуну и 50 штићеника је било уписано у индустрији.⁸ Исте године увидело се да у домовима има деце која не испуњавају услове, односно имају родитеље, па је Министарство социјалне политике кренуло са ревизијом и враћањем деце која су имала оба или једног родитеља, а у домовима су остајали само

омлагине, 31. децембар 1948.

⁶ АЈ, 33-16-10: Допис Комитета за социјално старање у вези са функционисањем дечјих домова, 29. март 1946.

⁷ Мирослав Каранфиловић и Даниела Симић, *Дечији домови окоуа лесковачкој 1945–1958*, Историјски архив, Лесковац 2105, 7.

⁸ АЈ, 33-11-22: Извештај Министарства социјалне политике за 1946, 29. јануар 1947.

ратни сирочићи и социјални случајеви.⁹ У циљу смањења броја деце, из финансијских разлога, године 1949. издато је *Упутство за ревизију*.

Током 1946. затворен је један број домова са малим капацитетом, а исте године извршена је и класификација деце по полу, узрасту и школи. У циљу побољшања здравственог стања штићеника током лета 1946, отворена су два летовалишта на мору и три у планини.

Оно што тих послератних година није било решено је било питање беспризорне деце која су лутала и просјачила, а која су могла да буду збринута само у једном дому у Београду чији капацитет није превазилазио шездесеторо младих. Исто тако није било у потпуности решено ни питање колонизовања деце, као и оне деце са сметњама у развоју.

Сви облици васпитно-образовног рада били су идеолошки усмерени и политички ангажовани, а социјалистичко схватање друштва био је најважнији циљ у процесу формирања нових генерација. Ликвидација идеолошког наслеђа Краљевине Југославије била је присутна и циљевима васпитања и образовања. Основни задатак ових установа, као уосталом и свих других васпитно-образовних установа, био је да штићенике припреме за самостални живот, да их оспособе за стваралачки рад, да у њима развију љубав према народу и држави и да им уграде демократски дух и осећање поштовања према другима. На овај начин тежило се формирању марљивих и културних радника и грађана, односно изградња новог човека са социјалистичком културом. У том циљу били су организовани пионирски састанци на којима се дискутовало о прочитаним књигама или пионирској штампи, на пионирским конференцијама недисциплиновани су били жигосани, а домови су били украшени зидним новинама и паролама.

У домовима за ратну сирочад и напуштену децу посебно се инсистирало на процесу образовања. Углавном, штићеници су похађали градске и сеоске основне школе, док су поједини домови, као што је био Дом у Вучју, имали своју школу. Тих првих послератних година, због ратних околности, у разредима су били ученици различитог узраста. Али, то није било оправдање неуспеха у учењу; васпитачи су водили рачуна о њиховом напредовању, посећивали родитељске састанке, пратили децу у удаљеним школама. После завршене основне школе ученици су обично ишли на занате, а неки од њих слати су, о државном трошку, у иностранство, као на пример у већ поменути Чехословачку, да стекну више знања и праксу. На овај начин ученици су били припремани за самостални живот, а држава је уједно добијала квалификоване раднике. Од 1952, када је уведено обавезно осмогодишње школовање, деца из дома била су у обавези да заврше основну школу и да наставе школовање у средњим или средње-стручним школама.

Део васпитно-образовног рада биле су и приредбе које су имале за циљ да нагласе важност НОБ-а, народне хероје, партијске руководиоце, братство и јединство и улогу маршала Тита. Празници и прославе биле су најбоља прилика да се учи и да се прикаже ново друштво, а деца су на прославама државних празника, као што је био 1. мај, 7. јул или 29. новембар, представљала понос новонастале државе. У циљу јачања идеолошке свести држана су предавања о светлим ликовима из НОБ-а, а за пријем ученика у Савез пионира била је организована културно-уметничка смотра у којој су учествовали пионири са најбољим тачкама. Поред полагања пионирске заклетве, организовани су свечани зборови пионирских организација, представе и фискултурне вежбе, изложбе цртежа и ручних радова.

⁹ Деца која су имала родитеље враћана су на крају школске године.

За разлику од државних, верски празници, Свети Сава, Божић и Ускрс, били су забрањени. Већ 1945. године Св. Сава се славио без верских обележја, а по одлуци Министарства просвете од 20. јануара 1948. током првог часа било је одржано предавање о заслугама Св. Саве на пољу писмености, као и о школским успесима у послератном периоду. Децу су учили да нема Бога.

У циљу формирања радних и културних навика, живот у дому је имао одлике војног живота – штићеници су били распоређени по четама, носили зимске и летње униформе, а била су организована дежурства у трпезарији, спаваоницама и кухињи. Обично се устајало у 6, затим је следила петнаестоминутна јутарња гимнастика, у 7 доручак, у 12 и 30 ручак, у 19 вечера и у 21 одлазак на спавање. У међувремену деца су похађала наставу, учила, имала слободне или организоване активности. Четвртком и недељом по подне и у време празника деца су проводила време у шетњи у природи, бавила се спортом, одлазила на фудбалске утакмице или у биоскоп, или су се бавила радом у пионирској организацији.

* * *

Почетком 1946. управници дечјих домовна на територији Србије, укључујући и Војводину, били су у обавези да пошаљу извештај у коме су били изнети подаци који су се односили на број деце и запослених, трошкове за храну, обућу, одећу и огрев. На основу извештаја сазнајемо да је у домовима са мањим бројем деце, око 50, било око шесторо стално запослених, док је у већим домовима, који су имали и по 300 штићеника, било око 30. Међу стално запосленим, као што је било наведено у већ поменутом *Уйуш-сйву о оріанізації дечјих домовна* из 1945, био је управник, неговатељица, болничарка, куварица, кројачица, вешерка, економ, учитељ, васпитач, а међу сезонским радницима били су редари и други физички радници. Међутим, нису сви запослени имали потребне квалификације, поготово васпитачи, што је негативно утицало на васпитање деце као и на саму дисциплину.

Нису били попуњени капацитети у свим домовима, а неки домови, као што је то био случај са оним у Јерменовцима који није имао електричну енергију, нису имали адекватне услове за смештај деце.¹⁰ Дом у Матарушкој Бањи имао је своју основну школу са шест одељења и 5 учитеља, док су Дому за глувонему децу у Јагодини биле потребне наставнице женског ручног рада. У Дому у Ћуприји била су смештена деца предшколског узраста, а у Параћину је био Дом ратне сирочади, као и Српски избеглички дом *Свеїа Пеїка*, удаљен неколико километара од самог места. У Неготину су била смештена деца из бившег Српског избегличког дечјег дома, односно деца без родитеља и социјално угрожена, која су током 1945. била на опоравку у Бугарској.

На основу анализе извештаја можемо да закључимо да је већина похађала основну школу у месту становања или самом дому, и да су, као и друга деца, били чланови Пионирске организације и учествовали у приредбама које су биле организоване за одређене прилике. Било је уобичајено да деца имају три топла obroка, обезбеђену одећу и обућу као и адекватно образовање и васпитање.

¹⁰ У Београду је током 1945. радило неколико домовна: Звечанска 7, у коме је било смештено 400 деце, Дом железничке сирочади у Брегалничкој 12, са 25 деце, у Сокобањској 13 и 17, са 223 деце и у Толстојевој у 2 и 2а, било је смештено 59 деце.

Што се тиче издржавања домова, поред Министарства за социјало старање, Министарство просвете финансирао је рад учитеља и васпитача, а деца су добијала намирнице на поклон од мањих и већих произвођача, поготово оних на селу. Рад домова контролисали су и изасланици Министарства финансија.

На основу података из сачуваних извештаја у Архиву Југославије може се извести следећа табела:

Број деце и запослених у дечјим домовима у Србији током прве половине 1946.

Назив дома	Број деце	Број запослених
Лебане, основан децембра 1945.	34	6
Грделица	101	10
Обреновац	30	5
Ваљево	40	6
Уб	12	5
Бања Ковиљача	180	11
Нови Пазар	50	4
Милешево	100	9
Ужице, основан фебруара 1946.	101	16
Дечји дом Црвеног крста Ужице, отворен децембра 1945.	125	10
Врањска Бања	180	19
Матарушка Бања	301	-
Јерменовци	194	28
Црљенац Млавски	41	5
Ракинац	77	18
Пожаревац, основан септембра 1945.	28	6
Дечји дом глувонеме деце Јагодина	116	12
Дом ратне сирочади Ђуприја	24	7
Дом ратне сирочади Параћин	120	10
Српски избеглички дом <i>Свејта Пејка</i>	30	7
Пирот	102	10
Врњачка Бања више објеката	369	53
Брус	58	8
Државно дечје опоравилиште Брус	8	-
Умка	45	6
Милошевац, основан октобра 1945.	44	7
Смедеревска Паланка	51	7
Бор	63	6
Неготин	154	25

Књажевац	62	15
Укупно	2730	331

У јединственом списку дечјих домова у Војводини, поред броја запослених, штићеника и трошкова потребних за њихово издржавање био је наведен и број логораша, односно Подунавских Шваба који су били ангажовани као квалификована или неквалификована радна снага. Из приказане табеле види се да је извештај број домова, укупно девет, крајем 1945. и почетком 1946. престао са радом, док је пет установа, крајем 1945, било отворено. Нешто већи број домова, 31, био је у Војводини док је у Србији, по прикупљеним извештајима, радило 29, али је зато већи број деце био смештен у установама које су се налазиле у мањим или већим местима широм Војводине. У ствари, тенденција нових власти је и била да, непосредно после рата, децу смести у напуштене објекте и куће Подунавских Шваба, које нису биле током рата оштећене.

Број деце и запослених у дечјим домовима у Војводини током прве половине 1946.¹¹

Место	Број деце	Број запослених	Број логораша
Апатин	престао са радом децембра 1945.	-	-
Бачко Градиште	42	5	-
Банатско Ново Село	66	5	3
Бела Црква	престао са радом фебруара 1946.	-	-
Вршац	136	15	10
Дебељача	104	6	13
Елемир	престао са радом августа 1945.	-	-
Јабука	71	9	7
Јаша Томић	89	6	18
Ковачица	100	5	9
Краљевићево	209	24	16
Крушедол	136	6	11
Моркин	88	7	4
Мол, отворен децембра 1945.	100	9	5
Наково	475	32	55
Нови Кнежевац	престао са радом августа 1945.	-	-
Нова Пазова, отворен октобра 1945.	34	5	0
Нови Сад	207	10	11

¹¹ АЈ, 33-16-10: Стање у дечјим домовима у Војводини током првих шест месеци 1946.

Нови Сад, прихватилиште отворено септембра 1945.	0	4	2
Сајлово, отворен октобра 1945.	88	5	7
Омољица	престао са радом фебруара 1946.	-	-
Падеј	61	8	9
Панчево	60	5	3
Панчево прихватилиште	28	16	12
Петровград	47	5	5
Петровград прихватилиште	90	10	11
Пот. Св. Никола	престао са радом августа 1946.	-	-
Солтур	104	15	22
Сомбор	-	-	-
Србобран	67	5	4
Стари Бечеј	162	13	13
Старчево Село	престао са радом фебруара 1946.	-	-
Старчево манастир	68	8	6
Суботица	-	-	-
Св. Хуберт	156	17	21
Тител, отворен октобра 1945.	74	6	5
Уздин	65	8	6
Хајфелд	217	25	26
Честерег	210	6	24
Чока	95	12	7
Шид	престао са радом новембра 1945.	-	-
Краљевићево економија	престао са радом марта 1946.	-	-
Укупно	3473	329	344

И поред велике брига државних власти остао је велики број деце погинулих бораца и жртава фашистичког терора која нису била збринута. Пошто није био довољан број зграда за смештај деце, као ни инвентара и кадрова, већи број ове деце био је колонизован, односно смештен по породицама. Међутим, о тој деци социјалне службе нису водиле рачуна, па она нису била укључена у јавне радове омладине, а већина њих није похађала ни основну школу. Било је потребно да се та деца евидентирају и да се сачини план њиховог школовања и одреди њихово укључивање у разне занате. У том циљу, крајем 1946, донета је одлука да је обавеза Министарства за социјално старање да води рачуна

о збрињавању и издржавању деце од 4 до 14 и младежи од 14 до 18 година, о њиховом здрављу, школовању и будућем позиву.¹² Наложено је да се свака породица детаљно испита, као и да се сваких шест месеци врши контрола над том децом. У циљу њиховог школовања дат је предлог да се за колонизовану омладину отвори вечерњи курс за рад у привреди. Исто тако Комитет се старао и за другу колонизовану децу, односно за ону која су у предратном периоду била смештена по колонијама, као и децу допремљену из Мађарске која су у ратном периоду била размештена по породицама у Бачкој.¹³

Поред збрињавања ратних сирочади у земљи, новоформирана власт организовала је боравак око 12.000 најмлађих у Бугарској у периоду од краја 1944, па до октобра 1945. године. Да би ускладили односе са Србима, да би учврстили везе које би биле услов будућег напретка и да би остварили међународну сарадњу Бугарски омладински савез предложио је, да током зиме 1945, води бригу о 10.000 незбринутих малишана, о деци партизана, деци избеглица и о ратној сирочади. Било је договорено да се најмлађи из свих крајева Југославије пошаљу на вишемесечни опоравак, па је поводом тога, Централна омладинска комисија Владе отечественог фронта, објавила, у Софији 11. децембра 1944, следећи апел: „Бугарска омладино! Ми се обраћамо и вама са апелом да узмете иницијативу за прикупљање одеће и хране за братске југословенске народе. Ми знамо да наш народ нема много ствари, пошто су га опљачкали немачки фашисти, ми знамо да морамо да се бринемо и за нашу народну војску, али ипак сваки од нас може по нешто да одвоји и за нашу браћу и тиме докаже своје братско осећање”.¹⁴

С друге стране, представници југословенске власти са одушевљењем су прихватили овај предлог јер су пред собом имали нерешен проблем прехрањивања великог броја деце – девојчица и дечака, односно сирочади погинулих бораца НОВ-а и ПОЈ-а, ратних заробљеника, избеглица, оних који су још увек били у борби и деце из социјално угрожених породица.

Детаљи о збрињавању југословенске деце у Бугарској били су прецизирани на састанку представника Централне омладинске комисије при Националном комитету Отечественог фронта и представника Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије 21. децембра 1944. године.¹⁵ О југословенској деци у Бугарској бринула се Централна омладинска комисија и Министарство просвете, а у Југославији Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије. У оквиру тога основана је и Централна управа југословенских дечјих домовна са седиштем у Софији чији је задатак био да непосредно надгледа рад установа.

Након тога Повереништво за социјалну политику Националног комитета ослобођења Југославије, 29. децембра, издало је обавештење о хитном прикупљању деце од 5 до 15 година, као и упутство о категоријама деце која се шаљу у Бугарску. У допису је било наглашено да, поред деце, палих и активних бораца, деце инвалида НОВ-а и ПОЈ-а, долазе у обзир и избегличка деца из Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе

¹² АЈ, 33-16-33: Допис Комитета за социјално старање у вези са колонизовањем деце, 19. новембар 1946.

¹³ АЈ, 33-16-33: Допис Комитета за социјално старање у вези са колонизовањем деце, 14. март 1946.

¹⁴ Драгослав Огњевић, *У наручују оцадине*, необјављени рукопис, стр. 350. Фотокопија рукописа, која је добијена од др Зорана Огњевића, налази се у Педагошком музеју. Драгослав Огњевић био је учитељ у Југословенском дому за децу у Силистри од фебруара до септембра 1945.

¹⁵ АЈ, 642-8-23: Записник са састанка представника Централне омладинске комисије при националном комитету ОФ са представницима УСАОЈ-а, 21. децембар 1944.

и Санџака, која су се налазила у деџим домовима на територији Србије.¹⁶

УСАОЈ је требало да изврши одабир деце, лекарски преглед (ишла су само здрава деца), да обезбеди најнужнију одећу и обућу, допремање до Нишке Бање, да ангажују учитеље и васпитаче и да обезбеди њихово оспособљавање за рад у новим условима. Поред елементарног збрињавања, тенденција је била да се од те деце формирају добри људи који би, по повратку у домовину, постали корисни грађани новоформиране друштвене заједнице. Деца су прикупљана на територији округа, па су упућивана у сабирна прихватишта која су се налазила у Београду, Неготину, Зајечару, Аранђеловцу, Врњачкој Бањи, Шапцу, Лесковцу и Ужицу. У центрима су прошла још једну здравствену контролу, снабдевена су одећом и обућом и након тога су упућивана у централна прихватишта у Београду и Нишу.¹⁷

Као што је већ речено, било је договорено да се у Бугарску шаљу само здрава деца, али због великог броја лоше ухрањене и болесне деце, у Бугарску је послато 800 ученика који су боловали од туберкулозе, аденопатије, микозе, трахома, као и они са физичким и психичким недостацима.¹⁸

Децу су пратили учитељи, васпитачи и лекари чији одлазак у Бугарску није био добровољан, већ је то била партијска обавеза која се највише односила на чланове Уједињеног савеза омладине Југославије. Школованих учитеља је било мало, а васпитача скоро и да није било, па је селекција кадрова била проблематична. Особље је за свој рад примало симболично суму од 1000 динара месечно, која није због организационих разлога била редовно исплаћивана.¹⁹

За преглед рада деџим домова била је именована Комисија, која је у периоду од јануара до октобра 1945. два пута посетила Бугарску. У априлском извештају ове Комисије, за преглед деџим домова у Бугарској изнете су озбиљне замерке Централној управи југословенских деџим домова у Бугарској, која није имала прецизан увид у распоред и број деце по домовима.²⁰ У јунском извештају изнети су проблеми са којима се суочавала Централна управа, која је имала замерке на рачун нестручног педагошког кадра који је слат из домовине. Васпитачи и учитељи, боравак деце у Бугарској, првенствено су схватили као период рехабилитације, а не и као средство побољшања међународних односа. У неким случајевима говорило је о негативном ставу нашег особља према бугарским колегама, што је утицало и на сам однос деце према својим вршњацима.

Ипак, одлазак деце у Бугарску био је редак и велики догађај. Хиљаде малих избеглица из Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније, као и ратна сирочад и деца бораца, живела су у тешким условима – у опустошеним селима, без хране и огрева, била су неухрањена и бледа. У тим тешким тренуцима бугарски народ им је понудио смештај, храну и братску помоћ. Међутим, иако је то био једини могући излаз да се помогне из-

¹⁶ АЈ, 642-8-23: Одлука Повереништва за социјалну политику НКОЈ-а, 29. децембар 1944. Из Србије дпб - 29774 и жфт - 9671; из Хрватске дпб - 16299 и жфт - 6252; из Словеније дпб - 7703 и жфт - 2497; Босне и Херцеговине - дпб - 30447 и жфт - 0; Црне Горе - дпб - 1963 и жфт - 419; Македоније дпб - 2204 и жфт - 531

¹⁷ Централно прихватиште у Београду се налазило у Крунској улици број 5. Из снимљеног разговора са госпођом Надом Палавестром, некадашњом штићеницом, Београд, новембар 2017.

¹⁸ Сања Петровић Тодосијевић, *У сваком Бујарину имали смо оца, а Бујарки мајку*, Токови историје, Београд 2013, 185.

¹⁹ АЈ, 642-8-23: Одлука Акцијиног одбора за смештај и колонизацију деце, 30. март 1945.

²⁰ АЈ, 642-8-23: Допис одељења за заштиту матера, деце и младежи Министарства за социјалну политику ДФЈ другу Матићу, председнику Централне управе југословенских деџим домова у Бугарској, 13. јун 1945.

гладнелој деци, у нашој јавности се јавило неповерење. Отворени страх за судбину деце пратиле су гласине народних непријатеља, да су деца будући таоци за сваког погинулог бугарског војника на фронту у Југославији, или да се тамо шаљу на рад.²¹

После доношења одлуке о слању деце у Бугарску, одмах се почело са обуком учитеља и васпитача. Десетодневне припреме просветних радника обављене су Београду. На течају је било говора о друштвено-политичкој ситуацији у Бугарској, о организацији целокупног живота у домовима, о устројству пионирске организације, о наставном плану и програму и о забрани телесне казне.²²

По завршеном семинару, учитељи, васпитачи и деца отишли су у Нишку Бању где су били смештени у једном великом хотелу. Деца која су у неколико наврата била транспортована до Бање, била су у лошем здравственом стању – била су бледа, мршава, крастава, вашљива и шугава. Била су уплашена и неповерљива, па је са њима било тешко да се успостави први контакт. После неколико дана, васпитачи и учитељи, заједно са децом, били су, бугарским војним санитетским возом, пребачени на тло Бугарске. Воз су пратили бугарски војници који су у почетку изазивали страх и неповерење код наше деце, али током пута развило се међусобно пријатељство.

Почевши од средине јануара 1945, југословенска деца су стизала у Бугарску у више наврата. Она су била распоређена у 146 домова који су се налазили у осам области – софијска, варененска, бугарска, русенска, пловдивска, старозагорска, плеванска и врачанска, од којих је било највише у плевенској.²³ У извештајима о збрињавању деце забележени су срдачни дочеци југословенске деце у свим бугарским градовима. На железничким станицама широм Бугарске било је много народа и деце која су весело дочекивала југословенске малишане, који су још из вагона викали „Живела бугарска деца, Живео друг Тито!” Тако су на железничкој станици у Свиштову били присутни ђаци, војници и музика, а народ је децу грлио, љубио, давао им бомбоне, паре и одећу.²⁴

За смештај деце користиле су се школске зграде, интернати, летовалишта, јавне зграде и приватне виле, али ипак њихов број није био адекватан броју деце, па је у неким случајевима по више њих спавало у једном кревету. У извештајима се наводи да су зграде биле уредне и здраве, собе светле и простране, а постељина бела и чиста. За неку децу, која су рат провела под ведрим небом, овакав смештај био је чист луксуз, па су их васпитачи често затицали да спавају на поду, поред кревета, прекривени капутом. Јер, бојали су се да не испрљају чисту постељину. Исхрана је била разноврсна и квалитетна – јело се месо, поврће, воће и слаткиши. Као резултат редовне исхране, већина њих је добила на килажи, а неки су се угојили чак и 17 килограма.²⁵ „Поправљени, ојачани, заокругљени, лица, црвени и једри одебљани, то се примећује на огромној већини. Појединци се хвале како су на тежини добили од 1 до 7 кг за месец и по”.²⁶ Међутим, током лета, квалитет исхране због суше и забране клања стоке нагло је пао. Деца смештена у домове добијала су нове униформе, пуловере, одела, капуте и обућу.

²¹ АЈ, 114/І–228, І конгрес антифашистичке омладине Балкана, јул 1945, (говор Заге Стојиловић)

²² Д. Огњевећ, *нав. дело*, 355.

²³ АЈ, 642-8-23: Преглед југословенских дечјих домова по областима, 3. мај 1945.

²⁴ АЈ, 642-8-23: Извештај о путу 13. транспорта деце упућеног из централног прихватишта у Београду за Бугарску, 25. фебруар 1945.

²⁵ АЈ, 642-8-23: Извештај о прегледу југословенских дечјих домова од 27. фебруара до 10. марта 1945.

²⁶ *Исјо*.

Организација живота била је полу-војничка. У домовима су били формиран пионирски одреди, који су се делили на чете и десетине, као и штабови са командантом и политичким комесаром на челу. Васпитање и образовање било је засновано на циљевима слободе, равноправности, братства и јединства и неговање достојанства. Код деце се развијао такмичарски дух, радне и хигијенске навике, другарство и самообразовање, а поред тога била је развијена и интензивна културно-забавна делатност. Школски рад је био организован према упутствима Министарства просвете Србије. Тамо где је било могуће, деца су дељена по разредима, а у мањим домовима, основци и гимназијалци су заједно похађали наставу. За оне који су учили занате била је организована пракса у државним или приватним радионицама, а нека деца су похађала и бугарске основне школе. И ваннаставне активности биле су обавезне – рад по секцијама, певање у хору, рецитовање, политички часови, зидне новине, слушање радија.²⁷ Дружили су се и играли са својим бугарским вршњацима, заједно су се забављали, спремали приредбе, певали партизанске песме, одлазили на излете, такмичили се у шаху и фудбалу. Као обавезан део васпитно-образовног рада било је и писање писама која су пролазила цензуру – својим вршњацима, васпитачима, родитељима и Титу. Деца су била поносна што су били Титови пионири, а као казна за лоше понашање била им је одузимања звезда петокрака са капе.

Колико су деца лепо била примљена говоре и растанци на повратку у Југославију. У извештају делегата Министарства социјалне политике било је наведено: „Најбољи доказ колико је љубави бугарски народ имао према нашој деци јесу небројени срдачни и топли братски испраћаји, опроштајне вечере, праћење деце до Софије, па понекад и до саме границе, лепи поклони које су наша деца добијала од појединаца или управе домова”.²⁸

Међутим, било је и негативних коментара бугарских грађана о пријему југословенске деце. Разлог томе је била неприлагођеност народа новој фази бугарско-југословенских односа која је започела у јесен 1944. године. Али, поред тога, постојала је и чињеница да су југословенска деца била на терету осиромашеној Бугарској. У извештајима Комисије за преглед дечјих домова у Бугарској наведене су различите непријатности које су пратиле боравак наше деце у Бугарској. Било је шамарања, претећих писама, гажење југословенске заставе, па чак и силовања једне једанаестогодишње девојчице из Крагујевца. „Тако нпр. организују бугарску децу да се на нашу набацују камењем, псујући им Тита, називајући их Циганима, пребацујући им што су дошли у Бугарску да им једу хлеб и сл. У Бургасу је на дан победе на манифестацијама један пијани фашиста истрагао из руке нашем пиониру југословенску заставу и згазио је”.²⁹

Одлука о повратку деце из Бугарске донета је 15. маја 1945. на Конференцији одржаној у Министарству социјалне политике ДФЈ.³⁰ Августа месеца исте године основан је Главни одбор за евакуацију деце из Бугарске који је успео да утврди тачан број деце који је износио 11.845.³¹ Већина деце враћена је у Србију у периоду од 10. августа до 12.

²⁷ Исто.

²⁸ АЈ, 642-8-23: Извештај Комисије за преглед дечјих домова у Бугарској, 9. јул 1945.

²⁹ АЈ, 642-8-23: Извештај делегата Министарства социјалне политике ДФЈ за евакуацију деце из Бугарске, 25. октобар 1945.

³⁰ АЈ, 642-8-23: Записник са Конференције одржане 15. маја 1945.

³¹ АЈ, 642-8-23: Допис одељења за заштиту матера, деце и младежи Министарства за социјалну политику ДФЈ, 10. новембар 1945.

октобра 1945, у групама од по 600 деце уз пратњу васпитача и медицинског особља. До краја 1945. у Бугарској је остало око 400 болесних дечака и девојчица. Акција је окончана 22. октобра 1945. године. Деца су, као и у одласку, упућивана у веће сабирне центре у Нишу и Београду, одакле су куририма били распоређени по мањим прихватишћима или су враћени родитељима.

Пошто је југословенска страна била задовољна приликама које су Бугари понудили, завршна оцена министра социјалне политике била повољна: боравак у Бугарској за децу био је од користи, те да је тиме дат допринос продубљивању југословенско-бугарских односа.³²

Да је брига о деци погинулих југословенских партизана била на висини сведочи и допис Министарства социјалне политике упућен Министарству просвете, новембра 1945, у коме је било наведено да ће 100 одабране деце из целе Југославије, сем из Словеније која их није делегирала, четири месеца да борави, уз организовану редовну наставу, у Чехословачкој.³³ Било је предвиђено да њих прате четири наставника, три васпитача, једна здравствена сестра и један делегат из Министарства социјалне политике. У том циљу било је потребно да се одабрана деца припреме за одлазак – да им се укаже на лепо понашање на путу и током боравка, на скромност у захтевима, на дисциплину и хигијену. Поред тога, требало је да наставници и васпитачи одрже предавање о историји Чехословачке државе и нашим братским односима са њима, као и да увежбају неколико пригодних песама.

Крајем 1945. наша деца су стигла у Чехословачку. У извештају управнице Олге Лекић било је наведено да је Дом југословенске деце из Коричана, због хладноће, децембра 1945. премештен је у стари дворац, у малом месту, по имену Костелец. Ученици првог разреда наставу су похађали у домској школи, а остали разреди у народној оближњој школи.³⁴ Наставни рад се одвијао у периоду од 8 до 12 часова пре подне. Пошто су учитељи увидели да деца нису у потпуности савладала знање из претходног разреда, првих месец дана рађено је на утврђивању градива. Било је и таквих ученика који нису били довољно писмени, па је за њих организован аналфабетски течај, а други течај је био организован за ону децу која су прерасла ниво основне школе. Ова одељења радила су у трпезарији дворца. Настава је методички добро извођена, али се осећао недостатак наставних средстава. Наставници и васпитачи су међусобно добро сарађивали, а деца су се лепо дружила у оквиру пионирских одреда у којима су биле организоване разне секције – шаховска, читалачка, техничка, фискултурна, хорска итд. У циљу уздизања политичке свести у четата и одредима биле су организоване конференције на којима се дискутовало о прочитаним текстовима и књигама. Ученици су учествовали и у припремама за Југословенско вече у Брну. У том циљу увежавали су рецитације са садржајем из НОБ-а, соло и хорско певање, хорске партизанске песме, српско и ђачко коло и сценске слике из партизанског живота. Закључујући свој извештај, управница Олга Лекић навела је да су у области наставе и културно-васпитног и наставног рада чешке колеге биле боље, док је наш наставни кадар био бољи у васпитном раду у оквиру пионирске организације.

³² АЈ, 642-8-23: Извештај министра Министарства социјалне политике Председништву министарског савета, 11. новембар 1945.

³³ АЈ, 313-4-7: Допис Министарства социјалне политике у вези са боравком деце у Чехословачкој, 7. новембар 1945.

³⁴ АЈ, 313-4-7: Извештај Олге Лекић у вези са боравком деце у Чехословачкој, 31. децембар 1945.

У допису Комитету за социјално старање, који је упућен почетком 1946, делегати Министарства социјалне политике изнели су своје утиске са пута у Чехословачкој.³⁵ Они су навели да су наши малишани, у овој братској земљи, наишли на топао пријем прожет родбинском повезаношћу. У Југословенском дејем дому наши најмлађи су боравили, учили, одржавали приредбе и примали поклоне. Поред тога, њима су биле организоване и екскурзије по Словачкој, као и у чешким летовалиштима, а њихов боравак био је пропраћен и новинским чланцима. У закључку овог дописа стоји да је боравак деце, поред њиховог дружења са вршњацима, имао утицај на обнављање односа са чехословачким народом.

Резиме

Министарство социјалне политике указивало је на катастрофалне последице рата које су оставиле децу без основне хране, одеће и обуће, без родитељске бриге и крова над главом, са кожним болестима, туберкулозом и слепилом. Поред тога, у градовима и другим местима, деци је претила опасност од оружја које је непријатељ за собом оставио.

Новоизабрана власт покушала је овај проблем да реши оснивањем домова за децу без родитељског старања, односно за децу погинулих партизана, оних који су још увек били у војсци, децу избеглица, изгубљену децу и децу родитеља неспособних да привређују. Овакве установе колективне дејје заштите, које су углавном биле намењене школском узрасту, оснивале су се у Банату, у местима где је дошло до исељавања војвођанских Немаца, као и у Бугарској. Акција упућивања деце у дејје домове у Бугарској и групне дејје домове и концентрисана дејја насеља у Банату отпочела је у децембру 1944. године.

Рад у вези са збрињавањем деце био је регулисан са неколико законских аката, наређења и упутстава, која су се односила на услове живљења, структуру запослених, исхрану и васпитно-образовни рад. У домове су примана само здрава деца, а за болесне су били организовани посебни стационари. Почетних година било је најважније обезбедити смештај, исхрану, одевање и хигијену, а касније се већа пажња обратила на правилан физички и духовни развој, као и на припрему за самостални живот. У зависности од периода, о деци су водила рачуна три министарства: Министарство просвете, Министарство за заштиту народног здравља и Министарство социјалног старања.

Васпитање и образовање у овим институцијама имало је за циљ изградњу новог човека са социјалистичком културом. У том циљу сва домска деца похађала су основну школу, а по завршетку углавном су ишла на занате или су се укључивала у привреду, док су појединци наставили школовање у гимназијама и учитељским школама. Живот у дому био је полу-војнички, дисциплинска правила, униформе и дежурства. Посебна пажња се обраћала на културно-образовни живот, односно, на приредбе које су пратиле тенденцију нових власти у процесу замене верских са државним празницима. У циљу јачања идеолошке свести држана су предавања о светлим ликовима из НОБ-а, а за пријем ученика у Савез пионира била је организована културно-уметничка смотра у којој су учествовали пионир са најбољим тачкама. Поред полагања пионирске заклетве, организовани су свечани зборови пионирских организација, представе и фискултурне вежбе, изложбе цртежа и ручних радова.

³⁵ АЈ, 33-16-33: Допис делегата Министарства социјалне политике у вези боравка деце у Чехословачкој.

На основу сачуваних извештаја у Архиву Југославије, може да се закључи да је број деце у домовима варирао, као и број самих домова. Млади су се после завршеног школовања запошљавали, док они који су имали живе родитеље, ревизијом, били су враћени својим кућама. Из финансијских или организационих разлога неки домови су се гасили, а тамо где је било потребно, отворани су нови. У свим домовима осећао се недостатак стручног, педагошког кадра. Нешто већи број домова и деце у њима био је у Војводини, а њихова специфичност се састојала у томе што су, поред редовне радне снаге, у њима радили и логораши, односно војвођански Немци.

Пошто није био довољан број објеката за смештај деце, као ни инвентара и кадрова, један изванредан број незбринуте деце био је колонизован, односно смештен по породицама. Међутим, надзор над њима је био слаб, па већина њих није похађала ни основну школу.

Поред збрињавања ратних сирочади у земљи, новоформирана власт организовала је боравак за око 12.000 најмлађих у Бугарској у периоду од краја 1944. па до октобра 1945. године. То су била деца из целе Југославије која су, преко сабирних прихватилишта, возовима транспортована у Бугарску, где су била смештена у прихватилишта, у виле ратних непријатеља и друге јавне објекте. Децу су пратили учитељи, васпитачи и лекари. Васпитање и образовање било је засновано на циљевима слободе, равноправности, братства и јединства и неговање достојанства. Код деце се развијао такмичарски дух, радне и хигијенске навике, другарство и самообразовање. Школски рад је био организован према упутствима Министарства просвете Србије.

Поред тога, стотинак одабране деце из целе Југославије, сем из Словеније која их није делегирала, четири месеца током 1946, боравило је, уз организовану редовну наставу, у Чехословачкој. Као и у Бугарској, поред обезбеђене исхране и смештаја, радило се на њиховом васпитању, па је у оквиру тога била развијена интензивна културно-образовна и забавна делатност.

Анализирајући стање у области социјалне политике у Србији током првих пет година после Другог светског рата, можемо да закључимо да је рад на збрињавању ратних сирочади био интензиван и, уколико су то околности дозвољавале, плодотворан. Новоформирана власт трудил се да расположивим средствима омогући опстанак најугроженијих, да им омогући основне услове живота, основно образовање и изучавање заната које им је омогућавало будући самостални живот. Васпитање и образовање заснивало се на комунистичким принципима, а слање деце на привремени боравак у иностранство је имало двоструку улогу – преживљавање у бољим условима и обнављање међудржавних односа.

Maja Nikolova

WAR ORPHANS AND CHILDREN'S ORHANAGES IN SERBIA AFTER WORLD WAR II

Summary: Analyzing the situation in the field of social policy in Serbia during the first five years after the Second World War, we can conclude that the work on the care of war orphans was intense and, if circumstances allowed, progressive. The newly formed authority tried, with available means, to provide existence for the most vulnerable, to provide basic living conditions, basic education and the study of the crafts which means their future independent life. Upbringing and education were based on communist principles, and the sending of children to temporary residence abroad had a dual role - survival in better conditions and the renewal of interstate relations.

Keywords: World War II, war orphans, children's orhanages, Committee for Social Care, Ministry of Social Policy

UDC 94(497.113 Pančevo)"1848/1849"

Милица Пејчиновић¹

Историјски архив у Панчеву
Република Србија

ПАНЧЕВО У РЕВОЛУЦИЈИ 1848–1849. ГОДИНЕ

Сажетак: Након почетка Револуције у Европи 1848. године Срби у Војводини, покушали су да се изборе за своја национална права. У жестоких борбама против Мађара, Панчево је играло значајну улогу, јер је представљао једно од главних седишта Српског покрета током револуционарних година. У згради Магистрата, налазило се седиште Окружног одбора, где се налазио и војни штаб војводе Стевана Шупљика. Једна од највећих војних победа остварена је управо код Панчева почетком 1849. године, када су највеће заслуге за победу имали Стеван Книћанин и Адам Косанић. Због жестоких борби у Револуцији, Панчево је данас познато у историји као Српска Спарта.

Кључне речи: Револуција 1848–1849, Војводина, Мајска скупштина, Окружни одбор, Стеван Шупликац, Стеван Книћанин, Адам Косанић, Панчево

Већину европских држава обузео је револуционарни занос већ крајем 1847. године, што је кулминирало наредне – 1848. Револуционарни покрет захватио је прво Беч, а потом и остале делове Хабзбуршке монархије. Основно обележје ових револуција била је тежња да се супротстави феудалном уређењу, ослобођење сељака од феудалних обавеза, бржи и бољи развој привреде, комплетан преображај друштва. Поред тога, револуција је имала и обележје борбе за националну слободу, јер се буђењем националне свести код народа јавила жеља за напуштањем Хабзбуршке монархије и оснивањем самосталних националних држава. Систем апсолутистичке владавине монархије нашао се у опасности и неизвесној политичкој ситуацији. Страх од поменуте опасности обистинио се већ у марту 1848. године, јер се победи националних идеја у Угарској придружило и ситно племство. Неколико дана након демонстрација у Бечу, револуција је захватила и Пешту, а потом и остале делове монархије.

Револуционарна омладина саставила је мађарски револуционарни програм у 12 тачака, који је захтевао укидање феудализма и племства, веће грађанске слободе и слично. Све ово дало је посебан карактер Мађарској револуцији 1848. године. Вођа мађарског револуционарног покрета био је Лајош Кошут, министар финансија у независној мађарској Влади. Нова мађарска Влада имала је за циљ очување позиција племства, али и националног и државног идентитета у Угарској.²

¹ Milica Pejčinović, Historical Archives of Pančevo, Serbia

² Душан М. Бабац, Срби и револуција 1848–1849, Београд 2013, страна 13.

Срби су са симпатијама прихватили покрет мађарског народа. Тако су представници српске омладине у Пешти, Будиму и Пожуну припремали српски национални програм, који је био намењен Мађарима, а којим су тражили оно што су управо Мађари захтевали од Аустрије. Срби су формулисали своје захтеве: слободу вероисповести, признавање народности, слободно коришћење матерњег језика, уређивање школа и цркава. Делегација из Новог Сада послата је с оваквим захтевима на заседање мађарског Сабора у Пожун. Они су, поред ових захтева, изложили и став о Војној граници, која је требало да буде изједначена с осталим деловима Угарске. Делегација коју су предводили Ђорђе Стратимировић и Александар Костић, вратила се у Нови Сад необављеног посла. Наиме, Лајош Кошут је примио новосадску делегацију и изјавио да пристаје на захтеве у вези с преуређењем Војне границе, али да не признаје Србе као народ, јер је сматрао да једино Мађари могу живети под светом мађарском круном, као и да не признаје ниједну другу нацију.³ Овај став Лајоша Кошута изазвао је револт код Срба, јер иако су се до тада заједно борили против аустријске централистичке власти, након непризнавања захтева, дошло је до прекида овакве сарадње. Убрзо је дошло до отвореног сукоба између Мађара и Срба, који се касније претворио у грађански рат. Пештанска Влада је имала за циљ да мађаризује све Србе, што се огледало кроз увођење мађарског као званичног језика. Привилегије које су Срби остварили 1690. године, у време владавине цара Леополда I, погажене су управо на овај начин. Врхунац је било превођење црквених матичних књига на мађарски језик, што је изазвало оштру реакцију Срба, који су палили црквене матичне књиге. Поред тога, од свештенства је захтевано да у одређеном року научи мађарски језик. Управо у оваквим приликама, Срби су се отворено побунили и подигли на устанак. Грађани су се скупили и отишли у Карловце, где су од митрополита Јосифа Рајачића тражили да сазове народни сабор. Митрополит је желео да сазове црквени конгрес, а не народни сабор, али је услед притиска народа сазвао Скупштину за 13. мај 1848. године, по новом календару.⁴

Скупштини су присуствовали сви представници општина Банатске војне границе. Срби су на Мајској скупштини донели значајну одлуку да се за патријарха изабере митрополит Јосиф Рајачић, након чега је митрополија уздигнута на ранг патријаршије. За војводу је изабран царски граничарски пуковник Стеван Шупљикац, који је у то време био на ратишту у Италији, а одлучено је и да се прогласи Српска Војводина у чији ће састав ући Банат, Бачка, Барања и Срем. За команданта српске војске изабран је Ђорђе Стратимировић. Тада је формиран Главни одбор, који је управљао народним пословима уместо Скупштине и представљао провизорну Владу у Војводини. Главни одбор није имао стварну извршну власт, а био је подељен на пододборе.

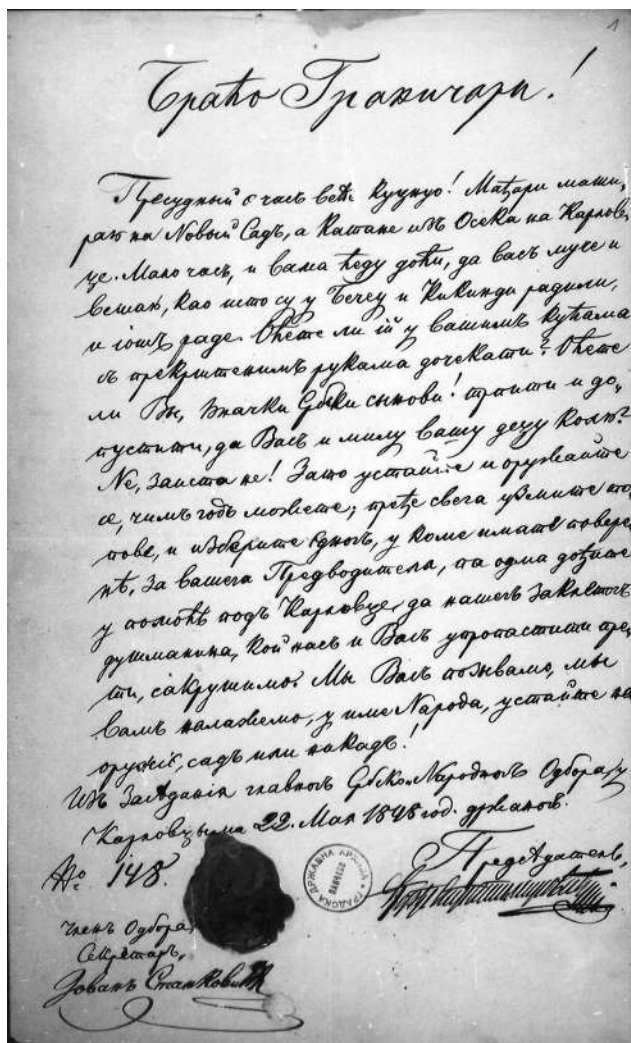
Након Мајске скупштине, донета је одлука да се оснује штампарија у Сремским Карловцима, као и да „Весник” буде званични часопис Главног одбора. Српски грб је узет за грб Војводине. Главни одбор позвао је граничаре у борбу против Мађара, прогласом од 22. маја 1848.⁵

Мађарска Влада и аустријски цар нису прихватили одлуке Мајске скупштине, јер су сматрали да се косе са законима донетим на Угарском сабору у Пожуну, као и да су недопустиве. Било је извесно да ће рат за Војводину почети.

³ Срђан Божовић, „Панчево у Револуцији 1848/49. године”, Гласник музеја Баната, број 16, 2014, страна 83.

⁴ Д. М. Бабац, *нав. дело*, 18.

⁵ Исто, 23.



Фотографија 1. Позив граничарима за борбу против Мађара
 (Историјски архив у Панчеву, Ф-8 Мађарска буна – Окружни одбор (1848–1849), број 36)

Панчево је међу првим градовима у Банатској војној граници подржало револуцију која је избила у Пешти 15. марта 1848. године. Панчевци су с радошћу очекивали боље дане за граничаре који су овде живели. Наиме, Банатска војна граница, у оквиру које се налазило Панчево, била је под контролом Беча и у њој су владали веома строги закони. Граничарима је суђено по законима још из времена Марије Терезије, а не по грађанском законик, а осим тога, није им суђено јавно, него тајно. Војна управа града контролисала је црквени и школски живот. Револуцијом би строги војни режим био сломљен, те су се граничари радовали зато што су имали прилику да траже да сами управљају својом општином; постављају своју власт и чиновнике, као и да сами воде рачуна о градским

приходима, тако што би разрезивали порезе и таксе, водили бригу о шумама, пашњацима, али и коначењу војске.⁶

Панчевци су првобитно тражили од градоначелника Панчева Теодора Лепијера дозволу да одрже јавни збор, на коме су хтели да изложе свој програм и јавно искажу радост. Како је градоначелник одбио молбу народа, грађани су се скупили испред зграде Магистрата у раним јутарњим сатима 22. марта 1848. године, након чега су насилно ушли. Том приликом су Лепијеру тражили да се он са својим чиновницима удаљи из зграде Магистрата, што је одбио. Одбијањем није постигао ништа, већ је завршио закључан у својој канцеларији, где је задржан до поднева. Тада је за новог градоначелника Панчева изабран Вићентије Костић. Срби и Немци су овом приликом образовали народну гарду и исто вече славили на улицама Панчева.⁷

Грађани су саставили нови програм од 19 тачака, којима су захтевали издвајање из војно-граничарске управе и припајање Краљевини Угарској, бирање градског чиновништва, укидање општинског кулука, гарантовање слободе штампе и говора и сличне ствари. Након тога, потписан је програм, који је послат бечком министру војске и угарској Влади, као и Генералној команди у Темишвару, којој је требало објаснити догађаје и приказати стање у Панчеву. Генерал Карло Рот сматрао је да је реакција грађана Панчева изузетно непримерена, због чега је с војском упао у Магистрат не би ли приморао грађане да одустану од програма који су саставили. Тада је генерал Рот инсистирао да градоначелник Костић буде замењен војним лицем. Након бурних реакција и упада у Магистрат, градоначелник и постављени чиновници остали су на својим положајима, јер је генерал Рот схватио да би могло доћи до сукоба између војске и грађана. Ипак, српски покрет је наставио да се шири, па су Срби у Банатској војној граници организовали велики збор на коме су изнели своје захтеве у вези с националним питањем. Закључци збора у Црепаји били су јасно формулисани. Одражавали су националну свест грађана о будућој организацији Српског војводства и живота српског народа, који нису више желели да живе као грађани другог реда, већ да се изједначе с осталима у монархији.⁸

Срби из свих места у Банатској војној граници и грађани Панчева одредили су депутирце који ће отићи на сабор у Сремским Карловцима. Поред Главног одбора, који је основан на овој скупштини, основана су и три Окружна одбора (Митровица, Земун, Панчево), као и месни одбори и пододбори у селима под надзором Окружног одбора.

У порти Успенске цркве у Панчеву, 2. јуна 1848. године, изабран је Окружни одбор. Под влашћу Окружног одбора било је цело подручје Банатске војне границе, а не само град Панчево. У Окружни одбор је изабрано 63 члана из редова српског и немачког грађанства, а међу значајнијим личностима били су Стеван Јовановић (председник), Константин Пеичић, Викентије Костић, Коста Јовановић, Јован Пантелић, Ђорђе Марковић и Павле Хадић. Првобитни одбор је веома брзо реорганизован, број чланова је смањен на 32, када је за председника изабран Константин Пеичић.⁹

Окружном одбору били су подређени сви сеоски одбори. Они су од њега добијали наређења, која су морали испуњавати. Одбор је у својој надлежности имао 15 одељења

⁶ Миховил Томандл, Прилог историји Окружног народног одбора у Панчеву 1848-1849, Зборник МСДН 40, Нови Сад 1965, страна 134.

⁷ Исто, 135.

⁸ Дака Поповић, Панчево у Српском покрету 1848-1849, Нови Сад 1954, 11.

⁹ М. Томандл, *нав. дело*, 136.

(војно, опште, економско, судско, пореско, болничко...), а сва су била смештена у згради Магистрата. На челу сваког од њих налазио се начелник, који је са члановима одржавао седнице сваког дана. У почетку су користили печат Српске православне општине, а касније су имали свој печат с натписом: Печат Окружног одбора панчевачког.¹⁰

Несрпском становништву које није пришло покрету издата је посебна прокламација упућена народима у Банату, чије су најважније одредбе биле: против војних непријатеља ће се поступати по војним прописима; укидање Генералне команде, магистрата, жупанија јер их замењују месни пододбори (до окончања Револуције); да су највиши органи власти Окружни одбор у Панчеву и Главни одбор у Карловцима; предаја оружја; помоћ у храни и оружју и слично.

Након ове одредбе, Окружни одбор је морао да се суочава с побунама и сметњама. Многи су се покорили наређењима Окружног одбора, осим Немаца у Јабуци и Глогоњу, као и Мађара у Дебељачи. Дебељача се бранила оружјем, а кроз два сата нашла се у пламену. После овог сукоба, несрпско становништво је почело да извршава све наредбе Окружног одбора.¹¹

Сваки сеоски пододбор имао је задатак да доставља оружје, довољну количину хране, новац, барут и олово Окружном одбору у Панчеву, односно војним логорима и становништву у граду. Оснивање и снабдевање војних логора било је један од најважнијих и најзахтевнијих задатака. Ови војни логори (станови) били су основани код Перлеза, у Делиблату, Алибунару, Врачевом Гају, Карашу, у Стражи, Црепаји и Томашевцу. Сваки од ових логора снабдевао је Окружни одбор. Муниција и оружје су били преко потребни, због чега је почело коришћење залиха затечених у магацину Немачко-банатске граничарске регименте број 12. У Панчеву је подигнута и тополивница, где су се израђивали топови и ђулад, али су се и поправљали. Између осталог, топови су ливени и од црквених звона, која су морале да доставе одређене општине.¹²

Већ од стварања српског покрета, организована је Народна гарда, која је имала у свом саставу 800 људи којима је командовао пуковник Георгије Милутиновић. Ова гарда је подељена у четири компаније. Током покрета војни обвезници су била лица способна за војску старости до 50 година. Имућне породице које су имале само једног мушког потомка, могле су да нађу замену, уз обавезу финансирања исхране. Синови јединци из сиромашних породица војску су служили само у Панчеву. Породице с више мушких потомака слале су по једног или двојицу синова, који су се међусобно смењивали. Оваквом мобилизацијом настојало се да породице не остану без мушког потомства.¹³

Неколико сукоба догодило се код Вршца (12. јула) и Беле Цркве (19. августа), Перлеза (2. септембра) и Страже (28. октобра). Војни логор код Перлеза подигнут је с циљем да заштити продор Мађара из правца Великог Бечкерека, према Панчеву. Перлез је заузео мађарски пуковник Ерне Киш, нападом на српске положаје раном зором. Срби су масовно почели панично да беже, док су мађарски војници све време нападали. Борба је била крвава, трајала је готово два сата, а Перлез је спаљен до темеља. Локално становништво се разбежало по околним селима. Одговорност за пораз сносио је командант логора Јован Дракулић. Након пораза код Перлеза, у томашевачком логору, учвршћивао

¹⁰ Исто, 137.

¹¹ Исто, 137.

¹² Исто, 141.

¹³ Исто, 143.

се Стеван Книћанин. Због опрезности, Ерне Киш (који је после ове победе унапређен у чин генерала) није желео да настави гоњење разбијених српских трупа.¹⁴ Услед бежања добровољаца из Србије, Книћанин је наредио свим стражама на Дунаву да спрече пребеге, ухвате их и спроведу њему на даљи поступак. Командант српске војске Ђорђе Стратимировић, након сазнања да су српске војне снаге поражене код Перлеза, наредио је обустављање борбе с Мађарима код Темерина. Убрзо потом, стигао је у Томашевац, где је ојачао Книћанинов логор. Окружни одбор је наредио свим месним пододборима да Книћанина снабдевају храном, одећом, обућом и оружјем.¹⁵

У Панчево је стигла вест да се Стеван Шупљикац, који се вратио с ратишта у Италији, налази у Сремским Карловцима и да планира 6. октобра да посети Панчево. Сви месни одбори добили су допис да се припреме за долазак војводе. Вест да војвода Шупљикац долази изазвала је потпуно одушевљење и радост.

Војни стан војводе Шупљика првобитно се налазио у Земуну, али је донео одлуку да се пребаци у Панчево. По доласку у Панчево, затекао је војску у лошем стању, без адекватне обуће и одеће, недисциплиновану и потпуно војно неопремљену. Људи су били готово боси, а ближила се зима. Опанци и одећа којима су били опремљени, били су већ поцепани и изношени, због чега је била потребна хитна реорганизација. Шупљикац, као већ искусни војник, желео је да створи војску која ће бити попут војске у аустријским региментама. С обзиром на то да је основни проблем био финансијске природе, као и недостатак школованог кадра, било је тешко урадити реорганизацију.¹⁶



Фотографија 2. Стеван Шупљикац
(Музеј Војводине)

¹⁴ Јован Стефановић Виловски, Из живота једног ц. К. официра аустријско-српског војног кора у години 1848–1849. *народној* устанка српског, Панчево 2008, 50.

¹⁵ Душко Петров Савичин, Српски народни покрет 1848/49, Зрењанин 2006, 80.

¹⁶ Д. Поповић, *нав. дело*, 46.

Упркос недостатку одеће, обуће и оружја, српска војска је остварила победу над Мађарима и то једну од највећих 1848. године. Битка код Томашевца одиграла се 5. децембра, када је снаге одмерило више од 10.000 Мађара с 32 топа, под командом пуковника Јована Дамјанића и 3.000 српских добровољаца с 12 топова, под командом Стевана Книћанина. Захваљујући одличној тактици и војним маневрима, српски добровољци су победили знатно моћнијег непријатеља. Стеван Книћанин је стекао славу и велики углед у Банату, а његово име је постало синоним за храброст и одважност. Окружни одбор у Панчеву му је због тога поклатио топ ливен у тополивници у Панчеву.¹⁷

Овом победом накратко је заустављен продор Мађара према Панчеву. Мађарски команданти нису дозволили да их обесхрабри овај пораз, због чега су наставили да нападају Србе који су се налазили на положајима у Банату. Војвода Шупљикац је с војском кренуо да пружи помоћ Книћанину, не би ли спречили спајање мађарске војске из Вршца и Великог Бечкерека. Жестока битка код Јарковца почела је рано ујутру 12. децембра. Мађарски војници су били брутални према локалном становништву. Будући да су потиснули Книћанина с леђа, морао је да напусти утврђени Томашевац. Српска војска се повукла у Панчево, а војвода Шупљикац се разочаран и болестан вратио заједно с њима. Овај пораз је био јасан знак да је непријатељ одлучан у намери да заузме Панчево. Мађари су своје трупе почели да постављају северно од Панчева. Немили догађаји и напетост навели су војводу Стевана Шупљикаца да тражи од патријарха Рајачића да четири компаније из Земуна пређу у Панчево, као и да Кнежевина Србија пошаље добровољце.

Српски кнез Александар упутио је новчану помоћ од сопствених средстава, а велики број добровољаца јавио се да помогне и пређе у Панчево. Чак је и Илија Гарашанин увидео колико је важно сачувати Панчево, због чега је лично писао Книћанину да све учини да га одбрани. Становништво Панчева је почело евакуацију, због страха од мађарских напада.

У време припрема одбране Панчева, стигла је вест од аустријског цара да је потврдио избор Стевана Шупљикаца за војводу, када га је одликовао Орденом гвоздене круне I реда.



Фотографија 3. Пројас цара Франца Јосифа
(Историјски архив у Панчеву, МБ Окружни одбор 1848–1849, др 1269–26)

¹⁷ Д. П. Савичин, *нав. дело*, 98.

Истог дана је око 2.000 добровољаца из Србије прешло Дунав код Ковина, где их је војвода Шупљикац чекао. Добровољце је предводио Милутин Петровић, брат Хајдук Вељка. Овом приликом поздравио је добровољце чувеним говором: „Добро нам дошли, јунаци и браћо! Цео свет нека види да смо по мајци, да смо по крви и млеку браћа рођена, нека види како браћа браћи својој у помоћ стижу”, али је од великог узбуђења добио напад кашља и уз помоћ официра сишао с коња.¹⁸ Неочекивано, др Константин Пеичић констатовао је смрт. Његово тело је пренето и положено у Успенску цркву, где је опело држао Васа Живковић. Његови посмртни остаци пренети су у Манастир Крушедол.

Смрт војводе Шупљикаца изазвала је страх међу становништвом, после чега је мађарска војска састављена од коњице и пешадије, под вођством генерала Киша, кренула према Панчеву рано ујутру 2. јануара 1849. године. Намера мађарске војске била је да освоје и униште Панчево, као главно упориште српског покрета у јужном Банату. Знатно бројније и надмоћније мађарске снаге нападе су свом жестином српске положаје, али су сваки пут биле сузбијене уз велике губитке. Стеван Книћанин приметио је велико колебање у мађарској војсци, те је наредио противнапад и одбрану града до последње капи крви.

Команда над српском војском била је поверена генералу Фердинанду Мајерхоферу, који је предлагао да се Панчево напусти, да војска пређе у Србију и на тај начин град преда без борбе. Стеван Книћанин и Адам Косанић то нису дозволили, па су распоредили војску. Топови су били припремљени, а коњица је извиђала и контролисала кретање непријатеља. Косанић је добио наређење од Книћанина да с батаљонима заузме обалу Тамиша. Размена ватре почела је рано ујутру, када се Косанићева војска нашла у директном сукобу с непријатељским батаљоном. Након овога, мађарска војска је потпуно растурена и дала се у бег. Поред Косанића, и Книћанин је отерао непријатељску војску стално бодрећи своје војнике. Знао је да непријатеља не треба пустити да се смири, већ их је гонио готово до Новог Села. Многи мађарски војници умрли су од хладноће или услед борбе. Мађарски генерал Ерне Киш је овом приликом побегао с бојног поља.¹⁹

Победа у бици код Панчева била је велика и значајна за српску војску и добровољце. Владало је велико одушевљење, а најзаслужнији су били Стеван Книћанин и Адам Косанић. Након ове победе, Панчево је Стевану Книћанину доделило титулу почасног грађанина, а од владике Петра II Петровића Његоша добио је медаљу Обилића за храброст.²⁰

Убрзо након победе код Панчева, српска војска је 19. јануара заузела Вршац и Белу Цркву, где су основани окружни одбори који су растеретили панчевачки одбор, тако што су се бавили снабдевањем војске.

Непун месец после ослобођења Вршца, Генерална команда је наредила панчевачком Окружном одбору (Магистрату) да успостави стање као што је било пре стварања покрета, као и да је рок за то 48 сати. Стеван Книћанин је био приморан да се повуче из Војводине. У српској војсци је већ владало незадовољство због постављања аустријских официра на место главнокомандујућих. Недуго затим национални покрет Срба се све више гасио, војска је била без елана, а уследила је мађарска контраофанзива. Мађарске трупе су постепено почеле да заузимају Банат – Велики Бечкерек, Томашевац, Уздин, да би на крају судбина Панчева била у потпуности у рукама мађарске војске. Панчево је

¹⁸ Ј. С. Виловски, *нав. дело*, 109.

¹⁹ Адам Косанић, *Мој кратки верни животопис*, Панчево 2013, 40–41.

²⁰ Срђан Божовић, *Панчево у српском покрету 1848–1849. године*, Панчево 1998, страна 12.

заузето 10. маја 1848. године, без одбране, зато што је највећи број Срба прешао у Србију. Након три месеца Мађари су напустили Панчево, 10. августа 1849, када су се чланови Окружног одбора вратили. Пре повратка у Панчево, чланови Окружног одбора захватили су кнезу Александру на помоћи.²¹

Пре 170 година, Срби из Панчева, као и из осталих делова Војводине нису остварили циљеве за које су се борили у Револуцији 1848–1849. године, а које су прокламовали на Мајској скупштини. Српски војници и њихове војсковође су својом храброшћу и одважношћу оставиле потоњим генерацијама у аманет окончање борби за своја национална права. Свест о ослобођењу и уједињењу са Србијом је најважнија тековина Револуције 1848–1849. године.

Milica Pejčinović

PANČEVO IN REVOLUTION OF 1848–1849 IN HABSBURG MONARCHY

Summary: 170 years ago, the Serbs from Pancevo together with those from other parts of Vojvodina, did not accomplish the goals they were fighting for during the Revolution of 1848-1849, which they proclaimed at the May Assembly. Serbian soldiers and their military leaders with their bravery and boldness left the next generation in the end of the struggle for their national rights. This perception of libertation and unification with Serbia was by far the most important heritage of the 1848-1849 Revolution.

Keywords: Revolution 1848–1849, Vojvodina, May Assembly, Stevan Šupljikac, Stevan Knićanin, Adam Kosanić, Pančevo

²¹ М. Томандл, *нав. дело*, 144–145.

UDC 94(497.113 Banat)"1918"
UDC 32:929 Jasi O.

Шаролта Картаг¹
Архив Војводине (Нови Сад)
Република Србија

ПОСЛЕДИЦЕ БЕОГРАДСКЕ ВОЈНЕ КОНВЕНЦИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈАМА БАЧКО-БОДРОШКЕ, ТОРОНТАЛСКЕ И ТАМИШКЕ ЖУПАНИЈЕ: ИЗ ПРЕПИСКЕ МИНИСТРА НАРОДНОСТИ ОСКАРА ЈАСИЈА

Сажетак: Рад обрађује дешавања на просторима Бачко-бодрошке, Тамишке и Торонталске жупаније у последњим месецима Првог светског рата до формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која се могу пратити кроз преписку министра народности Оскара Јасија са Председништвом мађарске Владе и осталим министарствима. На основу ових докумената стичемо увид у личне ставове Оскара Јасија и мађарске Владе о политичкој ситуацији у периоду уочи присаједињења. У том периоду од распада Аустро-Угарске, ове жупаније су биле под управом новоформиране Мађарске Народне Републике. Своје народне савете су истовремено оснивали Срби, Хрвати и Буњевци, а успостављен је и Мађарски национални савет али и Банатски народни савет. Банатска република, која није била међународна призната, постојала је 24 дана на територијама Торонталске, Тамишке и Крашо-северинске жупаније, али за кратко време свог постојања преживела буран период. У новембру у Банату истовремено је била присутна немачка војска (која се повлачила из Србије), мађарска војска, српска и француска војска и Француска мировна комисија је контролисала спровођење Београдске војне конвенције, основног документа примирја, која је одредила демаркационе линије и повлачење мађарске војске и полиције ка северу, предају железнице, телеграфске и телефонске мреже српској војсци и гарантовала самосталност администрације унутар демаркационих линија, при чему се питање граница није решило све до Тријанонског споразума.

Кључне речи: Банатска република, Оскар Јаси, Београдска војна конвенција, Француска мировна комисија

У Архиву Војводине сачувано је врло мало докумената из Првог светског рата. У грађи из Првог светског рата је пронађено четрнаест докумената, које су архивисти пре неколико деценија издвојили из жупанијских фондова са намером да их искористе за неку будућу изложбу. Ови документи потичу са територије Торонталске и Тамишке жупаније, настали су у периоду од 25. јуна до 16. децембра 1918. године и представљају ретке историјске изворе у Архиву Војводине који извештавају о војној историји Првог светског рата. У питању је преписка великих жупана Торонталске и Тамишке жупаније

¹ Šarolta Kartag, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

са министром унутрашњих послова и министром војним, у којој велики жупани износе лично виђење ситуације последњих месеци рата, на основу извештаја становништва из пограничних насеља.

Ови документи су доспели до мене како би били преведени са мађарског на српски језик и враћени у оригинални поредак. Подстакли су ми интересовање за даље истраживање, али нисам пронашла повезане документе у фондовима Архива. Списи великог жупана и поджупана Бачко-бодрошке, Тамишке и Торонталске жупаније се завршавају са 1916. годином, списи фонда Народне управе за Банат, Бачку и Барању почињу од краја 1918. године, а фонд уједињене Торонталско-тамишке жупаније почиње средином 1919. године.² Зато сам даље истраживала у мађарском Националном архиву, групе К 40 и К 26, као и у мађарском Војном архиву.³ Ови документи представљају виђење периода уочи присаједињења Бачке, Баната и Барање Краљевини Србији из угла мађарске Владе, преписку Председништва са министром народности и Француском мировном комисијом, извештаје великих жупана Тамишке и Торонталске жупаније, среских начелника, капетана пограничне полиције, али и цивилног становништва. На основу преписке министра народности Оскара Јасија (Jászi Oszkár), водећег тадашњег мађарског политичара, стичемо увид у његово лично мишљење о политичкој ситуацији на Подунавском подручју.

Нестабилна ситуација пре Тријанонског споразума

Потписивање примирја 11. новембра 1918. године означава завршетак рата, међутим, престанком војних операција Велики рат није био окончан. Мировни преговори вођени у циљу утврђивања граница настављени су до двадесетих година 20. века. Последњих година рата свет се убрзано мењао. Велике империје су престале да постоје, од дотадашњих краљевина су настале републике, а формиране су и нове државе.

Аустроугарска је потписивањем примирја са Италијом 3. новембра 1918. године у Падови званично окончала војно учешће у Првом светском рату. Укидањем Персоналне уније Аустрија и Мађарска су се раздвојиле након четиристогодишњег постојања заједничке државе. Распадом Аустроугарске монархије настале су нове државе: Мађарска Народна Република, Република Немачка, Аустрија, Чехословачка, Пољска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Прва, Мађарска Народна Република, основана је 16. новембра 1918. године, са председником Михаљем Карољијем (Károlyi Mihály). Пошто је Мађарска учествовала на губитничкој страни у рату, била је угрожена од стране суседних држава које су настојале да прошире своје границе на дотадашње мађарске жупаније. Услед унутрашњих политичких немира, финансијске исцрпљености дугогодишњим ратовањем, великих губитака у људству и претњи глађу, Мађарска је прихватила потписивање за њу неповољних при-

² Из фондова Архива Војводине (АВ): Ф. 422 Торонталска жупанија – Велики Бечкерек 1861–1918, Ф. 76 Народна управа за Банат, Бачку и Барању – Нови Сад 1918–1919; Ф. 77 Торонталско-тамишка жупанија – Велики Бечкерек (Зрењанин) 1918–1927.

³ Из мађарског Војног архива коришћена је грађа: II 888, II Сегединска окружна команда Мађарске краљевске војске 1918. године (кутија бр. 5); II 1229, II Сегединска команда станице Мађарске краљевске војске 1918. године, кут. бр. 5, из фонда Грађанске револуције, кут. бр. 4615, 4634 и 4738.

мирја. Иако је Београдска војна конвенција гарантовала сигурност унутрашњој администрацији, стране војске су ипак након потписивања преузеле локалну власт. Француска мировна комисија је преко француске војске спроводила развојачење и контролисала успостављање примирја, на велико незадовољство дела становништва. Мађарска је потписивањем примирја прихватила разоружање и распуштање војске, те није била у могућности да оружаним путем задржи своју територију. Као покушај задржавања територијалне целине Мађарске и онемогућавања евентуалног опредељивања становништва за придруживање јужнословенској држави, формирана је Банатска република на територијама Торонталске, Тамишке и Крашо-северинске жупаније.

Рат је имао за последицу одлазак војника на удаљене фронтове на разним деловима света, тако да су се у рововима заједно борили сељаци, радници, интелектуалци и студенти, често са престижних европских универзитета. Револуционарне идеје су се шириле и међу војницима, који су их затим пропагирали међу цивилним становништвом приликом одсуства са фронта. Социјалистичке идеје о правима радника, нарочито о општем и једнаком праву гласа, о социјалној једнакости, као и свест о националном буђењу, ширили су се Европом захваљујући општој мобилизацији.

Велики део грађе из мађарског Војног архива садржи извештаје о радничким штрајковима у Немачкој, Аустрији и Русији, који су се ширили и у Мађарској. Торонталски поджупан је 29. јуна 1918. године упозорио среске начелнике на опасност од руских саботера који су подривали снаге Осовине.⁴ Саботажа се јављала међу фабричким радницима, али и међу сељацима. У Великој Кикинди, Панчеву и Бечкереку посејано је много мање кукуруза и шећерне репе него што је то било уобичајено, у нади да ће се због несташице хране за снабдевање војске рат раније завршити.⁵ Такође, жене чији су мужеви били мобилисани саботирале су садњу надајући се да ће им се мужеви раније вратити кући са фронта.⁶

Жене су замениле мобилисане мушкарце на тржишту рада, поред пољопривредних радова које су обављале, све чешће су се запошљавале и у фабрикама. Будући да се рат одужио, све више установа (укључујући и министарства) је запошљавало жене за обављање канцеларијских послова. У Сегединској окружној команди наредбом од 1. јула 1918. године под бројем 1/1387 М, одређено је запошљавање жена у војној администрацији.⁷ Школство је постало отвореније према женама, велика пажња је посвећена њиховом образовању.

На политичком плану јачала је тежња за стицањем независности народа који нису имали властиту националну државу или су настојали да се припоје својим матичним државама. Тенденција за ослобађање од великих сила и стварање независних националних држава јављала се и изван Европе: многе колоније су започеле борбу за своју независност. Талас формирања народних савета се проширио Европом. Оснивали су их Срби, Хрвати и Буњевци, а 23. октобра 1918. године успостављен је и Мађарски национални

⁴ АВ, група докумената из Првог светског рата, пов. 101/1918, „Допис министра унутрашњих послова свим великим жупанима и среским начелницима да буду у приправности због опасности од општег штрајка”.

⁵ АВ, група докумената из Првог светског рата, 5332/1915, „Извештај среског начелника Бечкерка министру пољопривреде о застоју у производњи хране”.

⁶ АВ, група докумената из Првог светског рата, 1165/1915 „Извештај капетана Великокикиндске полиције министру пољопривреде о резултатима истраге саботаже у пољопривреди”.

⁷ Мађарски Војни архив, II 1229, Мађарска краљевска II сегединска окружна команда 1918.

савет. Народна управа за Банат, Бачку и Барању је формирана 25. новембра 1918. године. Краљевина СХС је основана 1. децембра 1918. године, када су јој и званично припојене јужне територије бивше Аустругарске, мада су то још оспоравале владе Мађарске, Румуније и Аустрије. У том периоду на просторима од Печуја до Темишвара догађале су се велике промене и све до Тријанонског споразума није у потпуности било решено питање граница.

Министар народности

Могућност да поједини делови Мађарске буду припојени другим државама се није сматрала реалном опцијом све до новембра 1918. године. Оскар Јаси, вођа Грађанске радикалне партије и од 1918. године министар народности без портфеља, био је у контакту са водећим српским интелектуалцима који су се школовали у Бечу и члановима Српске народне радикалне странке у Бечкерек и Суботици. Залагао се за стварање Дунавске уније. У преписци са министарствима Јаси је указивао на опасност која прети Мађарској од ширења југословенског покрета. Сматрао је да је тежња Срба за једнаким политичким правима и нешто ширим правом на употребу сопственог језика, на школовање и издавање штампе у Аустругарској монархији оправдана и да ће од тога сви грађани имати користи, без обзира на националност. Он се лично залагао код министара унутрашњих послова да се српски интелектуалци и вође радикала ослободе из интернације, ургиравши, рецимо, за ослобађање браће Манојловић.⁸ Када је српска војска већ ушла у јужне делове Мађарске, а представници Народне управе преузели власт, Оскар Јаси је предлагао да се вође радикалне партије и српски интелектуалци из Мађарске поставе на водеће положаје, међутим Народна управа није била вољна да их укључи у своје руководство.

Тамишка и Торонталска жупанија

Дешавања у Тамишкој и Торонталској жупанији у 1918. и 1919. години се могу хронолошки пратити на основу архивске грађе из групе докумената из Првог светског рата путем преписке великих жупана Тамишке и Торонталске жупаније са министарствима, која садржи и сведочења грађана, изјаве службеника о приближавању фронта и о страху мађарског становништва од уласка стране војске, те о припремама за евакуацију.

Први документ из ове групе потиче из Торонталске жупаније од 25. јуна 1918. године и односи се на логистику успостављања живота након завршетка рата. На захтев великог жупана тражило се састављање списка фирми које су биле затворене јер су њихови власници били мобилисани, као и пописа фирми којима је била потребна помоћ за поновно отварање након рата.⁹

У извештајима великог жупана Тамишке жупаније упућеним министру Шандору Бекерлију (Wekerle Sándor) и Шандору Сурмаију (Szurmay Sándor) из августа 1918, већ

⁸ MNL OL-K. 40-198-VIII-110 Мађарски Национални архив – Земаљски архив (у даљем тексту MOL) „Извештај др Емила Хаваша из Суботице, члана Државне грађанске радикалне странке Оскару Јасију, министру народности о стварању буњевачких, српских, мађарских националних савета”.

⁹ АВ, група докумената из Првог светског рата, 20483/1918, „Наредба великог жупана Торонталске жупаније српским начелницима да се попишу радње”.

се спомињу српски национални покрети у Кикинди, као и појединци који су примали новчане пошिल्ке Српском друштву Црвеног крста упућиване из Женева преко Бечког банкарског удружења. Наређено је праћење сумњивих особа и њихово привођење на информативни разговор. Од особа које су добиле новчану пошилку, поједини нису смели да подигну новац, плашећи се да потиче из сумњивог извора, али нису ни смели да пријаве властима пошилку како не би били оптуживани за шпијунажу. Неки примаоци су се тек доселили у Кикинду, а већ су добијали пошिल्ке из иностранства на своје име.¹⁰

Потражња за службеницима у пограничним насељима са знањем мађарског и српског језика, са познавањем и немачког језика и одслуженим војним роком јавила се 13. и 17. септембра. Конкурс се редовно расписивао, али није било одговарајућих кандидата, чак и приправници, који би иначе задовољавали критеријуме, одбијали су да прихвате позиције јер су се плашили реперкусија. Они су радије одлазили у унутрашњост Мађарске да тамо пронађу службу. Велики жупан Тамишке жупаније је забринуту обавештавао министра унутрашњих послова да ће ускоро остати без службеника на територијама близу српске и румунске границе.¹¹

Фронт се 17. октобра приближавао границама Тамишке жупаније, почеле су убрзане припреме за премештај српских ратних заробљеника из околине Ковина у унутрашњост, због опасности да би могли помагати српској војсци. Пописивани су сумњиви појединци, који су били интернирани у унутрашњост земље.¹² Већ 19. октобра фронт се налазио на свега седамдесет километара од Ковина, звукови топова су допирали до насеља, а немачке трупе су свакодневно прелазиле границу у повлачењу из Србије, док су авиони прелетали Ковин. Карољ Манхер (Mannher Károly) је телефоном известио министра унутрашњих послова да су у Баваништу 19. октобра увече између 20 и 21 час бачене две бомбе из авиона, али није било веће материјалне штете јер су бомбе пале на њиву.¹³

У отвореном писму које су у име становника Ковина написали др Ерне Јакабфи (dr. Jakabfy Ernő), Лајош Енглеер (Engler Lajos), др Милан Божески и Вазул Буда записано је да звуци топова допиру до Ковина и околних насеља и да мађарско становништво живи у страху од уласка страних војника. Мађарско, немачко, српско и румунско становништво, заједнички је тражило што хитније примирје како би се спречиле цивилне жртве.¹⁴ Они су изражавали опште расположење које је владало у Мађарској о томе да рат предуго траје, да су жртве превелике и да рат није у интересу становништва, те да Мађарска треба што пре да се повуче из рата, што је на крају и довело до избијања рево-

¹⁰ MNL OL-K. 40–1918–VIII–34 „Извештај капетана Кикиндске полиције др Шандору Векерлију, министру унутрашњих послова, о српским националним покретима у граду. Извештај је др Шандор Векерли послао и министру војном Шандору Сурмаију”.

¹¹ АВ, група докумената из Првог светског рата, 7309/1918, 141/1918 и 131/1918, Преписка између великог жупана Торонталске и Тамишке жупаније са Министарством унутрашњих послова о расписивању конкурса за службенике на најужнијим деловима жупаније.

¹² АВ, група докумената из Првог светског рата, пов. 5198/1918, „Извештај среског начелника Ковина великог жупану Торонталске жупаније о премештању српских војних заробљеника у унутрашњост земље”.

¹³ АВ, група докумената из Првог светског рата, 5265, „Препис телефонског извештаја Кароља Манхера великог жупану Тамишке жупаније о приближавању фронта”.

¹⁴ АВ, група докумената из Првог светског рата, пов. 169/1918, „Отворено писмо др Ерне Јакабфија (dr. Jakabfy Ernő), Лајоша Енглеера, др Милана Божескија и Вазула Буда, упућено великом жупану, да се у околини Ковина чују топови и да је становништво у страху од уласка стране војске. Мађарско, немачко, српско и румунско становништво заједнички моли за што раније примирје да би спречили цивилне жртве”.

луције у Мађарској 28. октобра.

Министар унутрашњих послова издао је наређење великом жупану Тамишке жупаније 20. октобра о поступању у случају уласка страних војника у јужне територије. Због опасности од приближавања фронта, предложио је интернирање свих политички сумњивих лица која би могла помагати страној војсци. Наредио је да се нађе одговарајуће место за стационирање мађарске војске и да се становништво из најугроженијих делова евакуише северније. Изразио је жељу да се све припреме за евакуацију врше у највећој тајности како се не би изазвала паника код становништва. Велики жупан Тамишке жупаније је упутио примедбу министру унутрашњих послова да би управо даља интернирања довела до ширења дезинформација и панике међу становништвом, те да би таква пракса била контрапродуктивна.¹⁵ Већина војника стационираних у Тамишкој жупанији је била чешке или словачке националности, што је изазвало немир код мађарског становништва, плашили су се да би они стали на страну стране војске и да их не би штитили у случају њеног уласка. Један чешки одред је већ одбио наредбу мађарске команде и страховало се да ће таквих случајева бити све више. Желели су да им пошаљу одреде са мађарским војницима.¹⁶

Министар унутрашњих послова је телеграмом 21. октобра обавестио великог жупана Тамишке жупаније да се ригорозно поштују прописи у вези са снабдевањем војске, пошто се 11. немачка армија приближавала, и снабдевање би било угрожено уколико би се истовремено више војски нашло на једном месту. Војна команда је планирала премештање војске из Ковина у Орошхазу (Orosháza), али је велики жупан Тамишке жупаније молио министра да то не чини, јер би у том случају становништво било препуштено себи. Становништву је била преко потребна што хитнија поправка путева код Ковина, како би у случају напада могло да се евакуише. Пuteви су били у јако лошем стању, због чега је постојала опасност да током зиме и војници буду одсечени и тако остану без снабдевања.¹⁷

Министар одбране је разматрао могућност евакуације становника Панчева 29. октобра, пошто су нека села у околини већ била евакуисана и становништво је премештено северније.¹⁸ Министар унутрашњих послова 29. октобра је обавестио великог жупана Тамишке жупаније да постоји опасност од напада стране војске и предлагао почетак евакуације становништва јужно од Беле Цркве, Гаја, Скореновца и Омољице према северу. Наредио је да са собом понесу што више пшенице и остале хране. Постојала је опасност почетка напада 30. или 31. октобра, али се министар надао да ће се примирје потписати до тада и да неће бити напада, ни потребе за евакуацијом.¹⁹

¹⁵ АВ, група докумената из Првог светског рата, пов. 7000/1918, „Наредба министра унутрашњих послова великом жупану Тамишке жупаније о начину поступању у случају уласка стране војске, да се почне са припремама за евакуацију”.

¹⁶ АВ, група докумената из Првог светског рата, пов. 162/1918, „Извештај великог жупана Тамишке жупаније министру унутрашњих послова о ситуацији у жупанији, о страху становништва због близине фронта и о припремама за евакуацију”.

¹⁷ АВ, група докумената из Првог светског рата, пов. 5265/1918, „Извештај среског начелника Ковина великом жупану Тамишке жупаније о ситуацији на граничном прелазу”.

¹⁸ АВ, група докумената из Првог светског рата, пов. 165/1918, „Телеграм министра војног великом жупану Тамишке жупаније у којем моли за извештај о стању у жупанији и разматра евакуацију Панчева и околних насеља”.

¹⁹ Исто.

Банатска република

У страху од територијалних захтева нових суседа након распада Аустроугарске, Влада Мађарске је предузела мере за очување своје територијалне целине. У ту сврху основана је Банатска република 1. новембра 1918. године која је постојала до 25. новембра 1918. године.²⁰ У њен састав су ушли Тамишка, Торонталска и Крашо-северинска жупанија. Није била међународно призната, будући да осим Мађарске, ниједна друга држава је није признала. Ото Рот (Róth Ottó) је уз подршку политичког програма Карољија основао Банатски народни савет 31. октобра 1918. уз идеју да Банатску републику формира по моделу Швајцарске, са кантоналним системом. Пуковник Алберт Барта (Bartha Albert), министар одбране, био је задужен за одбрану и снабдевање територије Банатске републике. Влада Михаља Карољија је у састав Банатске републике незванично укључивала и Бачко-бодрошку жупанију.²¹

Током повлачења немачких трупа из Србије, када су француска и српска војска ушле у Банат, комуникација Банатског народног већа са властима у Будимпешти је била онемогућена. У Архиву Војводине постоји само један документ чији је адресат Банатски народни савет – извештај Јенеа Глаусинуса (Glaussinus Jenő) у којем су описани учестили напади румунских банди у Золду (у Крашо-северинској жупанији) и састављен списак процењене материјалне штете. Румуни су починили велику штету на имањима, власници нису могли да обрађују земљу нити да убирају аренду из страха од румунских банди. Сегединска окружна војна команда је издала упозорење о понашању војске према румунским бандама (наоружаним и склоним насиљу, како се наводи), као и о потреби да не буду помешани са редовном румунском војском како не би били изазвани оружани инциденти који би могли да погоршају однос између две државе.²²

Градоначелник Панчева је телеграмом обавестио министра народности да локални национални савети нису хтели да признају Банатски народни савет и да се прибојавају да би се стварањем Банатске републике изазвало хаотично стање у администрацији.²³

Због опасности од прислушкивања, Ото Рот је телеграмом замолио Оскара Јасија да ни са ким не разговара о ситуацији у Банату, нарочито не са представницима Народног одбора из Новог Сада. Сва комуникација између Оскара Јасија и представника власти из Баната обављала се путем посредника, односно преко трећих лица, чиме је комуникација још више отежана.²⁴

Немачка војска је 7. новембра ушла у Банат. Мађарско Министарство унутрашњих послова је 11. новембра наредило свим великим жупанима да буду у приправности због могућих напада стране војске, и да започну са припремама за евакуацију, али да припреме обаве у тајности и пазе да не шире панику међу становништвом. Такође је наредио

²⁰ Према неким историчарима, Банатска република је постојала само до 15. новембра, када је Ото Рот напустио своју државу и избегао у Будимпешту, али по др Ласлу Тарјану, постојала је све до званичног присаједињења ове територије Краљевини СХС 25. новембра 1918.

²¹ Tarján M. Tamás A Bánáti Köztársaság kikiáltása, Rubicon.

²² II 888, II Сегединска окружна команда Мађарске краљевске војске 1918. године, кут. бр. 5.

²³ MNL OL-K. 40–1918–VIII–148, „Телеграм градоначелника Панчева Оскару Јасију, у којем се жали на стварање Банатске републике, да је национални савети не желе признати”.

²⁴ MNL OL-K. 40–1918–VIII–1058, телеграм Ота Рота Оскару Јасију у којем стоји наређење да се „о ситуацији у Банату не расправља ни са ким, посебно не са Новосађанима”.

да се постарају да све установе остану отворене и да обављају своју дужност као и до сада. Позвао их је да не напуштају своје положаје, и забранио је пружање било каквог отпора страним војницима, како би се, уколико је могуће, спречили било какви оружани сукоби.²⁵

Београдска војна конвенција и Француска мировна комисија

Београдска војна конвенција је 13. новембра 1918. године потписана од стране војводе Живојина Мишића са српске, и генерала Пола Анрија (Paul Prosper Henrys) са француске стране, односно Беле Линдера (Linder Béla) са мађарске стране. У преговоре који су претходили потписивању Београдске војне конвенције били су укључени Оскар Јаси и Михаљ Карољи, који су инсистирали на томе да се гарантује територијална целовитост Мађарске. Војна конвенција је у 18 тачака дефинисала демаркационе линије између Краљевине Србије и Мађарске, на линију Самоша и Бестерце–Марош–Баја–Печуј–Драва, као и услове примирја.²⁶ Одређено је да се мађарска војска повуче са демаркационе линије и имала је обавезу да помаже војницима Антанте при проласку. Мађарска се обавезала на поправку српске железнице, путева и телеграфског система. Србија је добила право на коришћење оружја и војне опреме коју је мађарска војска положила након примирја, као и коришћење мађарског телеграфа, телефона и поште. Мађарска се обавезала на ослобађање српских ратних заробљеника и на предају 25 хиљада коња Србији као дела ратне одштете. Целокупна преписка са Немачком је цензурисана. Министарство прехране је стављено под надзор Француске мировне комисије и Мађарска је обавезана на снабдевање српских војника. Иако је Војна конвенција забранила мешање у унутрашњу администрацију Мађарске, извештаји о њеном кршењу су стизали Француској мировној комисији и Председништву готово од тренутка њеног ступања на снагу.²⁷

Француска мировна комисија под вођством потпуковника Фернарда Викса (Fernard Vix) је била успостављена са циљем да надзире спровођење Падовског и Београдског мировног споразума, присуство француских трупа у Мађарској, логиистику и информисање. Комисија је била састављена првенствено од француских представника, али и од Срба и Американаца. Осим јужних жупанија, њено деловање простирало се и на преговоре са Чехословачком.

Банат под присуством француске и српске војске

Пошто су 19. новембра прве српске трупе ушле у насеља преко Темишвара према Сиригу, велики жупан више није био у могућности да извештава надлежна министарства у Будимпешти о новонасталој ситуацији у жупанији јер је комуникација била пре-

²⁵ АВ, група докумената из Првог светског рата, 8810, „Министарство унутрашњих послова наређује свим среским начелницима да учине све да се спречи паника међу становништвом; да се постарају да све установе несметано раде, да обављају своје функције као и до сада; да све учине да би обезбедили нормално функционисање, да обезбеде храну за становништво, да са страним војницима буду уљудни, да спрече било какву конфронтацију и оружани сукоб”.

²⁶ Digitális tankönyvtár, Révai nagylexikon, a Francia diplomáciai iratok 1918/1919 AG.20N528 c/106. d/3.

²⁷ Исто.

кинута. Срески начелник Новог Кнежевца је 25. новембра због цензуре преко командантне полиције известио Оскара Јасија да су српски војници преузели контролу над поштом, телеграфом и телефонском централом.²⁸

Српска војска је стигла у Велики Бечкерек 17. новембра ујутру. Поджупан је свечано дочекао војнике у жупанијској кући, а др Жупански (Dr Zsupánszky) је одржао говор и скинуо мађарску заставу са ње. Према извештају Миклоша Деметера (Dömötör Miklós) у којем износи своје лично мишљење, из градске куће су извели поджупана и службенике, чиновнике Судбеног стола и Финансијске управе су ухапсили, а жупанијског главног архивара Богољуба Арсића су оптужили да је присталица мађарске Владе и да је састављао спискове за интернацију Срба током рата.²⁹

Пошто је српска војска ушла у Велики Бечкерек, Српски национални савет је преузео административну власт. Службеници које су заменили својим људима су били суспендовани са својих радних места и морали су да са породицама напусте службене станове. На место матичара је био постављен православни свештеник. Према извештају среског начелника Новог Кнежевца министру народности, у децембру се све више молби упућивало Председништву и министрима да интервенишу преко Француске мировне комисије да се стари службеници врате на своја радна места и да се српска војска не меша у администрацију, што је и Београдском војном конвенцијом гарантовано. Становништво није било у могућности да се ослони на локалну власт, њихова грађанска права била су угрожена, полиција је била немоћна, није могла да примени законе.³⁰ Министар унутрашњих послова је 16. децембра у разговору са Оскаром Јасијем разматрао могућност слања жандармерије на територије Крашо-северинске и Тамишке жупаније, након примања забрињавајућих извештаја о ситуацији на тим просторима од представника Аустријско-мађарске државне железнице³¹

Ђорђе Грујић, члан Српског националног савета из Велике Кикинде 20. децембра је заузео станицу Ферег (Féreg) са целокупним инвентаром. Забрањен је промет новца путем железнице на станици. Случај је одмах био пријављен Француској мировној комисији.³² Оскар Грунд (Grund Oszkár) је 23. новембра упутио молбу Министарству унутрашњих послова за појачање на железничкој станици код Макоа за контролу возова, и тражио је прекоманду жандармерије из Темишвара и Панчева на контролне пунктове код Макоа.

²⁸ MNL OL-K. 40-1918-VIII-808, „Извештај среског начелника из Новог Кнежевца Оскару Јасију у коме износи своје лично виђење о расположењу међу становништвом и о ситуацији након уласка српске војске у Нови Кнежевац, Сириг, Велики Бечкерек и околна насеља”.

²⁹ MNL OL-K. 40-1918-VIII-1068, „Извештај Миклоша Деметера (Dömötör Miklós), бившег заменика матичара из Бечкерек, кога је Српски национални савет сменио и изгубио службени стан. У извештају пише о смењивању службеника у Бечкерек. Извештај је упућен министру унутрашњих послова и прослеђен је министру народности Оскару Јасију”.

³⁰ MNL OL-K. 40-1918-VIII-808, „Извештај среског начелника из Новог Кнежевца Оскару Јасију у коме износи своје лично виђење о расположењу међу становништвом и о ситуацији и након уласка српске војске у Нови Кнежевац, Сириг, Велики Бечкерек и околна насеља”.

³¹ MNL OL-K. 40-1918-VIII-1027, „Писмо министра унутрашњих послова Оскару Јасију у коме се пита да ли да пошаље жандармерију у најугроженије територије, пошто је примио извештај Аустријско-мађарске државне железнице о ситуацији у Банату”.

³² MNL OL-K. 40-1918-VII-1047, „Препис телефонског разговора Оскара Јасија и службеника Аустријско-мађарске државне железнице о ситуацији на железничким станицама у Банату”.

Територијална подела Баната није решена оснивањем Краљевине СХС 1. децембра 1918. године, претензије Румуније и Србије у Банату су изазвале политички конфликт с могућношћу ескалирања у оружани сукоб. Мађарско-румунски рат је избио због територијалних тежњи Румуније 1. децембра 1918. и трајао је до августа 1919. године. Тек су се Тријанонским споразумом коначно утврдиле границе.

Бачко-бодрошка жупанија

Документи о догађајима у Бачко-бодрошкој жупанији већином чине преписку министра народности из мађарског Националног архива – Земаљског архива и наредбе Сегединске окружне војне команде из мађарског Војног архива. Хронолошки се може пратити како је локално српско становништво оснивањем Народне управе и са подршком српске војске преузимало власт од насеља до насеља. У овим документима се описује повлачење мађарске војске, напредовање српске и француске војске, спровођење примирја, промене локалне власти и администрације, страх становништва, политичка нестабилност и питање граница.

Доста пажње је посвећено и одржавању здравственог стања војника и њихове ратне способности. У ту сврху је прописана сукцесивна допуна бројчаног стања медицинског особља, посебно дерматовенеролога и инфектолога. Предузимале су се мере за спречавање ширења епидемија. Већина наредби Сегединске окружне војне команде из лета 1918. године односи се на спречавање ширења недозвољених политичких идеја у војсци, забрану ношења политичких ознака и забрану учешћа војника на политичким митинзима и протестима. Такође је прописана забрана ангажовања војника у друге сврхе осим ратне (тј. нису могли бити коришћени као радна снага у фабрикама, јавним радовима). Постојала је и бојазан од ангажовања војске у политичке сврхе и њиховог учешћа на политичким митинзима. Како се приближавао завршетак рата, прописана је потпуна забрана напуштања касарни и вршена је прекоманда војника.

Према извештају Лукача Плесковића министру народности, у Суботицу је српска војска ушла 13. новембра, истог дана када је потписана Београдска војна конвенција. Према одредбама Конвенције, резервни састав мађарске војске је имао осам дана да напусти Суботицу, али је војска морала брзо да остави касарну, те није било времена да се састави записник и да попише инвентар. Мађарска војска је, у складу са Конвенцијом, распустила војне заробљенике, али српска војска их је наоружала и поставила да патролирају градом. Српска војска је распустила Градски савет и полицију, а командант српске војске је преко прогласа обавестио Суботичане да се врате свакодневном раду. Веза локалних мађарских власти са Мађарском је онемогућена, јер је српска војска преузела телефон, телеграм и пошту. Сва писма, као и бачке и суботичке новине из тог периода су биле цензурисане.³³

Стеван Матијевић, именовани градоначелник Суботице, наредио је обуставу исплате мађарским чиновницима и учитељима док не положи заклетву и док се не утврди да

³³ MNL OL-K. 40–1918–0349, „Извештај др Лукача Плесковича Оскару Јасију, министру војном, министру унутрашњих послова и Председништву Мађарске о догађајима након потписивања Београдске војне конвенције и након уласка српске војске у Суботицу, о променама у администрацији, смени службеника, увођењу новог службеног језика”. Такође наводи и чланке из листа „Bácskai Hírlap” од 2. децембра 1918. године.

су политички подобни.³⁴ Овај допис прослеђен је Француској мировној комисији као пример кршења Београдске војне конвенције. Службеници и учитељи нису смели да положе заклетву, прибојавајући се да не буду проглашени издајницима и тако изгубе пензију. Велики жупан Бачко-бодрошке жупаније Ерне Балог (Balogh Ernő) није добио упутства од мађарске Владе о полагању заклетве, али је уверавао службенике да овај чин неће имати негативне последице и да се њихова лојалност неће довести у питање. Балог је смењен и 25. новембра за великог жупана је постављен Коста Бугарски.³⁵ Посланици Српског народног одбора су 27. новембра свим службеницима наложили полагање заклетве. Називи установа чији су службеници положили заклетву објављени су у новинама.

Француска војска је стигла у Паланку 18. децембра. Војницима је издато наређење преко Сегединске окружне војне команде да не смеју заустављати наоружане српске војнике и испитивати их, да се понашају у складу са наредбом о понашању са војницима Антанте. Њихов улазак је мађарско и немачко становништво дочекало с олакшањем. Француска управа је обуставила цензуру, али два дана касније је ипак враћена. Француски језик су увели у школе као обавезан предмет. Школе нису радиле због nestaшице огрева, коју је српска војска реквизирила.³⁶

Министар народности је обавештен и допис је достављен и потпуковнику Виксу да је Народна управа 3. јануара под бр. 11/1919 издала наредбу да територије јужно од демаркационе линије припадају Краљевини СХС, да управа и судство од сада примају наредбе искључиво од СХС и да се наредбе из Мађарске одбацују. Према Београдској војној конвенцији требало је да јавна управа остане у надлежности Мађарске државе, и службеници нису смели бити удаљивани са својих положаја.³⁷ О догађајима након уласка српске војске у Суботицу и о стању у Бачко-бодрошкој жупанији, о потписивању Београдске војне конвенције између Мађарске и Србије, извештава се у више наврата Председништво и Француска мировна комисија. У Суботици је 24. јануара 1919. године у 14 тачака сачињен списак о начину кршења одлуке Београдске војне конвенције.

Закључак

Након потписивања Београдске војне конвенције 13. новембра 1918. године, која је

³⁴ АВ, Ф. 76, 3, Народна управа је 21. новембра издала текст заклетве: „Заклињем се живим Богом, да ћу све дужности, које ми моје звање налаже, верно и савесно испуњавати, да ћу бити веран Народној управи за Банат, Бачку и Барању, да ћу њене наредбе извршавати, својим претпостављенима се покоравати и званичне тајне чувати. Тако ми Бог помогао!” За оне којима верска уверења бране да положе заклетву, могу да замене фразу „Заклињем се живим Богом” речима „Задајем своју поштену реч” и да изоставе „Тако ми Бог помогао!”

³⁵ MNL OL-K. 40–1918–5998, „Повереник Владе и велики жупан Бачко-бодрошке жупаније Ерне Балог (Balogh Ernő), доставља Председништву свој извештај од 4. децембра 1918. године, у ком описује дешавања у жупанији од 25. новембра до 4. децембра”.

³⁶ MNL OL-K. 40–1919–155, „Извештај професора др Артура Вебера (Dr. Weber Arthur) о дешавањима у Бачко-бодрошкој жупанији у периоду од 20. децембра 1918. до 1. јануара 1919”.

³⁷ MNL OL-K. 40–1919–300, „Писмо министра народности Оскара Јасија потпуковнику Фернару Виксу из Француске мировне комисије у коме га обавештава о одлукама Новосадског српског одбора које нису у сагласности са Београдском војном конвенцијом”.

предвидела присуство француске војске унутар демаркационих линија и после проглашења присаједињења некадашњих јужних жупанија Краљевине СХС, питање администрације и школства у Бачко-бодрошкој жупанији није на једноставан начин разрешено. Након првог таласа отпуштања старих службеника, појавио се проблем проналажења новог адекватног кадра. Извесно време су се званични документи издавали на српском језику на мађарским формуларима, или на мађарском језику са печатом Краљевине СХС, као и двојезично. Становништво се још задуго обрађало и великом жупану и остацима мађарске администрације, као и новој управи из Краљевине СХС. Жупаније нису званично укинуте, велики жупан и жупанијска администрација је постојала истовремено, док се успостављао нов режим Краљевине СХС. Проблем Баната се дуго решавао, ескалација сукоба између Краљевине СХС и Румуније је претила да прерасте у оружани сукоб, да би на крају био постигнут договор да Крашо-северинска и већи део Тамишке жупаније припадне Румунији, на велико незадовољство српског становништва у Темишвару. Питање Барање и Печуја се није окончало све до двадесетих година 20. века. Незадовољство насталим разграничењем је потискивано, да би у Другом светском рату поново ескалирало.

Šarolta Kartag

CONSEQUENCES OF BELGRADE PEACE TREATY ON THE TERRITORIES OF BACS-BODROG, TIMIȘ AND TORONTAL COUNTIES: FROM THE CORRESPONDENCE OF THE MINISTER OF NATIONALITIES OSCAR JASZI

Summary: This paper deals with the last days of the World War I in Bacs-Bodrog, Timiș and Torontal Counties and aftermath of the fall of the Austro Hungarian Empire and the events leading up to the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, based on the letters of the Hungarian minister of national minorities, Oscar Jaszi (Jászi Oszkár). During that period the Hungarian Democratic Republic was facing many difficulties, hunger, strikes, political upheaval and at the same time was threatened by the newly formed states, which wanted to expand their territories. The Banat Republic was formed from the territories of Timiș, Torontal and Krasso-Szörény Counties. It was never officially recognized. It lasted only for 24 days and was opposed by both the local Serb and Romanian population. During its short life, this republic had its share of hardships. The southern villages were endangered by the nearing of the front line, constant cannon fire could be heard, bombs were dropped on the fields. In November the retreating German army marched in Banat, followed shortly by the Serbian army, and the French army. The Belgrade treaty determined the demarcation lines, the retreat of the Honved Army, the handing over the railway, telephone and telegraph stations to the Serbian army. The French Peacekeeping Commission was in charge of ensuring that the decrees of the Belgrade treaty were honored. By the middle of November, the Serbian army marched from village to village, where they took over the public administration with the support of the local Serbian population. The borders were not finalized until the Trianon Treaty, and the question of the territory of the Banat Republic was heavily debated between the Hungarian Democratic Republic, The Kingdom of Romania and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and resulted in splitting Timiș, County between the two kingdoms.

Keywords: Banat Republic, Oscar Jaszi, Belgrade Peace Treaty, French Peacekeeping Commission, demarcation lines

UDC 050MLADI PROLETER(470.23-25)"1917"

Оксана Михайловна Беляева¹

Центральный государственный архив историко-политических документов
(Санкт-Петербург)
Российская Федерация

ЖУРНАЛ ЮНЫЙ ПРОЛЕТАРИЙ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ

Резюме: В статье рассматривается проблема возникновения революционной молодежной печати в Петрограде в 1917 году на примере журнала «Юный пролетарий». Этот журнал был печатным органом Петербургского комитета Социалистического союза рабочей молодежи (ПКСРМ), а затем Петроградской организации Российского коммунистического союза молодежи (РКСМ). Вначале журнал выполнял пропагандистскую, агитирующую и консолидирующую функцию с целью привлечения в союз как можно больше заинтересованной молодежи Петрограда, а затем директивную функцию. В статье анализируется проблема взаимоотношений редакции журнала с читательской аудиторией, прослеживается эволюция журнала за первые пять лет издания.

Ключевые слова: *Юный пролетарий*, Социалистический союз рабочей молодежи, Санкт-Петербург, Вася Алексеев, Эдуард Леске, Оскар Рывкин

ЧАСОПИС МЛАДИ ПРОЛЕТЕРА У ПРВИМ ГОДИНАМА ПОСТОЈАЊА

Сажетак: Рад изучава револуционарну омладинску штампу у Петрограду 1917. године кроз пример проблематике часописа „Млади пролетер”. Овај часопис је био штампани орган Петроградског комитета Социјалистичког савеза радне омладине, а затим и Петроградске организације Савеза руске комунистичке омладине. На почетку часопис је био замишљен као средство пропаганде и агитације, а такође је имао и функцију консолидације у намери да привуче петроградску омладину у Савез, а касније је додата и функција директиве. Рад анализира везу између уређивачког одбора са читаоцима, пратећи еволуцију часописа током првих пет година.

Кључне речи: Млади пролетер, Социјалистички савез радне омладине, Санкт Петербург, Васија Алексејев, Едвард Леске, Оскар Ривкин

¹ Оксана М. Бељајева, Централни државни архив историјских и политичких докумената Санкт Петербурга, Русија (Oksana M. Belyayeva, Central State Archive of Historical and Political Documents of St. Petersburg, Russia)

После VI съезда Российской социал-демократической партии большевиков в августе 1917 года наметился важный этап в развитии юношеского движения. Именно с этого времени начинают оформляться революционные союзы молодежи. На VI съезде РКП (б) произошло событие, которое имело важное значение для молодежного движения – было единодушно поддержано предложение Союза рабочей молодежи Петрограда о выпуске специального юношеского журнала. Так было положено начало созданию революционной молодежной печати.

Первые самостоятельные молодежные издания в стране появились еще в октябре - ноябре 1917 года. 14 октября вышел первый номер журнала «Интернационал молодежи» - орган Московского союза рабочей молодежи, позднее, 28 ноября – журнал «Юный пролетарий» – печатный орган Петербургского комитета Социалистического союза рабочей молодежи (ПК ССРМ).

В фондах библиотеки ЦГАИПД СПб хранится богатейшая коллекция журнала «Юный пролетарий»². В преддверии празднования 100-летия ВЛКСМ хотелось бы обратиться к истокам создания журнала и вспомнить о том, как и при каких обстоятельствах началось издание, кто были его первыми редакторами, как было организовано взаимодействие редакции с читательской аудиторией, и какие изменения претерпел журнал за первые годы своего существования.

Задолго до выпуска первого номера «Юного пролетария» ПК ССРМ обратился к молодым рабочим с призывом активно выступать в журнале «Юный пролетарий» со своими корреспонденциями и статьями. Текст воззвания буквально гласил следующее: «Товарищи, все за перо! Наш журнал должен отражать наши стремления и защищать наши интересы. Он – наша трибуна и орудие нашей борьбы. Да здравствует свобода слова, да здравствует юношеская печать!»³

Вокруг проектируемого журнала как в самом Петербургском комитете, так и во всей организации шли споры о направлении, названии и лозунге издания. Несмотря на то, что ССРМ состоял в основном из большевиков, в нем были представители анархистов, эсеров, меньшевиков, с которыми большевистскому руководству приходилось считаться. И если название журнала вопросов не вызывало, то по поводу лозунга единого мнения не было.

Так, большевики и меньшевики предлагали использовать лозунг «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!», анархисты – «Трепещите, угнетатели, юноши на страже», эсеры – «В борьбе обрешь ты право свое». В итоге, чтобы не допустить раскола в организации ССРМ, было решено издавать журнал вовсе без лозунга.⁴

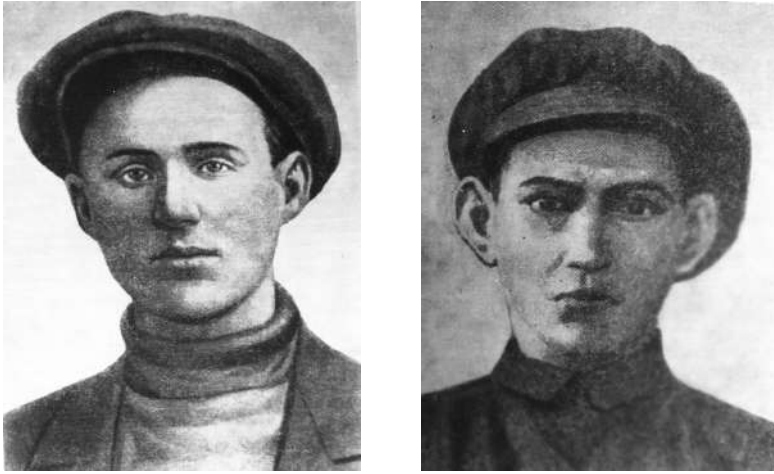
Наконец после продолжительной подготовки первый номер «Юного пролетария» вышел в свет. Его редакторами была группа активистов ПК ССРМ I созыва – Вася Алексеев, Эдуард Леске и Михаил Глебов. Вот, как о начале издательского дела вспоминал сам Э. Леске: «После долгих хлопот удастся получить деньги на издание журнала, и П.К. приступает к этому делу с наивозможнейшей тщательностью. Опять большая трудная работа. Нужно собирать, редактировать материал, вести переговоры с типографией, бе-

² Журнал «Юный пролетарий» за 1917 – 1919 годы был переиздан Ленинградским истмолем (Комиссия по собиранию и изучению материалов по истории движения молодежи и истории ВЛКСМ при Ленинградском областном комитете ВЛКСМ) к 25-летию с образования комсомола.

³ Предисловие // Юный пролетарий. 1917-1919. Л.: Ленинградское областное издательство. 1932. С. 1.

⁴ Там же. С. 1.

гать за обещанными деньгами. В конце ноября выходит журнал, и интерес членов к союзу заметно повышается»⁵.

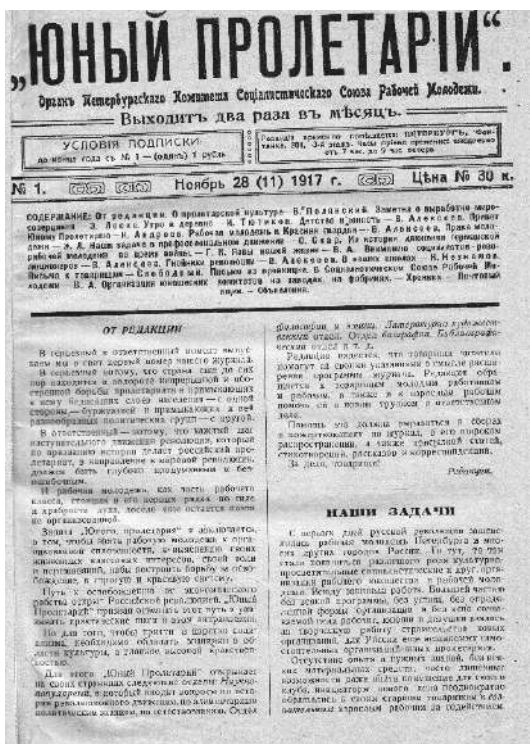


Организаторы Социалистического союза рабочей молодежи в Петрограде
Вася Алексеев и Оскар Рывкин
(Ф. Р-598. Оп. 27. Д. 6. Л. 11,15.

Первый выпуск журнала открылся приветствием к молодежи, в нем были обозначены основные цели и задачи издания. С первых же строк редакторы заверяли читателей в том, что издаваемый журнал, выполняя просветительскую функцию, сможет выступить в роли проводника на пути к «светлому будущему», олицетворением которого в то время считался социализм. Редакторы ставили ряд задач, которые будут решаться по мере выхода журнала: «развивать у своих читателей сознание их классовых интересов, поднимать уровень их культурного и общеобразовательного развития и тем самым готовить из них <...> достойных участников <...> великой борьбы <...> за социализм»⁶. Восполнить и обогатить знания читательской аудитории помогут соответствующие в издании разделы: научно-популярный, философии и этики, литературно-художественный, биографии, библиографический и другие. Обращаясь к молодежи, редакция выражала надежду на то, что «товарищи читатели» со своей стороны окажут изданию необходимую материальную и интеллектуальную поддержку, которая заключалась в «сборах и пожертвованиях на журнал, в его распространении», подготовке статей, стихотворений, рассказов, новостей.

⁵ Эяле. Как возник и работал наш союз // Юный пролетарий. 1 сентября 1918 г. № 2. С. 5.

⁶ Наши задачи // Юный пролетарий. 1917-1919. Л.: Ленинградское областное издательство. 1932. С. 1.



«Юный пролетарий». 28 ноября 1917 г. № 1.

В целях агитации читателей и напоминания им о важной просветительской и консолидирующей миссии журнала на каждой его странице помещены разнообразные мотивирующие призывы: «Товарищи, утряивайте сборы и отчисления в пользу «Юного пролетария»», «Сила журнала в моральной и материальной поддержке рабочей молодежи», «Товарищи! Вербуйте подписчиков», ««Юный пролетарий» должен стать передовым в России, как передовой в России является питерская молодежь».

Наглядной иллюстрацией того, как рабочая молодежь восприняла появление печатного органа ССРМ, может служить, например, стихотворение, авторство которого принадлежит простому рабочему Путиловского завода Н. Андрееву. Основной посыл данного произведения заключался в том, что долгожданный журнал просветит молодежь и укажет истины:

Привет тебе, мой юный пролетарий,
Привет тебе от всей моей души,
Я ждал тебя как светоча рабочих
И, наконец, дождался, – вот и ты.

Пришел! Иди ты к жизни новой,
Забытые умы юнцов ты просвети,
И на алтарь отдай свои дары святые –
Забытых юношей ты к правде приведи.

На страницах первого номера журнала помещены разные заметки на актуальные тогда для молодежи темы, касавшиеся пролетарской культуры, мирозерцания, службы в Красной гвардии. В них воспевалась молодежь и ее дела, укреплялась вера в правильности выбранного пути борьбы за свои идеалы.

Так как журнал являлся печатным органом ССРМ, в издании много внимания уделено описанию текущей и перспективной деятельности Союза. Представленный материал преимущественно освещал существовавшие проблемы в организации деятельности Союза, сообщал о достигнутых успехах и запланированных мероприятиях. С целью привлечь внимание участников ССРМ к существовавшим организационным и финансовым проблемам Союза, редакция вела их открытое обсуждение на страницах журнала, так как от их решения зависели перспективы развития Союза и его существование в будущем. Так, например, была раскритикована деятельность ревизионной комиссии, которая ни разу не собиралась с момента избранная на первой конференции Союза. Критике подвергся и руководящий центр союза – ПК ССРМ за неисполнение возложенных на него задач. Учитывая комплекс социально-политических и организационных проблем, в условиях которых создавался ССРМ и его органы, вполне объяснимы сложности, возникавшие в ходе их деятельности на первых порах.

В разделах «Письма в редакцию» и «Хроника» публиковались письма в ПК ССРМ и в редакцию, информационные обращения от отдельных организаций молодежи, в которых содержались просьбы поделиться опытом создания молодежной организации, а также оказать информационную поддержку в виде отправки печатной продукции.

В отсутствие опытных журналистских кадров, редакторы «Юного пролетария» пытались привлечь к работе в издании наиболее активных и способных молодых людей. Уже с первого номера в специально отведенной рубрике «Почтовый ящик» редакция стала практиковать ведение односторонней переписки с потенциальными авторами, присылавшими свои материалы в редакцию. На последней странице выпуска каждому из них давался короткий, но вполне содержательный и предельно прямой ответ с одобрением или критикой текста, либо с советом о доработке материала, переданного в редакцию для печати.

Второй номер журнала вышел 16 (29) декабря 1917 года. Произошло это практически накануне созыва Учредительного собрания, когда в обществе шло активное обсуждение предстоящего события. Учитывая злободневность и остроту темы, вопрос созыва Учредительного собрания редакция журнала не смогла обойти своим вниманием. Автор статьи об Учредительном собрании, приводя соответствующие аргументы, доказывал нецелесообразность его созыва, так как «враги народа», под которыми подразумевались кадеты, хотели использовать его для борьбы «с Рабочим и Крестьянском Правительством»⁷.

По мере того, как организация молодежного движения в регионах набирала обороты, на страницах издания в разделе «Провинция» стали появляться заметки о развитии молодежного движения на Урале, в Одессе, Орле, Челябинске. В разделе «Хроника» помещались факты о досуговой жизни заводских рабочих Петрограда, организовывавших из своей среды театральные и драматические кружки.

Как уже упоминалось, еще до выхода первого номера журнала редакция объявила призыв молодежи присылать стихи, статьи и заметки для публикации в новом журнале.

⁷ Полянский В. Борьба за Учредительное собрание // Юный пролетарий. 16 (29) декабря 1917 г. № 2. С. 23.

И если в первом номере редакторы ответили только трем авторам, то в следующем номере соответствующие рекомендации были даны порядка десяти авторам. Ж. Герр, например, получила такой ответ за свою публикацию: «Сценки несодержательны, но есть некоторые довольно хорошие ситуации. Пишите еще...»⁸. Однако критика редакции не всегда бывала конструктивной. Встречаются замечания, больше походившие на выпады против личности. Вот, например, какой ответ за стихи получил некий Н. Наумов: «Вы, товарищ, признались, что «писал не поэт, не критик, а юный политик», очень будем рады, если вы основательно займетесь политикой и бросите свои попытки писать весьма неудачные стихи»⁹. Несмотря на некоторую бестактность со стороны редакции по отношению к отдельным авторам, это не отпугнуло других желающих. Рост числа активистов, которые хотели бы попробовать свои силы в журналистском деле свидетельствовал о том, что у молодежи появился интерес к журналу, и она, на первых порах, охотно включалась в издательскую работу.

Первоначально редакция планировала издавать журнал два раза в месяц, однако наладить регулярность выхода издания в сложных политических и финансовых условиях сразу не удалось. К слову, многие молодежные газеты и журналы после нескольких выпусков прекращали издаваться. Подобная участь постигла и «Юный пролетарий». После того, как вышло два номера, издание было приостановлено. С началом 1918 года основные силы Союза молодежи были брошены на фронты Гражданской войны. С эвакуацией заводов и фабрик в разные города России, часть рабочей молодежи последовала с ними. В городе царила безработица. В самом ПК ССРМ начался раскол. В таких условиях вместо журнала некоторое время издавалась газета, которая стала называться «Листок Юного Пролетария»¹⁰.

Издание журнала с прежним названием «Юный пролетарий» возобновилось только с августа 1918 года. Состав редакционной коллегии сменился. Теперь ее возглавляли Е. Герр и О. Рывкин. В последующих номерах журнала полный состав редакционной коллегии не конкретизировался.

Выход сентябрьского номера журнала совпал с годовщиной открытия I Общегородской конференции организаций рабочей молодежи Петрограда. По этому случаю в издании были опубликованы заметки и воспоминания членов ССРМ об образовании Союза в Петрограде, в котором они приняли самое активное участие.

Очередной номер «Юного пролетария» вышел в преддверии созыва I Всероссийского съезда союзов рабочей и крестьянской молодежи и предопределил тематику последующих нескольких номеров издания. В целях привлечения молодежи в ССРМ на страницах журнала печатались статьи, призванные популяризировать предстоящее событие и показать его важность для всех молодежных организаций.

В одной из мотивирующих заметок говорилось о том, что молодежное движение не должно быть разрозненным, следует выработать единые стандарты для вступления в молодежный союз, единый для всех устав и программу. Обращаясь к членам всех провинциальных молодежных организаций, автор призывал рабочую молодежь объединиться, что позволит, по его убеждению, создать «сильный, могучий отряд междуна-

⁸ Там же. С. 39.

⁹ Там же.

¹⁰ См.: Предисловие // Юный пролетарий. 1917-1919. Л.: Ленинградское областное издательство. 1932.

родного Интернационала – Социалистический Союз Рабочей Молодежи России»¹¹.

I Всероссийский съезд союзов рабочей и крестьянской молодежи проходил 28 октября - 4 ноября 1918 года, на нем и был образован Российский коммунистический Союз молодежи (РКСМ). ССРМ стал частью единого молодежного союза – РКСМ, позднее переименованного в РЛКСМ (1924 г.), а затем в ВЛКСМ (1926 г.).

Журнал «Юный пролетарий» продолжал совершенствоваться. Помимо сюжетов о молодежном движении в России, в нем появились обзоры молодёжного движения за границей. Открылся отдел библиографии, назначение которого заключалось в помощи читателям при выборе хороших книг. Редакторы журнала стали уделять больше внимание социальной стороне жизни молодежи. Поэтому в одном из номеров был затронут жилищный вопрос для молодых рабочих и пути его решения¹².

Несмотря на то, что практически в каждом номере «Юного пролетария» редакция обращалась к читательской аудитории с призывом к активному сотрудничеству, на пятой общегородской конференции ССРМ редактор журнала О. Рывкин констатировал, что «в журнале работают 2-3 товарища, остальная молодежь к журналу относится пассивно»¹³. Характеризуя работу печатного органа ССРМ, участники конференции обозначили ряд причин, которые, по их мнению, могли спровоцировать угасание интереса к журналу среди молодежи: мало освещена жизнь современной молодежи, статьи печатались непопулярным языком и отрывками, читатель был не подготовлен заранее к восприятию той или иной информации, не мог найти ответы на интересовавшие его вопросы¹⁴.

В поисках путей оживления интереса молодежи к изданию и привлечения ее к участию в издательской деятельности, редакция стала организовывать конкурсы. Первым был конкурс беллетристских произведений, по результатам которого победитель получал гонорар и весьма внушительную книжную библиотеку, состоявшую из 200 наименований¹⁵. Итоги проводившегося конкурса были напечатаны спустя почти полгода с момента его объявления в №№ 18-19. Организаторы признали конкурс «удачным», так как он позволил «вывить ряд молодых поэтов и беллетристов», а также «приохотить к чтению многочисленную рабочую аудиторию»¹⁶.

Позднее, в феврале 1919 года с целью привлечения юношей и девушек в комсомольскую печать были созданы литературные коллегии и кружки. Их задачами являлись приобщение масс к участию в печати и подготовка работников печати. Короткая заметка о том, что собой представляли литературные коллегии, была напечатана в мартовском выпуске «Юного пролетария». Коллегии должны были состоять из всех товарищей Союза, которые пишут для своего печатного органа. По мысли редакции, именно членство в коллегии способствовало приобретению писательского опыта, а проводившиеся

¹¹ Скар О. К Всероссийскому Съезду Союзов Рабочей Молодежи // Юный пролетарий. 1 сентября 1918 г. № 2. С. 9.

¹² Татаров Н. Дома – рабочим // Юный пролетарий. 31 октября 1918 г. № 4. С. 3-4.

¹³ Пятая общегородская конференция Социалистического Союза Рабочей Молодежи // Юный пролетарий. 31 октября 1918 г. № 4. С. 5.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Конкурс произведений // Юный пролетарий. 1 марта 1919 г. № 5 (12). С. 13.

¹⁶ Результаты конкурса // Юный пролетарий. 29 сентября 1919 г. №18-19. С 15.

там лекции и собеседования совершенствовали навык¹⁷.

«Юный пролетарий» продолжал совершенствоваться. Журнал был информативным, познавательным, в нем освещались злободневные темы и актуальные для молодежи вопросы. Однако несмотря на многочисленные попытки редакции учесть интересы неоднородной молодежной аудитории, ей так и не удалось сделать журнал абсолютно универсальным.



Фальсировка журнала «Юный пролетарий». 1920 г.
Ф. Р-1909К. Оп. 1. Д. 3. Л. 11.

В конце концов в 1922 году редакции пришлось пересмотреть общее направление журнала. Именно на VI Губернском съезде был рассмотрен и решен вопрос о том, какой должна быть программа журнала. В своем обращении к молодежи в апрельском выпуске журнала редакция обозначила новые цели и поставила иные задачи. Теперь целевой аудиторией становилась только та часть рабочей молодежи, которая непосредственно состояла в Петроградской организации РКСМ и являлась ее авангардом. Именно с ее поддержкой и для ее нужд выпускался теперь «Юный пролетарий». Поэтому основной задачей издания стало «поднятие теоретического уровня членов союза, активно работающих в нем»¹⁸. Специально созданные разделы «Из прошлого» и «Опыты и достижения» должны были освещать прошлое и настоящее из жизни РКСМ как на уровне Петрограда, так в масштабе страны. В конечном счете, редакция стремилась сделать журнал «незаменимым помощником для каждого члена союза, ведущего массы молодежи к коммунистическому воспитанию».

Свое первое пятилетие журнал отметил 28 ноября 1922 года.

* * *

Журнал «Юный пролетарий» был одним из старейших комсомольских журналов. Издание, являвшееся печатным органом ССРМ, изначально должно было выполнять не только пропагандистскую и агитирующую, но и консолидирующую функцию с целью привлечения в союз как можно больше заинтересованной молодежи Петрограда.

Однако для того, чтобы журнал мог издаваться, нужны были ресурсы в виде ква-

¹⁷ Литературная коллегия Детскосельского клуба // Юный пролетарий. 15 марта 1919 г. № 6 (13). С. 13.

¹⁸ От редакции // Юный пролетарий. Апрель. 1922 г. № 1-2. С. 1.

лифицированных специалистов, которых на тот момент не было, и редакция отбирала их из числа сторонников союза, создавая тем самым своеобразную «кадровую» базу. На первых порах молодежь активно включалась в издательскую работу. Редакция журнала поддерживала живой интерес читательской аудитории, сотрудничая с потенциальными авторами прямо на страницах издания.

Однако с организацией Российского коммунистического Союза молодежи наметился спад сторонников петроградской организации РКСМ и, как следствие, интерес к журналу снизился. Несмотря на все попытки редакции сделать журнал абсолютно универсальным, что выражалось в размещении в нем материала на актуальные темы, открытия разнообразных рубрик, проведения конкурсов, сделать ей это сразу так и не удалось.

Тем не менее, первые пять лет издания «Юного пролетария» не прошли напрасно. За это время был накоплен определенный опыт, который впоследствии позволил журналу вполне успешно издаваться.

Список источников

1. Юный пролетарий. 1917-1922 гг.
2. Ф. Р-1909К. Оп. 1. Д. 3. Л. 11.
3. Ф. Р-598К. Оп. 27. Д. 6. Л. 11,15.

Oksana M. Belyayeva

JOURNAL YOUNG PROLETARIAN IN THE FIRST YEARS OF ITS EXISTENCE

Summary: The article examines revolutionary youth press in Petrograd in 1917 origin problems on the *Young Proletarian* journal example. This journal was the print organ of the Petrograd Committee Working Youth Socialist Union, and then the Petrograd Organization of the Russian Communist Youth Union. At the beginning, the journal was meant to perform the propaganda, agitating and consolidating function in order to attract to the union more interested Petrograd young people and later a directive function was added. The article analyzes the relationship between the editorial staff with the readership, tracks the journal evolution during the first five years.

Key words: *Young Proletarian*, Socialist Union of Working Youth, Saint Petersburg, Vasya Alekseev, Edward Leske, Oscar Ryvkin

UDC 94(729)"19"

Dr Sharon Alexander-Gooding¹

University of the West Indies at Cave Hill
West Indies Federal Archives Centre
Barbados

INTERROGATING THE LEGACY OF THE WEST INDIES FEDERATION: FREEDOM ATTAINED OR DENIED

Abstract: The short-lived federal experiment in the West Indies 1958-1962 which comprised the ten Caribbean territories of Antigua and Barbuda, Barbados, Dominica, Grenada, Jamaica, Montserrat, the then St Kitts-Nevis-Anguilla, St Lucia, St Vincent and Trinidad and Tobago have been a topic of debate since its demise. The author seeks to interrogate its legacy from the standpoint of its administrative structures providing a framework for the present independent nations. It has been debated whether the West Indies Federation was a route to independence and as such was a reflection of the hopes and expectations of Caribbean peoples. The records of the Federation of the West Indies (1958–1962) document a significant period of West Indies political experience and as such are a vital source of information of the Caribbean's past, the personalities and institutions that were central to the past and by extension a source of study of a phase in the development of regional institutions.

Keywords: West Indies Federation, freedom, integration, legacy, regional institutions

INTRODUCTION

Charting the Course

Viewed as a political phenomenon, modern West Indian nationalism is the product of a lengthy historical process in which many individuals and groups participated against the background of changing socio-historical contexts, beginning with the solitary intellectual response of J.J. Thomas in the nineteenth century and the middle class legislative reform movements of the late nineteenth and early twentieth century, through a period of increasing political awareness stimulated by the activities of Cipriani, Marryshow and Rawle among others, finally culminating in the efforts of Manley and Adams and the brilliant intellectual critiques of Williams. The formal grant of independence marked the end of an era of West Indian political development.²

¹ Шерон Александер-Гудинг, Универзитет Западних Индија (Кејв Хил), Барбадос

² Denis Benn in *The Caribbean: An Intellectual History 1774-2003* (Kingston, Ian Randle Publishers, 2004), 89.

One tends to associate discussions about the federation with themes of failure and political acrimony, however the author wishes to postulate that the legacy of the federation emphasises among other notions a precept which informs both Caribbean and international relations. The records show that the West Indies Federation was conceptualised to be a step towards freedom, from colonial rule, a step towards regional unity and a path towards self-determination. However, one bears witness that these aspirations were contradictory within themselves as some wanted regional unity whilst others were hoping for national sovereignty. This paper looks at the legacy of the federation in the political, economic, socio-cultural and judicial areas and the realisation or non-realisation of expectations in the post federal era.

The term freedom has many connotations. Accordingly, many equate freedom with the power or right to act, speak or think freely, in other words carry on business within the state of free will. Under the political constraints of the pre federal era one surmised that the hope of being free allowed for subjects to envisage the removal of foreign control and domination. Did the brief federation of the West Indies accommodate this hope? By disengaging the relationship between the colonialists and the colonized through the removal of Crown colony rule and, establishing a federation without the dominant metropolitan interests which subordinated the local needs, the West Indian region assumed that freedom would have been attained. Further, it was then felt that the West Indies, being the geographic juxtaposition of islands that they are, called for a new West Indian nationalism that surpassed the boundaries of land and water as opposed to individual hegemonies collaborating with each other.

Regional integration is usually perceived as a response to external and local challenges and can be fined as a process or series of actions, whose main aim is to join together independent nations for the purpose of creating a new national entity... A regional integration movement therefore embraces formal organizations of cooperation with formal membership and formal decision making structures as basis for such cooperation.³

The Federation put into motion the requisite administrative structures and a federal site in Trinidad albeit that some were only concretized after political squabbles. The records of the Federal Government included the records of the following offices: Air Transport Advisory Council (pre-federal), Standing Federation Committee (pre-federal – this committee later became the Federal Secretariat), the Federal Secretariat (pre-federal), the Governor General's Council of State (1958-1960 which later became the Federal Cabinet), the Federal Cabinet (1960-1962), the Senate, the House of Representatives, the Comptroller of Accounts (CD&W), the Federal Supreme Court, Governor General's Office, Deputy Governor General's Office, Governor General's Office: Defence Division, Law Officer's Department, Ministries (previously administered by the federal Secretariat and the Council of State, the Prime Minister's Office including the Economic Planning Division, the Statistical Division, the Federal Information Service, Communication and Works, Finance, Finance: Exchange and Control, Labour and Social Affairs, Natural Resources and Agriculture and Trade and Industry, the Regional Economic Committee (REC – post-federal) and the Interim Commissioner's Office (also post-federal).⁴

The Federal Archives contain textual material in the form of original agreements, oath

³ Cynthia Barrow-Giles, *Introduction to Caribbean Politics* (Kingston, Ian Randle Publishers, 2002), 224.

⁴ Sharon Alexander-Gooding in "The Records of the West Indies Federation: Preserving the Past, Lessons for the Future." Paper presented at ACH Conference (Trinidad & Tobago, UWI St Augustine Campus, 2006).

books, ledgers, registers, files, drawings, architectural plans, newspaper clippings, press releases, savingsrams, reports, records of judgments, statistical data, and card indexes as well as film in the form of reel and magnetic tapes and photographs, artifacts in the form of metal seals, cotton flags, coat of arms and plaques.

An interesting example of one of the artifacts is the wooden Coat of Arms that hung above the Judges of the Supreme Court. (***Illustration 2**) The literal translation/interpretation of the inscription, which is in old French follows:

DIEU ET MON DROIT – (translation) **GOD ON MY RIGHT**

i.e. God is on my side in terms of this union

HONI SOIT QUE MAL Y PENSE – (translation) **DAMNED BE HE**

WHO THINKS BADLY OF THIS

i.e. To hell with those who disagree with this union

The sheer determination expressed above shows the conviction of the “players” at the time of the formulation of the union.

These records provide evidence of the centralized framework for regional cooperation under which the West Indies sought to commonly link and develop in a multiplicity of ways departing from the hitherto rule from the metropole and “freeing” themselves. It cannot be disputed that the short-lived Federation left a legacy and laid the foundation for development in several aspects of lives in the West Indies today. The two predominant areas are undoubtedly in the political and economic areas of Caribbean and international relations. In addition, the legacy speaks to socio-cultural developments in the area of education, sport, entertainment as well as the transitioning overtime of meteorological, security and transport arrangements and the rule of law.

THE POLITICAL FEDERAL SPACE

A Precept for Caribbean and International Relations

According to Bourne, one can date the origins of community elements as a consequence of the homogenizing colonial presence of governance, notably the structures of political administration, geographical pooling of islands and the imposition of European colonial cultural norms and practices on indigenous populations and more importantly, the call for West Indian Federation.⁵ Although, the administrative structure of the Federation appeared to be well worked out and supported by a Cabinet Secretariat that allowed for representation by a cross-section of federal civil servants, the political structure of the Federation according to Benn,

centred increasingly on the conflicting conceptions of regional political unity based, on the one hand, on a highly centralized federation possessing extensive powers of economic

⁵ Compton Bourne in Lecture, *A Caribbean Community for All* (Grenada, 2003), 2.

intervention and control in the constituent units, as advocated by Williams and on the other hand, a looser federal structure providing for greater political autonomy of the individual units comprising of federation especially in the sphere of economic planning.⁶

So too, Norman Manley's vision of a federation encompassed the determined freedom from colonial intervention and a united region with dominion status. Nettleford quoted Manley as saying,

[...] if we federate, we must federate as self-governing units who voluntarily surrender some of the power which each has over his own to the common whole. I reject totally any sort of mismarriage between colonial rule and federation, and I would predict for such a marriage such an abortion as politics has never seen; and I say that a federated West Indies cannot aim at any smaller immediate objective than dominion status. I cannot imagine what we should be federating about if it is not to achieve the beginning of nationhood.⁷

One must admit that despite the shenanigans between national interests and regional ambitions, the federation itself had substance it reflected legitimate hopes of the majority of Caribbean peoples. These included the thrust towards shaping their own destiny, operating on the basis of their own constitutions, negotiating internationally as one and freeing themselves from metropolitan rule. How has this transcended over time?

THE POLITICAL LEGACY

From CARIFTA to CARICOM

Politics in the federal era centred on conflicting aspirations of central autonomy and control versus insular national political autonomy, and even as the political structures of federalism came to an abrupt end in 1962, the ideas and efforts relating to integration continued. However, the setback did not destroy the federal spirit among the political leaders of the time. Post-federal records provide evidence of the attempted grouping of the Little Eight. This grouping was an attempt by the remaining eight island nations led by Grantley Adams of Barbados, after Jamaica and Trinidad and Tobago's withdrawal to federate on their own. This grouping was not successful but by 1966, the Caribbean Free Trade Association [CARIFTA], a union based on functional cooperation initially started with three country members namely Barbados, Antigua and Guyana but later widened to include Jamaica, Trinidad and the lesser developed countries. CARIFTA, the West Indian Commission and the Caribbean Community [CARICOM], according to Ramphal were the custodians of the idea of West Indian nationhood. However, this soon became characterized as power centres driven by competitiveness and reciprocity rather than those of obligation and preference.⁸ So too, the establishment of the

⁶ Denis Benn in *The Caribbean: An Intellectual History 1774-2003* (Kingston, Ian Randle Publishers, 2004), 86.

⁷ Norman Manley in *Manley and the New Jamaica: Selected Speeches and Writings*, ed. Rex Nettleford (London, Longman, 1971), 162.

⁸ Anthony Payne, "Introduction: portrait of a West Indian in the World" in *No Island is an Island: Selected of Sir Shridath Ramphal*, eds. David Dabydeen and John Gilmore (Oxford: MacMillan Education, 2000), 4.

Caribbean Development Bank [CDB] served to gather and disburse funds aimed at assisting the development of the less developed countries of the region, owing to a demonstrable need to increase and diversify trade in the Caribbean after the breakdown of the Federation.

In 1981, a sub group comprised of the Heads of Government's of the lesser developed Caribbean countries came together in a bid for functional cooperation and economic integration. Coming after the federation and the failed "Little Eight", the Organisation of Eastern Caribbean States [OECS] achieved a level of cooperation that the Federation did not. Integration within the OECS now relates to civil aviation, the judiciary, defense and economic matters, external representation, a common currency, education, and sporting matters.

The 1973 Treaty signed by Barbados, Guyana, Jamaica and Trinidad & Tobago formally established the Caribbean Community [CARICOM] as an institutional framework for economic integration, functional cooperation and coordination of foreign policy. By 2002, this grouping was joined by the former CARIFTA members, The Bahamas, Suriname and Haiti. CARICOM's Heads of Governments body continues today to be a cohesive force in the region collaborating on a multiplicity of matters from trade and finance to sport and security.

TRANSPOSING ECONOMIC RELATIONS ON THE POLITICAL

The Archive records vigorous debates about fundamental issues with regard to strengthening of the Federation inter alia, direct taxation, central planning, a regional customs union, regional shipping and air services. Cooperation in tertiary education expanded within the period with the University College of London opening another Campus in Trinidad and Tobago. However, several problems arose stemming from the governance and administrative structures inherited from the British, policy disagreements among the territories, the question of sovereignty and the location of the Federal Capital.

When Manley of Jamaica pulled out of the Federation after a national referendum, Eric Williams of Trinidad and Tobago quickly followed with his infamous pronouncement, "one from ten leaves naught" used as a justification for his political move. The movements by Jamaica and by Trinidad and Tobago in quick succession for independence from Britain.

The break-up of the Federation left the lesson for the West Indies that any union of political superstructures must also reflect and be based on infrastructure that enables economic relations of some degree of equity. Tsoukalis states that:

A relatively equitable distribution of the gains and losses, or at least perception of such an equitable distribution, can be a determining factor for the continuation of the integration process.⁹

CARICOM relations therefore sought to embody some degree of elimination of trade barriers and allow for freer movement of peoples within the community. This is by no means a new phenomenon as the federal records show that the federal Cabinet had agreed:

to impress upon all the urgency of agreeing to the unrestricted movement of citizens of the Federation throughout the Federal territory as an immediate decision in advance of the date provided for the Constitution; and to indicate that the Federal government

⁹ Loukas Tsoukalis, *The New European Economy Re-visited* (Oxford University Press, 1977).

would be prepared to assist territories which were faced with any substantial problems arising out of the movement of persons.¹⁰

Subsequently, CARIFTA and now CARICOM Heads of Government continues to debate the issue of freedom of movement. This has culminated into one of the Caribbean Single Market and Economy [CSME] arrangements where the CARICOM Skilled Nationals Visa could be granted to all nationals of CARICOM participating countries. A broader interpretation of this arrangement was tested during the Cricket World Cup [CWC] hosted in the Caribbean in 2007 allowing all CARICOM nationals to travel unrestricted around the Caribbean without need for visas. Nevertheless, according to Bourne, there still remains “fears that unrestricted movement of Community residents would place severe burdens on the social services beyond the capacity of Governments.”¹¹

The West Indian Commission proposed the formation of the Association of Caribbean States [ACS] which brought together 40 states, countries and territories united by the waters of the Caribbean. The ACS was conceived of having greater potential for “more adequately serving the interests of the region in the areas of economic integration and functional cooperation, and would rely on mutual support of existing sub-regional integration and cooperation mechanisms, and the involvement of the social partners in activities.”¹² The above-mentioned institutional arrangements can be likened to branches stemming from the roots put down by federal attempts at regionalization.

TOWARDS A CARIBBEAN SINGLE MARKET & ECONOMY

Specialised institutional arrangements and policies for re-distributive or cohesion creating movements of capital have also been long recognized in Caribbean economic integration plans. This follows the need to satisfy deep seated visions of unity and development through the implementation of a single market and economy and a stimulation in intra and extra regional trade.

Heads of Governments have agreed to features such as common external tariffs, a regional stock exchange, free movement of intra- regional capital, the establishment of the Caribbean Regional Standards and Quality Office, and a monetary union to name a few. One must note that the current macroeconomic environment does not exist to sustain all of the above; therefore more action has to take place with regard to stabilization and adjustment before attempts at implementation. Arguably, the planned 3 phased approach that is the setting up of a Central Bank Council for the region and provisions made for parity adjustments before attempting to move to a single currency may be prudent and wise.

¹⁰ Federal Archives Centre, File: FWI-GG-GA-336. *Cabinet Minute 177*. Extract of the 17th Meeting (March, 1961).

¹¹ Compton Bourne in Lecture, *A Caribbean Community for All* (Grenada, 2003), 8.

¹² Kenneth Hall, *Re-Inventing CARICOM – The Road to a New Integration* (Kingston, Ian Randle Publishers, 2000), 43-44.

SOCIO-CULTURAL LEGACY

Education – UCWI to UWI

There is a long history of regional functional cooperation in education from the University College of the West Indies (UCWI), a College of the University of London which served to strengthen bonds which exist between Caribbean peoples and which has brought about according to Hall, “a deeper integration than is generally recognized”.¹³ A UCWI Policy Committee in conjunction with the Pre-Federal Organisation was convened in 1957 to set up a review of operations to capitalize on UCWI operations for the benefit of the region within the federal era.¹⁴

It should also be noted that the Caribbean has been served and continues to be served by political leaders many of whom are graduates and or former lecturers of the UCWI or the UWI. Continuing the regional education trend is the Caribbean Examinations Council [CXC] which has established a regional system of exams which ensures the development of human resources from a Caribbean standpoint. Notably, despite its size, the Caribbean’s excellence speaks for itself with the worldwide recognition of four Nobel laureates.

In addition to the above, the UWI Cave Hill Campus “inherited” the archives of the Federation. The Interim Commissioner, Sir Stephen Luke, convened a Common Services Conference at Federal House, Port of Spain, in July 1962, to consider the future of certain Common Services and to deal with any other outstanding matters arising from the dissolution of the Federation. The Conference agreed to the recommendation of the Finance Sub-Committee which read that “all archives be passed for safekeeping to The University of the West Indies and that representatives of the territories of the former Federation and the United Kingdom should maintain close liaison with the University, particularly to determine the extent to which documents should be made available to researchers.”¹⁵

Thus, the Federal Archives Centre which is regional in nature was established by The UWI in 2004. The key mission of the Federal Archives Centre as stated in its policy documents is to acquire, preserve and make available the records of the West Indies Federation by providing primary sources of information on the activities of the Federal Government and its demise. The archives will also serve as a repository for records of other Caribbean integration movements and associations. These records are stored, conserved and described in compliance with international archival standards and access will be provided wherever possible to users and potential users. It was therefore proposed that one mandate of the Federal Archives Centre would be to undertake research on movements of regional cooperation with a view to identifying where the records of these movements are located and their condition. Further, the Centre should have a role in facilitating preservation and access to these sources, either through taking physical custody of the records where there exists no other appropriate custodian, or, if there is another custodian, by providing advice and assistance as may be necessary to ensure adequate preservation, conservation and accessibility of the documentary sources.

¹³ Ibid. (Hall), 64.

¹⁴ Federal Archives Centre, File: FWI-FS-FN-20. Request for Memoranda (UCWI Policy Committee & Pre-Federal Organisation, 1957).

¹⁵ Sharon Alexander-Gooding in “The Records of the West Indies Federation: Preserving the Past, Lessons for the Future.” Paper presented at ACH Conference (Trinidad & Tobago, UWI St Augustine Campus, 2006).

The Federal Archives Centre is a direct legacy of the Federation and is indeed a priceless asset, documenting a major component of regional history, teaching past lessons and informing future policy through the records of process and outcome. It provides reliable access to essential evidence; its provenance can be traced, as the authors of the documents were in positions to give faithful accounts. The authors, the documents themselves, the places and dates of writing conform to who and what they purport to be and the information can be studied in relation to their original groupings allowing for adaptation in the future.

Regionalism in Culture and Sports - Entertainment - Music – Calypso – Art

These features of Caribbean culture are indigenous and are known on the international scene as such serving to add to the identification of oneness and homogeneity as ascribed to regionality. So too, the movement of artistes intra and extra Caribbean helps to market the region and may go a long way towards molding a sense of unity for Caribbean peoples.

During the Federal era, there were calypsos and music that heralded the intended unity, opined the differences and at its dissolution more calypsos that recorded and mourned the break up. There was also the West India Regiment band which was constituted with members from across the region. Today we have common participation in the Caribbean Festival of Arts [CARIFESTA] which helps to affirm the identity, artistic achievements and the rich and varied culture of CARICOM member states.

Radio Communications/Television Programming

The Federal Information service served to strengthen communications across the region in the late fifties and early sixties and was in itself a precursor to the Caribbean Broadcasting Unit although the former was government owned as opposed to the independence of the latter. One also needs to take note of Tempo the regional television programme which reaches out to the youth and focuses on Caribbean culture in music, food and dance.

Sport – Cricket

West Indies cricket is the epitome of coming together as one- the Caribbean's collective identity. The federal records are replete with instances of cricket being played at the UCWI or in other parts of the region, showing development of sport in the region traveling on a path analogous to its development. Regional cricket reached great international heights and is still one of the prime catalysts for the region whether it is in toasting glory and success or communal spirits drooping in despair.

Cricket remains a dominant feature of regionalism with the West Indies Cricket Team officially branded as the “Windies”. The multi-national cricket team represents the English speaking Caribbean drawing players from all of the nations therein and administered by Cricket West Indies. Between the 1970's and 1990's, some of the best cricketers in the world hailed from the West Indies proving that coming together as one allowed the region to “punch above its size”. It is not surprising therefore to see CARICOM Heads of Governments calling

urgent meetings to discuss concern for the future of West Indian Cricket or the hosting of the 2007 Cricket World Cup.

DEFENSE AND SECURITY

The Cricket World Cup (CWC) hosted in the Caribbean in 2007 allowed the region to pilot regional security measures which were implemented from March to May 2007. If one were to look back to the Federal records of the fifties, one would view the evidence showing that a small Standing Committee on Defence and External Affairs was appointed to represent the region¹⁶, followed by the constitution of the Federal Defence Force comprising of First and Second Battalions of the West India Regiment, the West India Regiment Band and the West Indian Navy and Joint Committees on Defence..¹⁷ An example of the work of the Committee on Defence is the matter of federal consideration of evacuation of West Indians from Cuba owing to intelligence of impending civil unrest in 1960-1961. Ideas of a regional defense and security system operated by CARICOM member governments continue to be mooted especially after the actual successful deployment/arrangements put in place for the CWC in 2007, however there has not been a sustained effort to formally implement these measures on a permanent basis.

REGIONAL METEOROLOGICAL SERVICES

Common services in the region worth highlighting are the Regional Meteorological Services[RMS] and [CDERA] which operate to provide mutual assistance across the Caribbean in terms of disaster preparedness and recovery.

INTRA-REGIONAL TRANSPORT

One of the constraints suffered during the Federal era was the lack of transport between the islands separated as they were from each other. Actions were taken to establish systems of transport by sea and air, as it was hoped that these services would have contributed to the recovery of trade within the region and particularly between the smaller islands. A ferry system was set up through the acceptance of the two gift ships in 1958 from the government of Canada, namely the Federal Palm and the Federal Maple.

An announcement made in 1958 that Canada was prepared to present the Federal region with a ship was naturally received with pleasure in the region, not only because of the value of the offer but as a symbol of the good will of Canada towards the new Federation. A federal ship could certainly contribute not only economically but politically towards bringing the Federal units closer together...and in the smaller islands where shipping movements are of public interest, it could become a small, but important link in the

¹⁶ Federal Archives Centre, File: FWI –PM-GA-177. Standing Committee on Defense.

¹⁷ Ibid.

Federal bond.¹⁸

So too, when the British government sought to “pull” the floundering airline British West Indian Airways [BWIA] a subsidiary of BOAC from the West Indian route, immediate discussions begun within the ambit of the Federal government civil aviation policy regarding the establishment of a national airline for the West Indies with the federal Government as major shareholder and the unit territories as minor shareholders. Albeit, negotiations begun towards this course of action fell apart and the then Trinidad and Tobago’s Premier Eric Williams moved to purchase the airline to preserve the common approach to aviation.

The recent closure of BWIA could be seen as counter productive to the spirit embodied in its original purchase by a Caribbean entity however the new entity Caribbean Airlines is structured to continue rationalized services within the region in conjunction with LIAT which is owned by Antigua, Barbados and St Vincent both entities themselves being legacies of the federal era.

RULE OF LAW

The judicial system of the OECS and the present Caribbean Court of Justice [CCJ] are both “descendants” of the Federal Supreme Court. Today, the Caribbean Court of Justice is the final appellate court for member states of CARICOM. Like the Federal Supreme Court in its time, the CCJ is central in the judicial institutional structure of the Community and is in itself another milestone in asserting sovereignty, another step towards freedom.

CONCLUSION

Although the federation was in itself short-lived, it did provide a conceptual framework for its successor regional movements. One must understand that in the fifties regional integration was used as a means to self determination and independence. Once it was recognized that independence could be achieved by the more self sufficient countries without all the trappings of regionalism, the leaders “vaulted” towards it. The problems of distance and transportation lessened in the late sixties and early seventies and technology began to play an important role vis a vis the Caribbean countries, the region and internationally. Nevertheless, the increased levels of interaction and deepening of cultural awareness and unity across the Caribbean after the Federation’s dissolution left a legacy in itself. So too, this period served to heighten the development of nationalist economic thinking in the Caribbean.

Freedom may have been viewed in simplistic terms which led to a feeling of attainment, however when investigated, we may conclude that even after the Federation true freedom had neither been attained nor denied in its entirety. Perhaps, true freedom had not been envisioned at that time if one were to define this freedom from socio-cultural perspectives such as eradication of landlessness and poverty, the entrenchment of education, cross cultural music, dance and food. Federalism at the time focused on self government and not a true federal unity.

¹⁸ Carleen O’Loughlin reporting on Intra-regional Transport in Federal Archives Centre, File: FWI – GG-GA-93 Intra-Regional Transport.

According to Benn,

Federalism had been conceived essentially as a constitutional formula for satisfying local aspirations for self-government, while at the same time accommodating local nationalism within a framework of regional political cooperation.¹⁹

The archives of the West Indies Federation as an asset and a major component of regional history which provide lessons from the past, serves to inform future policy, and provide reliable and essential evidence to assist in future groupings and decision-making. Thus, we have turned to history generally for two kinds of guidance: firstly, for lessons on how to act in situations that have occurred before and, secondly, for a broader “intimation” of where we stand in the flow of time, allowing us a greater capacity to gauge what may lie in the future. There is still a need to further utilize these archival records so as not to reinvent the wheel going forward. There is also the question of whether we as Caribbean citizens have incorporated our indigenous music, dance and food into the Caribbean and world scene or are still dependent and or attached to the music, dance cuisine of the former colonists. Have we fully utilized technology into the communication and working structure of the community? Have we explored Shridath Ramphal’s alternative of “a realpolitik that responds to the needs of the West Indies” and “generates “policies both at home and abroad that strengthen not weaken freedom, independence, self-respect, the right to pursue regional interests as the region sees best”²⁰

I leave you with Lubar’s words to ponder:

We use an archives to remember things after they happen. But if we think of the records in archives as points of inscription, as sites of cultural production, we realize that they serve, if not to remember things before they happen, to remember things as they happen. Indeed, the process of ‘archivisation’ makes things happen by allowing us to make sense of what is happening.²¹

¹⁹ Denis Benn in *The Caribbean: An Intellectual History 1774-2003* (Kingston, Ian Randle Publishers, 2004).

²⁰ See Anthony Payne, “Introduction: portrait of a West Indian in the World”, 9.

²¹ Steven Lubar, “Information Culture and the Archival Record”, *American Archivist*, vol. 62, no. 1 (Spring 1999): p. 20.

Шерон Александер-Гудинг

ИСПИТИВАЊЕ НАСЛЕЂА ФЕДЕРАЦИЈЕ ЗАПАДНОИНДИЈСКИХ ОСТРВА: ПРИХВАЋЕНА ИЛИ ОДБАЧЕНА СЛОБОДА

Сажетак: Краткорочни експеримент у вези са формирањем Федерације Западноиндијских острва, која је егзистирала од 1958. до 1962. године и укључивала десет карипских територија под тадашњом британском колонијалном управом (Антигва и Барбуда, Барбадос, Доминика, Гренада, Јамајка, Монтсерат, Свети Китс-Невис-Ангила, Света Луција, Свети Винсент и Тринидад и Тобаго), указивао се као предмет расправа током целокупног постојања ове федерације. Аутор настоји да испита њено наслеђе узимајући за полазиште административну структуру Федерације која је омогућила стварање оквира за успоставу данашњих независних нација. Проблематизована је и недоумица о томе да ли је Федерација Западноиндијских острва заправо представљала пут ка стицању независности, одражавајући стремљења и очекивања карипских народа. Грађа о Федерацији Западноиндијских острва (1958–1962) омогућава увид у политичка искуства једног значајног раздобља у историји Западних Индија и као таква се указује као важан извор информација које се односе на прошлост Кариба, на кључне личности из прошлости овог подручја, као и на развој регионалних институција.

Кључне речи: Федерација Западноиндијских острва, слобода, интеграција, наслеђе, регионалне институције

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

UDC 94(=14)(497.113)"1945/1949"

Драгана Катић¹

Архив Војводине (Нови Сад)

Република Србија

ИЗБЕГЛИЦЕ ИЗ СЕВЕРНЕ ГРЧКЕ У ВОЈВОДИНИ (1945–1949)

Сажетак: Места у Војводини у којима су биле насељене избеглице из Грчке постојала су као засебне грчке „комуње” од 1945. до 1949. године. Прве избеглице из грађанским ратом захваћене Грчке, почеле су да пристижу у пролеће после завршетка Другог светског рата. Наредних година статус и положај ове специфичне емигрантске заједнице био је предмет интересовања бројних дипломатских преписки, штампе, јављао се у протестним нотама и документима међународних организација које су се бавиле питањем грађанског рата у Грчкој. Избеглице су у Југославији имале посебне привилегије, попут штампања сопственог новца, организације власти у местима које су насељавале и друго, а већина је била запослена на пољопривредном добру „Граничар” у Гакову. Завршетак рата у Грчкој десио се готово у исто време када и сукоб Југославије са Совјетским Савезом, што је довело до окончања постојања специфичног, и на међународној сцени вероватно јединственог феномена, постојања „државе” у држави, такозване „седме југословенске републике”, грчке емигрантске заједнице у Војводини.

Кључне речи: Грци, Војводина, Буљкес, Гаково, Информбиро, КПЈ, Југославија

Други светски рат и комунистички покрет у Грчкој

После завршетка рата између Грчке и Турске (1919–1922), између ових држава дошло је до размене становништва – малоазијских Грка и муслимана. Значајнију улогу у политичком животу грчке избеглице из Мале Азије преузеле су у годинама између два светска рата, док је један део оних који су изгубили све приликом размене становништва привукло револуционарно учење Комунистичке партије Грчке – ККЕ (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας), основане 1918. године. Тадашњи став Коминтерне да би грчка Партија требало да подржава идеју о засебној македонској држави, чије би стварање подразумевало одвајање великог дела северне Грчке, погубно је утицао на јаче ширење комунистичких идеја у тој земљи.² Грчка је 1940. године ушла у рат са Италијом, а наредне године је била нападнута од стране немачких снага. Тројна немачко-италијанско-бугарска окупација од 1941. до 1944. године, оставила је за собом велику пустош и неколико стотина хиљада жртава. Међутим, грчку ратну стварност обележило је и рано покретање оружаних отпора, политички и идеолошки међусобно изразито супротстављених. У септембру

¹ Dragana Katić, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia.

² Ричард Клог, *Историја Грчке новој доба*, Београд 2000, 105–108.

1941. године створен је Народноослободилачки фронт – ЕАМ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο), са својим војним крилом ЕЛАС (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) – Народноослободилачка армија, у којем су одлучујућу реч имали представници Комунистичке партије. С друге стране, стајао је главни идеолошки противник, Национални републикански грчки савез ЕДЕС (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος).³

Почетак грађанског рата и прелазак грчких избеглица у Југославију

После ослобођења јавили су се нови политички проблеми, међу којима је најснажнији утицај имало питање демобилизације герилске војске и њихова замена редовном државном војском. У Атини је 3. децембра 1944. године дошло до великих демонстрација, а сукоб између демонстраната и полиције, у који су се умешале и енглеске војне снаге, прерастао је у грађански рат, који је трајао до средине јануара 1945. године.⁴ Почетком јануара за председника Владе био је постављен генерал Пластирас (Νικόλαος Πλαστήρας), који је под притиском међународне јавности, започео преговоре са побуњеницима. Преговори су окончани 12. фебруара 1945. године потписивањем споразума у Варкизи поред Атине. Део незадовољних припадника ЕЛАС-а одбацили су споразум и одбили да предају оружје.⁵ Један део оних који нису прихватили споразум изабрао је као привремено решење одлазак у суседне балканске земље, у којима су комунисти већ били на власти. Најбројнију групу чинили су они који су прешли на југословенску територију.⁶ Лист *Борба* од 20. јуна 1945. године наводи да је тих дана у Струмицу пристигла прва група избеглица из Егејске Македоније, и да се очекују и друге групе, за које је обезбеђен пријем и смештај, а које ће се слати даље у унутрашњост Македоније.⁷ Руководство Комунистичке партије тражило је погодно место за смештај придошлих Грка како би били далеко од грчке границе. Избор је пао на Војводину и насеље Буљкес, чији су становници немачке националности у то време већ били принудно расељени, а положај места довољно скрајнут од важнијих комуникација, пружао је све потребне услове за прихват неколико хиљада нових становника.⁸ Поред овог места, један број избеглица био је смештен и у друга насеља у Војводини, попут Гакова и Крушевља у близини Сомбора.

³ Милан Ристовић, *Εκστειρωμένη Βουλκес, Γρчка υψοίγιја у Југославији 1945–1949*, Нови Сад 2007, 8.

⁴ Милан Ристовић, *нав. дело*, 10.

⁵ „ЕАМ износи чињенице које оптужују Пластираса да се не држи споразума”, у: *Борба*, бр. 63, година X, Београд 12. март 1945, 1.

⁶ Јован Поповски, *Генерал Маркос: зашто ме Стаљин није спрељао?*, Београд 1982, 71–75.

⁷ „Избеглице из Егејске Македоније причају о страшним зверствима грчких фашиста”, *Борба – оріан Комунистичке партије Југославије*, 20. јун 1945, бр. 148, год. X, 2.

⁸ Милан Ристовић, *нав. дело*, 12–13.

Помоћ југословенске државе грчким избеглицама

У Југославији је спроведена акција сакупљања помоћи за грчке избеглице, њихов смештај и збрињавање, при чему су дата следећа упутства:

1. прилози ће се прикупљати у одећи, обући, намирницама и новцу;
2. тежиште сабирне акције у намирницама треба поставити на село, где ће организација Народног фронта, Народне омладине и АФЖ-а прикупљати прилоге, углавном у животним намирницама (житарице, пасуљ, кромпир, маст итд.), достављајући извештаје и списак прилагача Одбору за прикупљање помоћи у граду, односно срезу. Ово, наравно, не искључује и давање прилога у новцу, одећи и обући, уколико за то постоје могућности;

3. по градовима одбори ће организовати прикупљање помоћи на најцелисходнији начин, водећи рачуна о томе да радници дају углавном прилоге у новцу, а остали грађани углавном у одећи и обући. Прилози у новцу достављаће се на чековни рачун Централног одбора ЈСЈ бр. 1–956030 са назнаком „Помоћ грчком народу”. Што се тиче превоза намирница од села до среских места, треба их организовати тако, да то обаве сељаци добровољним радом. Срески и градски одбори достављаће редовно сваког првог и петнаестог у месецу извештај о раду и току ове акције и спискове о прикупљеним прилозима у новцу, док ће потврде о предатим намирницама достављати одмах. Извештаје о образовању одбора за помоћ грчком народу треба доставити најдаље до 31. јануара текуће године.⁹

Из сачуване архивске грађе види се да је помоћ која је стизала грчком народу из разних места Војводине, односно њихових среских и месних синдикалних већа, трајала до марта 1948. године, када је на захтев Главног одбора Јединствених синдиката Србије, Београд, стигло упутство да се обустави даље прикупљање прилога за помоћ грчком народу и да се изврши ликвидирање свих прикупљених прилога, у смислу ранијих упутстава, а да се овом Одбору до 15. марта пошаље извештај како је сама акција протекла и шта је све сакупљено на име прилога.¹⁰

Народне власти су уз помоћ масовних организација и Црвеног крста организовале смештај, храну и целокупно збрињавање избеглица. Већи део био је смештен у СР Македонији, док је један део пребачен је у Војводину. Првог јуна 1945. године једна група избеглица пребачена је из Македоније у Војводину, најпре у село Сивац (срез Сомбор), одакле је нешто касније исте године пресељена у Буљкес, а крајем фебруара и почетком марта 1948. године, због пораста броја емиграната, смештена у бивша немачка села Гаково и Крушевље, у близини Сомбора, у која је насељено око осам хиљада људи. У Буљкесу се просечно налазило шест хиљада избеглица,¹¹ мада је ова цифра вероватно преувеличана, с обзиром на то да расположива документа не потврђују да је у селу икада број био већи од три и по хиљаде људи, изузев у јуну и августу 1946. године, када је број прелазио преко четири хиљаде. Податке о броју становника пружа Извештај о Грцима у Војводини, Нови Сад, од 12. октобра 1946. године, упућен Централном комитету КП

⁹ Архив Војводине (у даљем тексту АВ), Нови Сад, Ф. 213, Веће савеза синдиката Војводине – Нови Сад (1945–1991), 1945–1989, 1948, а. ј. 8755.

¹⁰ АВ, Ф. 213, Веће савеза синдиката Војводине – Нови Сад (1945–1991), 1945–1989, 1948, а. ј. 8760.

¹¹ Драган Кљакић, *нав. дело*, 212–213.

Југославије, Београд: „Бројно стање грчких емиграната износи око четири хиљаде. Од тог броја, у Буљкесу се обично налази око 2.500, запослени на њивама, радионицама и као помоћно особље. Остали се налазе на радовима ван Буљкеса, у Новом Саду, Старој Моравици, Сонти, на салашу код Сомбора, на прузи Брчко–Бановићи”.¹² Што се тиче избеглица, они су од Југославије добили земљу, куће, стоку, машине за обрађивање земље. У публикацији Југословенског Црвеног крста наведено је, како је „основни закон ове заједнице [...]: сви људи способни за рад обавезно раде”. На основу Извештаја о месечном раду Повереника ГИО АПВ при грчком месном одбору Буљкес, Павла Димитровског, под строго поверљивим бројем 1, од 17. септембра 1946. године, за период 15. 8. до 15. 9. 1946. године, у Буљкесу је било у том тренутку настањено 3865 способних људи за рад, што су подаци добијени од руководиоца грчких политичких емиграната у Буљкесу.¹³

Грчка заједница у Војводини

Иако је деловало да је живот грчке заједнице донекле добро организован у економском, културном и просветном смислу, постојала је сасвим другачија слика међунационалних односа, која се односила на дубоку разлику у погледу решавања „македонског питања” између Грка и Славомакедонаца. Проблем односа Грка и Славомакедонаца био је присутан у Југославији до краја постојања ове заједнице, а нарочито се заострило после отварања сукоба око Информбироа. Славомакедонци су пребацивани из Буљкеса у два села у близини Сомбора, Гаково и Крушевље, где су принудним пресељавањем избеглица из НР Македоније створене две друге избегличке заједнице. Из решења која је издавала Народна Република Србија (Министарство рада – Управа за радну снагу, Београд) на предлог Главне дирекције покрајинских пољопривредних добара Војводине, највећем броју држављана из грчке Егејске Македоније било је дозвољено упослење на Покрајинском пољопривредном добру „Граничар” у Гакову, чији списак доносимо у целисти¹⁴:

¹² АВ, Ф. 334, Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине – Нови Сад (1920–1990), 1940–1990, „Мање тематске групе, 1946, Материјали о грчким емигрантима у Војводини, (Извештај о Грцима у Војводини, Нови Сад, 12. октобар 1946)”.

¹³ АВ, Ф. 334, Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине – Нови Сад (1920–1990), 1940–1990, „Мање тематске групе, 1946, Материјали о грчким емигрантима у Војводини (Повереник ГИО АПВ при грчком месном одбору, стр. пов. бр. 1, 17. септембар 1946. год, Буљкес, доставља извештај о месечном раду Главном Извршном одбору АПВ Повереништву пољопривреде и шумарства, Нови Сад)”.

¹⁴ АВ, Ф. 232, Главна дирекција Покрајинских пољопривредних имања – Нови Сад (1946–1952), 1946–1952, „Списи са личним подацима радника емиграната из Егејске Македоније запослених код Дирекције и на ППИ са презименима на слова А–Ш”, 1948–1951, а. ј. 1148–1173.

Презиме, име оца, име, име мајке:

1. Аврамов (Христо) Доне (Јелена)
2. Аврамов (Ване) Ристо (Пара)
3. Аврамова (Никола) Цана (Доца)
4. Агров (Димитар) Коста (Шуна)
5. Ајановски (Тасо) Тасо (Бада)
6. Аланчева (Спасо) Вена (Кица)
7. Алабаков (Неделко) Филип (Ристана)
8. Арамцев (Разо) Спасе (Крсата)
9. Алков (Јане) Коста (Кироца)
10. Анастасова (Коста) Софија (Софија)
11. Ангелевска (Атанас) Стасија (Крста)
12. Ангелевски (Васиљ) Ђорђе (Стојна)
13. Ангелова (Спиро) Цвета (Неда)
14. Ангеловски (Наум) Филип (Вида)
15. Ангерова (Петар) Стоја (Софија)
16. Андонов (Тасо) Вангел (Велика)
17. Андонов (Вангел) Ване (Лена)
18. Андонов (Петко) Димитар (Деса)
19. Андонов (Ване) Крсто (Пена)
20. Андонов (Вангел) Тома (Лена)
21. Анџијева (Митар) Велика (Марија)
22. Анџијев (Ђорђе) Иван (Крста)
23. Анџијев (Ђорђе) Риса (Крста)
24. Ароцов (Танас) Ристо (Софка)
25. Апоцевски (Метод) Ђорђе (Гена)
26. Апоцов (Никола) Атанас (Марија)
27. Апчеви (Толе) Ксена (Тона)
28. Апостолов (Ило) Георг (Томаја)
29. Апсев (Методије) Лазо (Сена)
30. Апочев (Јован) Марија (Софија)
31. Аргирова (Паша) Анастасија (Васиљка)
32. Арабаџијева (Илија) Јордана (Велика)
33. Арнаутов (Спиро) Лена (Стојана)
34. Асанџарова (Спостали) Василка (Илинка)
35. Асаноарова (Доне) Ђорђе (Васиљак)
36. Асанџаров (Апостол) Наум (Илинка)
37. Асларов (Ристо) Тане (Маслина)
38. Аспровски (Петар) Симе (Фанија)
39. Аспровска (Цветко) Велика (Јана)
40. Атанасов (Димитар) Ване (Христа)
41. Атанасов (Вангел) Димитар (Марија)
42. Атанасов (Стефо) Димитар (Филарета)
43. Атанасов (Ристо) Петар (нечитко)
44. Атанасов (Тодор) Стефан (Фанија)
45. Афаџанов (Димитар) Атанас (Јелена)
46. Ацев (Јован) Стојан (Фана)
47. Ацев (Стојан) Риста (Виса)
48. Аџијев (Јован) Петар (Крста)
49. Аџијев (Петар) Тасо (Сика)
50. Ашлакова (Тане) Невена (Танија)
51. Ашлаковој (Тане) Поликсена (Танија)
52. Бабинкостова (Андро) Тронда (Митра)
53. Бабикустева (Цветко) Тронда (Аргира)
54. Бабулов (Димитар) Аргир (Сава)
55. Бабулова (Аргир) Калипсо (Велика)
56. Балова (Наум) Доста (Велика)
57. Балцев (Ставро) Риста (Дона)
58. Балцева (Ставро) Мара (Донка)
59. Балцева (Никола) Ставро (Нада)
60. Бангијева (Коста) Тина (Лена)
61. Банчотов (Владимир) Михали (Јордана)
62. Баркова (Сидо) Филка (Анђа)
63. Бачев (Јован) Петар (Митра)
64. Бацев (Алекса) Ђорђе (Марија)
65. Бацова (Лазо) Пена (Јана)
66. Бацов (Ђорђе) Алекса (Тина)
67. Бачева (Стојко) Јана (Марија)
68. Белов (Мицо) Андрија (Марија)
69. Белова (Ристо) Тина (Велика)
70. Белова (Димитар) Слава (Марија)
71. Белова (Ристо) Мара (Стојна)
72. Болинов (Ристо) Ђорђе (Љуба)
73. Бељев (Илија) Тане (Софија)
74. Беслијева (Илија) Стојанка (Сава)
75. Бетова (Митар) Лимбија (Дона)
76. Бешлијев (Петар) Пидо (Крста)
77. Бибов (Вангел) Митре (Вице)
78. Бибовски (Вангел) Трифко (Вице)
79. Биваков (Стојан) Севди (Васиљка)
80. Биволцев (Лазо) Димитар (Софија)
81. Бинова (Петар) Гица (Сотира)
82. Бинов (Петар) Бине (Сотира)
83. Бинов (Танас) Петар (Тина)
84. Бирлев (Козма) Спиро (Вангела)
85. Бискова (Трпо) Невена (Ђурђа)
86. Бисков (Стојан) Илија (Катарина)
87. Бисков (Илија) Ђорђе (Ристана)
88. Бицева (Димитар) Дани (Тине)
89. Бицов (Димитар) Ристо (Петра)
90. Боволцев Димитар
91. Богданова (Никола) Дина (Софија)
92. Богљева (Кале) Стоја (Петра)
93. Богљева (Ђорђе) Фана (нечитко)
94. Боглев (Илија) Тома (Доста)
95. Боглев Мара
96. Божинов (Тасо) Борис (Ђувезе)

97. Божинов (Јован) Марија (Кирјакула)
98. Бозарденова (Дино) Костандина (Олимпбија)
99. Бојковски (Јован) Ђорђе (Ђурђа)
100. Бојчев (Петар) Мице (нечитко)
101. Бојчев (Анден) Атанас (Марија)
102. Бојчев (Никола) Панајот (Неда)
103. Бојчева (Никола) Дина (Стамена)
104. Бојчева (Дима) Марија (Велика)
105. Бојцева (Танас) Тана (Ана)
106. Бојцева (Атанас) Васиља (Ана)
107. Бојцев (Ђорђе) Јован (Васа)
108. Бојцев (Јован) Ђорђе (Сава)
109. Бојцев (Коле) Петар (Неда)
110. Бојцева (Петар) Пена (Марија)
111. Бојцева (Ђорђе) Риса (Ефтемија)
112. Бојцева (Петар) Гија (Риса)
113. Босева (Ђорђе) Петра (Јованка)
114. Ботова (Анастас) Марија (Тодора)
115. Ботев (Коста) Атанас (Доста)
116. Бојкова (Ристо) Милка (Велика)
117. Бојацијева (Никола) Благуна (Фотија)
118. Боглева (Триандафило) Марика (Фана)
119. Богданова (Јан) Викторија (Лена)
120. Божинов (Андон) Коле (Лина)
121. Босева (Стојан) Пана (Цвета)
122. Боризова (Тодор) Донка (Линка)
123. Бранова (Нако) Спаса (Росана)
124. Бубалов Аргир
125. Бурсева (Јован) Митра (Марија)
126. Бурназова (Коле) Зана (Тодора)
127. Бурназов (Ристо) Јован (Тина)
128. Булева (Мато) Василка (Ката)
129. Бурсов (Ристо) Петар (Трпка)
130. Бурназов (Иван) Риста (Марија)
131. Бурназовски (Ристо) Трифо (Тина)
132. Вадасова (Петар) Дора (Софија)
133. Валчев (Димитар) Риста (Тана)
134. Валчев (Ристо) Димитар (Тодора)
135. Ванцелова (Димитар) Сика (Афра)
136. Вангелова (Петар) Марија (Тана)
137. Ванкова (Настас) Софија (Петра)
138. Вардов (Ђорђе) Танас (Велика)
139. Варзов (Стојан) Ристо (Боја)
140. Варелов (Георгиј) Деонис (Анета)
141. Варелов (Настас) Ђорђе (Неда)
142. Варелов (Ђорђе) Ристо (Неда)
143. Варсамовски (Атанас) Леонида (Абора) (нечитко) (Гале) Тодора (Јелена)
144. Василевски (Марко) Никола (Лена)
145. Вачков (Пандо) Кици (Ђурђа)
146. Вачков (Пандо) Кици (Ђурђа)
147. Вашев (Јован) Петар (Александар)
148. Велакова (Јан) Софија (Фила)
149. Вељков (Бино) Димитар (Јелена)
150. Весова (Вано) Фана (Санда)
151. Ветрива (Стојко) Гици (Марија)
152. Вецова (Јован) Јелена (Марија)
153. Вечкова (Димитар) Калина (Анастасија)
154. Вешков (Димитар) Тане (нечитко)
155. Видинов (Иван) Петар (Гела)
156. Вицева Дана
157. Вођанов (Атанас) Бине (Стоја)
158. Војцев (Петар) Мица (Риста)
159. Волцева (Ристо) Лена (Катарина)
160. Волцива (Алекса) Дона (Митра)
161. Волчинова (Јан) Тина (Велика)
162. Воров (Боро) Пандо (Петра)
163. Вртовски (Крсто) Никола (Марија)
164. Гагалова (Најдо) Лена (Лефтерија)
165. Гагалов (Мицо) Најдо (Марија)
166. Гагалов (Ване) Таса (Марија)
167. Гагов (Ристо) Вангел (Марија)
168. Гајева (Ђорђе) Марија (Лина)
169. Гакова (Филип) Цвета (Ана)
170. Гакончев (Алекса) Крста (Марија)
171. Гаколов (Тасо) Филип (Петра)
172. Гулакова (Георг) Ђурђа (Лина)
173. Галабова (Димитар) Тине (Јана)
174. Галабова (Трајо) Трајанка (Менка)
175. Галевов Трајан
176. Гастев (Иван) Герман (Ристана)
177. Гастова (Вангел) Сандра (Звезда)
178. Гасцова (Коле) Лефтерија (Стојна)
179. Гацева (Јован) Пена (Велика)
180. Гелов (Нушо) Тасо (Марија)
181. Гекова (Вангел) Риса (Тодора)
182. Гелевски (Ђорђе) Василиј (Доста)
183. Гелов (Атанас) Ванцу (Јелена)
184. Гелова (Панда) Проса (Кица)
185. Гелевски (Кузман) Ђорђе (Констадина)
186. Гелевска (Ђорђе) Хрисула (Доста)
187. Генцев (Ђорђе) Ташко (Паулина)
188. Генева (Ристо) Пруска (Манке)
189. Геневски (Дел) Крста (Петра)
190. Георгијев (Лаза) Павле (Неда)
191. Георгијев (Риста) Вера (Просине)
192. Георгијева (Цане) Јана (Тина)
193. Георгијевски (Георг) Александар (Јана)
194. Георгијевски (Никола) Пандо (Митра)
195. Георгијевски (Атанас) Ристо (Софија)
196. Георгијевски (Александар) Ристо (Тина)
197. Гереков Таса

198. Гзавела (Тано) Васо (Дина)
199. Гијеоргијев (Чавле) Лаза (Пена)
200. Гинова (Коста) Султана (Ирина)
201. Гировски (Трајко) Михајло (Фанка)
202. Гишева (Ђорђе) Мара (Стојна)
203. Гишев (Ђорђе) Јован (Стојна)
204. Гишев (Ђорђе) Траја (Стојна)
205. Гларгов (Атанас) Филип (Крста)
206. Гобин (Панда) Ђорђе (Марија)
207. Гогјева (Коста) Тина (Софија)
208. Гођев (Никола) Петар (Тина)
209. Гојчев Марија
210. Голцева (Крста) Тронда (Павлина)
211. Голкова (Трајко) Мара (/)
212. Григоров/Гркиров (Василије) Спиро (Петка)
213. Грков (Метод) Алекса (Марија)
214. Гркова (Метод) Лена (Марија)
215. Грозданова (Стојан) Сена (Стоја)
216. Гроздановски (Јован) Кристо (Виса)
217. Грозданов (Ђорђе) Ване (Султана)
218. Грозова (нечитко) Панајота (нечитко)
219. Грујев (Васиљ) Стане (Доца)
220. Грујева (Лаза) Вангелија (Марија)
221. Грујев (Ристо) Спасо (Велика)
222. Грцев Петар
223. Гулаков (Мицо) Ђорђе (Неда)
224. Гулевски (Иван) Благоје (Савка)
225. Гурназова Зана
226. Гурсов Петар
227. Данова (Васиљ) Тина (Марија)
228. Дангов (Атанас) Панајот (Параскева)
229. Дафова (Тодор) Лена (Мара)
230. Дафова (Лаза) Најдена (Доста)
231. Дафова (Ристо) Софија (Крста)
232. Дафовски (Василије) Борис (Доста)
233. Дафовски (Уљан) Манולי (Софија)
234. Дафовски (Лаза) Павле (Фанија)
235. Дафовски (Борис) Пидо (Лена)
236. Дацков (Коста) Ђорђе (Неда)
237. Дедова (Ставра) Донка (Марија)
238. Дојчинова (Коста) Јана (Велика)
239. Дојчинова (Васиљ) Велика (Цвета)
240. Делов (Лаза) Риста (Вана)
241. Делова (Риста) Анастасија (Биљана)
242. Делова (Стојан) Биљана (Велика)
243. Демерџијева (Аврам) Јована (Петра)
244. Демировски (Метод) Лазо (Васиљка)
245. Демировски (Крста) Методи (Спаса)
246. Десовски (Сотир) Ђорђе (Лена)
247. Децкова (Коста) Мара (Неда)
248. Децкова (Иван) Петрула (Марија)
249. Децкова (Коста) Стефана (Неда)
250. Децков (Лаза) Никола (Десмина)
251. Дечков (Никола) Коста (Стефанија)
252. Дешев (Стојан) Алекса (Петра)
253. Дибрановска (Боза) Софија (Кита)
254. Дибрановски (Тасо) Спира (Марија)
255. Диманов (Стиљан) Филип (Марија)
256. Диманова (Герман) Сотира (Софија)
257. Димановска (Стиљан) Германа (Марија)
258. Димитријева (Георг) Лена (Виша)
259. Димитрова (Метод) Лена (Гица)
260. Димитров (Ристо) Ђорђе (Лена)
261. Димитријева (Офен) Мара (Стана)
262. Димитријева (Мицо) Донка (Виса)
263. Димитрова (Живко) Јелена (Нада)
264. Димитровски (Ристо) Димитар (Лена)
265. Димитровски Методи
266. Димитров (Ристо) Крста (Лена)
267. Димов (Димитар) Доне (Тасија)
268. Димова (Лаза) Каљопи (Софија)
269. Димов (Ђорђе) Кузман (Лена)
270. Димова (Богоје) Јана (Катарина)
271. Димов (Ристо) Димитар (Доца)
272. Димовска (Глигор) Германија (Јованка)
273. Димовски (Димитар) Ристо (Анастасија)
274. Димовски (Димо) Димитар (Риса)
275. Димовски (Јанко) Спасо (Пена)
276. Димчева (Риста) Лена (Марија)
277. Динић (Атанас) Генев (Софија)
278. Дислијев (Алекса) Крсто (Султана)
279. Дисилјева (Василије) Слава (Магда)
280. Дичова (Стојан) Ангелина (Јанула)
281. Додлева (Петар) Трајанка (Марија)
282. Додлев (Петар) Ђорђе (Марија)
283. Додлева (Ристо) Марија (Дафина)
284. Докина (Димитар) Тина (Анастасија)
285. Дорев (Ђорђе) Ристо (Лина)
286. Донева (Ристо) Марија (Вангелина)
287. Донев (Димитар) Ђорђе (Велика)
288. Доневски (Дмитар) Ђорђе (Марија)
289. Дончева (Крсто) Вангелица (Донка)
290. Дончев (Крсто) Никола (Донка)
291. Дончева (Крсто) Менка (Донка)
292. Дончева (Крсто) Тина (Донка)
293. Дудева (Крсто) Динка (Крста)
294. Дудев (Коста) Доне (Стојанка)
295. Дудев (Ђорђе) Панајот (Рода)
296. Дудева (Трајко) Рода (Митра)
297. Дудева (Василије) Звезда (Софија)
298. Дудев (Коле) Ђорђе (Стојана)
299. Дудев (Лаза) Јањи (Звезда)

300. Дудева (Крста) Динка (Стоја)
301. Дуделева Марија
302. Дукетов (Димитар) Петар (Стојна)
303. Дукетова (Михајло) Слава (Вана)
304. Дуклев (Доне) Алекса (Ђувеза)
305. Дулев (Трајко) Пера (Марија)
306. Дулев (Иван) Ристо (Петра)
307. Дулевски (Ристо) Лазо (Малина)
308. Дулева (Стојан) Мара (Стојанка)
309. Дурдубаков (Ристо) Бино (Крста)
310. Дурдубакова (Бине) Софија (Вангелија)
311. Дурдубаков (Ристо) Лука (Крста)
312. Дурдубакова (Митар) Лефтерија (Велика)
313. Ђатовски (Тома) Димитар (Кираца)
314. Ђеков (Јован) Риста (Митра)
315. Ђекова (Ристо) Пена (Стојна)
316. Ђингов Алекса
317. Ђингов Ђорђе
318. Ђингов Ила
319. Ђинђијев (Паскал) Атанас (Ђурђа)
320. Ђорђевић Риста
321. Ђорђејева (Коста) Петра (Митра)
322. Ђорђејев (Ристо) Никола (Стефанија)
323. Ђорђејева (Никола) Јованка (Слава)
324. Ђорђејева (Гијан) Пандора (Софија)
325. Ђорђејев (Никола) Риста (Славка)
326. Ђувелекова (Петар) Митра (Јана)
327. Ђуљева Мара
328. Ђурукова (Василије) Ефтимија (Стојна)
329. Ђурђијев (Кузман) Кријо/Киро (Димана)
330. Ефимијадис (Ефтим) Филип (Агапи)
331. Елков (Ристо) Георг (Фросина)
332. Елков (Димитар) Ламбро (Марија)
333. Елкова (Ламбро) Олга (Донка)
334. Елкова (Петар) Пандора (Гјургија)
335. Елков (Апостол) Ристо (Петра)
336. Елкова (Ристо) Софка (Розина)
337. Жбајнов (Никола) Митоди (Велика)
338. Зевелеков (Тасо) Јован (Петра)
339. Зеријев (Стојан) Атанас (Маца)
340. Зерзева (Никола) Крста (Тина)
341. Зерзев (Стојан) Никола (Риса)
342. Зерзев (Коле) Тасо (Тина)
343. Зерзев (Танас) Стојан (Марија)
344. Зерзева (Петар) Тодора (Марија)
345. Зисова (Апостол) Констада (Магда)
346. Зисовски (Атанас) Илија (Констада)
347. Золева (Филип) Љуба (Митра)
348. Иванов (Димитар) Михајло (Петра)
349. Ивановски (Никола) Томе (Ница)
350. Илкацев (Ристо) Дионис (Велика)
351. Илкацева (Павле) Јана (Стојана)
352. Илкацев (Деонис) Петар (Неда)
353. Илкацева (Петар) Марија (Неда)
354. Илкацев (Ристо) Симо (Божана)
355. Илкацева (Дионис) Стефана (Антонија)
356. Иулевски Дона
357. Исков (Ристо) Ђорђе (Велика)
358. Исков (Коста) Иван (/)
359. Искова (Коце) Крста (Стојанка)
360. Искова (Коце) Мара (Стојанка)
361. Искова (Јован) Марија (Ђурђа)
362. Исков (Никола) Риста (Марија)
363. Јадров (Андреј) Ване (Неда)
364. Јадрова (Михајло) Јордана (Доца)
365. Јадрова (Танас) Лифтерија (Цила)
366. Јадрова (Најдо) Палагија (Софија)
367. Јадрова (Ристо) Пандора (Божана)
368. Јадровски (Ването) Стеван (Стана)
369. Јалов Ката
370. Јамов (Димитар) Ђорђе (Звезда)
371. Јамов Методи
372. Јамова Кица
373. Јаневска (Алекса) Спаса (Катарина)
374. Јанева (Аргир) Лена (Андра)
375. Јаневски (Дафо) Никола (Велика)
376. Јанкова (Митар) Велика (Севда)
377. Јанкулова (Илија) Цвета (Лозана)
378. Јанкуловски (Илија) Ристо (Зора)
379. Јанов (Петар) Димитар (Стана)
380. Јанов (Петар) Ђорђе (Стана)
381. Јанова (Лаза) Ката (Султа)
382. Јанчев (Христа) Георги (Лена)
383. Јанчев (Димитар) Ђорђе (Риса)
384. Јанчева (Метод) Ефтимија (Гица)
385. Јанцева (Никола) Тина (Слава)
386. Јанчевски (Ђорђе) Коста (Петра)
387. Јанчевски (Јован) Коста (Ефтимија)
388. Јанчева (Лаза) Ефтимија (Менка)
389. Јанчева (Коста) Марика (Фанија)
390. Јанчевски (Георг) Алекса (Петра)
391. Јанчевски (Ђорђе) Јанко (Петра)
392. Јарев (Петар) Стефо (Фруша)
393. Јатова (нечитко) Вангелија (нечитко)
394. Јацев (Ђорђе) Мице (Теоница)
395. Јацева (Јован) Риса (Лена)
396. Јалев (Ристо) Дане (Стојна)
397. Јованов (Димитар) Вангел (Петкана)
398. Јованов (Ђорђе) Димитар (Катарина)
399. Јованов (Вангел) Лијо (Кира)

400. Јованова (Петар) Кира (Гула)
401. Јованова (Вангел) Митра (Дедора)
402. Јованова (Иља) Ристана (Стамена)
403. Јованов (Мицо) Ристо (Паскалина)
404. Јовановски (Спиро) Пера (Доста)
405. Јовцева (Тане) Каљопи (Сика)
406. Јолев (Ристо) Ђорђе (Стојна)
407. Јолев (Ристо) Таса (Стојна)
408. Јолева (Дима) Митра (Софија)
409. Јутов (Димитар) Михајло (Крста)
410. Јотовски (Јанко) Риста (Ленка)
411. Јуруков (Коста) Никола (Риза)
412. Јусков (Ристо) Илија (Василка)
413. Јускова (Андрија) Мара (Олга)
414. Кадрова Панда
415. Казаков (Коља) Крста (Дина)
416. Казакова (Трајко) Лена (Софија)
417. Казакова (Крста) Варвара (Ристана)
418. Казаковски (Васо) Јован (Пауна)
419. Каишаров (Георги) Стево (Лена)
420. Кајсарова (Вано) Ангелина (Гуца)
421. Кајцева (Герман) Боја (Петкана)
422. Кајцева (Ђорђе) Гена (Доста)
423. Кајцева (Панда) Тронда (Дафина)
424. Кајцовски (Петар) Тодор (Бојана)
425. Кајцева (Митрар) Доста (Митра)
426. Кајцева (Василије) Вида (Мара)
427. Кајчевски (Нака) Петре (Савда)
428. Кајшарев (Христа) Георги (Стојна)
429. Калева (Стојан) Гица (Дара)
430. Калинова (Танас) Марија (Тина)
431. Калинов (Димитар) Трајо (Стојна)
432. Калосев/Калашов (Петар) Ристо (Лена)
433. Калосов (Дмитар) Петар (Проја)
434. Калошев (Петар) Констадин (Лена)
435. Калпаков (Атанас) Ђорђе (Сира)
436. Каљков (Кузма) Киро (Деса)
437. Камбова (Атанас) Марија (Магда)
438. Камбуrow (Василије) Глигор (Марија)
439. Кандарос (Ђорђе) Глигор (Ерефили)
440. Кандарас (Глигорис) Хараламбос (Маријанти)
441. Кадетанов (Ристо) Вангел (Софија)
442. Капетанов (Јован) Ристо (Зара)
443. Каравасиљев (Дине) Кузман (Ђурђа)
444. Каравасилева (Василије) Лемони (Мица)
445. Карадакова (Јован) Стефана (Лена)
446. Карађорђевић (Станко) Ђорђе (Ката)
447. Карајанов (Лаза) Мицо (Стојна)
448. Карајанов (Илија) Лазо (Маса)
449. Карајанова (Стојче) Стојанка (Неда)
450. Карајева (Петар) Ефтимија (Марија)
451. Карајов (Атанас) Ристо (Бојана)
452. Карајоскова (Митар) Петкана (Ордана)
453. Карајосков (Никола) Вангел (Јелена)
454. Каракалцева (Михаил) Марика (Каљопа)
455. Караковљева (Лаза) Фана (Стоја)
456. Караколев (Илија) Вангел (Мара)
457. Каракољева (Панда) Софија (Мара)
458. Каракодјева/Каракођева (Гело) Донда (Сава)
459. Караманов (Никола) Петар (Стефана)
460. Карамичијевић (Георги) Туси (Лена)
461. Карамичијева Лена
462. Каранданис (Мате) Ђорђе (Стиљани)
463. Каранчелов (Иса) Трифо (Лена)
464. Карапинцев (Стево) Фоти (Евгенија)
465. Карафилов (Петар) Ђорђе (Кристина)
466. Карафилов (Јован) Пандо (Доста)
467. Карафилова (Коле) Гица (Неда)
468. Карцелов (Михајло) Мино (Костандина)
469. Касапова (Тасо) Мара (Антонија)
470. Касапов (Илија) Тасо (Мена)
471. Катаров (Петар) Живко (Марија)
472. Катаров (Ристо) Калин (Крста)
473. Катарова (Ристо) Риса (Велика)
474. Катаров (Петар) Фиркату (Марија)
475. Катарова (Филип) Риса (Митра)
476. Катаров (Ристо) Петар (Ивана)
477. Катарова (Митар) Неда (Бојана)
478. Катаров (Петар) Ристо (Риса)
479. Катиновски (Ристо) Илија (Јованка)
480. Кацакова (Ване) Сава (Дија)
481. Кацева (Стојан) Јованка (Виса)
482. Кацов (Ристо) Ђиро (Марија)
483. Качакова (Георги) Гица (Сава)
484. Качева (Ленид) Васа (Јагма)
485. Кашков Стево
486. Керамицијева (Ристо) Лена (Марија)
487. Керамицијевић (Коста) Фоти (Аспасија)
488. Керзев (Стојан) Никола (Риса)
489. Кијев (Јован) Ристо (Јана)
490. Кијев (Ристо) Иван (Катарина)
491. Киндосова Менка
492. Кирамицијевић (Ставро) Коста (Александра)
493. Киревски (Кире) Петар (Кица)
494. Киринова (Дине) Ангелина (Софија)
495. Кирков (Василије) Ђорђе (Марија)
496. Кироваков (Коста) Георги (Риса)
497. Кироваков (Ристо) Георги (Стојна)

498. Кироваков (Ристо) Коста (Стојна)
499. Кироваков (Коста) Мицо (Риса)
500. Кироваков (Дино) Петар (Марија)
501. Кироваков (Ђорђе) Коста (Трајанка)
502. Кировакова (Коста) Лена (Риса)
503. Кировакова (Риста) Марија (Риса)
504. Киров (Јован) Коста (Стојна)
505. Киров (Јован) Ристо (Стојна)
506. Кицев (Сотир) Коле (Ника)
507. Кицева (Лаза) Јана (Доста)
508. Клиначева (Коста) Ката (Тумија)
509. Клиначаровски (Кире) Мици (Цима)
510. Кијајев (Јован) Методије (Катарина)
511. Ковачева (Ђорђе) Анђа (Велика)
512. Ковачева (Дмитар) Лена (Дона)
513. Ковачев (Ристо) Боне (Анђа)
514. Ковачев (Петар) Ђорђе (Лина)
515. Ковачев (Петар) Иван (Лина)
516. Ковишев Сава
517. Кодабасис (Ване) Марта (Стојана)
518. Козакова (Коста) Тронда (Варвара)
519. Колева (Риста) Вангелица (Митра)
520. Колева (Ђорђе) Митра (Вена)
521. Колева (Ристо) Паца (Митра)
522. Колева (Фотије) Лена (Софија)
523. Колева (Филип) Љуба (Митра)
524. Колева (Герман) Ристасија (Божана)
525. Колисеv (Анда) Јани (Вена)
526. Колишева (Андон) Сава (Вена)
527. Калошева (Димитар) Софија (Афра)
528. Кондовска (Ђорђе) Мара (Пара)
529. Кондовски (Доро) Сотир (Фила)
530. Кондовски (Толe) Тодор (Руса)
531. Констандин Методи
532. Контонова (Методије) Сика (Софија)
533. Кордалов (Тасо) Вангел (Тица)
534. Кордалов (Тасо) Димитар (Тица)
535. Кордалов (Тасо) Риста (Тица)
536. Корев (Никола) Перо (Донска)
537. Корев (Зиса) Тане (Ђурђа)
538. Корева (Леонид) Липа (Олга)
539. Коракољева Софија
540. Коросољев (Ставра) Димитар (Султана)
541. Костадинов (Јован) Методи (Сија)
542. Костчева (Коле) Велика (Стојана)
543. Костова (Алекса) Фана (Мара)
544. Костов (Петар) Благоје (Петра)
545. Костов (Ђорђе) Мице (Крста)
546. Костова (Ване) Костанда (Лена)
547. Костов (Ђорђе) Васиљ (Јана)
548. Костова (Сима) Параскева (Тана)
549. Костов (Ђорђе) Јован (Крста)
550. Костовски (Димитар) Ђорђа (Ката)
551. Котева (Ламбра) Динка (Ана)
552. Коцев (Јован) Крсто (Митра)
553. Коцев (Јован) Никола (Митра)
554. Коцев (Методиј) Лазо (Сена)
555. Коцов (Дима) Ђорђе (Софија)
556. Коцановски (Михајило) Ђорђе (Василка)
557. Кочов (Лаза) Леонид (Рина)
558. Коџабас (Атанас) Дионис (Хрисула)
559. Коџанбасов (Васиљ) Петар (Марија)
560. Кракова (Ђорђе) Фула (Зујица)
561. Крицева (Танчо) Мена (Неда)
562. Крицкова Тина
563. Кркацева (Вангел) Лина (Вица)
564. Кркачевски (Доле) Тане (Велика)
565. Кркачевски (Тане) Митар (Марија)
566. Крстанов (Петар) Благоја (Фаха)
567. Крстева (Димитар) Анастасија (Митра)
568. Крстева (Доне) Митра (Тана)
569. Крстева (Настас) Тодора (Мица)
570. Крстев (Андон) Тукулцев (Магда)
571. Крстев (Тасо) Стојан (Георгија)
572. Крстевски (Ристо) Ђорђе (Стојна)
573. Крстов (Христа) Вани (Гора)
574. Крстов Атанасија
575. Крцаков (Ђорђе) Лазо (Сава)
576. Крцандонов (Петар) Никола (Митра)
577. Кузев (Куза) Митоди (Јана)
578. Кузева (Митођи) Виша (Софија)
579. Кузманова (Јувез) Марија (Нака)
580. Кузманова (Цветко) Митра (Ристана)
581. Куикес (Коста) Стерија (Марија)
582. Кукувиков (Мицо) Алекса (Тена)
583. Кукулов (Констандин) Томо (Стамена)
584. Куртова (Илија) Лена (Маслина)
585. Кусев (Јован) Димитар (Велика)
586. Куцановски Ђорђе
587. Куфалова (Мијо) Велика (Јана)
588. Куфалова (Фоти) Лина (Софија)
589. Лазаров (Ристо) Иван (Риса)
590. Лазерава (Димитар) Марија (Неда)
591. Лазарева (Тасо) Нина (Риса)
592. Лазарова (Јован) Руска (Софија)
593. Лазева (Димитар) Марија (Митра)
594. Лазев (Ристо) Димитар (Катерина)
595. Лазов (Стојан) Ђорђе (Боја)
596. Лалова (Христо) Даца (Риса)
597. Лакорда (Трајо) Стојан (Велика)
598. Ландова (Ђорђе) Пена (Марија)
599. Ласков (Јован) Стојан (Риса)

600. Леков (Ристо) Ђорђе (Велика)
601. Летовски (Ангел) Младен (Митра)
602. Лецов (Ристо) Михаило (Криста)
603. Лијамова (Димитар) Велика (Звезда)
604. Ликацева (Павле) Јана (Стефана)
605. Ликачев (Ристо) Симо (Божана)
606. Лингова (Ристо) Олга (Анђа)
607. Лингова (Петар) Таса (Стојанка)
608. Лулева (Доне) Тина (Фима)
609. Лулева (Коста) Фима (Фипа)
610. Лулевски (Коста) Доне (Ника)
611. Лучков (Стајче) Иван (Кира)
612. Љамова (Димитар) Велика (Звезда)
613. Љамов (Стојан) Димитар (Марија)
614. Љамова (Рађо) Кица (Митра)
615. Љамов (Стојан) Крста (Марија)
616. Љамов (Крста) Методи (Ката)
617. Љамова (Петар) Стојанка (Велика)
618. Љамова (Павле) Томанија (Даца)
619. Љангова (Ђира) Менка (Дафина)
620. Љандрова (Димитар) Афра (Стојна)
621. Љољова (Никола) Ђурђа (Трпа)
622. Љољов (Куза) Трпца (Јана)
623. Мазнева (Ристо) Живка (Султана)
624. Мазнева (Тодор) Фролинка (Мара)
625. Мазневски (Тане) Риста (Дојка)
626. Малзарков (Иван) Вангел (Марија)
627. Малзарков (Георг) Иван (Марија)
628. Малзаркова (Иван) Катарина (Марија)
629. Малинов (Александар) Борис (Цина)
630. Малинова (Танас) Марија (Тина)
631. Малинова (Танас) Ставула (Лена)
632. Малинова (Борис) Нада (Проска)
633. Малиновски (Пандо) Атанас (Софка)
634. Малова (Глигор) Пена (Цана)
635. Малстарулов (Петар) Калин (Тина)
636. Мангаров (Јован) Панда (Мара)
637. Мангарова (Најда) Цила (Нађа/Фила)
638. Мандев (Ване) Васиљ (Риса)
639. Мандев Тасо
640. Мандусев (Никола) Риста (Севда)
641. Манзева Пролинка
642. Манстарулов Калин
643. Манцарова Цина
644. Маринов (Стојан) Доси (Стефана)
645. Маринов (Ристо) Коста (Петкана)
646. Маринов (Ристо) Стојан (Петкана)
647. Маркова (Метод) Сава (Марија)
648. Марцева (Василије) Сонда (Стефана)
649. Масева (Ђорђе) Марија (Неда)
650. Масталуков (Петар) Костадин (Тина)
651. Матанов (Ристо) Калин (Крста)
652. Мацева (Јан) Лефтерија (Доста)
653. Мацева (Вангел) Цвета (Лена)
654. Мацева (Митар) Дора (Мара)
655. Мацева (Петар) Дона (Софија)
656. Мацева (Коста) Флорина (Фана)
657. Мезаркова (Ђорђе) Камени (Стојна)
658. Менцев (Иван) Никола (Фотина)
659. Менцев (Најдо) Иван (Јана)
660. Менцева (Илија) Потија (Ленка)
661. Мераков (Филип) Павле (Васиљка)
662. Месајкова (Тома) Слобода (Вајица)
663. Месева (Ђорђе) Марија (Неда)
664. Месова (Ставра) Мена (Марија)
665. Мидезев Јован
666. Мијалцев (Стефан) Глигор (Софија)
667. Мијев (Атанас) Глигор (Марија)
668. Мијев Атанас
669. Мијев (Глигор) Димитар (Марија)
670. Мијева (Никола) Сава (Ђурђа)
671. Мијев (Никола) Коста (Ђурђа)
672. Мијев (Димо) Никола (Проја)
673. Мијовски (Иван) Димитар (Дона)
674. Микалиов (Иван) Илија (Гиља)
675. Милев (Тасо) Коста (Стојанка)
676. Милева (Коста) Стојана (Јелена)
677. Миндев (Коста) Андрија (Божана)
678. Миндошева (Ђорђе) Донка (Агапа)
679. Миндошев (Иван) Ђорђе (Марија)
680. Миндошева (Ђорђе) Менка (Агапа)
681. Минкова (Ангел) Марија (Мена)
682. Минкова (Ристо) Менка (Марија)
683. Минчев (Иван) Димитар (Султана)
684. Мирчева (Штиља) Софија (Мара)
685. Мисајков (Андон) Паскал (Сидера)
686. Митанов (Илија) Коста (Лена)
687. Митанов (Илија) Никола (Лена)
688. Митков (Риза) Фоти (Софија)
689. Митков (Јован) Калин (Марија)
690. Миткова (Лаза) Марија (Петкана)
691. Митроцова (Ристо) Марија (Лена)
692. Митров (Ристо) Атанас (Марија)
693. Митрова (Лаза) Марија (Јана)
694. Михајлов (Ване) Вангел (Петра)
695. Михалов (Михаил) Петар (Соња)
696. Мицевски (Ристо) Киро (Донка)
697. Мидзев (Петар) Јован (Неда)
698. Мишков (Димо) Риста (Анастасија)
699. Младенов (Илија) Глигор (Велика)
700. Младенова (Вангел) Ката (Звезда)
701. Младенова (Дима) Олга (Ката)
702. Мољанова (Коста) Тронда (Софија)
703. Мослинов (Борис) Коцо (Менка)

704. Музурова (Василије) Фана (Вана)
705. Мулева (Мицо) Љуба (Крста)
706. Мулев (Дафо) Мици (Грозда)
707. Мулев (Коста) Тасо (Мара)
708. Мулевски (Крста) Јозеф (Султа)
709. Мундисева (Лаза) Фана (Лена)
710. Муртев (Димо) Ђорђе (Марија)
711. Налов (Танас) Димитар (Седера)
712. Нанов (Ђорђе) Вангел (Марија)
713. Нанова (Вангел) Виса (Сава)
714. Нанова (Вангел) Гица (Сава)
715. Нановски (Вангел) Ђорђе (Сава)
716. Насева (Стојче) Јордана (Велика)
717. Насава (Тодор) Софија (Јана)
718. Наумов (Лазар) Димитар (Софија)
719. Наумов (Лазар) Никола (Софија)
720. Нацев (Ване) Никола (Јордана)
721. Начев (Тома) Атанас (Рина)
722. Начев (Коста) Сотир (Риса)
723. Начева (Содир) Лена (Сидора)
724. Начева (Никола) Софија (Фиља)
725. Неделков (Ристо) Петар (Крста)
726. Недељков (Трпко) Дине (Сена)
727. Недељков (Димитар) Трајан (/)
728. Недељков (Траја) Јордана (Неда)
729. Недељков (Траја) Пена (Неда)
730. Незаркова (Ђорђе) Камена
731. Нечков Коста
732. Николчев (Димо) Стево (Велика)
733. Николчев (Јан) Стефанија (Стана)
734. Николов (Лаза) Димитри (Ленка)
735. Николов (Стојан) Никола (Марија)
736. Николов (Иван) Стојан (Риса)
737. Николов (Стојан) Трајко (Марија)
738. Николов (Здраво) Танас (Марија)
739. Николов (Никола) Доне (Трпка)
740. Николова (Димитар) Велика (Марија)
741. Николов (Доне) Лена (Василка)
742. Николова (Димитар) Конда (нечитко)
743. Николова (Петар) Проса (Менка)
744. Николова (Спасо) Олга (Дафина)
745. Николов (Мина) Томо (Фруса)
746. Никољска (Спира) Софија (Цвета)
747. Нинкова Марија
748. Ницкова (Јован) Дара (Лена)
749. Ничев (Христа) Коста (Тина)
750. Новацев (Глигор) Павле (Василка)
751. Нусков (Коста) Димитар (Димитра)
752. Нусков (Митар) Иван (Тодора)
753. Нусков (Иван) Стефо (Велика)
754. Нускова (Илија) Верка (Констада)
755. Нускова (Иван) Риса (Гица)
756. Нушева (Петар) Лена (Ђурђа)
757. Нушков (Вангел) Пена (Тодора)
758. Нушков (Калин) Коста (Неда)
759. Нушков (Димитар) Крста (Велика)
760. Нушков Степан
761. Њушева (Доне) Фотија (Стојна)
762. Орцакова (Димитар) Санта (Марија)
763. Орцанова (Јован) Тина (Митра)
764. Павловски (Атанас) Киро (Софија)
765. Пазаров Вангел
766. Пајаова (Цветко) Дуста (Анђа)
767. Пајков (Спиро) Стојан (Цвета)
768. Паламидова (Тасо) Марија (Риса)
769. Палов (Нико) Ђорђе (Ивана)
770. Панајотов (Михаил) Наум (Јелена)
771. Пандов (Ристо) Коља (Антонија)
772. Паневски (Димитрије) Андрија (Темјана)
773. Панова (Наум) Донка (Велика)
774. Папазов (Тане) Вангел (Марија)
775. Папазов (Тане) Митхо (Марија)
776. Папазов (Георг) Тано (Марија)
777. Паракалов (Џаре) Аргир (Марија)
778. Паргова (Тома) Петра (Неде)
779. Паргов (Атанас) Филип (Крата)
780. Парисов (Ђорђе) Димитар (Риса)
781. Парпулова (Тасо) Фана (Кира)
782. Партасова Тодора
783. Пасков (Коста) Јордан (Султана)
784. Пасојев (Димитар) Алкса (Риса)
785. Пасојева (Димитар) Марија (Тина)
786. Пејков (Бине) Доне (Марија)
787. Пејкова (Анда) Лена (Вемка)
788. Пејчев (Петар) Јован (Танка)
789. Паличеава (Дане) Живка (Талија)
790. Пенов (Никола) Атанас (Сика)
791. Пеншова (Димитар) Софија (Лена)
792. Пеншов (Ристо) Михали (Тина)
793. Петкашинова (Јован) Менка (Јованка)
794. Петкова Гица
795. Петкова (Дабро) Денка (Звезда)
796. Петкова (Цветко) Менка (Сотира)
797. Петков (Спиро) Сонда (Лена)
798. Петков (Трајко) Сотира (Ристана)
799. Петлицарев (Петар) Трајко (Кристина)
800. Петрасинова Ленка
801. Петрев (Вангел) Димитар (Софија)
802. Петрова (Петар) Гица (Марија)
803. Петров (Крста) Илија (Сава)
804. Петрова (Коста) Лена (Неда)
805. Петров (Вангел) Петар (Софија)
806. Петровски (Јован) Стојан (Илинка)

807. Петрушев (Васил) Пандо (Тинка)
808. Петрушева (Ламбра) Тина (Рикла)
809. Пецов (Вангел) Трефчи (Софија)
810. Пецова (Димитар) Ефтимија (Риса)
811. Пецова (Тодор) Лена (Ефтимија)
812. Пецова (Коле) Ленка (Лена)
813. Пецова (Петар) Сиа (Божана)
814. Пецова (Тасо) Султана (Златка)
815. Пинцова (Ламбро) Цана (Доца)
816. Питропов (Фота) Ристо (Марија)
817. Пиноколони (Ђорђе) Благоје (Марија)
818. Попањакров (Ламбро) Никола (Лена)
819. Попгеоргијев (Јован) Васиљ (Сава)
820. Попгеоргијевски (Васиљ) Ристо (Пена)
821. Попђарђијевски (Васил) Ђорђе (Пена)
822. Попилијева (Ландра) Сика (Ангелина)
823. Поплазаров (Ристо) Андон (Тана)
824. Попниколова (Филип) Вангелија (Настасија)
825. Попниколова (Никола) Ленка (Јована)
826. Попниколов (Ђорђе) Иван (Мара)
827. Попмилков (Димитар) Трајо (Менка)
828. Попоборцијевски Ристо
829. Попов (Ристо) Борис (Марија)
830. Попов (Михајло) Георги (Трифонија)
831. Попова (Доне) Гица (Сава)
832. Попов (Ђорђе) Димитар (Лена)
833. Попов (Ристо) Дине (Марија)
834. Попова (Доне) Јованка (Митра)
835. Попов (Стојан) Крста (Бојана)
836. Попова (Крста) Лена (Доста)
837. Попова (Дуне) Лена (Магда)
838. Попова (Атанас) Мара (Софија)
839. Попова (Ђорђе) Мара (Тина)
840. Попова (Мицо) Марија (Крста)
841. Попова (Павле) Марија (Пена)
842. Попов (Ристо) Мика (Марија)
843. Попова (Митар) Сава (Лена)
844. Попова (Џветко) Стојана (Ангелина)
845. Поповска (Ристо) Василка (Малина)
846. Поповски (Ристо) Ђорђе (Јована)
847. Поповски (Ристо) Лаза (Марија)
848. Поповски (Костадин) Христо (Сина)
849. Попофилипов (Филип) Ламбро (Јована)
850. Попстивијева (Киријак) Цана (Јана)
851. Портасова (Алекса) Тодора (Султана)
852. Попташев (Лаза) Андра (Тодора)
853. Попташев (Стефо) Лаза (Гина)
854. Попцев (Петар) Димо (Анета)
855. Потев (Лаза) Стева (Неда)
856. Потиров (Ристо) Тасо (Злата)
857. Почепов (Коста) Илија (Тодора)
858. Почепов (Ило) Коста (Тана)
859. Почопова (Вано) Ката (Санта)
860. Прагова (Филип) Стојанка (Митра)
861. Прајкова (Петар) Ефтимија (Гургица)
862. Причков (Ристо) Димитар (Марија)
863. Причков (Петар) Иван (Марија)
864. Причкова (Петко) Митра (Стојанка)
865. Причкова (Јован) Петра (Вангелица)
866. Причкова (Петар) Тина (Марија)
867. Причкова (Петар) Софија (Доста)
868. Причкова (Петар) Тина (Доца)
869. Прицков (Трајко) Димо (Велика)
870. Прицков Димитар
871. Псалтис (Димитар) Панјотис (Милка)
872. Пуриц (Дима) Георги (Вида)
873. Рашева (Коста) Велика (Марија)
874. Рашев (Ване) Танас (Петра)
875. Рендековски (Никола) Трајо (Султана)
876. Ринов (Танас) Петар (Тина)
877. Рисафова (Коле) Гица (Марија)
878. Рисапов (Трпко) Петар (Марија)
879. Рисков (Илија) Ђорђе (Ристана)
880. Ристов (Ђорђе) Божин (Тодора)
881. Ристова (Трајко) Тина (Марија)
882. Ристев (Ђорђе) Трпка (Неда)
883. Ристовски (Ђорђе) Стојла (Тодора)
884. Ритропов (Фоте) Риста (Марија)
885. Риштов (Георг) Трајко (Тодора)
886. Робер (Коста) Ђорђе (Менка)
887. Ројдов (Василије) Ламбро (Велика)
888. Ромов (Доне) Вангел (Василка)
889. Росева (Тодор) Тина (Марија)
890. Росева (Митар) Тодора (Виса)
891. Росева (Димитар) Тодора (Тина)
892. Рошев (Тодор) Мице (Марија)
893. Рудов (Ристо) Јован (Велика)
894. Румбов (Ђорђе) Борис (Мина)
895. Рундева (Јован) Велика (Мара)
896. Русева (Сотир) Ангелина (Софија)
897. Русева (Крато) Дана (Ристана)
898. Русева (Трајко) Доста (Ристана)
899. Русева (Коста) Марија (Лена)
900. Русев (Стојче) Ђорђе (Васиљка)
901. Русев (Ристо) Крста (Неда)
902. Русев (Ђорђе) Огњен (Марија)
903. Русева (Коле) Менка (Јордана)
904. Русев (Крста) Сараф (Петкана)
905. Русев (Христа) Стојан (Марија)
906. Русева (Вангел) Стојна (Ангелина)
907. Русева (Ђорђе) Тана (Митра)
908. Русев (Ристо) Тодор (Неда)

909. Русева (Наум) Фана (Митра)
910. Русков (Минча) Пандо (Салтана)
911. Русков (Панда) Тина (Мара)
912. Русов (Ристо) Ване (Неда)
913. Сагдинова (Тоне) Пара (Тодора)
914. Сајциц (Василије) Вангел (Деспина)
915. Саконцев Васил
916. Салова (Вангел) Александра (нечитко)
917. Самандов (Иван) Георги (Тодора)
918. Самандов (Ђорђе) Иван (Марија)
919. Самандова (Димитар) Марија (Тина)
920. Самандова (Танас) Марији (Митра)
921. Самандов (Алекса) Ристо (Митра)
922. Самандова (Панда) Фана (Гица)
923. Самандова Гица
924. Самандов (Георг) Ристо (Марија)
925. Самарџијева (Стојан) Велика (Ефта)
926. Самарџијев (Стева) Дмитар (Сара)
927. Санков (Митар) Димко (Јованка)
928. Сарачинов (Крста) Фото (Доста)
929. Свурлакова (Ђорђе) Менка (Трајанка)
930. Сеников (Јован) Атанас (Пројка)
931. Серегилова (Фоти) Аргира (Герака)
932. Серетов (Димитар) Ване (Масилка)
933. Сиваков (Павле) Вангел (Јордана)
934. Сивакова (Герман) Јордана (Цвета)
935. Сиваков (Крста) Павле (Марија)
936. Сивакова (Стојан) Севда (Василка)
937. Сидеров (Фотије) Васил (Марија)
938. Сидерова (Коле) Марија (Доца)
939. Сидеров (Ламбо) Михаљ (Зујица)
940. Сидеров (Илија) Магда (Лена)
941. Сидерова (Васил) Фана (Магда)
942. Сицова (Ђорђе) Циља (Лена)
943. Сицов (Најдо) Никола (Божана)
944. Сицов (Тасо) Тодор (Боја)
945. Симовски (Крста) Ђорђе (Мара)
946. Синдев (Ђорђе) Трифун (Магда)
947. Синдев (Ване) Ђорђе (Митра)
948. Синдев (Никола) Мице (Лена)
949. Синдева (Танас) Митра (Катарина)
950. Сининов (Атанас) Ђорђе (Трндофија)
951. Смрекова (Ристо) Велика (Тина)
952. Смилајков (Апостол) Борис (Трпа)
953. Смилајков (Борис) Морфа (Мика)
954. Соколов (Ђорђе) Димитар (Јелена)
955. Спасојев Марија
956. Ставрова (Митар) Донка (Лена)
957. Ставров (Дине) Сотир (Божана)
958. Стајев (Стева) Кица (Гина)
959. Стајев (Ила) Стево (Тона)
960. Стајаков (Ставро) Ристо (Катерина)
961. Стамболџијев (Трајко) Илија (Петра)
962. Стамболџијева (Ђорђе) Фима (Ката)
963. Стамболџијев (Ила) Панда (Фима)
964. Станасов (Тодор) Стефан (Фанија)
965. Станголев (Крста) Ламбро (Марија)
966. Станисов (Никола) Ристо (Виса)
967. Станисов (Ставро) Коста (Марија)
968. Станисева (Коле) Димана (Грка)
969. Станисев (Иван) Ђорђе (Марија)
970. Станишев (Петар) Коста (Дана)
971. Станбуљов (Ване) Васил (Петра)
972. Стерија (Глигор) Аргира (Василка)
973. Стеријева (Ђорђе) Динка (Анђа)
974. Степијева (Најдо) Ратка (Динка)
975. Стојанов (Стојан) Вангел (Петра)
976. Стојанов (Јован) Димитар (Лена)
977. Стојанов (Иван) Дона (Велика)
978. Стојанов (Јован) Митар (Велика)
979. Стојанова (Василије) Камена (Петра)
980. Стојанова (Петар) Неда (Риса)
981. Стојанова (Ване) Сава (Пена)
982. Стојанова (Димитар) Стана (Дона)
983. Стојанов (Илија) Тома (Констада)
984. Стојанов (Трпчо) Димитар (Каља)
985. Стојев Митар
986. Стојева (Никола) Невена (Стојанка)
987. Стојкова (Стојко) Крста (Марија)
988. Стојкова (Танас) Марији (Стана)
989. Стојков (Стојко) Петар (Марија)
990. Стојчева (Цветко) Аргира (Ангја)
991. Стојчев (Ђорђе) Борис (Марија)
992. Стојчева (Тома) Ђурђа (Трена)
993. Стојчева (Мицо) Гица (Виса)
994. Стурлаков (Аврам) Пандо (Танка)
995. Стурлакова (Аврам) Тона (Танка)
996. Сукаловски (Глигор) Аргир (Живка)
997. Сукаловски (Глигор) Сотир (Живка)
998. Сукнев Панајот
999. Суков (Никола) Петар (Дона)
1000. Сулов (Димо) Димитар (Лепа)
1001. Сулова (Димитар) Јованка (Марија)
1002. Сулов (Димитар) Риста (Марија)
1003. Сурлов (Стојан) Аврам (Нена)
1004. Сурлов (Аврам) Ристо (Петрула)
1005. Сутева (Андреј) Мара (Тона)
1006. Такова (Димитар) Биса (Поне)
1007. Тамбова (Коле) Марица (Риса)
1008. Тамбова (Петар) Митра (Тода)
1009. Тамбова (Никола) Неда (Риса)
1010. Тамурева (Петар) Неда (Митра)
1011. Танасова (Ђорђе) Риса (Неда)
1012. Танева (Никола) Фатија (Фатија)

1013. Тануровски (Вангел) Панда (Лена)
1014. Танурова (Вангел) Пена (Лана)
1015. Танурова (Димитар) Риса (Неда)
1016. Танурева (Митар) Риста (Нада)
1017. Танчев Никола
1018. Тарабанов (Пандо) Васиљ (Агора)
1019. Тарталов (Пандо) Варе (Кица)
1020. Тарталов (Ване) Пандо (Менка)
1021. Тарталов (Панта) Петра (Кица)
1022. Тарталова Јана
1023. Тарунов (Митар) Ристо (Наде)
1024. Тасева (Кицо) Лена (Вена)
1025. Тасевски (Алекса) Михаило (Ката)
1026. Тасевски (Риста) Петар (Катарина)
1027. Тасовски (Риста) Крсто (Лена)
1028. Таталова (Тане) Цана (Кица)
1029. Ташаминаова (Јован) Марија (нечитко)
1030. Ташева (Илија) Љуба (Ђурђа)
1031. Ташков (Стојан) Стево (Софија)
1032. Ташков (Димитар) Стефо (Марија)
1033. Ташов (Петар) Димитар (Божана)
1034. Ташова (Метод) Гица (Јордана)
1035. Тегов (Коста) Лазо (Дана)
1036. Тењев (Ђорђе) Киро (Велика)
1037. Терзиова (Јован) Гица (Нада)
1038. Терков (Метод) Сондра (Констада)
1039. Тимбова (Ђорђе) Анета (Лена)
1040. Тодоровски (Јован) Коста (Јана)
1041. Токов (Коста) Дамијан (Марија)
1042. Токова (Димитар) Биса (Пона)
1043. Токов (Дамјан) Коста (Митра)
1044. Токов (Дима) Коста (Дона)
1045. Токов (Димитар) Тодор (Биса)
1046. Толев (Митар) Сотир (Вана)
1047. Тољев/Толев (Митар) Илија (Вана)
1048. Томовски (Мина) Андо (Геча)
1049. Торбакова (Стефа) Митра (Ђурђа)
1050. Торбакова (Ристо) Кица (Јана)
1051. Торкова (Коста) Анастасија (Цвета)
1052. Торков (Митодиј) Алекса (Ката)
1053. Торков (Андреј) Крсто (Митра)
1054. Тосева (Мита) Тина (Депа)
1055. Тоцев (Минча) Никола (Гена)
1056. Тоцева (Дина) Доца (Султана)
1057. Трајкова (Миро) Вера (Велика)
1058. Трајков (Ђорђе) Коста (Митра)
1059. Трајков (Никола) Мире (Маслина)
1060. Трајков (Ђорђе) Петар (Митра)
1061. Трајков (Миро) Чула (Велика)
1062. Трајова (Никола) Марија (Риса)
1063. Тргачев (Атанас) Ђорђе (Божа)
1064. Тргачева (Тодор) Ката (Софија)
1065. Тргачев (Лаза) Филип (Марија)
1066. Тренчев (Панда) Никола (Вана)
1067. Тричков Тина
1068. Трталова (Фано) Јана (Кица)
1069. Трпенова (Коле) Васиљки (Сафија)
1070. Трпков (Петар) Ђорђе (Марија)
1071. Трпков (Тодор) Јордан (Јелисавета)
1072. Трпкова (Благоје) Кристина (Султана)
1073. Трпкова (Ристо) Митра (Марија)
1074. Трпков (Ђорђе) Ристо (Митра)
1075. Трпова (Лаза) Лозана (Петра)
1076. Трпова (Трпо) Кристина (Лозана)
1077. Тросева (Доне) Тодора (Петра)
1078. Трталова (Васиљ) Кица (Маслина)
1079. Тумбов (Никола) Риста (Риса)
1080. Тушин (Митар) Деонишу (Марија)
1081. Ћијаев (Вангел) Георги (Катерина)
1082. Угрева (Иван) Дона (Неда)
1083. Угрева (Димитар) Живка (Тина)
1084. Угрев (Ристо) Иван (Петра)
1085. Угрева (Трајо) Мена (Фила)
1086. Угрева (Дима) Неда (Марија)
1087. Угрев (Трајо) Риса (Фила)
1088. Узуновски (Ђорђе) Лазар (Доста)
1089. Урђанов (Танас) Бино (Стојна)
1090. Урђанов Иван
1091. Урђанов Марија
1092. Урозова (Иља) Менка (Констада)
1093. Урџанов (Дима) Иван (Марија)
1094. Урџанова (Димитар) Марија (Риса)
1095. Фарпулова Фана
1096. Филина (Фила) Рада (Султана)
1097. Филипов (Филип) Алекса (Фана)
1098. Филипов (Вангел) Филип (Лена)
1099. Филипова (Фоти) Софија (Митра)
1100. Филевски (Спиро) Лука (Ђурђа)
1101. Фоктокаров (Петар) Лаза (Фила)
1102. Фотев (Лаза) Стево (Неда)
1103. Фудулов (Риста) Ђорђе (Марија)
1104. Фудулов (Ђорђе) Христо (Лена)
1105. Фуртоманов (Лаза) Тома (Сика)
1106. Хамбова (Стефо) Магда (Марија)
1107. Хацијева (Шпиро) Уранија (Марија)
1108. Хироваков Коста
1109. Хрисаfoва (Петар) Гица (Марија)
1110. Хрисаfoва (Дмитар) Александра (Неда)
1111. Џајчић Вангел
1112. Џаков (Георг) Вангел (Виша)
1113. Џаконцев (Ристо) Васиљ (Неда)
1114. Џакончева (Стојко) Ефтерка (Марија)
1115. Џакоњчева (Константин) Петра (Митра)

1116. Цангарова (Петар) Стојна (Софија)
1117. Цапов (Петар) Атанас (Злата)
1118. Чапова (Димитар) Јана (Стојна)
1119. Цапов (Петар) Мице (Тина)
1120. Цапов (Ване) Тане (Гица)
1121. Цапов (Пандо) Мице (Цана)
1122. Чапова (Петар) Цана (Донка)
1123. Цапов Траја
1124. Цветкова (Коле) Гула (Зоја)
1125. Цекеров (Дима) Тасе (Марија)
1126. Целова Проса
1127. Ценева Фруска
1128. Циков (Најдо) Никола (Божана)
1129. Цирилова (Ђорђе) Тина (Крста)
1130. Цицов (Стојан) Михајл (Лена)
1131. Цицова (Атанас) Пена (Марија)
1132. Цокова (Цоле) Донка (Петра)
1133. Цоков (Петар) Иван (Митра)
1134. Цоков (Трајко) Никола (Митра)
1135. Цокова (Петар) Фана (Ана)
1136. Цокова Ана
1137. Цокрева (Божин) Цана (Стојанка)
1138. Цолаков (Димитар) Риста (Дона)
1139. Цолаков (Танас) Тасо (Марија)
1140. Цолков (Траја) Георги (Поликсена)
1141. Цолкова (Траја) Мара (Поликсена)
1142. Цолков (Јован) Траја (Митра)
1143. Цолкова (Дима) Донка (Марија)
1144. Цонкова (Петар) Тица (Донка)
1145. Цоркова (Дима) Донка (Марија)
1146. Црцев (Димитар) Петар (Марија)
1147. Цукнева (Петар) Божана (Марија)
1148. Цукнев (Петар) Васиљ (Јана)
1149. Цукнев (Танас) Дона (Марија)
1150. Цукнев (Васиљ) Панајот (/)
1151. Цулевски (Иван) Благоје (Софка)
1152. Цупов (Тасо) Деонис (Митра)
1153. Цупов (Ноје) Тасо (Танаса)
1154. Цурин (Панда) Аргир (Марија)
1155. Цурин (Панда) Ђорђе (Марија)
1156. Цурин (Ђорђе) Пандо (Петра)
1157. Цуров (Тасо) Ној (Митра)
1158. Чаков (Коле) Риста (Петра)
1159. Чакрева (Спасо) Донка (Крста)
1160. Чалдарева (Ђорђе) Васиљка (Анастасија)
1161. Чапканов (Мицо) Глигор (Софија)
1162. Чапканев (Мицо) Никола (Софија)
1163. Чапова (Траја) Лефтерија (Фила)
1164. Чапова (Петар) Мара (Тина)
1165. Чапова (Трајан) Митра (Лена)
1166. Чапова (Димо) Нада (Марија)
1167. Чапов (Танас) Траја (Неда)
1168. Чачков (Петар) Атанас (Марија)
1169. Чобанов (Вангел) Ристо (Дора)
1170. Чобанова (Стојан) Гица (Тивиница)
1171. Чокова (Цоле) Донка (Петра)
1172. Чоков (Трајко) Ников (Митра)
1173. Чоков (Траја) Петар (Митра)
1174. Чолакова (Вангел) Вангелина (Тина)
1175. Чолаков (Димитри) Георги (Дона)
1176. Чолакова (Јован) Марија (Велика)
1177. Чолаков (Стојан) Никола (Биса)
1178. Чонков (Атанас) Петар (Магда)
1179. Чочев (Пандо) Стефо (Мара)
1180. Чочева (Спасо) Мара (Магда)
1181. Чракмајева (Филип) Ники (Митра)
1182. Чркнајев (Златан) Филип (Тодора)
1183. Чулев (Петар) Никола (Велика)
1184. Цавела (Ване) Тасо (Дина)
1185. Џајков (Ђорђе) Глигор (Параскева)
1186. Џајкова (Коста) Ники (Сотира)
1187. Џајкова (Тасо) Пенка (Зајка)
1188. Џаневски (Ристо) Ђорђе (Тодора)
1189. Џеков (Ристо) Димитар (Димана)
1190. Џекова (Ристо) Јована (Катарина)
1191. Џеков (Калин) Риста (Тодора)
1192. Џекова (Калин) Риса (Тода)
1193. Џекова Тода
1194. Џеков (Калин) Иван (Тодора)
1195. Џингов (Јован) Алекси (Катарина)
1196. Џингов (Ристо) Ђорђе (Карафила)
1197. Џингов (Ђорђе) Ила (Петра)
1198. Џингов (Ристо) Лазо (Карфила)
1199. Џуклева (Васиљ) Цвета (Дара)
1200. Џоровски (Ламбро) Анастас (Тана)
1201. Џуглеманов (Рацо) Василије (Гина)
1202. Џугманов (Дафо) Русе (Доца)
1203. Џуков (Димитар) Васиљ (Марија)
1204. Џуфова (Доро) Гика (Стја)
1205. Шамков (Митар) Алекса (Јованка)
1206. Шамкова (Димко) Ката (Трајанка)
1207. Шашова (Коста) Катарина (Марија)
1208. Ширилова (Ђорђе) Дина (/)
1209. Ширилова (Никола) Фруша (Лена)
1210. Шириловски (Пандо) Пеца (Круска)

Међутим, и поред наизглед јаке економске ситуације и пружене помоћи од стране југословенских власти, дошло је до одласка Грка у Чехословачку и друге земље, због „терора у Буљкесу”.¹ Буљкесом је од јула 1946. управљао Одбор (εσωτερική Γραμματεία), чији је однос према избеглицама био изузетно лош. Економски положај становништва села био је тежак, упркос свој помоћи народне власти Југославије. Руководство је водило рачуна о што већој заради, а становништво је живело у тешким условима. Због тога су се избеглице често обраћале југословенским властима с молбом да им се одобри исељење из Буљкеса.²

Сукоб Београда и Москве и став Грка у Југославији према том питању

Сукоб Југославије и Совјетског Савеза, односно комунистичких партија и земаља чланица Информбироа, имао је велики значај, не само за опстанак и будући политички развој Југославије, већ и за покретање значајних привредних и политичких процеса на југословенској територији. Што се грчких избеглица тиче, сукоб на релацији Београд–Москва, имао је утицаја и на ову заједницу. Унутрашњи расцеп на „титоисте” и „стаљинисте”, којих је било далеко више од првих, такође је негативно утицао на живот у местима насељеним Грцима, односно, сматра се да је отварањем сукоба са Информбироом почео крај заједнице у Буљкесу и другим местима³. Власти у Југославији су обавестиле 15. марта 1949. године општину у Буљкесу да се уводи забрана кретања његових становника ван атара села, изузев руководства и то по добијању посебних дозвола, и био је забрањен сваки контакт са суседним селима Гаково и Крушевље, у која су 1948. године из Буљкеса пресељени Славوماкедонци.⁴

Крајем августа 1949. године руководство Буљкеса је, по директивама ЦК КП Грчке, поставило захтев да се избеглице пребаце у Чехословачку. Југословенске власти су дале свој пристанак, и први транспорт из Буљкеса отишао је 30. августа 1949. године, а у првој половини септембра у три транспорта пребачено је преостало људство преко Мађарске у Чехословачку.⁵ После пресељења у Чехословачку, у Буљкесу је остало око 800 чланова бивше заједнице, од којих је само неколицина наставила живот у Маглићу, Гакову и другим местима, као својеврсно сведочанство о постојању грчке заједнице у Војводини.⁶

Закључак

Грчка емигрантска заједница у Војводини настала је као последица пораза грчке револуционарне армије у грађанском рату против регуларне државне краљевске војске, који је трајао од 1945. до 1949. године. Прве избеглице почеле су да пристижу у Југосла-

¹ „Изјаве избеглих Македонаца о терору грчке војске и ЕДЕС-ових банди у Јејејској Македонији”, у: *Борба*, бр. 168, год. X, Београд 12. јул 1945, 1.

² Драган Кљакић, *нав. дело*, 214.

³ Милан Ристовић, *нав. дело*, 45–46.

⁴ *Истио*, 64.

⁵ Драган Кљакић, *нав. дело*, 214.

⁶ Милан Ристовић, *нав. дело*, 70–71.

вију на самом почетку рата, да би се тај број наредних година повећавао пропорционално губицима на борбеним линијама. Као средишта окупљања грчких избеглица било је неколико центара, а један од најпознатијих и можда најконтроверзнијих било је војвођанско село Буљкес, које је због специфичности његових становника и његових, како спољних, тако и унутрашњих односа, постало предмет занимања домаће и светске јавности, пре свега политичких кругова европских држава. Буљкес је у једном тренутку постао држава у држави, његово руководство штампало је сопствени новац и управљало заједницом на начин који је довео до разних злоупотреба и малверзација. Такође, чврст став КП Грчке у сукобу Југославије и Совјетског Савеза, где се већина становника Буљкеса ставила на страну Москве, довео је до убрзаног распадања ове заједнице и одласка њених чланова у друге социјалистичке земље, док је мали број избеглих Грка остао у Буљкесу и другим местима у Војводини, где су се интегрисали и готово изгубили сваку везу са матицом, а многи од њих никада нису успели да посете своју стару домовину.

Dragana Katić

REFUGEES FROM NORTHERN GREECE IN VOJVODINA (1945–1949)

Summary: Certain places in Vojvodina, which were inhabited by refugees from Greece, existed as individual Greek communes from 1945 to 1949. The first refugees of the civil war-torn Greece started arriving in spring after the end of the Second World War. The following years the status and position of this particular emigrated community was a topic of interest of numerous diplomatic correspondences, the press, appearing in letters of protest and documents of international organizations that dealt with the civil war in Greece. The refugees in Yugoslavia had special privileges, such as printing their own money, organizing government in the places that they inhabited and other, while the majority were employed on the agricultural estate “Graničar” in Grakovo. The end of the war in Greece came almost at the exact same time as the conflict in Yugoslavia with the Soviet Union, which led to the end of the existence of this specific, and on the international scene probably unique phenomenon, the existence of a “country” inside a country, the so-called “7th Yugoslavian Republic”, the Greek-emigration community in Vojvodina.

Keywords: Greeks, Vojvodina, Buljkes, Gakovo, Informbiro, Communist Party Yugoslavia, Yugoslavia

UDC 341.485(=411.16)(497.11)

UDC 930.25(497.113)

Александар Бурсаћ¹

Архив Војводине (Нови Сад)

Република Србија

ГРАЂА О ХОЛОКАУСТУ У ФОНДУ Ф. 183 АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Сажетак: У раду су најпре приказани историјат и организациона структура творца фонда Ф. 183, а затим и самог фонда. Након тога је представљен поступак сондирања фонда спроведен приликом израде дигитализованог узорка грађе за Меморијални центар „Јад Вашем” из Јерусалима. На основу добијених резултата је изнета процена количине грађе о Холокаусту, те описан њен састав. У закључку је размотрено како би ова, а потом и целокупна грађа фонда, могла да се путем дигитализације заштити и учини доступном ширем кругу корисника.

Кључне речи: Холокауст, Други светски рат, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Архив Војводине

Један од најзначајнијих и најчешће коришћених фондова Архива Војводине је онај који носи ознаку Ф. 183, а пуно име: „Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини – Нови Сад (1944–1948), 1941–1950”. Фонд чини 81 књига и 593 кутије архивске грађе, укупне количине од 73,7 дужних метара.² Категорисан је као културно добро од изузетног значаја.

Оснивање Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини (у даљем тексту: Комисија) иницирано је једном од одлука донетих на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), одржаном 29. и 30. новембра 1943. године у Јајцу у Босни и Херцеговини. Том приликом је, најпре, усвојена Декларација, на темељу које су донете одлуке АВНОЈ-а. Неке од њих су биле уставног карактера, попут оне којом је АВНОЈ конституисан у „врховно, законодавно и извршно народно представничко тело”,³ те успостављен Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), као извршни орган АВНОЈ-а, који је имао „сва обележја народне владе”.⁴ Између осталих, донета је и одлука Председништва АВНОЈ-а број 10

¹ Aleksandar Bursać, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

² Интернет презентација Архива Војводине (АВ), <http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/fondovi-i-zbirke/svi-fondovi-ci/700-rs-002-f-183>, приступљено 1. октобра 2018. године.

³ Интернет презентација Архива Југославије, http://www.arhivyu.gov.rs/index.php?download_command=attachment&file_command=download&file_id=5181&file_type=oFile&modul=Core%3A%3AFileManagement%3A%3AcFileModul, Број одлуке 1, тачка 2, приступљено 1. октобра 2018. године.

⁴ Исто, тачка 7.

– истом је при Председништву НКОЈ-а образована Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Комисија је формирана са циљем „утврђивања одговорности, проналажења и привођења казни свих лица одговорних за злочине које су у Југославији починили и чине у току рата окупатори и њихови помагачи [...]”.⁵

С обзиром на то да је одлукама АВНОЈ-а нова Југославија устројена као федеративна држава, постепено су, од фебруара до новембра 1944. године,⁶ након Државне, основане и њој подређене земаљске комисије, надлежне за територије сваке од федералних јединица. Уз њих, у истом периоду је успостављена и покрајинска Комисија, са седиштем у Новом Саду. Тачан датум њеног оснивања се разликује од извора до извора.⁷ Неоспорно је, међутим, да је Главни народноослободилачки одбор Војводине актом број 30 од 21. новембра 1944. године поставио десет чланова Комисије, чиме је она почела са радом.⁸

Организациона структура покрајинске Комисије била је усаглашена са Државном и Земаљском. Постојале су, ипак, извесне специфичности, условљене националним саставом покрајине, као и чињеницом да је она била подељена између три окупационе силе. Унутрашњи организациони апарат Комисије, мање битан за сврху овог рада, састојао се од више одсека, намењених обављању конкретних послова из њеног делокруга.⁹ У територијално-организационом смислу, цело подручје под надлежношћу Комисије било је подељено на окружна повереништва, са седиштима у Новом Саду, Сомбору, Суботици, Зрењанину, Панчеву, Сремској Митровици и Земуну.¹⁰ У саставу сваког од окружних повереништава се налазио извесан број среских статистичких већа, у чијем се саставу, даље, налазио већи или мањи број месних повереништава.¹¹

Податке о злочинима су непосредно прикупљала месна повереништва, путем једнообразних штампаних пријава. У сваки образац пријаве било је потребно унети податке о злочинцу и жртви, као и о самом злочину: место, опис, штету, доказе итд. Пријаве, заједно са списковима истих, месна повереништва на територији одређеног среза су предавала статистичким већима. У већима су пријаве даље сређиване, да би на основу њих биле израђиване различите евиденције. Преко окружних повереништава, коначно одредиште целокупног прикупљеног и сређеног материјала била је Комисија у Новом Саду. На основу примљеног материјала, ту су доношене одлуке о утврђивању злочина, злочинца, жртве и штете. Оригиналe материјала Комисија је била дужна да чува у својој архиви, док је преписе и донете одлуке достављала Државној комисији у Београду, а саме

⁵ Исто, http://www.arhivyyu.gov.rs/index.php?download_command=attachment&file_command=download&file_id=5184&file_type=oFile&modul=Core%3A%3AFileManagement%3A%3AcFileModul, тачка 1.

⁶ Владан Вуклиш, „Завршни извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача”, Топола: часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, год. 2. бр. 2, 2016, 164–243.

⁷ У Историјату творца фонда (стр. 21), цитира се записник са I радне седнице Главног народноослободилачког одбора Војводине, одржане од 10. до 13. марта 1944. у Белегишу, те тврди да је Комисија основана том приликом. У извештају о раду Комисије из 1947. године, наводи се да је основана 18. септембра 1944. у Мишковцима (АВ, Ф. 183, 828/1947).

⁸ АВ, Ф. 169, 30/1944.

⁹ Одсека (или одељака) било је између три и пет, а њихов број се мењао са изменама правилника Комисије. Видети више у: АВ, Ф. 183, 213/1944, 304/1945, 1289/1945 и 3446/1945 или у Историјату творца фонда.

¹⁰ Број окружних повереништава се такође временом мењао, наведено стање је из 1947. године. Упоредити АВ, Ф. 183, 213/1944, 7433/1945 и 828/1947.

¹¹ За детаљан шематски приказ организационе структуре Комисије видети: АВ, Ф. 183, 213/1944.

одлуке надлежним јавним тужилаштвима.¹²

Уз наведене организационе јединице, у саставу Комисије су се налазиле и посебне анкетне комисије. Најуопштеније говорећи, задатак анкетних комисија било је „спровођење анкета о свим масовним злочинима окупатора и његових помагача извршеним за време окупације и обрада истих кроз елаборате [...]”.¹³ Наиме, Комисија је, узевши у обзир већ поменуте специфичности окупације Војводине, све злочине класификовала према областима, а унутар области према групама.¹⁴ Анкетне комисије су за сваку област и групу злочина прикупљале расположиви доказни материјал, а крајњи резултат њиховог рада су били „елаборати”, односно детаљни извештаји о почињеним злочинима по групама. Постојале су следеће обласне анкетне комисије:

1. Анкетна комисија за Бачку и Барању,
2. Анкетна комисија за Банат,
3. Анкетна комисија за Срем.

Свака од комисија је имала више среских експозитура. Уз набројане, постојале су и комисије надлежне за целу територију Војводине:

1. Анкетна комисија за логор „Сајмиште”,
2. Анкетна комисија за Немце („Фолксдојчере”),
3. Анкетна комисија за утврђивање злочина извршених над Словацима,
4. Анкетна комисија за утврђивање злочина извршених над Јеврејима.

Очигледни су разлози за формирање Анкетне комисије за злочине над Јеврејима. Претпоставља се да је пред Други светски рат у Краљевини Југославији живело око 82.000 Јевреја,¹⁵ од чега је њих 25.000 било настањено у Војводини.¹⁶ Рат је преживело 3.532 Јевреја из Војводине,¹⁷ што значи да је близу 86 процената ове јеврејске популације нестало у Холокаусту. То је био злочин без преседана у покрајини, где ни један од претходних оружаних сукоба није довео до готово потпуног истребљења једне од њених етничких заједница. За масовни злочин таквих размера неопходно је било образовати посебну анкетну комисију која би га у потпуности расветлила.

Испунивши своје задатке, Комисија и све њене преостале организационе јединице су почетком новембра 1947. укинуте, а на основу решења бр. 17963/47, које је издао

¹² Овде је начин рада Комисије приказан поједностављено и у илустративне сврхе. За детаљније на ту и тему организационе структуре Комисије видети у њеном исцрпном и прегледном извештају о раду од 17. маја 1946. године (АВ, Ф. 183, 7433/1945).

¹³ АВ, Ф. 183, 828/1947.

¹⁴ Ова класификација је настала као резултат низа упутстава које је Комисија издала својим организационим јединицама у периоду од маја до децембра 1945. године. О самој класификацији, групама злочина и упутствима видети више у горецитираном извештају о раду Комисије од 17. маја 1946. године (АВ, Ф. 183, 7433/1945).

¹⁵ Јаша Романо, „Јевреји Југославије 1941–1945. жртве геноцида и учесници Народноослободилачког рата”, Београд 1980, стр. 14.

¹⁶ „Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја”, приредио Драго Његован, Нови Сад 2011, стр. 49.

¹⁷ Исто.

Главни извршни одбор Народне скупштине Аутономне Покрајине Војводине (АПВ).¹⁸ Особље и архиву Комисије је преузело Јавно тужилаштво АПВ. Ову архиву је Архив Војводине примао у више наврата и од више ималаца, у интервалу од 1964. до 2007. године.¹⁹

У Архиву је фонд већим делом сређен по принципу провенијенције: где год је било могуће, настојало се да се реконструише изворни, регистратурски поредак грађе. Фонд је сложене структуре и чини га више серија докумената, унутар којих су појединачни предмети сређени по разним принципима: по деловодним или инвентарним бројевима, именски, географски или на други начин. Следи списак серија докумената фонда (серије од непосредног значаја за тему овог рада биће накнадно детаљније представљене):

- преписка Комисије,
- Анкетна комисија – документација о ратним злочинима са инвентарним бројевима,
- пријаве месних повереништава Комисије,
- окружна повереништва Комисије,
- обласне анкетне комисије,
- описи и спискови злочина и злочинаца,
- спискови жртава и оштећеника ратних злочина,
- одлуке о утврђивању и проглашавању ратних злочинаца,
- картотека ратних злочинаца,
- картотека народних непријатеља,
- тематске групе (евиденције припадника немачких војних формација и лица у служби окупатора, документација и картотеке Мађарског културног савеза јужних покрајина,²⁰ избеглички картони Комесаријата за избеглице, преписка управних органа НДХ и друге),
- фотографије,
- аналитички обрађени предмети.

Као што се из приложеног списка види, серије докумената фонда Ф. 183 углавном прате организациону структуру и начин рада Комисије. Међу њима, међутим, нема посебно издвојене серије нити евиденције докумената Анкетне комисије за утврђивање злочина извршених над Јеврејима. Тиме се, логично, намеће следеће питање: како утврдити да ли у фонду уопште има, каква је и колико је архивске грађе о Холокаусту?

Најпре, несумњиво је да је има, о чему сведоче успешно решени захтеви корисника за издавање копија из ове грађе. Ипак, процена димензија целокупне грађе о Холокаусту у Ф. 183 захтева једно опсежније истраживање. Оно је у Архиву Војводине и спроведено током пролећа 2018. године.

Претходно су децембра 2017. двоје архивиста Архива Војводине учествовали на првом семинару за архивисте и библиотекарe у Меморијалном центру „Јад Вашем” у Јерусалиму.²¹ Делегација Меморијалног центра је узвратила посету фебруара 2018. године.

¹⁸ АВ, Ф. 183, 1067/1947.

¹⁹ Интернет презентација АВ, <http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/fondovi-i-zbirke/svi-fondovi-ci/700-rs-002-f-183>, приступљено 8. октобра 2018. године.

²⁰ Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség (DMKS)

²¹ Меморијални центар „Јад Вашем” основан је 1953. на основу одредаба закона изгласаног у израелској скупштини – Кнесету. Од самог оснивања, „Јад Вашему” је поверено документовање историје јеврејског

Том приликом се разговарало и о начинима могуће сарадње између две установе. Гостима је предочено да Ф. 183 садржи грађу о Холокаусту, за чије копије би могло да буде заинтересовано архивско одељење „Јад Вашема”. Представници Меморијалног центра су замолили да им се доставе копије узорка те грађе.

Потом су архивисти Архива Војводине приступили сондирању фонда. Као приручно средство за претрагу грађе је употребљен тзв. „елаборат”, односно детаљан извештај о почињеним злочинима. Овај извештај је, попут осталих анкетних комисија, за свој ресор сачинила и Анкетна комисија за утврђивање злочина извршених над Јеврејима.²² Елаборат је конципиран тако да је уз сваку тврдњу изнету у њему наведен и инвентарни број документа којим се та тврдња доказује. Документи са инвентарним бројевима су, иначе, у архиви Комисије чинили посебну целину, са властитим књигама евиденције. То је сасвим разумљиво, узевши у обзир да су ти документи представљали доказни материјал за различите групе злочина, прикупљен од стране анкетних комисија. Ова целина је у неизмењеном поретку задржана и у Ф. 183, а у виду већ поменуте серије докумената „Анкетна комисија – документација о ратним злочинима са инвентарним бројевима”. Крајњи резултат је да је инвентарни број документа којим се доказује одређена тврдња изнета у елаборату, уједно и број под којим се тај документ може наћи у наведеној серији докумената фонда.

На овај начин, архивисти Архива Војводине су одабрали по неколико докумената репрезентативних за свако од поглавља елабората. Укупно их је издвојено стотинак, да би потом били скенирани и описани. Но, ту се није стало. У елаборату је дат и списак места у Војводини у којима су постојале јеврејске заједнице, заједно са подацима о броју Јевреја пре и након окупације. Из списка се може закључити у којим местима је страдало највише Јевреја, те се дошло на идеју да се претраже пријаве злочина које су прикупила тамошња месна повереништва Комисије. Претпостављало се да ће међу тим пријавама бити и већи број оних које се односе на јеврејске жртве и имовину. Тако је и било – архивисти су за кратко време издвојили неких педесетак пријава, које су, такође, скениране и описане.

Сондирање фонда је окончано након што су претражене евиденције преписке Комисије и аналитички описани предмети. Како су и евиденције и аналитички описи у електронском облику, ова фаза претраге је брзо окончана. Издвојено је и обрађено неколико предмета, чиме је узорак тражен од „Јад Вашема” комплетиран: чинило га је 156 предмета, односно 617 скенова, заједно са пратећом евиденцијом, описима и кратким уводом у фонд, све на енглеском језику. Колеге у Јерусалиму су прегледале узорак, након чега су изразиле жељу да прибаве дигитализоване копије свих докумената у вези са Холокаустом из фонда Ф. 183 Архива Војводине. Потом су архивисти Архива Војводине сачинили план рада, те дали коначну, колико је могуће прецизну процену о врсти и количини грађе о Холокаусту у фонду, по серијама:

- Анкетна комисија – документи разне провенијенције о ратним злочинима са

народа за време Холокауста, уз очување сећања и сведочанстава сваке од шест милиона жртава и преношење наслеђа Холокауста новим генерацијама путем архива, библиотеке, школе, музеја и признања „Праведник међу народима” (интернет презентација Меморијалног центра „Јад Вашем”, https://www.yadvashem.org/yv/en/education/languages/serbian/about_yv.asp, приступљено 9. октобра 2018. године).

²² Интересантно је да се овај елаборат уопште не налази у грађи фонда, већ, попут грађе још неких фондова Архива Војводине, у Архивској збирци Музеја Војводине. Елаборат, под насловом „Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја”, реиздат је 2011. године.

инвентарним бројевима. Серија се састоји од више од 30.000 предмета, укупне количине од 94 кутије или 11,28 дужних метара. Највећим делом је чине записници о саслушању жртава, сведока и, у мањој мери, починилаца ратних злочина; ту се налазе и бројни документи и штампани материјали окупатора. Поред оних који су из серије издвојени за потребе израде узорка грађе за „Јад Вашем”, у самом елаборату је поменуто три до четири пута више докумената, а бар исто толико их уопште није ни поменуто. Све у свему, може се дати прилично растегљива процена од преко пет до шест стотина докумената у вези са Холокаустом који би се могли наћи у овој серији. Њихов коначан број би, међутим, могао да буде и, чак, између једне и две хиљаде.

- Пријаве месних повереништава Комисије. Ради се о веома обимној серији, са укупном количином од 284 кутије или 34,08 дужних метара. Тешко је дати дефинитивну процену количине пријава које се односе на злочине почињене над Јеврејима. Појединачне пријаве унутар серије су сложене азбучно по местима подношења. Мада је Комисија сачинила листе пријава према именима жртава, оне су веома непоуздане за идентификовање јеврејских жртава, будући да су многа јеврејска имена традиционално била модификована тако да личе на имена суседа нејевреја, нарочито у Бачкој. Евентуално се може дати посредна процена, узимајући у обзир укупан број јеврејских жртава, који је био, као што је поменуто, нешто преко 20.000 особа. Ако претпоставимо да су поднете пријаве за само десет процената, добићемо број од 2000 пријава. Ипак, чини се да је ово веома скромна процена, имајући на уму да је постојала могућност да се поднесе више пријава за једну особу, уколико је та особа била жртва више злочина (а то се дешавало). Такође, узимајући у обзир да у једну кутију серије стаје око 1.000 докумената, а да се цела серија састоји од 284 кутије, слаба је вероватноћа да се пријаве за читаву групу ратних злочина могу сместити у само две кутије. Коначно, потребно је напоменути и да су послератне власти снажно подстицале подношење пријава. Стога би тачнија, али и даље веома спекулативна процена, била она према којој би укупан број пријава које се односе на злочине почињене над Јеврејима био најмање пет до шест хиљада.

- Остале серије. Поменутом претрагом електронских евиденција преписке Комисије и аналитички обрађених предмета је установљено да обе серије не садрже више од пар десетина докумената који се односе на Холокауст. Мање количине таквих докумената би се можда могле наћи и у серијама које садрже грађу окружних повереништава и обласних анкетних комисија. Могуће је и да се међу списковима жртава и оштећеника налази и евиденција жртава Холокауста, с обзиром на то да ту серију чине претежно листе жртава, разврстане по географском принципу, а затим по групама злочина. Преостале серије докумената фонда садрже грађу која се односи на починиоце, а насталу управо на основу пријава и докумената са инвентарним бројевима. Стога није очекивано да те серије садрже изворну грађу о Холокаусту.

Сумирајући изнето, коначна, али и даље крајње слободна процена укупне количине грађе о Холокаусту у Ф. 183 би се кретала од осам до десет хиљада докумената. Ако, међутим, за тренутак занемаримо квантитет ове грађе и фокусирамо се на њен квалитет, добићемо праву слику значаја фонда у светлу неговања сећања на Холокауст.

Наговештено је да већину докумената који су током израде узорка за „Јад Вашем” издвојени из серије са инвентарним бројевима, чине записници о саслушању жртава и очевидаца. То су непроцењиво вредна сведочанства из прве руке, прикупљена док је рат још трајао, или непосредно по његовом завршетку. У питању су махом лична искуства, обима од две до пет-шест страница (мада има и обимнијих), у којима су изнете поједи-

начне судбине војвођанских Јевреја. У записницима се може прочитати о практично свим етапама Холокауста, између осталог и о насумичним злостављањима и ликвидацијама непосредно по уласку окупационих трупа, евидентирању Јевреја, ограничавању кретања и укидању грађанских права, конфисковању имовине, ликвидацијама у Рацији, присилном раду, смештању у гетое, депортацијама и ужасима концетрационих логора.

Уз ове записнике, у узорку за „Јад Вашем” су се нашли и записници о саслушању починилаца злочина, документи окупационих власти, те различити штампани материјали, укључујући окупационе службене листове, плакате са објавама о стрељањима и пропагандне публикације. Значај ове документације је у расветљавању механизма за спровођење Холокауста на територији Војводине, а који су обухватили пропагандну припрему, доношење одговарајућих законских решења и непосредно извршење путем конкретних аката надлежних органа управе.

Вредност пријава злочина је у томе што обилују личним подацима. У свакој од пријава се налазе подаци о починиоцу злочина (име, презиме, име оба родитеља, старост, националност, место рођења, последње пребивалиште, занимање, ранг у служби, улога у извршењу злочина), жртви (име, презиме, имена родитеља, занимање, старост, место рођења, веорисповест, националност, брачни статус, адреса, имена особа које је жртва издржавала и њихов породични однос за жртвом), злочину (када је почињен, врста злочина, време и место извршења, начин и средства извршења, докази, опис материјалне штете и њен износ у новцу), те имена особа која су поднела и примила пријаву. У случају нестанка целих породица, што се често дешавало, пријаве су у име несталих подносили рођаци, пријатељи и комшије. Ово је веома значајно за идентификацију жртава, што је, не само за „Јад Вашем”, један од главних циљева.

Очигледно је, дакле, да је Ф. 183 извор заиста вредне архивске грађе о Холокаусту, чија је количина далеко од занемарљиве. Међутим, то није једино што је вредно у овом фонду. Чињеница да је Ф. 183, као што је поменуто, категорисан као културно добро од изузетног значаја, уз готово стално интересовање корисника за његову грађу, изискује предузимање додатних радњи на заштити фонда од потенцијалног материјалног оштећења. У том смислу, дигитализација се намеће као оптимално решење. То јесте захтеван и ванредно сложен посао, али не и неизводљив. Претходно би било неопходно извршити темељну ревизију фонда, како би се кориговали поремећаји у поретку грађе, настали након година коришћења. Ова ревизија би се лако могла извести паралелно са систематском претрагом за грађом за „Јад Вашем”. Наиме, ревизија серије која садржи преписку Комисије, а која је, иначе, прва по реду у фонду, већ је извршена. Серије у којима се налази већина грађе о Холокаусту су на другом и трећем месту у фонду, што везивање послова ревизије и претраге чини и могућим и логичним. Након окончања дигитализације грађе за „Јад Вашем”, над две трећине фонда би била спроведена ревизија. По извршеној ревизији преостале трећине, стекли би се услови за дигитализацију свих, или бар најважнијих серија докумената. Обимност тог посла би, свакако, захтевала значајне кадровске и материјалне ресурсе. За евентуално обезбеђивање истих путем пројектног финансирања, успешно спроведена дигитализација грађе о Холокаусту би сигурно била више него одлична препорука.

Мада је сарадња између Архива Војводине и „Јад Вашема” тренутно у застоју због усаглашавања текста међусобног споразума, било би веома корисно да се она што пре настави. Уз непосредну добит за обе установе, реализовањем те сарадње би архивска грађа о Холокаусту била дигитализована, а тиме и заштићена и доступна ширем кругу

корисника, док би, истовремено, за наставак дигитализације био припремљен већи део укупне грађе фонда. Коначно, тако би се Архив Војводине, уз Војни архив и Историјски архив Београда, сврстао у ред архива који су својом делатношћу оправдали чланство наше земље у Међународној алијанси за сећање на Холокауст (IHRA)²³, а уједно би се одао и помен житељима Војводине страдалим у Холокаусту.

На крају, прилаже се десет докумената о Холокаусту из фонда Ф. 183:

1. Прва страна записника о саслушању Мелите Хакер из Новог Сада, која је детаљно описала како је њена породица уништена у Холокаусту, док је она сама преживела Аушвиц (АВ, Ф. 183, АК ИНВ, 4972).
2. Исти записник, друга страна.
3. Исти записник, трећа страна.
4. Проглас окупационог градоначелника Сенте од 25. априла 1944. године, којим се Јеврејима наређује да носе посебне ознаке, забрањује да напуштају куће, уводи полицијски час, забрањује улазак у запечаћене куће Јевреја под претњом смртне казне, те наређује пријављивање особа које чувају имовину Јевреја под претњом конфискације целокупне имовине (АВ, Ф. 183, АК ИНВ, 5060).
5. Проглас окупационих власти из Баната од 24. априла 1941. о вешању Јеврејина Виктора Елека и Србина Саве Цукића (АВ, Ф. 183, АК ИНВ, 6181).
6. Извештај Предстојништва градске полиције Велика Кикинда од 12. јула 1941. о мерама које су предузете против Јевреја и Рома (АВ, Ф. 183, АК ИНВ, 6996).
7. Насловна страна књиге „Јеврејска четврт Европе” из 1939. године, уредника Ханса Хинкела (АВ, Ф. 183, АК ИНВ, 7429).
8. Иста књига, фотографије источноевропских и Јевреја из париског гета.
9. Иста књига, фотографије руководства Ционистичког конгреса у Базелу и Јевреја у политици, науци и међу припадницима више класе.
10. Унутрашње стране легитимације издате 28. јула 1941. у Борчи, Јеврејки Олги Гросман (АВ, Ф. 183, АК ИНВ, 7491).
11. Среско начелство Нови Бечеј актом од 2. септембра 1941. извештава да је 696 Јевреја из Бечеја смештено у новоосновани концентрациони логор у старом складишту (АВ, Ф. 183, АК ИНВ, 7493).
12. Отете акције Панчевачке пучке банке, пре окупације у власништву Јевреја (АВ, Ф. 183, АК ИНВ, 7873).
13. Пријава злочина поднета у име деветогодишњег Мартина Херца из Новог Итебеја, коме се губи траг након што је са родитељима и братом маја 1941. депортован за Београд (АВ, Ф. 183, Пријаве, Нови Сад II, 168).
14. Иста пријава, полеђина.
15. Пријава злочина поднета у име четворогодишње Јудите Шосбергер из Новог Сада, устрељене 23. јануара 1942. у Рацији (АВ, Ф. 183, Пријаве, Нови Сад II, 644).
16. Иста пријава, полеђина.

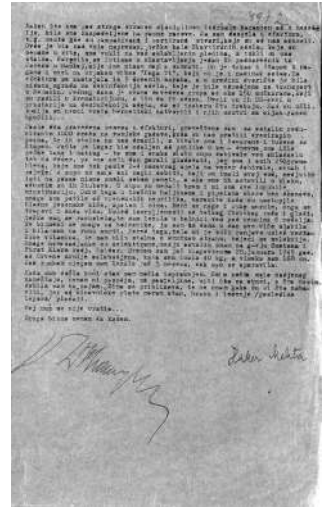
²³ Међународна алијанса за сећање на Холокауст (International Holocaust Remembrance Alliance - IHRA) је међувладина организација основана 1998. године са циљем мобилизације и координације активности у образовању, неговању сећања и истраживању Холокауста. Република Србија је примљена у стално чланство 2011. године (видети више на: Интернет презентација Министарства спољних послова Републике Србије, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/itf?lang=sr>, приступљено 10. октобра 2018. године). Иначе, сарадња Архива Војводине и „Јад Вашема” је унета у план активности установа културе до краја 2019. у склопу чланства Републике Србије у IHRA.



1.



2.



3.

HIRDETMEŃY.

Felhívom Zenta város területén lakó akár megküldözhet-
tő jelzés viselőkre kötelezem, akár nem kötelezett őszes
ZSIDÓ származású, bármilyen korú és bármilyen foglalko-
zású egyéneket, hogy t. hó 26-án reggel 5 órától kezdve
lakásukat el nem hagyhatják, amennyiben ezen rendelet
megszegését megkövetelnék, a tiltások megszegését szem-
ben a k. kir. rendőrség

fegyverét fogja használni

Zenta város területén tartózkodó léptei életbe, ezen rögn-
bíráskodók rendelkezései ma is hatályban vannak. A lepe-
cselt zsidó lakásokba való behatolás megköveteli és

halálbüntetéssel jár

Felhívom a lakosokat arra, hogy bármilyen zsidó lakoshoz, idevagy-
tárra, pénz, áru, szék, vagy bármilyen érték megkövetel, vagy, az-
nak bejelentését a város polgármesteri

Felvilágosítom mindazokat, a bejelentéseket, akik 24-ik március 14-
22. napjaitól zsidóval bármilyen módon érintkeztek, hogy ezek ügyükben
vagyunk a bejelentési kötelezettségnek saját érdekükben feltétlenül meg-
fogad, mert a mindenkori bejelentéseket szemben a bejelentési eljárás
megindítás, ellenben az egész városnak előzetes

Zenta, 1944. március 20-án.

Dr. Gusdth György s. k.
polgármester

Eltérő a Tiszt, Zenta, 1944

4.

181 180

Bekanntmachung

Értesítés Оглас

Paul kriegsgerichtlichem Urteil vom 24.
April 1941 wurde der Jude

1941. Aprilis hó 24-iki hadbíróvény-
széki ítélet alapján

Према пресуду ратног суда од 24.
IV. т. г. вешан је Јеврејин

VIKTOR ELEK

durch den Strang hingerichtet und der
Serbe

zsidó. Kötél által kivégeztetett, a szerb
а Србин

Sava Cukić

aus Aradac erlöshoffen.

Aradáról pedig agyonlővettett.

из Арадла, стрељан

Großdeutsches am 24. April 1941.

Београд 24. Април, 1941

5.

181 180

Bekanntmachung

Értesítés Оглас

Paul kriegsgerichtlichem Urteil vom 24.
April 1941 wurde der Jude

1941. Aprilis hó 24-iki hadbíróvény-
széki ítélet alapján

Према пресуду ратног суда од 24.
IV. т. г. вешан је Јеврејин

VIKTOR ELEK

durch den Strang hingerichtet und der
Serbe

zsidó. Kötél által kivégeztetett, a szerb
а Србин

Sava Cukić

aus Aradac erlöshoffen.

Aradáról pedig agyonlővettett.

из Арадла, стрељан

Großdeutsches am 24. April 1941.

Београд 24. Април, 1941

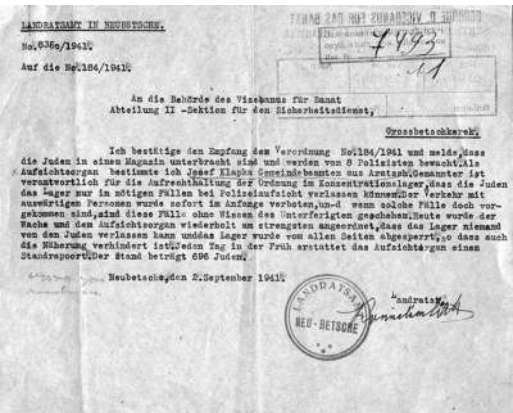
6.



7.



10.



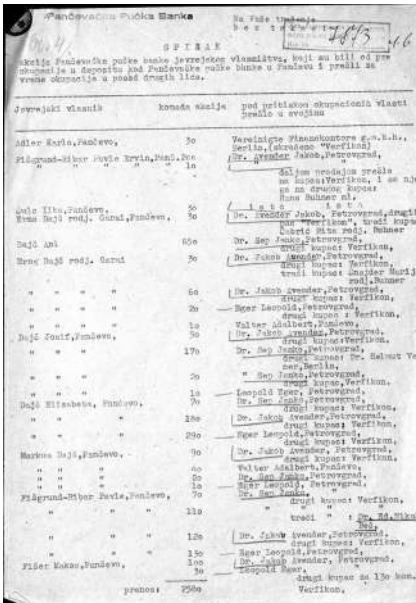
11.



8.



9.



12.

13.

14.

15.

16.

Aleksandar Bursać

HOLOCAUST RELATED RECORDS IN ARCHIVAL FOND NO. 183 AT THE ARCHIVES OF VOJVODINA

Summary: One of the most important and most frequently used archival fonds of the Archives of Vojvodina is one that bears mark F. 183. It's consisted of 73,7 linear meters of archival records. The fonds is officially categorized as cultural good of exceptional significance. Records contained in the fonds were created or received by the Commission for Investigation of Crimes Committed by the Occupiers and their Collaborators in Vojvodina. The Commission was established in 1944. Its principal task was to identify perpetrators of war crimes committed on the territory of Vojvodina. The Commission gathered information and evidences of war crimes through its branches in districts, municipalities and local communities. Also, the Commission formed special survey commissions, which purpose was to collect evidences of different categories of crimes. Among others, there was the Survey commission for crimes committed against Jews. Documents collected by this Survey commission are contained mostly in two large series of documents of F. 183. Archivists of the Archives of Vojvodina used different methods to extract sample of those documents. The sample was requested by memorial center "Yad Vashem" from Jerusalem, interested in acquiring copies of all the Holocaust related documents of F. 183. Based on the sample, archivists finally gave an estimation of approx. eight to ten thousand the Holocaust related documents in F. 183. Quality analyses proved great significance of those documents in terms of reconstructing different phases of the Holocaust and, especially, identifying victims. Great value of those and other documents in F. 183 requires their preservation and enhancement of accessibility for public users. Digitalization could be a prefect means for fulfilment of such aim.

Keywords: Holocaust, World War II, Commission for Investigation of Crimes Committed by the Occupiers and their Collaborators in Vojvodina, Archives of Vojvodina

UDC 94(=411.16)(497.113 Šid)
UDC 271.222(497.11)(497.113 Šid)

Радован Сремац¹

Музеј наивне уметности „Илијанум” (Шид)
Србија

ЈЕВРЕЈИ У ДОКУМЕНТИМА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ У ШИДУ

Сажетак: У Архиву Српске православне црквене општине шидске налази се релативно бројна документарна грађа везана за шидске Јевреје и јеврејску заједницу. У питању су документи настали као последица сарадње Српске православне црквене општине шидске и Израелске богоштовне општине у Шиду, јеврејских предузећа и Јевреја појединаца. Јевреји се помињу и у црквеним административним књигама и у списима. Грађа обухвата период од 1821. до 1925. године.

Кључне речи: Шид, Српска православна црква, Јевреји, црквени архив

Јеврејска баштина у Шиду стара је колико и сам Шид. Јевреји се у Шиду први пут помињу 1721. године, тек петнаест година након првог сигурног помена самог Шида. Те године у царинским протоколима у Осијеку забележени су шидски Јевреји, Аврам и Давид, трговци ситничарском робом. Две године касније, 1725, код мочваре Крива бара близу Трпиње, разбојници су напали шидског Јеврејина Јакоба.² Извори за историју шидских Јевреја за целу другу половину 18. века нису познати. За нека презимена у пописима становништва, занатлија и трговаца, може да се претпостави да су јеврејска, али како су Јевреји по закону морали да узимају немачка презимена, онда се не може са сигурношћу знати коме припадају. Године 1833. у Шиду је забележен Лука Клајн, а 1842. године његова удовица (није забележено име) и Игнац Штајнер. У периоду 1842–1847. године у Шиду су забележене четири јеврејске породице: Игнац Штајнер, Аврам Лустиг, Јакоб Хирт и Јосиф Алтвер.³ Током прве половине 20. века Јевреји су равноправно учествовали у друштвеном, политичком, економском, културном и спортском животу Шида. Својим деловањем оставили су дубок траг у историји овог места. У Шиду су постојала два темпла, први у кући која је била у власништву Српске православне црквене општине, а други у дворишту породице Винтерштајн. Шидска јеврејска заједница је готово потпуно уништена у Холокаусту.

Архив Српске православне црквене општине шидске формиран је током 2016/2017. године у склопу Црквене ризнице Српског православног архијерејског намесништва шидског. У Архиву је сакупљена драгоцен документација од средине 18. до средине 20.

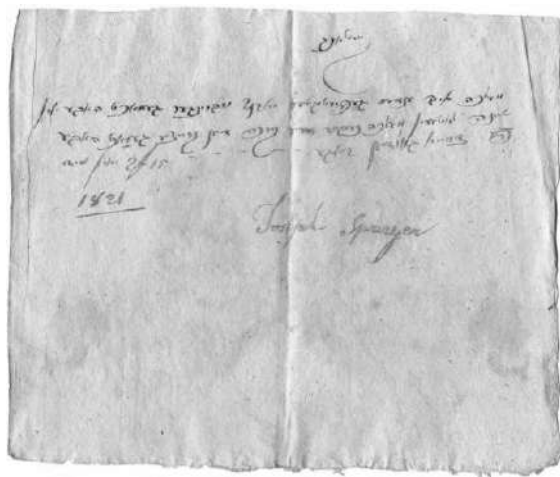
¹ Radovan Sremac, Museum of Naive Art “Ilijanum” (Šid), Serbia

² Славко Гавриловић, Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века. Београд 1987, 5.

³ Радован Сремац, Јевреји у Шиду, Шид 2014, 16–17.

века која обухвата административне књиге и списе.⁴

На контакте јеврејске заједнице са Српском православном црквом наилазимо у неколико контекста. Најинтензивније контакте представљају они из сфере трговине и коришћења занатских услуга. Доказ за то су бројни рачуни јеврејских трговаца и занатлија чију робу је куповала црквена општина или пак користила њихове услуге. Најстарији документ је рачун Јеврејина Јосефа Спрингера од 15. фебруара 1821. године исписан за израђену лампу за мермерни крст у порти шидског храма (Слика 1).⁵ Рачун је написан на немачком језику, али јеврејским писаним словима. Једино су износ, година и потпис поновљени арапским бројевима, односно латиницом.⁶



Слика 1. Рачун Јеврејина Јосефа Спрингера из 1821. године

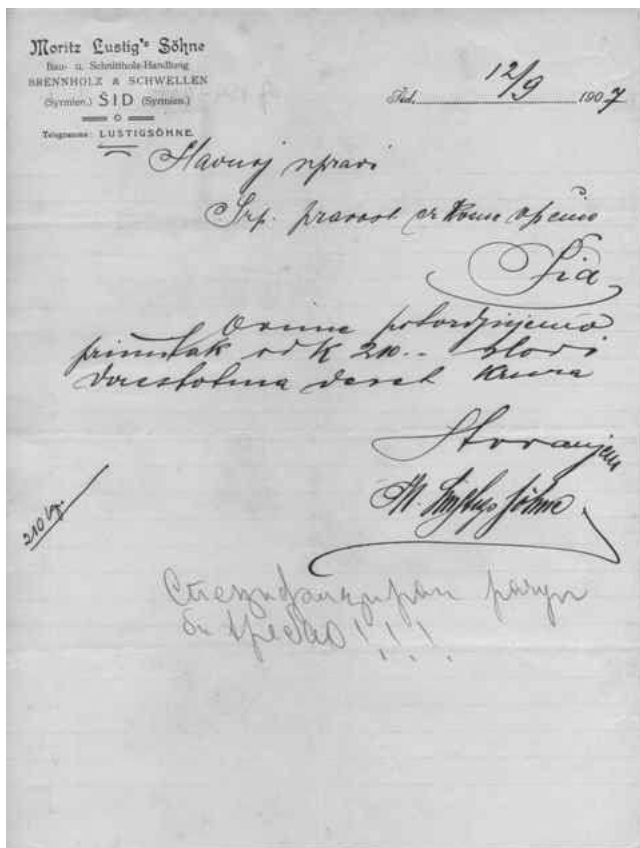
Посебно су занимљиви рачуни везани за градњу нових или проширење постојећих школских објеката од стране цркве 1907, 1910/1911. и 1922/1923. године као и обнове храма 1897. и 1926. године. То су рачуни за набављен материјал од фирми *Moritz Lustig's Söhne* од 21. 2. 1907. и 12. 9. 1907. (Слика 2), затим од фирме *Friedrich Rosenfeld & Lustig* од 21. 6. 1912. и 23. 5. 1925. (Слика 3), фирме *Herman Steiner* од 4. 1. 1905, 1. 2, 1. 6. и 15. 8. 1912. године, итд. Фирму *Moritz Lustig* која је обухватала трговину и грађару, након смрти оснивача Морица Лустига наследили су његови синови и променили јој назив у трговачка твртка Морица Лустига синови – *Moritz Lustig's Söhne*. Јене Лустиг је откупио братов удео у фирми, а потом власништво над грађаром поделио са Фридрихом Розенфелдом из Шида при чему фирма мења назив у *Friedrich Rosenfeld & Lustig*. Јене Лустиг је 1931. године купио Розенфелдов удео у фирми и целу фирму превео на своју супругу

⁴ Детаљно о Библиотеци и Архиву Црквене ризнице Српског православног архијерејског намесништва шидског видети: Радован Сремац, „Библиотека и архив Црквене ризнице у Шиду”, у: Весна Петровић (ур.), Манастири и библиотеке чувари културне баштине. Зборник радова са стручног скупа одржаног 18. маја 2017. године у манастиру Велика Ремета, Српска читаоница Ириг – Манастир Велика Ремета, Ириг – Велика Ремета 2018, 42–57.

⁵ Мермерни крст је постављен у порти 1806. године. Могуће је да се овде ради о замени дотрајалог фењера (лампе).

⁶ Захваљујем господину Урију Тадмору на преводу документа.

Ирену (Грађара И. Лустиг). Фирма Грађара И. Лустиг је 1939/1940. године имала промет од 400.000 динара.⁷ Фридрих Розенфелд је поред поменутог удела у грађари држао и трговачку фирму за храну Фридрих Розенфелд. Заједно са Георгом и Хајнрихом Волфом и Иреном Лустиг, основао је 1921. године фирму *Braća Wolf & komp* са седиштем у Товарнику.⁸ Херман Штајнер је поседовао грађару, трговину и велико складиште пива, али је трговачку радњу 1914. године продао Емериху Штајнеру из Вуковара за 46.250,82 круне. Након завршетка Првог светског рата, 1918. године појединци из Шида и околине, као и припадници „Зеленог кадра”, опљачкали су Штајнерова складишта. Пошто му је посао био уништен, Херман Штајнер је један део имања продао Илији Станивуковићу и одселио се из Шида.⁹



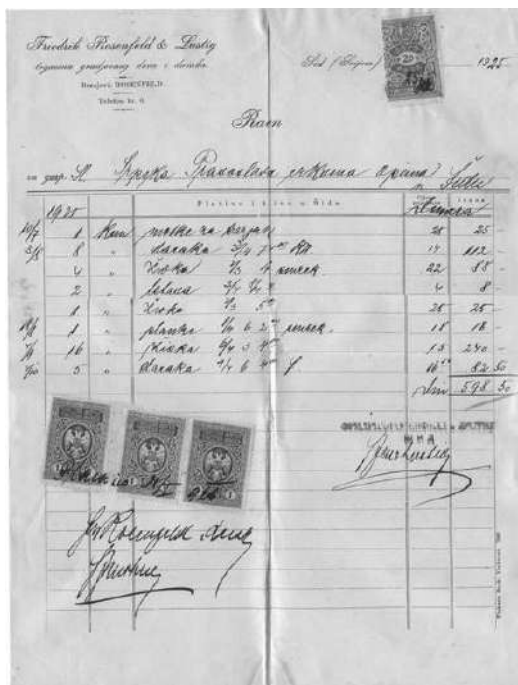
Слика 2. Рачун фирме Moritz Lustig's Söhne из 1907. године

Јевреји су се често јављали као закупници црквених некретнина. Према најстаријем

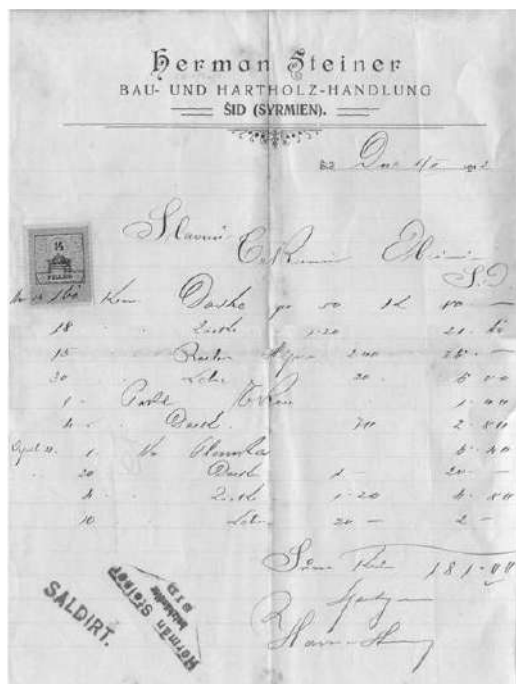
⁷ Хрватски државни архив, Ф. 1076, Уред за подржављени иметак. Министарство државне ризнице НДХ, Одјел за новчарство, државну имовину и дугове, Пријаве иметка Жидова (тзв. Серија П).

⁸ Историјски архив „Срем” Сремска Митровица, Ф. 1074. Краљевски јавни бележник др Драгутин Грчић (1891–1941).

⁹ Радован Сремац, Јевреји у Шиду, Шид 2014, 176–177.



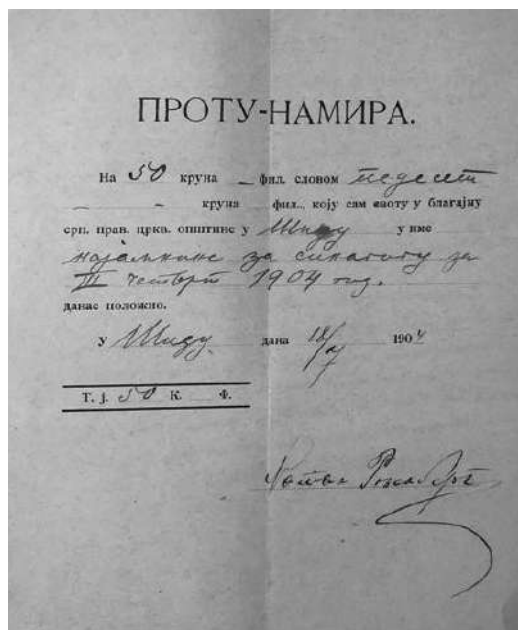
Слика 3. Рачун фирме Friedrich Rosenfeld & Lustig из 1925. године



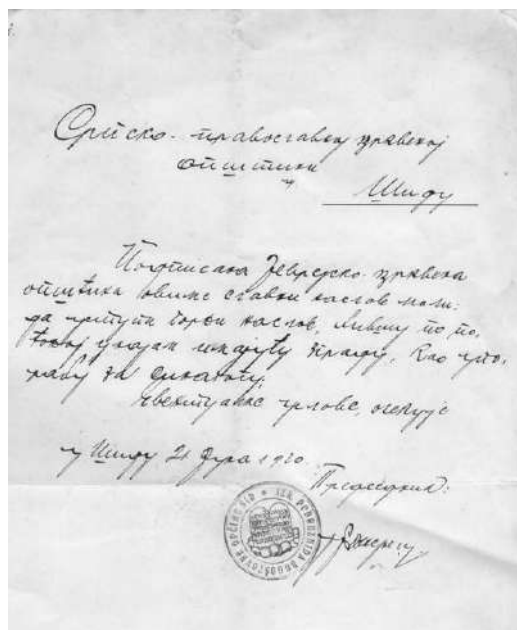
Слика 4. Рачун фирме Herman Steiner из 1912. године

сачуваном финансијском дневнику за црквену општину за период 1876–1888. године, Израелска богоштовна општина је за потребе синагоге узимала у закуп кућу у власништву цркве још 1876. године. Кућа се налазила на почетку леве стране Главног шора (данас Карађорђева улица). Више од двадесет година најамнину у име Израелске општине је исплаћивао Јакоб Винтерштајн, након њега Натан Розенберг (1904), затим Мориц Лустиг (1905), а од 1906. године Емил Винтерштајн (Слика 5). Од 1876. до 1887. године, годишња најамнина је износила 75 форинти, од 1888. до 1894. године 100 форинти, од 1895. до 1907. године 200, од 1908. 300 форинти, итд. Последња година закупа црквене куће за потребе синагоге била је 1922, када је црква одбила молбу Израелске општине за продужетак најамнине због продаје тог објекта (Слика 6). Будући да архива јеврејске општине није сачувана, ово су једини подаци о председницима општине и због тога су од изузетног значаја. Такође, на поменутој молби се налази и данас једини познат печат Израелске богоштовне општине у Шиду (Слика 7).

Јевреји су се јављали као закупници црквених некретнина и као физичка лица. Јакоб Винтерштајн је узимао у закуп тзв. касарну у власништву цркве 1879/1880. године,



Слика 5. Поштерда о ујлаји райје за најамнину синагоге из 1904. године



Слика 6. Молба Израелске општине за њроужетак најамнине црквене куће за њопребе синагоге од 21. 7. 1920.

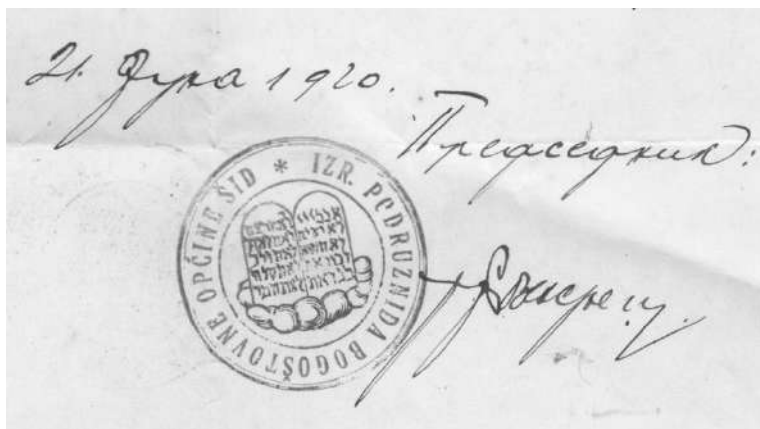
исти објекат је 1888. године закупио Филип Фук, затим Мориц Лустиг, црквени чардак 1888. године, Мориц и Паулина Лустиг 1904–1910. године један плац за потребе грађаре, итд.

У записницима са седница црквеног одбора налази се један пример негативног става према Јеврејима. Председник црквеног одбора је на седници 6. јуна 1868. године изнео пред одбор податак да се продаје кућа Арона Лазића која се налазила одмах уз црквену порту и да је Лазић већ договорио продају са једним Јеврејином. Председник одбора је изјавио да се „не сме дозволити да један иноверац живи уз цркву”. Црквени одбор је усвојио његов предлог и црквена општина је за 1840 форинти аустријске вредности купила ту кућу за потребе парохијског дома. Неколико година касније, поменути Јеврејин је купио кућу поред Лазићеве. У питању је породица Винтерштајн која ће временом постати пријатељ црквене општине. Какав је био међусобни однос између Српске православне црквене општине и Израелске општине у Шиду након ових дешавања, најбоље говоре два документа. Први је Списак приложника за парохијску славу (Св. Николај „летњи”) 1905. године у којем се међу именима Срба приложника налазе и јеврејска имена (приложен износ у форинтама): браћа Јене и Луј Лустиг (7), Емил Винтерштајн (3), Макс Розенберг (6) и Фридрих Розенфелд (5).¹⁰ Други документ је овлашћење на име

¹⁰ Архив Српске православне црквене општине шидске број 144/1905.

Емила Винтерштајна којим га је архијерејски намесник протојереј Миливој Милошевић овластио да у његовом одсуству прима сву службену црквену пошту.¹¹

Документа из Архива Српске православне црквене општине шидске која се односе на Јевреје и њихову заједницу у Шиду од немерљивог су значаја за проучавање не само историјата ове заједнице него и међунационалних и међуверских односа у мултиетничком Шиду. Узевши у обзир да је целокупна архива шидске Израелске богоштовне општине након коначног одвођења Јевреја у логоре јула 1942. године однета у Загреб и тамо нестала, значај ових докумената је очигледан, нарочито пошто је архива Шидског котара (среза) до 1945. године потпуно уништена након рата.



Слика 7. Печат Израелске богоштовне општине у Шиду

Резиме

У Архиву Српске православне црквене општине шидске налази се релативно бројна документарна грађа везана за шидске Јевреје и јеврејску заједницу. У питању су документи настали као последица сарадње Српске православне црквене општине шидске и Израелске богоштовне општине у Шиду, јеврејских предузећа и Јевреја појединаца. Јевреји се помињу и у црквеним административним књигама и у списима. Ова грађа обухвата период од 1821. до 1925. године. Најбројнији документи су рачуни из јеврејских радњи и складишта чије услуге и робу је користила црквена општина. Израелска богоштовна општина је за потребе синагоге скоро педесет година узимала у закуп кућу у власништву Српске православне црквене општине. Многе јеврејске фирме и појединци се такође јављају као закупници црквених некретнина. Поред овог службеног односа, поједина документа говоре и о крајње пријатељском односу две конфесије, што се види, на пример, у учествовању Јевреја у организацији парохијске славе, итд. Документа из Архива Српске православне црквене општине шидске која се односе на Јевреје и њихову заједницу у Шиду од немерљивог су значаја за проучавање не само историјата ове заједнице него и међунационалних и међуверских односа у мултиетничком Шиду.

¹¹ Архив парохије шидске за 1921. годину.

Radovan Sremac

JEWS IN DOCUMENTS OF THE SERBIAN ORTHODOX MUNICIPALITY IN ŠID

Summary: The archive of the Serbian Orthodox Church in Šid holds numerous documents related to the Jewish community in Šid. These are documents that originated from the cooperation between the Serbian Orthodox Church and the Jewish community. Some documents were also provided by Jewish companies and shops as well as some Jewish people. These administrative books and documents cover the period from 1821 to 1925. Most of the documents are bills from Jewish shops and warehouses whose services and goods were used by the church. In addition, as per the available documents, the Jewish community rented a house owned by the Serbian Orthodox Church for almost fifty years. This house was used as a Synagogue. Many documents also indicate that Jewish companies and individuals were renters of some other church properties. In addition to this official relationship, some documents also indicate the existence of an extremely friendly relationship between the two confessions, such as participation of the Jews in the organization of parochial Serbian fest, etc. The documents from the archives of the Serbian Orthodox Church in Šid related to Jewish people and their community in Šid are of immense significance for studying not only the history of the Jewish community, but also the inter-ethnic and inter-religious relations in the multiethnic Šid.

Keywords: Šid, Serbian Orthodox Church, Jews, church archive

UDC 94(497.113 Bačka)"1848/1849"

Дејан Маодуш¹
Архив Војводине (Нови Сад)
Република Србија

СПИСКОВИ ЖРТАВА НАСЕЉЕНИХ МЕСТА ЈУЖНЕ БАЧКЕ У РЕВОЛУЦИЈИ 1848/49.

Сажетак: Рад се бави прегледом стања на територији јужне Бачке у току Револуције 1848/49. године и даје преглед, по први пут, броја жртава на овој територији са њиховим именима. У раду се покушава указати на директну повезаност чињенице да одлука да се уведу „уставне слободе” у Хабзбуршкој монархији нема никакве везе са националним покретима у царевини, већ су ти покрети жеља народа који су у њој живели за ослобођењем и националним уједињењем. Такође, ови национални покрети као последицу имају даљи развој националне идеје, и жртве које су набројане у овом раду треба посматрати као прве жртве које ће много година касније довести до националног уједињења и стварања националних држава.

Кључне речи: попис жртава, јужна Бачка, Револуција 1848/49.

Под утицајем Француске буржоаске револуције почиње буђење различитих националних покрета у Хабзбуршкој монархији. Под све јачим притиском својих поданика, Хабзбуршка монархија 13. марта 1848. године, коначно, укида кметство и проглашава „уставне слободе” у Аустрији, чинећи тако први и највећи корак ка модерној држави. Укидањем кметства у царству, сви поседи на којима су живели кметови, заједно са њиховим кућама и обрадивом земљом, припали су њима и они стичу власништво над својим иметком. Међутим, ово није била само социјална револуција, већ револуција која ће довести до идеје стварања националних држава на рушевинама средњовековних феудалних царевина, што је логичан наставак и спровођење идеја Француске буржоаске револуције. Ово је био почетак краја средњоевропске феудалне царевине и догађаји који су уследили седамдесетак година касније, само су логичан наставак ове револуције. Након револуције 1848/49. године, у Хабзбуршкој монархији уследиле су политичке промене које су неминовно водиле ка распаду царства.

Одлуке од 13. марта 1848. године биле су подстицај да револуционарна младеж у Пешти већ 15. марта формулише мађарски национални програм у 12 тачака тражећи грађанске слободе и равноправност, свеопште опорезивање и укидање феудалних обавеза.²

Под утицајем бечких и пештанских покрета Двор попушта и доноси одлуку 17.

¹ Dejan Maoduš, Archives of Serbia (Novi Sad), Serbia

² Славко Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 1994, 33.

марта 1848. године којом признаје независну угарску Владу на челу са грофом Лајошем Баћањијем као премијером и Лајошем Кошутом као министром финансија.

Подстакнути многим националним покретима у царству и читавој Европи, и Срби у Хабзбуршкој монархији захтевају за себе све погодности које су добили Мађари, а на основу Привилегија које су им издаване од насељавања у царство, као и доношењем „уставних слобода” у царству. Окупљени на Мајској скупштини одржаној у Сремским Карловцима од 13. до 15. маја 1848. године, они су изгласали:

- српски народ је „политично слободан и независан под Домом аустријским и обштом Круном угарском”,
- проглашава се Српска Војводина у коју улазе „Срем са Границом, Барања, Бачка с Бечејским диштриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Границом и Диштриктом кикиндским”,
- Српска Војводина ступа у „политички савез [...] на темељу слободе и савршене једнакости” са Троједном краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом;
- признаје се „Влашка народна самосталност”³

Признавањем независне угарске Владе од стране бечког двора, почиње револуционарна борба мађарског народа за независност од Аустрије. Истовремено, многи народи у оквиру Хабзбуршке монархије виде прилику за решавање својих националних питања, али су им циљеви другачији од угарских. Срби, Хрвати и остали словенски народи виде решење свог националног питања у оквиру Хабзбуршке монархије и ту долази до размимоилажења са Мађарима. Угарска Влада одлуке Мајске скупштине у Сремским Карловцима види као покушај отцепљења и стварања државе на њеној територији, те почињу ратна дејства која су произвела много невоља и остала трајно урезана у сећања народа који су живели на тим територијама.

Насеља јужне Бачке била су у специфичној ситуацији јер су се у Петроварадинској тврђави, Новом Саду и Футогу налазиле мађарске јединице добро наоружане и спремне на борбу, што је изазвало велико страдање цивилног становништва. Успеси српског покрета на ратишту код Србобрана и у Шајкашкој изазивали су одмазде мађарских јединица над незаштитеним становништвом у местима јужне Бачке. Поред добро наоружаних јединица, Мађари су имали и помоћ у насељима у којима су живели немачки насељеници, као на пример у Новом Футогу. Одмах након Мајске скупштине у Сремским Карловцима, по селима Бачке почели су да крстаре наоружани мађарски гардисти, што се посебно односило на места у којима су Мађари били већински живаљ. У местима у којима су Мађари били у мањини, они су организовали војне логоре, као што је био случај у Футогу и Паланци.⁴ Најјаче базе Мађари су имали у Темерину и Врбасу, као и у Старом и Новом Керу, Јарку (Бачки Јарак) и Фелдвару (Бачко Градиште).⁵

Злочини су се дешавали у различитим временским периодима у зависности од догађаја на ширем подручју на којем су се дешавала ратна дејства. Први злочин догодио се у Руменки на Велику Госпојину (28. августа) 1848. године и у њему је страдао велики број житеља овог места. Овај злочин догодио се као одмазда за херојску одбрану Србобрана и пресецање везе Петроварадина са Сегедином и Будимпштом чиме су мађарске једи-

³ Славко Гавриловић, *нав. дело*, 70.

⁴ *Исјо*, 99.

⁵ *Исјо*, 103.

нице у јужној Бачкој остале у окружењу српских устаника. Према доступним подацима, злочин у Руменки извршиле су наоружане мађарске јединице из самог места. Овај злочин који се догодио на самом почетку ратних дејстава изазвао је велику пажњу, те је већи покољ спречио Карло Михолаци, бивши командант Гардијског батаљона Мађарске устаничке гарде пештанске жупаније, који је кренуо да спречи веће крвопролиће у Руменки, као и „да је чинио добре услуге Србима”, стоји у извештају среског начелника Трифуна Јојкића из Старог Футога.⁶ И поред интервенције Карла Михолација, у Руменки су 28. и 29. августа 1848. године страдале 43 особе, а поред тога је запаљена и скоро потпуно срушена Српска православна црква, српска школа и много кућа у селу чији су власници били Срби.⁷

Списак жртава у Револуцији 1848/49 у Руменки:⁸

Редни број	Име и презиме жртве		
1.	Симеон Плачков	22.	Лазар Ћосић
2.	Алекса Веселинов	23.	Павле Коларски
3.	Марко Черевцики	24.	Арсен Парошки
4.	Јефта Черевцики	25.	Тимотеј Плачков
5.	Арсен Дамјанов	26.	Васа Вишњички
6.	Лазар Дамјанов	27.	Живан Чордаров
7.	Сава Коларски	28.	Дамјан Кантарџић
8.	Јефта Коларски	29.	Стеван Сомборац
9.	Теодор Пантелинац	30.	Петар Сомборац
10.	Милош Козаров	31.	Стеван Плачков
11.	Танасија Козаров	32.	Никола Плачков
12.	Тома Делић	33.	Димитрије Плачков
13.	Јаков Милков	34.	Живан Радујков
14.	Панта Вишњички	35.	Давид Паланчан
15.	Михајло Сремац	36.	Гавра Шијачки
16.	Јаков Милорадов	37.	Алекса Черевцики
17.	Коста Милорадов	38.	Сава Плачков
18.	Ђорђе Козаров	39.	Аврам Гајин
19.	Прока Козаров	40.	Андрија Јанков
20.	Софија Милинов	41.	Никола Јанков
21.	Игњат Черевцики	42.	Лазар и Грегор Милинов
		43.	Андреј Милованов

⁶ Архив Војводине (АВ), Ф. 20, Комесаријат за Средњу и Доњу Бачку – Сомбор (1849–1853), 1849–1853, а. ј. 353/1850.

⁷ Дејан Маодуш, *Историја Руменке*, Нови Сад 2018, 104.

⁸ АВ, Ф. 20, Комесаријат за Средњу и Доњу Бачку – Сомбор (1849–1853), 1849–1853, а. ј. 2256/1852.

За разлику од Руменке, злочини у другим местима догодили су се следеће, 1849. године, када се изменила ситуација у целом царству изазвана политичком и дипломатском променом. Снажним продором мађарске војске, под вођством Мора (Мавра) Перцела, насеља у овим крајевима била су под жестоким ударом мађарских јединица. Посебно тешку ситуацију представља чињеница да су на подручје јужне Бачке Перцелове јединице пристигле после жестоких борби са српским устаницима у којима су претрпели велике губитке. Та ситуација довела је до жеље за осветом.

Између Старог и Новог Футога пружала се граница разграничења ратних дејстава, што је довело до великих тензија између становника ова два насељена места. Спорадично су се током ратних дејстава дешавали мањи злочини на линији разграничења. Становници Новог Футога, који су све време ратних дејстава пружали подршку мађарским јединицама, искористили су новонасталу ситуацију за разрачунавање са становницима Старог Футога и, заједно са Перцеловим јединицама, учествовали су у погрому који се догодио 24. и 25. фебруара 1849. године. Остаје непознаница из ког разлога се међу именима жртава нашао велики број Немаца. Постоји могућност да су ти Немци, као становници Старог Футога, страдали заједно са својим суграђанима Србима у току погрома.

Списак жртава у Револуцији 1848/49. у Старом Футогу:⁹

Редни број	Име и презиме жртве		
1.	Матија Пешкал	23.	Михајло Саћин
2.	Петар Лазаров	24.	Антон Хрбачек
3.	Ђорђе Лазаров	25.	Михаел Бауер
4.	Марија Фуцић	26.	Стефан Стефулига
5.	Јован Каћански	27.	Георг Ригер
6.	Андрија Николић	28.	Петар Дмитрић
7.	Нића Петров	29.	Мила Малојкић
8.	Јефта Прелић	30.	Марко Шакалов
9.	Ђорђе Фирић	31.	Мита Несторов
10.	Мишко Момиров	32.	Ана Ропић
11.	Јозеф Бајерлајн	33.	Јован Нинков
12.	Јозеф Хидлмајер	34.	Јоца Лауфта
13.	Стеван Николић	35.	Лука Мишић
14.	Сима Ланаћ	36.	Сава Шијачки
15.	Павле Касапов	37.	Васа Ропић
16.	Ђорђе Сремовачки	38.	Стеван Нинков
17.	Мита Куруцић	39.	Сима Милорадов
18.	Леонтија Чолић	40.	Коста Сувеџић
19.	Васа Недељков	41.	Исаило Живанов
20.	Никола Оповац	42.	Марија Бабић
21.	Васа Шетула	43.	Дамјан Докић
22.	Франц Урбан	44.	Максим Ђурђев
		45.	Франц Ланг

⁹ АВ, Ф. 20, Комесаријат за Средњу и Доњу Бачку – Сомбор (1849–1853), 1849–1853, а. ј. 2256/1852.

46.	Сока Черевцики	61.	Максим Козарчић
47.	Антонија Винокић	62.	Јоца Искалов
48.	Андрија Чебац	63.	Марко Козарчић
49.	Прока Винокић	64.	Васа Козарчић
50.	Мита Бошњак	65.	Шоша Шуваков
51.	Максим Вилотин	66.	Јула Радованов
52.	Мара Лепавић	67.	Ана Поповић
53.	Павле Илин	68.	Стеван Крстић
54.	Мара Вукотић	69.	Павле Шијачки
55.	Алекса Симић	70.	Фића Шумаров
56.	Алка Симић	71.	Павле Врбашки
57.	Петар Искалов	72.	Митра Врбашки
58.	Марта Радованов	73.	Макрена Врбашки
59.	Коста Искалов	74.	Тодор Врбашки
60.	Јаков Козарчић	75.	Глиша Бузан

Када су Перцелове јединице напустиле подручје јужне Бачке и отишле даље ка Римским Шанчевима и Шајкашкој, ситуација се примирила. Међутим, када су Перцелове јединице претрпеле поразе од српских браниоца којима је командовао Стеван Книћанин у Шајкашкој, уследили су тешки дани за Србе у залеђу борбених дејстава. Уласком Јелачићевих трупа у Нови Сад, 12. јуна 1849. године, уследило је бомбардовање које ће град претворити у згариште.¹⁰ Након тешког бомбардовања са Петроварадинске тврђаве, град је био препуштен на милост и немилост разулареној солдатеки.

Након пораза код Вилова и Мошорина, Перцелове јединице су се повлачиле долином Дунава према Срему и успут су чинили злочине као вид одмазде због свог пораза и великих губитака у људству. На тај начин страдали су становници Бегеча, Старе Паланке и Кисача, чији спискови следе.

Списак жртава у Револуцији 1848/49. у Бегечу:¹¹

Редни број	Име и презиме жртве
1.	Јоца Дмитров
2.	Глиша Николић
3.	Јован Гавриловић
4.	Панта Павков
5.	Глиша Нинков
6.	Васа Бошков
7.	Илија Аћимов
8.	Сока Аћимов
9.	Васа Дмитров
10.	Јосим Живков

¹⁰ Славко Гавриловић, *нав. дело*, 145.

¹¹ АВ, Ф. 20, Комесаријат за Средњу и Доњу Бачку – Сомбор (1849–1853), 1849–1853, а. ј. 2256/1852.

Списак жртава у Револуцији 1848/49. у Кисачу:¹²

Редни број	Име и презиме жртве
1.	Аћим Миладинов
2.	Тоша Гргар

Списак жртава у Револуцији 1848/49. у Старој Паланци:¹³

Редни број	Име и презиме жртве
1.	Богдан Богданов
2.	Лазар Ђуркаш
3.	Максим Шијак
4.	Мита Шијак
5.	Илија Шијак

Жртва коју су поднели Срби и остали народи није била узалудна јер је убрзо након завршетка ратних дејстава Патентом од 18. новембра 1849. године аустријски цар формирао Војводство Србију и Тамишки Банат чиме су признати закључци Мајске скупштине у Сремским Карловцима. Након формирања Војводства Србије и Тамишког Баната ситуација се стабилизовала и уследило је време мира, али је остало неповерење међу народима које ће трајати још дуги низ година.

Dejan Maoduš

VICTIMS IN INHABITED PLACES OF SOUTH BAČKA IN THE REVOLUTION OF 1848/49

Abstract: This paper reviews the situation in the territory of south Bačka during the Revolution of 1848/49 and presents the number of the victims with their names. The aim of this paper is to point out that there was no direct connection between implementing the “constitutional freedoms” in the Habsburg Monarchy with the national movements in the Empire, but that those movements represented the will for liberation and national unification of the peoples that lived in the Monarchy. Also, as a result, those national movements influenced further development of the national ideas, and the victims enlisted in this paper should be observed as the first victims which will many years after lead towards the national unification and creation of the national states.

Keywords: victims, south Bačka, Revolution of 1848/49

¹² АВ, Ф. 20, Комесаријат за Средњу и Доњу Бачку – Сомбор (1849–1853), 1849–1853, а. ј. 2256/1852.

¹³ Архив Војводине, Ф. 20, Комесаријат за Средњу и Доњу Бачку – Сомбор (1849–1853), 1849–1853, а. ј. 2256/1852.

UDC 069:929 Tesla N. (497.11)

Милица Кеслер¹
Музеј Николе Тесле (Београд)
Република Србија

„МНОГО СРЕЋЕ...”: КОЛЕКЦИЈА ЧЕСТИТКИ ИЗ АРХИВЕ НИКОЛЕ ТЕСЛЕ

Сажетак: Архива Николе Тесле садржи 497 илустрованих честитки. Оне нису издвојене у посебну колекцију, већ су део Теслине кореспонденције која садржи око 20.000 докумената. Најстарија честитка је из 1890. године, а последња је са краја 1942. године. Највећи број је послат из Америке и Европе. Оно што је карактеристика ове збирке је да се у њој могу видети готово све популарне теме комерцијално штампаних честитки у првој половини 20. века. Посебни значај овој збирци дају личности које су слале честитке.

Кључне речи: Никола Тесла, лична архива, колекција честитки

У Музеју Николе Тесле² се чува близу 500 честитки које су у дугом временском периоду, од 1890, па све до децембра 1942. године, биле упућиване овом чувеном истраживачу.

Карактеристика ове збирке је да она јасно показује како су изгледали почеци грађанског дописивања и обелажавања светковина, као и то како су изгледале „златне године” честитки. На овим честиткама заступљене су многобројне теме, као и различите илустрације. Овде се могу пронаћи руком сликани минијатурни акварели, дописнице које су посебно украшаване да би изгледале свечаније, „обичне разгледнице”, луксузни телеграми, посетнице са дописаним жељама на својој полеђини, или посебно, по личном избору, штампане честитке.

¹ Milica Kesler, Nikola Tesla Museum (Belgrade)

² Музеј Николе Тесле је настао од личне оставштине великог проналазача српског порекла, који је најдужи период свог живота проживео у Њујорку. Након смрти Николе Тесле, Сава Косановић, његов нећак и наследник, одлучује да оставштину свог ујака пренесе из Њујорка у Београд. На основу те оставштине 1952. године основан је Музеј Николе Тесле. Установљен као први технички музеј у тадашњој држави Федеративној Народној Републици Југославији, Музеј у својим депоима чува личне предмете, библиотеку и архиву човека који је допринео технолошком напретку човечанства. Тесла је својим многобројним открићима у великој мери променио и олакшао живот људима. Иза себе је оставио чак 280 различитих патената у 26 земаља света, од којих се најзначајнији тичу проналазка полифазне – наизменичне струје, преноса електричне енергије, конструисања генератора струја високих фреквенција, пионирског рада на развоју радио-технологије и бежичног преноса енергије, пумпи без лопатица, брзиномера, авиона са вертикалним полетањем, као и многих других.

Ова збирка је драгоцене јер показује како се мода честитања празника преносила из једног дела света у други. Запажа се како су у истом периоду изгледале честитке у Америци и Европи. Такође оно што ову колекцију чини занимљивом јесу и саме личности које су Николи Тесли честитале празнике. По много чему ова, не велика колекција, представља прави драгуљ Теслине архиве.

Година 1843. се сматра годином настанка прве наменски штампане честитке у Европи. Сер Хенри Кол, службеник у Британској пошти, као иновацију у пословање уводи прву комерцијалну божићну честитку. Он те 1843. године у Лондону унајмљује уметника Џона Калкота Хорслија да илуструје честитку за Нову годину, и то се сматра првом „правом” штампаном честитком у Европи. Међутим, треба истаћи да је од тада до појаве масовне размене честитки широм Европе и Америке требало да прође готово пола века.

У 19. веку убрзани развој индустрије, настанак великих градова и успостављање железничког и поморског путничког саобраћаја, праћени су и муњевитим развојем поште. Људи једни другима почињу често и радо да пишу. У почетку су то била само обична писма, али седамдесетих година 19. века³ поште у великом броју европских земаља и Америци уводе у стандардну употребу и нови, јефтинији облик писма – отворено писмо, то јест, дописницу. Временом сами кореспонденти почињу да украшавају дописнице малим илустрацијама и сопственим цртежима, не би ли улепшали стандардни образац „отвореног писма”. Да би се удовољило и естетским жељама кореспондената, петнаестак година касније се од обичне штампане картонске цедуљице, на којој су са једне стране писане поруке, док се адреса примаоца налазила са друге, развило нешто сасвим ново, илустроване дописнице – разгледнице.⁴ Оне су са једне стране имале штампану илустрацију, док је на другој страни остављен простор за поруку и адресу примаоца. Ове илустроване поштанске карте су биле израђиване у серијама и садржале су тематски различите мотиве. Од велике шароликости мотива на разгледницама, почињу да се издвајају оне које се тематски прилагођавају обележавању празника и светковина. Тако настаје посебна категорија разгледница – честитке.

Почетком 20. века размењивање честитки је постало део свакодневице и важно средство комуникације које је представљало вид испољавања доброг грађанског васпитања и опхођења. Њихов садржај и исписане поруке су најчешће упућивале на веома топао и присан однос пун поштовања.

³ Прва земља која званично уводи дописницу у поштански саобраћај јесте Аустроугарска монархија 1. 10. 1869. године. Године 1870. дописнице почињу да се користе у Француској, 1872. године у Великој Британији, 1873. године се уводе у поштански саобраћај у Америци, 1874. године у Немачкој, а у међународном саобраћају постају признате тек од 1878. године.

⁴ 1889. у Француској почињу да се штампају прве разгледнице са сликом новоизграђеног Ајфеловог торња. Четири године касније, 1893. у САД је одштампана прва разгледница као сувенир, на којој је представљена Светска изложба у Чикагу.

Честитке Николи Тесли

Архива Николе Тесле⁵ садржи 497 илустрованих и још неколико десетина честитки које су написане на обичним хартијама за писање, као и једну посебну збирку „Честитку за седамдесет пети рођендан”. Све оне нису издвојене у посебну колекцију, већ су део Теслине кореспонденције која садржи око 20.000 докумената. Ова „виртуелна” колекција честитки је могла да буде класификована према празницима, по темама које су биле на њима представљене, затим да буде груписана према пошиљаоцима, славним или сасвим непознатим лицима или према земљама из којих су стизале.

Оно што одликује ову збирку је да се у њој могу видети готово све популарне теме комерцијално штампаних честитки које су могле да се нађу у поштама одакле су послате у периоду од последње деценије 19. века, па до 1942. године. Осим тога, у њој постоји и један број индивидуално прављених честитки међу којима се налазе акварели цвећа, дописнице које су доцртаване да би изгледале свечаније, фотографије пошиљаоца са дописаним порукама, разгледнице или посебно по личном избору штампане честитке.

Тесли су честитке слали пријатељи, рођаци, сарадници, разне личности са којима се можда тек понекад срео, пословни партнери, хотелијери код којих је становао, продавци из радњи у којима је куповао, банкар и поштоваоци. Писали су му познати уметници, глумци, оперски певачи, сликари и вајари, новинари, научници, чувени професори, богати трговци, представници најразличитијих удружења, али и познаници са улица, мали голубар из оближњег парка, шваља и још многи други. Честитке су му стизале из Америке и Европе, док је једна чак допutoвала из Јапана, а друга из Хонг Конга.

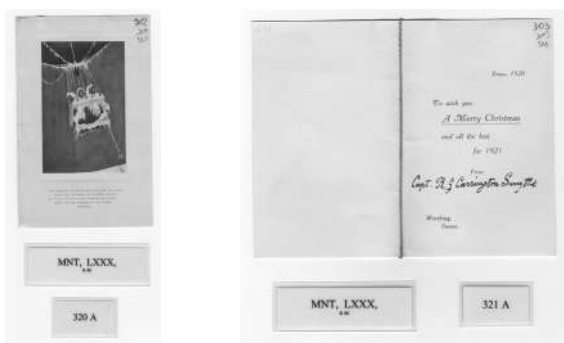
Честитке за Божић и Нову годину

Међу сачуваним честиткама у заоставштини Николе Тесле има далеко највише божићних и новогодишњих честитки. Очигледно је да се честитање ових празника сматрало важном друштвеном обавезом.



1. Једну од првих новогодишњих честитки са представом Деда Мраза је 1925. године Тесли послао пуковник Рагсдејл који му је био сарадник.

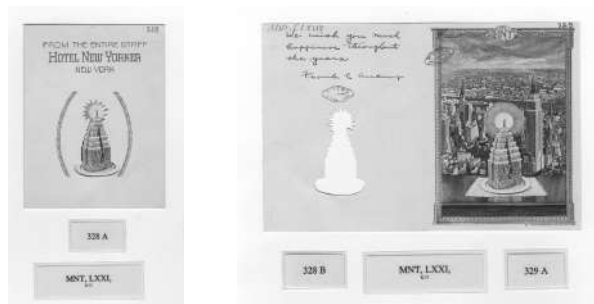
⁵ Никола Тесла је рођен 10. јула 1856. године у Смиљану (Војна граница, тадашња Аустрија, а данас Република Хрватска) у породици православног свештеника. Школовао се у Смиљану, Госпићу, Карловцу, студирао је у Грацу Политехничку школу и на Универзитету у Прагу филозофију природе. Прво запослење је добио у Будимпешти 1881. године у Централном телеграфском уреду, да би одатле 1882. године отишао у Париз, па одатле у Стразбур и коначно 1884. године отишао заувек у Сједињене Америчке Државе где је провео остатак свог живота. Преминуо је у Њујорку 07. 01. 1943. године.



2. Капетан Карингтон Смит, електроинжењер из Енглеске, честита Божић и 1921. годину честитком са карикатуром.

Честитке за рођендан и имендан

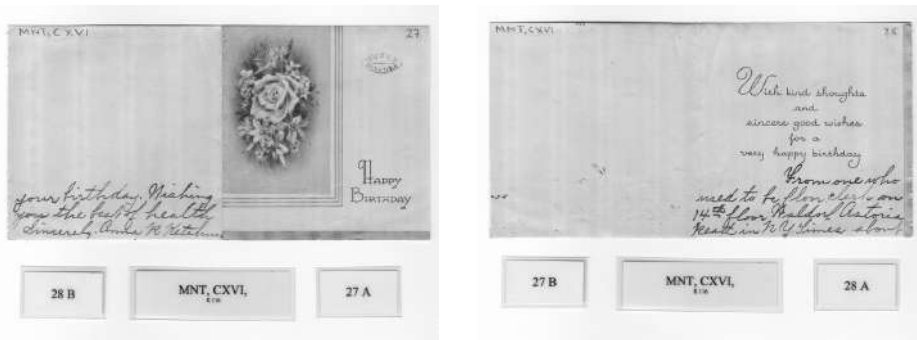
Теслиног рођендана и имендана су се често сећали, како сарадници и пријатељи из Америке, тако и рођаци и познаници из завичаја. Можда је занимљиво рећи да су хотели у којима је живео радо слали рођенданске честитке свом станару. Ипак, оно што највише упада у очи, то је да су Тесли рођендан честитали и обични људи са којима се свакодневно сусретао.



3. Френк Ендрјус, менаџер Хотела „Њујоркер”, честита рођендан свом станару у име свих запослених.



4. Сава Хајдин, поштовалац из Лике честита Тесли имендан (Светог Никољу) 18. децембра.



5. Ана Кечам, собарица са 14. спрата Хотела „Валдорф Асторија” Тесли жели срећу и здравље поводом његовог рођендана.

Јединствена збирка – „Честитка Николи Тесли за његов 75. рођендан, 10. јули 1931”

Међу рођенданским честиткама, свакако се издваја збирка честитки коју је поводом Теслиног 75. рођендана прикупио и укориочио као јединствену споменицу писац и новинар Кенет Свизи.

Године 1931, 10. јула Никола Тесла је навршио седамдесет пет година. У свету се о том јубилеју говорило са великом пажњом, уважавањем и дивљењем. Новине су тих дана писале о увек занимљивом и помало интригантном Теслином животу који је био у највећој мери посвећен проналазаштву. Круну те прославе представља споменар са честиткама које су Тесли лично упутили његови савременици. Овај уникатни поклон је начинио млади пријатељ Николе Тесле, новинар Њујорк Сана, Кенет Свизи.

Наум Кенета Свизија био је да за 75. рођендан свог поштованог пријатеља начини споменар који садржи 75 честитки, по једну за сваку годину живота. Нажалост, неколико честитки је закаснило, а неколико људи који су били позвани, одбило је да се прикључи прослави. Из Свизијеве личне преписке, коју је 1957. године поклатио Музеју Николе Тесле, види се да је добио 10 закаснелих или одбијајућих одговора. Међу том десеторицом се издвајају двојица који директно одбијају да се придруже прослави – Михајло Пупин, професор на Колумбија универзитету и почасни конзул Србије у Америци, и Оскар од Валдорфа, један од најчувенијих њујоршких конобара, шеф сале ресторана „Делмонико” у хотелу „Валдорф Асторија” у Њујорку.

Пупин у свом писму Свизију⁶ отворено говори о свом дугогодишњем сукобу са

⁶ „Драги господине,

Пријатељи Николе Тесле припремају за њега један врло елегантан комплимент да му се поклати за његов седамдесет пети рођендан..

Нисам видео г. Теслу већ готово двадесет година. Почетком Светског рата разлика у мишљењу довела је до раздора између мене и њега. Ни он ни ја нисмо од тада имали прилику да изглатимо тај раздор. У 1915. понудио сам преко заједничког пријатеља да опростим и заборавим, али на неки начин моја понуда није била прихваћена. Жао ми је, али под тим околностима не бих могао послати г. Тесли писмо са поздравом или честитком за његов седамдесет пети рођендан.

Врло искрено Ваш

Теслом, док Оскар⁷ из принципа одбија да говори о својим гостима. Тако ова јубиларна збирка садржи 73 честике. Но, и тако непотпуна, она сигурно представља једно од највећих незваничних признања која је један човек могао добити. Ове честитке су писане или су куцане машином на обичном папиру и немају никаквих украса.

Луксузни телеграми

На самом прелазу из 19. у 20. век у поштански саобраћај је уведено телеграфско слање хитних, писаних поштиљки – депеша, телеграма или брзојава. Предност овог начина комуникације је била та што су писане поруке биле испоручиване готово одмах пошто су предате у пошти јер нису путовале данима дилижансом, железницом, бродовима или дирижаблом, него су пристизале преко тек откривеног телеграфа, који је омогућавао тренутно слање текста на даљину. Међу Теслином преписком постоје брзојави из периода од 1917. до 1941. године.



6. Телеграм Хуга Генсбака, публицисте и издавача многих научних магазина, којим честита Тесли осамдесети рођендан, славећи га као највећег живог проналазача на свету.

Михајло Пупин”

Писмо из фонда Кенета Свизија из Музеја Николе Тесле у Београду;
превод са енглеског др Милан Ђирић

⁷ „Поштовани г. Свизи,

Примио сам Ваше писмо од 20. о. м. у вези са г. Николом Теслом.

Међутим, јако ми је жао што не могу да изађем у сусрет Вашим жељама, јер је моје животно правило да никада не кажем ништа за публикацију о некоме ко је још жив, јер, без обзира шта је речено, то може бити узето за зло од особе која је у питању. Зато сам увек мислио да је боље не рећи ништа.

Ако следеће има било какву вредност за Вас, могу да кажем да је, док сам се знао с њим у Валдорфу, г. Тесла увек био веома углађен, центлмен у сваком погледу, познавао је и ценио добру храну.

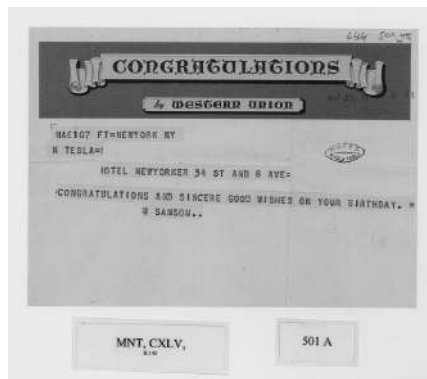
Искрено,

Оскар”

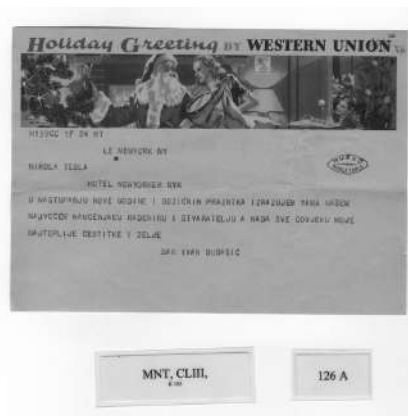
Писмо из фонда Кенета Свизија из Музеја Николе Тесле у Београду; превод са енглеског др Милан Ђирић



7. Овим веселим новогодишњим телеграмом Лилян Нобл и Маргарита, чиновнице запослене у телеграфској компанији „Western Union Telegraph Co.” преко које је Тесла слао пошту, честитају му 1938. године Божић и захваљују на пријатељству.



8. Вилијам Сансом, власник чистионице за одећу „Knickerbocker Cleaning and Dyeing Company” у којој је Тесла дуго година односио своју одећу на чишћење, честита му 10. јула 1941. рођендан прикладним телеграмом.



9. Бан Иван Шубашић, хрватски адвокат и политичар, намесник Југословенске краљевске владе у емиграцији, 1941. године честита Николи Тесли новогодишње празнике.



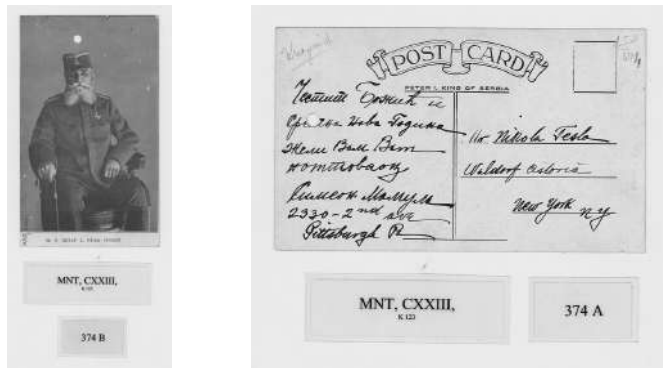
10. У овој колекцији постоји и један Теслин руком написан концепт одговора на свечаном божићном формулару за телеграме. Шарлота Вест 24. децембра 1917. године честита Николи Тесли Божић. Он јој у овом телеграму захваљује на срдчним жељама, али истиче да он слави Божић 6. јануара.

Честитке на разгледницама

Неколицина честитки из Теслиног личног фонда написана је и на разгледницама. На њима су илустроване репродукције слика или гравира, фотографије градова: Београда, Демир Капије, Рима, Париза, Задра, Билеће, Детроита, Њујорка, Нијагариних водопада, Будимпеште. Уз то, у фонду се налази и неколико разгледница са историјским садржајем. Интересантно је напоменути да се међу овим разгледницама налази и честитка Јована Манојловића из 1903. године. Јован Манојловић је био син Петра Манојловића, геодетског официра из Србобрана, који се сматра изумитељем разгледнице. Прва илустрована разгледница израђена је у бакрорезу и штампана у Бечу 1869. године за уредништво листа *Змај*, по идеји и на предлог Петра Манојловића.



11. Јован Манојловић, књижевник из Србобрана, честита Тесли имендан, Светог Никољу, 6/19. децембра 1903. године, разгледницом на којој се налази мотив Бруклинског моста. Уз њу му је послао и честитку гајдаша и још неколико разгледница Сентомаша.



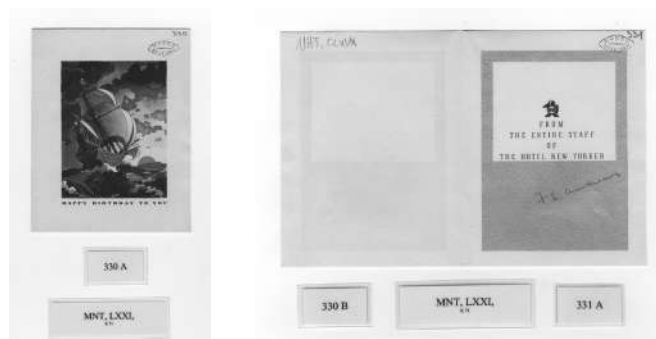
12. Симеон Мамула, председник Одбора Српског православног савеза „Србобран”, из Питсбурга, на разгледници са фотографијом краља Петра I честита Тесли Божић и Нову годину.



13. Михаил Мерћеп, бивши секретар Друштва „Српско јединство”, у Чикагу разгледницом са мотивом Билеће честита Тесли Нову годину и Божић 14. 12. 1898.

Честитке са сликом једрењака

Међу омиљеним мотивима на разгледницама појављивала се слика једрењака. Видна је била потреба да се симболичном представом брода који успешно плови, захваљујући добрим ветровима, макар и по немирном мору, изразе наде за успех у животу.



14. Менаџер хотела „Њујоркер”, Френк Ендрју, честита Тесли рођендан.



15. Роберт Корнел Сандс, адвокат и председник престижног „Стролерс клуба” из Лондона, честитао је Тесли новогодишње празнике честиткама које је сам штампао за ту прилику.

Прве и последње честитке

Постоји велики број честитки за које није било могуће утврдити датум када су написане. Најстарија датована честитка је из 1890. године. Нажалост, име њеног пошilhaоца је непознато, будући да је честитка непотписана. У питању је ручно сликана и акварелом обојена честитка у којој се жели срећна Нова година. Најстарија „позната” честитка је из 1892. године од професора Силвана Томсона⁸ из Лондона који је штампао своју честитку поводом Божића и Нове године. Пошilhaоци последњих честитки које су стигле Тесли (упућене за празнике децембра 1942. године) били су Грејс Ебетс,⁹ Вилијам Сансом и Блојс Фиццералд.



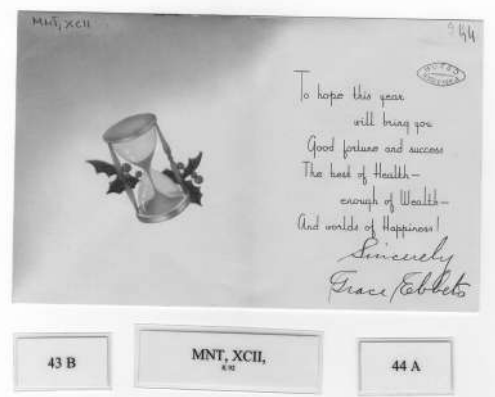
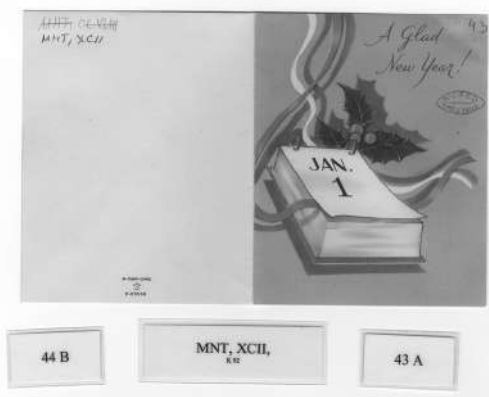
16. Најстарија сачувана честитка из Теслине заоставштине, у којој му неименовани пријатељ честита Нову годину (1891).

⁸ Силвано Томсон је био професор физике на „City and Guilds Technical College” у Лондону, био је члан Краљевског удружења у Лондону, а написао је биографије Лорда Келвина и Мајкла Фарадеја. Присно се дружио и сарађивао са Теслом у периоду преласка 19. у 20. век.

⁹ Грејс Ебетс је била друга жена Чарлса Херкулеса Ебетса, њујоршког архитекте и власника чувеног кошаркашког клуба Brooklyn Dodgers. Током двадесетих година 20. века живели су у хотелу „Валдорф Асторија” где су се упознали и дружили са Теслом.



17. Најстарија штампана честитка у Теслиној архиви, у којој му брачни пар Томпсон из Лондона крајем 1892. године честита Божић и Нову годину.



18. Грејс Ебетс, једна од последње три честитке које је Никола Тесла примио 30. 12. 1942.

Ко је све Тесли честитао празнике?

Оно што ову колекцију чини нарочито занимљивом јесу и саме особе које су Николи Тесли честитале празнике, међу којима се налазе бројни познати научници, уметници, банкарџи, политичари, новинари и проналазачи, али и нама непознати пошљаоци, као и поштоваоци који су о његовим изумима читали у новинама, блиски пријатељи, рођаци, случајни познаници, сарадници, људи из комшилука, они са којима се Тесла сретао на улици у пролазу, познаници из „старог краја” који су се дичили својим земљацима који се прославио у далеком свету. Такође, честитке нам отварају врата и ка монденским круговима у којима се Тесла кретао, имајући у виду да се међу њима налазе познати политичари, сликари, музичари, филмске звезде, писци, спортисти, итд.

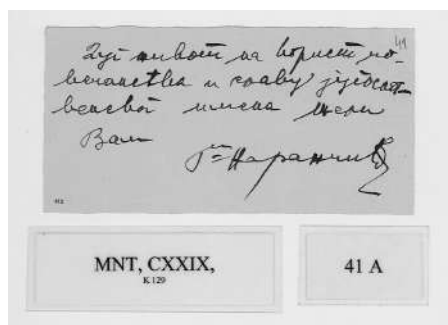


19. Честитка Маргарет Черчил, познате америчке позоришне и филмске глумице у Бродвеју и Холивуду, коју упућује Тесли 1927. године.



20. Новогодишња честитка Хуберта Воса, славног холандског сликара, чије слике су излагане у многим светски познатим музејима, упућена 1898. године из Кине.

Овом свету познатих требало би придодати и честитке угледних личности које су стизале из Теслиног „завичаја” од: вајара Ивана Мештровића, сликара Паје Јовановића, намесника у Влади Краљевине Југославије, бана Ивана Шубашића, као и лекара југословенске репрезентације на Олимпијским играма у Лос Анђелесу, Вељка Наранчића.



21. Др Вељко Наранчић, лекар из Загреба, био је члан наше екипе на Олимпијским играма 1932. године у Лос Анђелесу. На пропутовању кроз Америку је посетио и Николу Теслу у Њујорку и по повратку у Југославију му је послао новогодишњу честитку.



22. Меј Клајн, честитка са Теслином карикатуром.

И на самом крају остаје још да се каже да у овој колекцији постоји и једна честитка са Теслиним ликом. Ради се о мањем акварелу са карикатуром Николе Тесле који пушта муње из својих руку и главе, уз звуке марша чије ноте су написане поред њега. Ову необичну честитку је насликала и послала Тесли Меј Клајн, чланица њујоршке Академије наука, која је у периоду од 1891, па све до 1942. године Тесли написала око 2000 страница писама.

Milica Kesler

“GOOD LUCK...”: A COLLECTION OF GREETING CARDS FROM THE NIKOLA TESLA’S ARCHIVE

Abstract: The Nikola Tesla Archive contains 497 illustrated greeting cards. They are not placed in a separate collection but rather they are a part of Tesla’s correspondence that contains around 20.000 documents. The oldest greeting card dates back to 1890, while the last one dates to the end of 1942. The majority were sent from the US and Europe. One of the characteristics of this collection is that in it you can see almost all popular themes of the commercially printed greeting cards from the first half of the 20. century. Additional worth is given to the collection when we note the people who sent the greeting cards.

Keywords: Nikola Tesla, personal archive, collection of greeting cards

UDC 654.191(497.113 Novi Sad)"1949/1950"

Ивана Петровић¹

Архив Војводине (Нови Сад)

Република Србија

ОСНИВАЊЕ РАДИО-СТАНИЦЕ У НОВОМ САДУ 1949–1950.

Сажетак: Једини медиј у Србији у другој половини 19. и почетком 20. века је била штампа. После Првог светског рата у новом политичком и друштвено-културном окружењу, као и у Европи, дошло је до појаве нове врсте медија – радио-апарата, који је у свакодневни живот унео одређене посебности. У Војводини је Радио-станица Нови Сад основана 29. новембра 1949. године, Одлуком Главног извршног одбора Народне скупштине Војводине. Сама организациона структура и начин рада утврђена је по узору на Радио-станицу Београд 1. У раду је приказано оснивање и почетак рада Радио-станице у Новом Саду, на основу архивске грађе коју поседује Архив Војводине.

Кључне речи: радио-станица, агитпроп, редакција, емисија

Једини медиј у Србији у другој половини 19. и почетком 20. века је била штампа. Имајући у виду високу стопу неписмености, слабу дистрибуцију и мале тираже, њени домети и утицај били су ограничени. Иако су у Србији и Војводини до 1914. године излазили листови и часописи различитог политичког опредељења, као и часописи намењени женској и дејој читалачкој публици, ипак је политичка функција штампе била доминантна. После Првог светског рата у новом политичком и друштвено-културном окружењу, као и у Европи, дошло је до појаве нове врсте медија – радио-апарата, који је у свакодневни живот унео одређене посебности. Успостављањем везе са далеким градовима и земљама, доступношћу културних и информативних садржаја, уз праћење забавних и хумористичких емисија, радио је постао седиште породичног окупљања. Европска радиодифузија се развијала у периоду од 1922. до 1926. године, када је у већини европских држава почело емитовање музике и говорних емисија.²

У Београду је први пут 1924. почело емитовање експерименталног програма Радио „Авала”, а редовно емитовање радио-програма почело је у марту 1929. године.³ Напредак у погледу развоја радио-делатности приметан је тридесетих година 20. века у Југославији, нарочито за време владе Милана Стојадиновића, када је радио коришћен у пропагандно-политичке сврхе. Наиме, по узору на организатора пропаганде у нацистичкој

¹ Ivana Petrović, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

² Мучало Марина, *Радио медиј 20. стогодиња*, Загреб 2010, 55.

³ Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић и Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд 2011, 567, 571.

Немачкој Јозефа Гебелса, који је у радију видео најоштрије пропагандно оружје и врхунску политичку силу, влада Милана Стојадиновића је у Југославији примењивала његова искуства у политичком маркетингу. Одсек за радио је био највећи одсек у Гебелсовом Министарству народног просветитељства и пропаганде. Препознавши значај овог моћног медија, Гебелс је утицао на почетак масовне производње јефтиних радио-уређаја, током 1933. године у Немачкој, тако да је већ до краја 1934. године било 8,2 милиона пријемника, а почетком 1938. број пријемника је скочио на 9,1 милион.⁴ Политички утицај радија користиле су и окупационе власти у Југославији за време Другог светског рата, када је Радио Београд био у служби непријатељске пропаганде. Створен је најјачи пропагандни пункт немачке радио-службе која је из Београда покривала Балкан, део средње Европе и северне Африке.⁵

После ослобођења 1945. године, рад радио-станица је поново успостављен, али су сада монопол на програмске садржаје имале комунистичке власти. Дошло је до оснивања нових радио-станица, па је у Војводини основана Радио-станица Нови Сад 29. новембра 1949. године, Одлуком Главног извршног одбора Народне скупштине Војводине.

Оснивање радио-станице било је под будним оком Агитпропа Покрајинског Комитета, главног носиоца идеолошко-политичког и теоријског рада у Партији. Иако је Југославија била федерална држава, њом је владала централизована КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом и целокупна културна и просветна политика је формулисана преко агитпроп комисија на челу са Агитпропом Централног Комитета.

У свом годишњем Извештају о раду, руководство Агитпропа ПК је оценило отварање радио-станице као значајно појачање у агитационом раду, преко кога ће упознати народе у Војводини, нарочито националне мањине са политиком Партије: „[...] истовремено она представља средство за одвраћање пажње припадника националних мањина од слушања страних радио-станица, у првом реду радио-станица суседних коминформовских земаља.”⁶

Будући да је радио-станица почела са радом непосредно после објављивања Резолуције Информбироа, имала је обавезу и да у свом информативном програму одговара на оптужбе земаља Информбироа против Југославије. Такође, основана је са намером да кроз радио-емисије третира богат и разноврстан економско-политички и културни живот у Покрајини. Имајући у виду национални састав Војводине, емисије су организоване на пет језика: српско-хрватском, мађарском, словачком, румунском и русинском.

Отварању радио-станице претходио је читав низ састанака у Агитпропу, током септембра и октобра 1949. године, на којима су вођене расправе о бројним проблемима и недоумицама, наиме, највећи проблем су били кадрови, радови на уређењу зграде и набавка материјала.

Одабир кандидата, који су углавном чинили партијски чланови, вршен је од стране Кадровског одељења ПК и Агитпропа ПК. Селекција кадрова је спровођена и кроз провере чланова Партије преко Градског и Покрајинског комитета, а за припаднике Народног фронта преко Управе државне безбедности (УДБ-е). Провере запослених су биле

⁴ Мучало Марина, *нав. дело*, 114

⁵ Мирослав Јокић, *Историја радиофоније у шри епохе, Мајнеттофонска револуција (1949–2004)*, Београд 2008.

⁶ Архив Војводине (даље АВ) Ф. 334, Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, кут. 1977, Тематске групе, Агитпроп, Извештај о раду Агитпропа за 1949. годину.

константне. Постојали су спискови руководиоца и сарадника са подацима о школској спреми, политичкој припадности, радном месту са кратком карактеристиком. У овим карактеристикама је обично стајало „задовољава, одговоран, одан, поверљив, савестан, развија се” уколико је мишљење било позитивно. Супротно од овог става за оне који нису задовољили на свом радном месту стајало је: „незаинтересован, несналажљив, на-клоњен западу, дволичан, недисциплинован и потребна му је стална контрола, не труди се да прошири своје знање, не сналази се на терену, самољубив, прецењује се, слаб, политички несигуран, уколико своје дужности и рад схвати озбиљно, може давати осредње радове и др. Тако је, на пример, запослени у привредној редакцији проглашен политички несигурним због става према ИБ-у јер је по мишљењу УДБ-е сакупио податке који нису потребни за новинарски рад.”⁷

Стање школске спреме је према поменутих анализама у 1950. години било задовољавајуће. Од укупно 73 запослених руководиоца, сарадника и службеника, 16 је било са завршених осам разреда гимназије, шест са четири разреда гимназије, осам је завршило Учитељску школу, седам Трговачку академију, три је имало завршен факултет, док је девет имало занатску школу. Ипак, у питању је био неквалификован и малобројан новинарски и спикерски кадар.

У једној од Анализа рада Радио-станице која је изнета на седници Бироа ПК КПС за Војводину, наводи се: „најозбиљнија слабост свих чланова редакције састоји се у томе што не владају новинарским стилем и језиком, ради чега у материјалима који се емитију има понекад врло тешких реченица, нејасних са стилским и језичким грешкама и рђавим формулацијама. Овај недостатак се постепено отклања стручним саветовањима, анализом емитованог материјала, курсом српског језика. [...] Спикерски кадар такође представља озбиљну тешкоћу, нарочито на српском и на румунском језику. И поред низа огласа и одржаних аудиција за спикере, за српски језик се није нашло доста одговарајућих спикера (треба четири, има два). Музичка редакција је по кадровском саставу врло слаба. Пре свега руководиоца ове редакције нема довољно музичке културе, те самим тим ова редакција не даје квалитативно онај програм који би одговарао постојећим могућностима, што повезано са тешкоћама материјалне природе доводи до оправданих примедби на музички програм: да је некултуран, на ниском уметничком нивоу, да је избор певача слаб и сл.”⁸

Ради стручног усавршавања запослених у српским и мађарским редакцијама, редовно су одржавани часови матерњег језика, као и курсеви стенографије. Такође, организовано је учење страних језика: француског, енглеског и немачког, затим предавања књижевности, едукација о стручним темама: како се праве вести, шта је репортажа, приказ, чланак и др. Унутар сваке редакције на редовним недељним састанцима анализира-не су претходне емисије и припремане будуће.⁹

Сама организациона структура и начин рада утврђена је по узору на Радио-станицу Београд 1 и чиниле су је следеће редакције:

- **Политичко-привредна** – у којој су предвиђена радна места: руководиоца, редактор за политичко-привредне вести, редактор за политичко-привредне вести на мађарском језику, редактор на румунском, редактор на словачком језику, лекторе

⁷ АВ, Ф. 334, кут. 1977, Анализа кадра у Радио-станици, Слободној Војводини и др. у мају 1950.

⁸ АВ, Ф. 334, исто, Закључци са седнице бироа ПК КПС за Војводину, 12. август 1950.

⁹ АВ, Ф. 334, исто, Годишњи извештај радио-станице за 1950.

за сваки мањински језик, хонорарне преводиоце за мањинске језике.

- **Литерарна (културно-уметничка)** – руководилац, редактор за културну хронику, референт за драму и позориште, референт књижевних прилога за националне мањине, хонорарни спољни сарадници и сарадници за приказ позоришне и драмске делатности.
- **Омладинска редакција** – руководилац, сарадници и сарадници за сваки мањински језик.
- **Пионирска редакција** – руководилац, сарадник, редактор за књижевни прилог, редактор за научно-популарне емисије, редактор за мале приредбе, сарадници за националне мањине, преглед за пионирске штампе.
- **Музичка редакција** – руководилац, референти за класичну музику, референт за лаку музику и референт за народну музику. Предвиђени су и: Оркестар Југословенске армије, Оркестар народне милиције, Оркестар Војвођанске опере, Филхармонија Нови Сад, Филхармонија Суботице, Хор Војвођанске опере, Хор Светозар Марковић, Оркестар Светозар Марковић, Тамбурашки збор Светозар Марковић, Оркестар Радио-станице, Тамбурашки оркестар радио-станице, Средња музичка школа Нови Сад, Чланови Војвођанске опере, Хор Русина из Ђурђево, Хор Мађара из Сомбора, Хор Словака, Румунски оркестар, Румунски хор „Бегејци”, Пионирски хор из Новог Сада и других места, извођачи народних песама, гајдаш из Сивца, грамофонске плоче, Мађарски цигани.
- **Технички одсек** – технички директор, техничар на предајнику, технички директор, техничар у студију, шеф погона, електричар, техничар за спољне преносе.
- **Материјално-економски одсек** – шеф рачуноводства, економ, набављач, благајник, ликвидаторфинансијски књиговођа, материјални књиговођа, магационер, дактилограф.
- **Секретаријат** – секретар, административни службеник, правни референт, планер, документарни референт, библиотекар, статистичар, дактилограф, вратар, ноћни чувар, чистачице, шофер, курир.
- **Програмски одсек** – руководилац, састављач програма, спикери за: српски, мађарски, румунски и словачки језик, затим, контролор програма, режисер.
- **Персонални одсек** – шеф одсека, референт.¹⁰

Цео програм био је подељен на музичке и говорне емисије, о којима постоје месечни, полугодишњи и годишњи извештаји самих редакција.

У Радио-станици Нови Сад било је девет емисија: емисија вести, радио коментар, пионирска емисија, предавања, културна хроника, омладинска емисија, емисија за село, социјалистичка изградња и вести из друштвених организација.

По значају, садржини и времену трајања „Емисија вести” је била најважнија. Према одлуци ПК КПС за Војводину „Емисија вести” на српском језику, емитовала је две трећине домаћег материјала, док је спољној политици посвећена једна трећина емисије. Недостатак је био у слабо развијеној дописничкој мрежи на територији Војводине, што је резултирало слабом заступљеношћу вести из Срема и појединих срезова Баната. Услед малог броја сарадника даване су Танјугове вести.¹¹ Највише су емитоване вести из иностранства које су биле у вези са Југославијом; вести из Трста, Корушке, вести о борбама

¹⁰ АВ, Ф. 334, исто, Записник са састанка у Агитпропу ПК КПС за Војводину, 11. 9. 1949.

¹¹ АВ, Ф. 334, исто, Анализа рада за март 1950.

националних мањина у земљама народне демократије, затим иступање наших делегата у организацији Уједињених нација, изјаве политичара из иностранства о Југославији, посетама страних омладинских бригада земљи. У спољнополитичким вестима извештавано је о народноослободилачким борбама азијских народа у Кини, Вијетнаму и Индонезији, затим, о рату у Кореји. „Из западноевропских и америчких земаља највише смо емитовали вести о борби радничке класе тих земаља (о штрајковима, демонстрацијама против реакционарних режима итд.). Из СССР-а и земаља Информбироа доносили смо вести из којих се види незадовољство појединих партијских и државних руководица због хегемонистичке политике коју води Комунистичка партија большевика (СКП-6) преко Информбироа (вести о смењивању, хапшењима, суђењима, бекству у иностранство појединих политичара, затим вести о депортовању становништва итд.)”¹² Као и емисије на српском језику, и емисије на језицима националних мањина су се бавиле актуелним спољнополитичким догађајима, нарочито оптужбама ИБ против Југославије.

У оригиналном шестомесечном извештају емисије „Спољнополитички коментар” мађарске редакције наводи се: „у свакој емисији спољнополитичког коментара се раскринкава ратнохушкачки став блока СССР-а са посебним освртом на мађарске сателите. [...] Коментарисали смо и завршетак аутопута Братство–Јединство, дајући у њему одговоре на разне И. Б. вести који наводе да тај пут служи за превоз капиталистичких трупа у нашој земљи.”¹³

Културни део програма је обухватао емисије „Културна хроника”, „Књижевни прилог” и „Предавања”. „Културна хроника” се бавила народним просвећивањем (описмењавањем, просветним течајевима, народним универзитетима, библиотекама и др.), школством, радом професионалних и аматерских позоришта, драмских секција културних друштава, издавачком делатношћу, музејима, историјским споменицима и др. Најрадије слушани део културног програма је била емисија „Књижевни прилог”. У „Књижевном прилогу” су емитовани мањи радови или одломци из дела војвођанских или југословенских књижевника или класика. Садржај емисије се прилагођавао важним датумима, па су уочи рођендана Јосипа Броза Тита одабрани прилози: Слободан Берберски „Са Титом”, Чедомир Миндеровић „Лик Тита”, Зденка Станбук „Писмо другу Титу уочи Конгреса”, док је за прославу 1. маја читан „Првомајски гост” Бранка Ћопића. У Анализи говорног програма стоји: „У књижевним прилозима тежили смо да објавимо она књижевна дела на којима ће се наши трудбеници васпитавати у духу социјалистичког патриотизма. Отуда највећи број објављених дела са темама из борбе и изградње.”

У „Емисији предавања” током 1950. организована су предавања у вези са следећим темама: о заштити земљишта од поплаве, народна власт и социјалистичка демократија Југославије, пошумљавање у Војводини и сл.

Употреба радија у пропагандно-политичке сврхе била је уочљива чак и кроз емисије за децу које су припремане у Пионирској редакцији. Намера комунистичких власти је била „да се деци приближи наша нова стварност социјалистичке Југославије и да се прикаже разлика живота деце у старој Југославији и данас. То се огледа у емисијама о летовању [...] о животу деце у летовалишту где је кроз чланке, приче и репортаже приказано деци шта је све народна власт учинила да живот деце буде што бољи”. Једна од

¹² АВ, Ф. 334, Извештај Емисије вести Радио-станице Нови Сад о третирању спољне политике у првом полугодишту 1950.

¹³ АВ, Ф. 334, Извештај редакције на мађарском језику за 1950.

емисија Пионирске редакције бавила се питањима Информбироа кроз басне, из којих су пионири „извлачили поуке” у вези с Информбироом.¹⁴

Тешкоће у извођењу програма биле су и слаба техничка опремљеност и ограничена финансијска средства. У Извештају директора Радио-станице Нови Сад упућеном Централном комитету КПС Управи за пропаганду и агитацију, скреће се пажња на недостатак магнетофона, апарата за резање фолија, грамофона и грамофонских плоча. Већина од 1200 плоча којима је радио располагао биле су углавном старе, истрошене и готово сасвим неупотребљиве, што је покушавано да се превазиђе *живим инструменталним и вокалним емисијама*. Међутим овакав начин рада се показао финансијски неисплативим, тако да је програм у самом почетку, по речима директора радио-станице, с једне стране био примитиван, а с друге необично скуп.¹⁵ На квалитет рада утицао је и мањак канцеларијског простора, у једној канцеларији је било по две редакције и сл.

Радио-станица је отпочела рад са јачином 0,5 KW, са тенденцијом да се јачина повећа на 2 KW, планирано је да њен домет покрива територије до Будимпеште и Букурешта, међутим са јачином од 0,5 KW она је једва покривала територију Војводине. Током марта 1950. године, радио-станица је добила нову таласну дужину 202,1 м са фреквенцијом 1484 кц/с и снагом од 2 KW. За рад обласних и локалних радио-станица у ФНРЈ постојале су свега две опште међународне таласне дужине. Једна од 1484 кц/с (202,1) и друга од 1594 кц/с (188,2). Будући да би рад више радио-станица на једној од ових таласних дужина изазвао теже узајамне сметње, према значају појединих радио-станица свакој од њих је одређена таласна дужина, а неким је ограничено време давања емисија.¹⁶ Тако је радио-станица Нови Сад био дозвољен рад у јутарњим, поподневним и вечерњим сатима. Радно време је трајало 9 часова радним данима, а недељом 15 часова. Програм је био подељен на јутарњи, који је почињао у 5 ујутру и трајао 1 сат и 30 минута, поподневни 2 сата и 30 минута и вечерњи 5 сати и 15 минута, програм је трајао са прекидима до 22 сата и 30 минута.

Редовно емитовање програма почело је 29. новембра 1949. године, програм свечаног отварања приказујемо у целини:

ПРОГРАМ РАДИО-СТАНИЦЕ ЗА 29. 11. 1949.

11.30 Грамофонске плоче; маршеви и масовне песме.

12.00 Химна – „Светозар Марковић”.

12.05 Отварање радио-станице.

12.25 Хор „Светозар Марковић”

1. /Петогодишњи план.

2. /Стег Партије.

3. /Задружни дом.

4. /Уз маршала Тита.

5. /Републико.

¹⁴ АВ, Ф. 334, исто, Извештаји Радио-станице за прво полугодиште 1950.

¹⁵ АВ, Ф. 334, исто, Допис упућен ЦК КПЈ допис директора радија

¹⁶ АВ, Ф. 334, исто, Записник са конференције руководиоца радио-станица у Комитету за радиодифузију Владе ФНРЈ, 3. 3. 1950.

- 12.45 Симфонијски оркестар
 1. Симфонијско коло од Грбенца,
 2. Симфонија од В. Илића.
- 13.30 Српске народне песме и игре – дуети уз пратњу тамбурашког оркестра „Светозар Марковић”.
- 14.00 Пионирска емисија на српском језику.
- 14.15 Отварање на мађарском језику. Пре тога маршеви.
- 14.20 Мађарска народна музика – дует.
- 14.50 Пионирска емисија на мађарском језику.
- 15.05 Музика са плоча /забавна/.
- 15.20 Вести на мађарском језику.
- 15.30 Маршеви и масовне песме и отварање на русинском језику.
- 15.35 Русинске народне песме – пева хор из Ђурђева.
- 16.00 Вести на русинском језику.
- 16.10 Музика са плоча/забавна/.
- 16.30 Маршеви и масовне песме и отварање на румунском језику.
- 16.35 Румунске народне песме – свира фанfare из Месића.
- 17.00 Вести на румунском језику.
- 17.10 Музика са плоча /забавна/.
- 17.30 Маршеви и масовне песме и отварање на словачком јез.
- 17.35 1/Песме из борбе – пева хор Опере и
2/Словенска беседа – плоче.
- 18.10 Социјалистичка изградња са музичком монтажом на срп. језику
- 18.30 Војвођанске народне песме – свира народни тамбурашки радио-оркестар.
- 19.00 Вести на српском језику.
- 19.15 Потпури, фантазије – оркестар Народне милиције.
- 20.00 „Еро с оног свијета” – у извођењу војвођанске опере
/Алтернативно Aida – с плоча/.
- 22.00 Вести на српском језику/пренос Радио-Београда/.
- 22.30 Музика за игру.
- 23.00 Камерна музика.
- 23.30 Забавна музика.
- 23.55 Објављивање програма за сутрашњи дан.
- 24.00 Завршетак програма.

Поред недостатка квалитетног кадра власт је више водила рачуна о политичкој по-
добности него о компетентности запослених. Оваква опрезност, иначе, карактеристич-
на за дотадашњи однос КПЈ према медијима 1949. године је нарочито дошла до изражаја
имајући у виду разбуктавање сукоба са ИБ. Становништво Војводине је због великог
броја мањина, чије су матичне земље имале посебно место у вршењу притиска на Ју-
гославију биле изложене својеврсном пропагандном рату супротстављених страна. Сто-
га је радио у том сукобу имао веома важну улогу, самим тим власт је видела у радију
идеално пропагандно средство.

Без обзира на почетне проблеме, недоумице и грешке, радио је допринео до тада не-
замисливом ширењу информација, а разноврсношћу садржаја, улазио је у све друштвене
структуре. Као јединствени медиј јавног информисања, временом је постао све распро-

страњенији и приступачнији широком кругу слушалаца. Чак и данас појавом нових врста медија (телевизије, интернета и др.) радио и даље опстаје као важан сегмент савременог друштва.

Ivana Petrović

ESTABLISHING THE RADIO STATION IN NOVI SAD 1949–1950

Abstract: The only media in Serbia in the second part of the 19th and the beginning of the 20th century was press. After the completion of the First World War in the new political and socio-cultural environment here and in Europe a new media appeared – radio, which brought certain specificities in everyday life. The Radio Station Novi Sad was established on 29th of November 1949 in Vojvodina by the decree of the Main Executive Board of the People Assembly of Vojvodina. The organizational structure and working methods were determined according to the Radio Station Belgrade 1. This paper shows the establishing and the beginnings of the radio station in Novi Sad, based on the archives records in the Archives of Vojvodina.

Keywords: radio station, Agitprop, redaction, broadcast

КУЛТУРНА БАШТИНА

UDC 93/94:929 Ajzenštajn S.
UDC 930.25(470)

Др Борис Семенович Илизаров¹
Российская академия наук (Москва)
Институт российской истории
Российская Федерация

ИСТОРИЯ И МИФОЛОГИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ С. М. ЭЙЗЕНШТЕЙНА: *АЛЕКСАНДР НЕВСКИЙ И ВАЛЬКИРИЯ*

(По материалам Российского государственного архива литературы и искусства)

Аннотация: На основании новых архивных материалов рассказывается о мало известной странице в творчестве кинорежиссера С.М. Эйзенштейна. О том, как он использовал исторические источники и научную литературу во время работы над кинофильмом «Александр Невский» и оперы Р. Вагнера «Валькирия» в 1937-1940 гг. Освещаются вопросы, связанные с его взаимоотношениями со Сталиным. Показаны отдельные аспекты в формировании мифологии сталинизма.

Ключевые слова: С. М. Эйзенштейн, И. В. Сталин, А. В. Арциховский, М. Н. Тихомиров, фильм «Александр Невский», опера «Валькирия», Российский государственный архив литературы и искусства

ИСТОРИЈА И МИТОЛОГИЈА У СТВАРАЛАШТВУ СЕРГЕЈА АЈЗЕНШТАЈНА: *АЛЕКСАНДАР НЕВСКИ И ВАЛКИРА*

(На основу грађе из Руског државног архива за књижевност и уметност)

Сажетак: На основу увида у нову архивску грађу, указује се на недовољно познату страницу у раду филмског аутора Сергеја Ајзенштајна, током његовог рада на филму *Александар Невски* и опери *Валкира* Рихарда Вагнера од 1937. до 1940. године. Интерпретирају се питања везана за Ајзенштајнов однос са Сталином. Уз то, приказани су и поједини аспекти формирања митологије сталинизма.

Кључне речи: Ајзенштајн, Стаљин, Артемиј Арциховски, Михаил Тихомиров, филм *Александар Невски*, опера *Валкира*, Руски државни архив за књижевност и уметност

¹ Борис С. Илизаров, Руска академија наука (Москва), Институт за руску историју, Русија (Boris S. Ilizarov, Russian Academy of Sciences – Moscow, Institute of Russian History, Russia)

Все творчество знаменитого на весь мир кинорежиссера Сергея Михайловича Эйзенштейна² проникнуто историзмом, но как ни странно, именно эта сторона деятельности практически не затронута исследователями, поскольку основное внимание уделялось его вкладу в развитие киноискусства³. А между тем, подавляющее большинство кинофильмов Эйзенштейна посвящены или недавним историческим событиям («Стачка», «Броненосец Потемкин», «Октябрь», «Старое и новое») или древней и средневековой истории («Александр Невский», «Иван Грозный»). Как справедливо отмечает Наум Клейман, известный киновед и знаток творчества Эйзенштейна: «Начиная со «Стачки», режиссер понимал материал каждого своего фильма как отображение лишь части непрерывного исторического процесса - как *Histori*, а не *Stori*», (т.е., не как литературный «рассказ» -Б.И.). Автор утверждал, что можно расположить осуществленные и задуманные им фильмы, спектакли и постановки вдоль хронологической канвы и получить наглядную картину истории человечества с мифологических времен и до наших дней⁴. В.Б. Шкловский, старинный приятель Эйзенштейна, писал: «У режиссера Сергея Михайловича Эйзенштейна были большие исторические знания»⁵, а посмотрев его фильм «Александр Невский» заявил, что «Лента неотделима от истории»⁶.

Последнее, несколько преувеличено, однако Эйзенштейн был новатором не только в искусстве кино, но и изобретателем нового киножанра, имитирующего научную достоверность художественными средствами. Влияние его искусства на развитие или искажение исторического сознания советского общества никогда не рассматривалось. Не известно, какая источниковая база лежала в основе концепций фильмов, их образных рядов и владел ли Эйзенштейн навыками исследователя? Попробуем выяснить насколько люди далекие от исторической науки и подлинных документов, справедливы в своих суждениях о мастере кино?

Еще в ранних немых лентах Эйзенштейн пытался добиться особого синтеза: образности киноискусства с показом исторического времени, изменившим мир. Эти произведения не были похожи на привычные, так называемые «костюмные» исторические фильмы, заменяющие одноименные романы или предлагающие беспочвенные фантазии на известную тему «из истории...». Эйзенштейн тоже фантазировал, но только в тех случаях, когда считал необходимым эмоционально усилить исторический факт, чтобы потрясти зрителя трагедией, героизмом, фарсом или темной стороной реальной

² Эйзенштейн Сергей Михайлович (1898–1948) – режиссер, теоретик кино, заслуженный деятель искусств РСФСР (1935 г.). В 1921–1922 гг. учился в Государственных высших режиссерских мастерских под руководством В.Э. Мейерхольда, выступал как театральный художник. Снял фильмы: «К диктатуре» («Стачка») (1924 г.); «Броненосец «Потемкин»» (1925 г.); «Октябрь» (1927 г.), «Да здравствует Мексика!» (1932 г., совместно с Г.В. Александровым); «Александр Невский» (1938 г.; Сталинская премия 1941 г.); «Иван Грозный» (1945 г. 1-я серия; Сталинская премия 1946 г.). Снятая тогда же вторая серия вышла на экраны лишь в 1958 г. С 1928 г. преподавал в Государственном техникуме кинематографии (позднее ВГИК), профессор с 1937 г. Награжден орденом Ленина в 1939 г. (БРЭ. М., 2017. Т. 35. С. 228–229.)

³ См. например: Эйзенштейн: PRO ET CONTRA. Сергей Эйзенштейн в отечественной рефлексии. Том 1, Том 11, СПб, 2017.

⁴ См.: Клейман Наум. Формула финала// Киноведческие записки. Историко-теоретический журнал. №38. 1998. С. 119.

⁵ Шкловский Виктор. Эйзенштейн. М., 1976, С.251.

⁶ Шкловский В. «Александр Невский» // Эйзенштейн: PRO ET CONTRA. Сергей Эйзенштейн в отечественной рефлексии: В 2 т, т. 1. СПб, 2017, с. 376.

истории. Восстание в 1905 г. на броненосце «Князь Потемкин-Таврический», конечно, было, но не было никогда расстрела толпы на Одесской лестнице, ползающих по гнилому мясу червей и других впечатляющих картин. Революционный переворот в Петрограде в октябре 1917 г. был, но не было убитой лошади и прекрасноволосой женщины на разводимом мосту; не было карабкающихся штурмующих матросов по решетке Зимнего дворца и т.д. и т.п. В основе фильмов лежали реальные события, сценарии нередко писались с участием профессиональных историков и с учетом мнений очевидцев. Такие или похожие события действительно могли бы быть в контексте той эстетики истории, которая высвечивалась эстетикой его кинематографа, но их никогда не было в действительности. Режиссер так искусно имитировал свои произведения под документальную хронику, что даже у искушённого зрителя создавалась иллюзия подлинности экранной истории. В СССР подавляющее большинство населения едва научилось читать и писать ближе к военным годам, и поэтому жизнь на экране, механика которой так же была не до конца ясна, производила неизгладимое впечатление. Есть бесспорные свидетельства того, что в самом Сталине, не смотря на его рациональную холодность, гнезился такой же простодушный и эмоциональный зритель. И он происходил из Грузинских низов. В кинозале часто увлекаясь, забывал о разнице между реальным и экранным героем и доверительно комментировал присутствующим: «Это он хочет обмануть ее!», - и довольный хлопал себя по ляжке. Обычные люди доверяли тому, что видели на экране, слышали из репродуктора или читали в газете. Впервые в России, управляемая из центра государственная пропаганда, подкрепляемая репрессиями, правила бал в массовом сознании. Но это не значит, что, доверяя пропаганде, все люди, особенно интеллектуалы, безраздельно верили ей. И тогда, очень кстати, в сталинском СССР Эйзенштейн изобрел дополнительное пропагандистское оружие, в котором экспрессивная кинематографическая «история», как жанр, как «сказ» или «быль» заняла особое место. Это были первые признаки рождения «новой мифологии», этой современной формы «массовых сновидений». Впервые обошлось без кудесников и шаманов, без массового поедания ядовитых грибов, питья спиртного и проповедников. Технические средства: радио, кино, потом телевидение и, такая на вид безобидная информационная «цифра», не хуже концлагерей и политкомиссаров смиряли или распаляли по мере надобности народные массы с середины первой половины XX века. Эйзенштейн открыто говорил и писал, что хочет с помощью своего кинематографа (этого, по его мнению, синтезатора всех видов искусств!) воздействовать на самые глубинные, не подконтрольные воле, архаические слои человеческой психики. «Здесь искусство поднимается до самосознания себя как одного из видов насилия, - пояснял Эйзенштейн свой «Метод», - страшного орудия силы, когда оно использовано «во зло», и сокрушающего оружия, пролагающего пути победоносной идее....Вопросы управления психикой зрителя неизбежно влекли за собой углубление в изучении внутренних механизмов воздействия»⁷. Он предполагал, что тем самым создает способ особо мощного эстетического воздействия на зрителя, и не обращал внимания на сопутствующий ему политико-пропагандистский вектор кино-внушения, т.е. того же насилия, в форме пропаганды. А в этом, втором векторе лежала известная мысль, что воля через силу управляет историей. В начальный период творчества мастера это была «воля масс», а во второй – воля «сильной личности». Ка-

⁷ Сергей Эйзенштейн. Мемуары. Том второй. Истинные пути изобретения. Профили. М., 1997. [Почему я стал режиссером]. С.13.

кими же будут социальные результаты его киноисторий, его волновал мало. Он никогда и нигде не оценивал свое творчество с позиций добра и зла. Когда после «Октября» его стали открыто обвинять и в СССР и в Германии в сознательном искажении истории, Эйзенштейн заявил, что кто-то до сих пор делит кино на игровое и неигровое (документальное), он же делает кино «внеигровое». Он даже написал по этому поводу несколько пояснительных статей, одну из которых первоначально иронично назвал (имея в виду себя) «Государственный чиновник по фальсификации истории»⁸.

При этом, как уже говорилось, ни по образованию, ни по своим интеллектуальным интересам Эйзенштейн до определённого времени не тяготел ни к науке истории, ни к ее методам. Его кинематографический «Метод» воздействия на массового зрителя нашел положительный отклик у большинства большевистских вождей, и в первую очередь, у Сталина. С началом 30-х годов XX века Сталин превратился в заядлого киномана и лично определял идеологию кинопроизводства. У него был нюх на полезные вещи, тем более, когда речь шла о любезном его сердцу историописании.

* * *

Эйзенштейн впервые столкнулся с серьезной исторической и научной тематикой и с таким же подходом во время съемок кинофильма «Александр Невский». Легендарный исторический герой первой половины XIII века был востребован сталинской пропагандой в самом конце 30-х гг. XX в. как символ готовности дать отпор немецкой агрессии с Запада. О жизни, сражениях и облике князя осталось очень мало достоверных свидетельств и именно по этому, по утверждению самого режиссера, он выбрал такого легендарного героя. Кинорежиссёр Михаил Ромм, хорошо знавший Эйзенштейна, вспоминал такой диалог: «А вы знаете, что осталось от Александра Невского? – По-моему одна страничка летописи. Он говорит: - Но вот это же прекрасно. Там ничего нет. Все, что я ни напишу, отныне будет правда»⁹. Понимал ли Эйзенштейн, что этим высказыванием он легализовывал одну из формул фальсификации истории?

Используя неопределенность, Эйзенштейн рассчитывал в полную силу проявить свою творческую фантазию, но все оказалось сложнее. Начиная с 1937 г., в печати стали появляться статьи «переквалифицирующие» князя Александра Ярославича из православно-страстотерпца и святого в светского гениального полководца, любимца простого народа и борца с предателями родины – новгородскими боярами. Одним из самых активных ревизионистов был упоминавшийся ранее в связи с разработкой школьного учебника А. Козаченко, имени которого среди профессиональных историков не значилось. Как мне удалось выяснить, в то время он работал в научно-исследовательской исторической секции Музея народов СССР и специализировался на революционном движении в Украине¹⁰. В 1937 г., в «Историческом журнале» Козаченко опубликовал застрельную и конечно заказную статью под названием: «Замечательный исторический урок. Ледовое побоище и Невская битва». (Правильнее было бы поменять битвы местами, т.к. Невская битва произошла раньше). Основная идея была изложена коротко: «Во

⁸ Забродин В. Эйзенштейн: кино, власть, женщины. М., 2011, с. 186-187.

⁹ Ромм М.И. Как в кино. Устные рассказы // Эйзенштейн: PRO ET CONTRA. Сергей Эйзенштейн в отечественной рефлексии: В 2 т., т. 1, СПб, 2017, с. 371.

¹⁰ См. Хроника научной жизни // Историк-марксист. 1936. № 3. С. 196.

всех русских землях господствовали уже феодальные отношения. Князья и бояре нещадно эксплуатировали народные массы. В Новгороде и Пскове, где власть князя была ограничена, правила боярская олигархия, жестоко угнетавшая и грабившая народ. Эта верхушка была заинтересована в том, чтобы сохранилась политическая раздробленность русских земель, чтобы продолжались в русских княжествах усобицы и не усилилась центральная власть. Русские же народные массы страдали от этой раздробленности, стремились к объединению земель»¹¹. Это, похоже, наиболее раннее воспроизведение сталинской предвоенной идеи-фикс: магистральный путь всей русской истории это борьба неких прогрессивных сил против раздробленности и сепаратизма. В начале 1938 г. Козаченко развернул тему в 56 страничной брошюре, вышедшей 200 тыс. тиражом¹². К нему присоединилось несколько малоизвестных пропагандистов от истории. Так исподтишка, в псевдонаучной форме власть приступила к накручиванию очередного витка недобросовестной эксплуатации исторического знания. Затем тема была подхвачена в учебнике истории для младших классов средней школы, вышедшем в 1937 г. В архиве Эйзенштейна я этих статей и учебника не обнаружил, но с ними, конечно, был знаком первый и основной сценарист будущего фильма П.А. Павленко, приближенный к власти литератор. (Автор сценариев для верноподданнических, бездарных кинофильмов «Клятва» и «Падение Берлина»).

В самом конце 1937 г. Павленко издал сценарий под названием «Русь». Сценарий был написан с прицелом на интересное зрелище для самого непритязательного советского зрителя. Он делил мир на черную и белую половины и следовал канве событий, установленной историками на основании скудных летописных источников, и на не претендующего на научную достоверность «Житии святого и благоверного князя Александра Невского» (вторая половина XI в.). В сценарии мифологизированный Невский жестоко бился с Западом и пытался стерпеть с татарским Востоком, но был коварно отравлен золотоордынским владыкой. В работе над сценарием принял участие и Эйзенштейн, который ввел три яркие сцены¹³. Одновременно он приступил к изучению известных летописных источников и консультациям с руководителем Новгородской археологической экспедиции, зав. сектором феодальной Руси Института истории А.В. Арциховским. Эйзенштейн ознакомился с археологией Новгорода и Пскова, а также ландшафтами, связанными с Переславлем-Залесским и предполагаемым местом «Ледового побоища» в 1242 г. на Чудском озере¹⁴. Шкловский утверждал позже, что Эйзенштейн сначала представлял Невского в виде норвежца (т.е. варяга) и только под влиянием Павленко, увидел русского князя на фоне Великого Новгорода¹⁵. 9 февраля 1938 г. в историко-методическом отделе «Мосфильма» состоялась беседа, во время которой сценарий подвергли серьезной критике. Кто конкретно ее инициировал не ясно, но могу

¹¹ См.: Козаченко А. Замечательный исторический урок. Ледовое побоище и Невская битва // Исторический журнал. 1937. № 3/4 (март—апрель), с. 158—159.

¹² Козаченко А. Ледовое побоище. ОГИЗ. 1938. После 1953 г. эта и подобные ей работы были подвергнуты резкой и справедливой критике.

¹³ П. Павленко. Русь. Литературный сценарий. (Сделан совместно с режиссером С.М. Эйзенштейном) // Знамя, 1937, № 12, с. 102-136.

¹⁴ См. Сергей Эйзенштейн. Избранные произведения в шести томах., т.6, М., 1971, с.543; Его же. Мемуары. Том первый. М., 1997, С. 321.

¹⁵ Шкловский В. Павленко и Эйзенштейн// Эйзенштейн: PRO ET CONTRA. Сергей Эйзенштейн в отечественной рефлексии: В 2 т., т. 1, СПб, 2017, с. 384.

предположить, что такая беседа была инициирована сверху. В беседе наряду с режиссером и сценаристом приняли участие: представитель от партийных органов, историки А.В. Арциховский, Н.П. Грацианский, В.Е. Сыроечковский и Ю.В. Готье¹⁶. В архивном фонде Эйзенштейна сохранились отзывы, которые он собирал с 31 декабря 1937 г. по 12 февраля 1938 г. Это были рецензии, как принимавших участие в совещании, так и не бывших на нем, т.е. М. Н. Тихомирова, В.Б. Шкловского¹⁷.

Большинство рецензентов не высказались прямо об исторической концепции будущего фильма. Каждый отзыв занимает одну-две страницы и содержит многочисленные, конкретные замечания, но без окончательных выводов. Самые развернутые отзывы дали А.В. Арциховский и М.Н. Тихомиров, причем в конечных оценках они разошлись радикально. Арциховский, хотя и сделал ряд резких оговорок, и даже обвинил авторов в приверженности теории «героя и толпы», упомянув при этом Гитлера, все же высоко оценил сценарий, назвав его «выдающимся в художественном отношении». Более того, он предложил себя в качестве консультанта и рекомендовал привлечь молодых коллег-археологов: Б.А. Рыбакова, С.Р. Киселева и С.П. Толстова¹⁸. Заметим, что Эйзенштейн воспользовался услугами только Арциховского, и его имя как консультанта значится в титрах фильма. Важно так же подчеркнуть, что Арциховский оценил сценарий исключительно с художественной стороны. Куда критичнее высказался М.Н. Тихомиров. Его отзыв, в отличие от других, был опубликован тогда же, в 1937 г., в одном из ведущих журналов «Историк-марксист» и потом многократно переиздавался самим автором¹⁹. Фактически Тихомиров сценарий забраковал перечислением массы исторических нелепостей и ошибок: «Они (авторы - Б.И.) решили, что древнерусский язык — это язык лавочников Лейкина и купцов Островского, одобренный кроме того жаргоном Остапа Бендера из «Двенадцати стульев»- съязвил он²⁰. И вынес заключение: «Если бы авторы сценария серьезно поработали над историческими источниками, они сумели бы понять красоту и величие нашего прошлого и могли бы создать сценарий, достойный имени “Русь” и великого исторического прошлого русского народа»²¹. Тихомиров продолжал искать реальное место битвы, изучать ее обстоятельства и новгородскую культуру до конца своих дней, но, как мне кажется, выдающихся успехов в этой области не достиг.

¹⁶ Стенограмма обсуждения от 9 февраля 1938 г.: Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). Ф. 1923. Оп. 1. Ед. хр. 462. Л. 1-13; Ед. хр. 460. Л. 1—18. См. об этом также: Эйзенштейн. Избранные произведения. Т. 2. С. 546; О совещании упоминают его участники: Арциховский (РГАЛИ, ф. 1923. оп. 1. Д. 669, л.13) и Сыроечковский (РГАЛИ. Там же. д. 469, л. 3).

¹⁷ Шкловский написал несколько рецензий на разные варианты сценария. См. РГАЛИ. Ф. 1923. Оп. 1. Д. 119, 460, 664.

¹⁸ РГАЛИ. Там же. Д. 446. Л. 1; Д. 468. Л. 1, 2, 6; Д. 670. Л. 5.

¹⁹ Тихомиров М.Н. Издевка над историей (о сценарии «Русь») // Историк-марксист. 1938. Вып. 3. С. 92—96.; Его же. Древняя Русь. М., 1975. С. 375—380. Были и другие выступления в печати. См. Шенк. Ф.Б. Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, национальный герой (1263–2000). М., 2007 (пер. с английского). Гл. 9.4. Борьба за «истинный» образ Александра Невского // Источник: <http://a-nevsky.ru/library/aleksandr-nevskiy-v-russkoy-kulturnoy-pamyati41.html>

²⁰ Тихомиров М.Н. Издевка над историей С. 96.

²¹ Там же.

Судя по «Мемуарам», Эйзенштейн болезненно воспринял критику историков в свой адрес. Позже он вспоминал это обсуждение в комических тонах, отмечая как историки гадали об истинной причине смерти Александра на пути домой из Орды (обострение туберкулеза?) и его возможном физическом облике: « тот же академик – или это был другой ?, - вспоминал Эйзенштейн,- стараясь обрисовать мне общие данные о внешности моего будущего героя, сказал, что бородою он был «вроде ...Некрасова»²². Автор снял наиболее заметные несуразности, но, в целом, и концепция и большинство «исторических» героев в сценарии сохранились, хотя среди них только Александр Ярославич существовал когда-то воплотить. Достаточно указать, что среди героев фильма были легендарные: Иван Данилович Садко, Буслай и др.). (Не по его ли образцу писал Ал. Толстой своего «Ивана Грозного» с участием того же Садко, Василия Блаженного и т.д.? О связи их творческих замыслов речь впереди). После доработки сценарий получил новую редакцию и название «Александр Невский»²³ и был отправлен на отзыв заказчику, т.е. Сталину. 5 мая 1938 г. сценарий зарегистрировали в канцелярии вождя, а через месяц положительный отзыв в устной форме был передан адресатам, скорее всего Председателем комитета по делам кинематографии С.С. Дукельским, формальным начальником и не формальным «куратором» Эйзенштейна. Оригинал сообщения находится в фонде Сталина в Российском государственном архиве социально-политической истории (РГАСПИ), причем обрывок бумаги, на котором он был написан так и остался вложенным в сталинский экземпляр сценария. Приведем текст отзыва полностью:

« 5.У.1938г.

Председатель Комитета по делам кинематографии при СНК СССР.

«т. Дукельскому.

Кажется вышло не плохо.

И. Ст.

№63/ 4 У1 38».

(Так в тексте Б.И.). На тексте сталинского экземпляра сценария помет нет. Клок листа с резолюцией, подчеркиваниями и сохраненной пунктуацией, так и остался вложенным в сталинский экземпляр сценария. Сценарий, без единой заметной пометки, и ныне хранится в его архиве²⁴. Сталин, судя по всему, в такой же в устной форме через чиновников, указал авторам место в тексте, на котором фильм должен заканчиваться: «Не моей рукой была проведена карандашом красная черта вслед за сценой разгрома немецких полчищ,- вспоминал позже режиссер, - «Сценарий кончается здесь,- были переданы слова.- Не может умирать такой хороший князь!»²⁵. На экземпляр сценария с карандашной чертой, хранящийся в РГАЛИ в фонде Главного управления по производству художественных фильмов Министерства кинематографии СССР²⁶, обратил внимание известный архивист и киновед Л.М. Рошаль²⁷. Эйзенштейн до конца жизни

²² См.: Сергей Эйзенштейн. Мемуары. Том второй. Истинные пути изобретения. Профили.М.,1997, С. 193.

²³ Сценарий дважды дорабатывался и переиздавался и получил новое название: Эйзенштейн С., Павленко П. Александр Невский. М., 1938.

²⁴ РГАСПИ ф. 558, оп. 11, ед. хр., 160, л. 1.

²⁵ Сергей Эйзенштейн. Мемуары. Том второй,с. 289.

²⁶ РГАЛИ. Ф. 2450. Оп. 2. Д. 92. Л. 85.

²⁷ См.: Рошаль Л.М. Некоторые проблемы историзма произведения киноискусства (на примере фильма «Александр Невский» С. Эйзенштейна). Б.м., 1970, С. 453.

переживал о том, что Сталин не позволил снять больше половины задуманного фильма, включая трагические ордынские эпизоды, и тем самым не дал провести символическую линию от победы Александра Невского над немцами к победе Дмитрия Донского над татарами на Куликовом поле²⁸. В сценарии последняя картина действительно выглядела напыщенно, но главное, в сталинском видении русской истории настоящий герой умирать не должен.

Приступая к съемкам, Эйзенштейн никак не мог установить грань между подлинным историзмом и мерой искусства: «Стараешься уловить ритм их (новгородцев – Б.И.) движения через осязание тех редких сохранившихся вещей, что прошли через их руки: два позеленевших носатых сапога, извлеченных с топкого дна Волхова, какой-то сосуд, какое-то нагрудное украшение... Пытаешься вшагаться в их походку по деревянной мостовой, покрывавшей улицы “Господина Великого Новгорода”, или по слою дробленных звериных костей, чем была утрамбована Вечевая площадь. Но все не то и все не так. Впереди либо паноптикум восковых фигур, либо малоискусное стилизаторство»²⁹. Он как будто позабыл о своей новаторской идее «внеигрового» исторического фильма. Новые времена требовали возврата к старому «костюму». Но мастер до конца не покорился и здесь.

Нащупывая «золотую середину», режиссер помимо утвержденного сценария составил для самого себя историческую справку, в которой кратко сформулировал содержание будущего фильма и на которую опирался в своих статьях в центральной печати, пропагандирующих «новый» взгляд на историю XIII в. Это небольшое исследование-реферат на 15 машинописных страницах, озаглавленное «Александр Невский и разгром немцев»³⁰. Эйзенштейн не только воспользовался консультациями археологов, ездил по местам древних памятников и предполагаемых сражений, но и впервые в своей творческой жизни приступил к чтению исторических трудов о древней Руси. Реферат написан с использованием своего сценария и соответствующих разделов «Истории государства Российского» Н. Карамзина, «Истории Ливонии с древнейших времен. Том 1, Рига, 1885, с упоминанием Новгородской и Псковской летописей (без точного указания источника публикации) и это, пожалуй, все. Справка несет на себе следы многочисленных глухих помет, поскольку она была использована автором для нескольких газетных публикаций, вырезки которых также хранятся в архиве Эйзенштейна³¹. Концепция в основных чертах повторяет то, что было изложено в статьях Козаченко и в первых вариантах сценария «Русь». Сама по себе «концепция» проста и хорошо знакома бывшим жителям СССР и теперешней России по фильму «Александр Невский». Следует обратить внимание на то, что она была сформирована за год до того, как был издан учебник по истории СССР для 3-4 классов под редакцией Шестакова. В первом издании учебника (1937 г.) впервые появился параграф, трактующий образ Невского, как выдающегося полководца и «народного» князя. Напомню, что весь учебник Сталин редактировал лично, но в раздел, посвященный Невскому, поправок не внес. Текст, написанный Козаченко, он принял. Интересно конечно выяснить с чьих слов, этот автор оформлял свой текст, и по чьей инициативе ему дали зеленую улицу в печати? Не сомневаюсь, что это был люби-

²⁸ Эйзенштейн С.М. Александр Невский // Избранные произведения. Т. 1, С. 170.

²⁹ Там же. С. 171.

³⁰ РГАЛИ. Ф. 1923. Оп. 1. Д. 460. Л. 9–23.

³¹ Там же.

тель истории вождь народов.

Конечно, представления, которые сложились у Эйзенштейна о XIII веке, как и о знаменитом князе, были достаточно экзотичны и преувеличены (историки до сих пор спорят не только о месте битвы и ее масштабе, но и о том, - была ли она в реальности?). Однако, заказчик и эпоха требовали простых и увлекательных иллюстраций, очень напоминающих комиксы или диснеевские рисованные фильмы, которых автор, несомненно, нагладелся в США. О Диснее он не раз высказывался в восторженных тонах, переписывался с ним, подчёркивал, что он «мой неизменный любимец и друг»³². Его влияние не трудно заметить, просматривая любовные сцены с Буслаем, Гаврилой Олексичем и их суженными, как и во всех частях фильма, где присутствуют «наши». Комикс особенно явно обнаруживается в силуэтах кованых лат псов-рыцарей, в сценах боя на льду озера, в прерывистом, «по кадровому» движении немецкого воинства знаменитой «свиньей», т.е. клином. Этими американизмами автор заменил уже неуместное свое раннее «внеигровое» кино. Подлинный творец не мог не искать и не воплощать новые формы, даже в экстремальных условиях бытия. Не случайно Эйзенштейн впервые стал preparing съемки большим количеством рисунков; он был прекрасным рисовальщиком и его иллюстрации к фильмам и озорные зарисовки, сейчас выставяются во многих мировых центрах искусства. Стоит так же напомнить, что всё «Ледовое побоище» было снято автором за пять весенне-летних месяцев 1938г. на «льду» из жидкого стекла, застывшего во дворе Мосфильма, и осколков «льдин» из пенопласта, плавающих в летней воде. Решение было остроумным, простым и создавало иллюзию реальности. Критика сначала встретила фильм двойственно и, даже, скорее негативно, но после того, как 7 ноября 1938 г. на «общественном просмотре», где присутствовал Сталин, Эйзенштейн произнес в его честь хвалебную речь, фильм удостоился высших оценок, а на следующий год автор получил награду - орден Ленина. Затянувшаяся опала была снята, а одного из самых громких критиков обвинили в троцкизме и вычеркнули из жизни. Фильм удостоился высших оценок, а автор – наград; 1 декабря состоялась премьера в кинотеатрах³³.

Фильм вышел на широкий экран в декабре 1938 г., народ принял его с восторгом и думаю совсем не потому (так считал сам Эйзенштейн и поздние пропагандисты), что фильм якобы мобилизовывал на грядущие битвы с фашизмом. «Мобилизовать» с помощью даже очень удачного художественного фильма, можно только мальчишек на дворовую игру в романтическом возрасте. Эта наивная сталинская байка жива и в наши дни в среде руководящих кругов тоталитарных государств. Следуя этой логике, советские граждане, насмотревшись таких «мобилизационных» фильмов, действительно должны были бы начать и закончить войну на вражеской территории, как того требовала сталинская военная доктрина, а не истекать кровью на берегах Волги. Фильм был прост, очень динамичен, увлекателен, живописал ранее не ведомую большинству родную «древность». К тому же «врага били на его территории, а кто в здравом уме мог быть против такого замечательного поворота в собственной истории? Грядущую войну все еще воспринимали, как локальное событие и вдали от своих домов, наподобие сражений в степях у озера Хасан или на Ханкин-Голе. Поэтому, фильм нравился всем: и детям, и подросткам, и взрослым, несмотря на то, что в нем была показана особая же-

³² (Эйзенштейн С.) Ответ на анкету «Год в искусстве»// в кн. Эйзенштейн о Мейерхольде. Составление и комментарий В. Забродина. Издат. НЛО, 2005, с. 224.

³³ См.: Шенк Ф.Б. Указ. соч.

стоимость врага, гибель детей, сжигание младенцев. Я смотрел фильм сразу после войны ребенком, затем подростком... и в наши дни, пересматривая с ностальгией: «Коротка кольчужка», - много десятилетий вздыхает перед смертью новгородский мастер Игнат. Эйзенштейн особенно любил этого героя, хотя к собственному творению относился прохладно и всю жизнь удивлялся такой громкой славе фильма в стране и за рубежом. Он недооценил силу клипового искусства.

В начале 1940 г. Комитетом по делам кинематографии при СНК СССР было проведено творческое совещание по вопросам историко-революционного кино, на котором главным докладчиком выступил Эйзенштейн, а 8 февраля в «Правде» появилась его статья «Советский исторический фильм». В фонде режиссера имеется текст доклада на эту же тему³⁴. В нем он заявил, что «историческую правду не следует смешивать с историческим натурализмом»³⁵. Как эту формулу следует толковать, не ясно. С этого времени Эйзенштейн стал полуофициальным лидером в данном разделе киноискусства, т.е. по разделу «исторических кино-сказов», масса которых нарастала.

* * *

В прокате фильм был не долго, т.к. в 1939г. начались переговоры о заключении пакта «Молотова-Риббентропа», и его демонстрация стала неуместной, хотя посол граф Вернер фон Шуленбург, прямой потомок рыцаря-крестоносца убитого в начале XII века, посетил кинотеатр и не выразил по поводу фильма неудовольствия. После заключения пакта политическая ситуация перевернулась, но Эйзенштейна вновь привлекли и теперь уже для налаживания мостов с нацистской Германией. Перед войной всему миру было известно, что Гитлер увлекается музыкой Рихарда Вагнера и особенно цепенеет во время прослушивания героической оперы-тетралогии «Кольцо Нибелунга». В Москве решили доставить фюреру удовольствие по случаю успешных переговоров. Накануне (в марте 1939 г.) присвоили Эйзенштейну степень доктора искусствоведения без защиты диссертации и поручили поставить одну из частей тетралогии «Валькирия» сначала в концертном исполнении, а затем в ноябре 1940 г., на сцене Большого театра. Параллельно подготовили постановку и в Ленинграде. Так, в его творчество, наряду с полумифическим русским средневековьем, вошла тема древнейшей западноевропейской мифологии. Здесь внезапно сошлись в его биографии две давние линии: постановка в 1909 г. Вагнеровской оперы «Тристан и Изольда» его недавно погибшем учителем В.Э. Мейерхольдом и знакомое ему с 30-х годов одноименное исследование академика Н.Я. Марра о формах до логического мышления, отразившееся в этом произведении³⁶.

Первая постановка «Валькирии» транслировалась по радио на Германию в середине февраля 1940 г., перед ней Эйзенштейн произнес на немецком языке вступительную речь, поместившуюся на 10 страницах. Она сохранилась в архиве автора, но никогда не была опубликована³⁷. Позже он использовал ее для теоретических работ о Вагнере

³⁴ См.: РГАЛИ. Ф. 1923. Оп. 1. Д. 1240. Доклад «Проблемы советского исторического фильма» не раз опубликован. (См., напр.: Эйзенштейн С. Избранные произведения. 1968. Т. 5. С. 110–128.)

³⁵ Эйзенштейн С. Проблемы советского исторического фильма // Избранные произведения. Т. 5. С. 113.

³⁶ Подробнее о Н.Я. Марре см. Илизаров. Почетный академик ИВ. Сталин и академик Н.Я. Марр. О языковедческой дискуссии и проблемах с нею связанных. М., 2012.

³⁷ РГАЛИ, ф. 1923, оп. 1, ед. хр. 1247.

и о мифе³⁸. Один из очевидцев того времени, писатель А.К. Гладков записал в своем дневнике: «Слушали... по радио трансляцию для Германии «Валькирии». Исполняли артисты Большого театра. Вступительное слово говорил С.М. Эйзенштейн по-немецки. Его называли доктором искусствоведческих наук. Он должен в следующем сезоне ставить «Валькирию» в Большом театре. Известно, что это любимая опера Гитлера и, стало быть, все это своего рода политическая любезность. В Берлине поставили «Ивана Сусанина» и выпустили «Тихий дон»³⁹. Постановка оказалась неудачной, немецкая печать отозвалась о ней холодно, и тогда ее быстро убрали из репертуара. Не исключено также, что здесь сказалось влияние великих «ценителей» оперного искусства Гитлера и доктора Геббельса? Напомню - в 1934 г. Эйзенштейн, после прихода нацистов к власти, опубликовал язвительную статью против имперского министра пропаганды⁴⁰. Тот посмел поставить в пример немецким кинематографистам Эйзенштейновского «Броненосца Потемкина», как провозвестника нового национального искусства. Возможно, доктор Геббельс ненадолго причислил Эйзенштейна к арийской расе? Как тогда, так и в 1940г., вряд ли сам Эйзенштейн был инициатором этих выступлений, тем более что очень скоро пришлось писать совсем другие речи и статьи, участвовать в работе (не долго) «Еврейского антифашистского комитета», спешно уезжать в эвакуацию и там снимать свой знаменитый фильм «Иван Грозный». Но и при постановке оперы Эйзенштейн пытался преобразовать почти неподвижную сцену театра в вертикальный монтаж света, декораций и музыки полета валькирий. Постановка до сих пор не оценена по достоинству.

* * *

Эйзенштейн, конечно, знал, что это не только любимая опера фюрера, но и одна из составляющих частей нацистской идеологии. Вагнер был не только крупнейшим музыкантом и реформатором оперы второй половины XIX века, но и известным юдофобом. Его брошюры, посвященные этой теме, широко расходились по Европе и большими тиражами издавались в России на русском языке. Отношение к личности композитора всегда было не однозначное, и особенно, стало таковым после того, как идеологи нацизма включили его в свой пантеон⁴¹. Эйзенштейн хорошо знал все изгибы посмертной судьбы композитора, но после того, как его привлекли к постановке «Валькирии» стал искать оправдания и себе и ему. В декабре 1939 года, готовясь к постановке, он попытался переосмыслить вагнеровскую идеологию в духе гуманизма, как движение его оперы «от бесчеловечного к человеческому». В конце концов, он подвел для себя итог: "(What is fascistic in this play, I wonder!!! < Удивляюсь, что же фашистского в этой пьесе?!!!- англ.)"⁴² Эйзенштейн в связи с Вагнером благожелательно упоминает и знатока его творчества, англичанина, живущего в Германии, Хаустона Стюарта Чемберлена, еще одного «тео-

³⁸ Там же, ед.хр.1288.Вырезки статей: «Перед премьерой «Валькирии», «Творческая встреча с Вагнером».

³⁹ Из дневника А.К. Гладкова 18 февраля-14 апреля 1940 г./ / «Между молотом и наковальней. Союз советских писателей СССР. Документы и комментарии. Том 1. 1925- июнь 1941 г. М., 2011. С. 890-891.

⁴⁰ Эйзенштейн. С.М. О фашизме, германском киноискусстве и подлинной жизни. Открытое письмо германскому министру пропаганды доктору Геббельсу//Сергей Эйзенштейн. Избранные произведения в шести томах. Том 5, с. 224-228.

⁴¹ В России эти произведения Вагнера ныне запрещены.

⁴² Из заметок к постановке «Валькирии» Вагнера//Эйзенштейн о Мейерхольде. С. 263.

ретика» антисемитизма и национальной исключительности, но трудолюбивого книжника. В творчестве Вагнера фашистского нет почти ничего - сплошь глубинная национальная мифология, но антисемитизма не было и в древнем христианстве, этой религии иудейской бедноты и сиротства. А потом появилось.

* * *

Работа над «Валькирией», поиски тематики для новых фильмов совпали с грандиозным шестидесятилетним юбилеем вождя. В газеты и журналы посыпались многочисленные поздравления, но печатали только те, что предварительно заказывали и одобряли «наверху». 21 декабря 1939 г. в газете «Кино» Эйзенштейн опубликовал статью «Мудрость и чуткость» полную благодарностей за то, что великий вождь до сих пор его не уничтожил и дал творить. Он вспоминал, что у них всегда были особые отношения: в 1929 г. Сталин спас его картину «Старое и новое», затем мастер не был сильно наказан за ошибки «Бежиного луга», оставлен работать в кино и недавно получил новую, весьма почетную, работу. Он, конечно, не мог знать, что вождь как-то издевательски называл его «Айзенштедтом» и «известным троцкистом, если не хуже» и что его жизнь недавно стояла в Политбюро на кону. Даже если бы Эйзенштейн захотел, он не мог бы отказаться от чести поздравить юбиляра. Да и кто откажется, если на протяжении нескольких лет твоя судьба, сама жизнь находились в руках неказистого, ухмыляющегося в пышные усы, «замечательного грузина» (Ленин)? А Сталин был щедрым не только на казни и смерть, но и на ордена, премии, звания, громкие похвалы. В такие моменты никто не думает о том, что тебя ждет за следующим поворотом судьбы. Не задумывался и Эйзенштейн, но знал, что его ждет следующая работа, которую он не просто ожидал, он ее жаждал. Это был фильм «Иван Грозный».

Boris S. Ilizarov

HISTORY AND MYTHOLOGY IN THE WORKS OF SERGEI EISENSTEIN: ALEXANDER NEVSKY AND THE VALKYRIE

(According to the materials of the Russian State Archive of Literature and Art)

Summary: On the basis of new archival materials, a little-known page in the works of film director Eisenstein is interpreted, about how he used historical sources and scientific literature while working on the movie *Alexander Nevsky* and R. Wagner's opera *The Valkyrie* in 1937-1940. Issues related to his relationship with I. V. Stalin are discussed. Some aspects of the formation of the mythology of Stalinism are also shown.

Keywords: S. M. Eisenstein, I. V. Stalin, A. V. Artsikhovskiy, M. N. Tikhomirov, film *Alexander Nevsky*, opera *The Valkyrie*, Russian State Archive of Literature and Art

UDC 811.111(458.2)

UDC 027.5(458.2)

Dr William Zammit¹

University of Malta (Msida)

Faculty of Media & Knowledge Sciences

Department of Library, Information & Archive Sciences

Malta

CIRCULATION PATTERNS OF ENGLISH-LANGUAGE BOOKS IN EARLY MODERN MALTA

Summary: This paper discusses the presence and circulation of literature of English origin on the island of Malta particularly during the 17th and 18th centuries. Religious literature in the form of Catholic devotional books in English, as well as a manuscript translation of the Catholic catechism, were used for instructing newly-converted English sailors and other travellers to the island. Some of the most renowned English authors were also represented on the island through their works, especially following the setting up of the island's first public library in 1760. Such works were available either in the original language, but often in translation, mostly in French. Private collections of English-language texts such as that belonging to John Dodsworth, is also referred to.

Keywords: Malta, English literature, early-modern period, Catholic catechism, National Library of Malta

English influence on the Maltese islands under any form prior to the islanders' request for aid to defeat the blockaded French republican forces in September 1798 has generally been dismissed as inconsequential. What remained of the English Language within the Order following Henry VIII's break with Rome became history with the demise of the last English Catholic members of the Order, among who were Nicholas Upton and Oliver Starkey.² It was moreover only from the second half of the seventeenth century onwards that England started to make its presence in the Mediterranean felt to any appreciable extent.³ Even following that, however, formidable obstacles remained in the way of establishing a regular rapport on the

¹ Вилијам Замит, Универзитет на Малти (Мсида), Факултет за медије и науку о знању, Катедра за библиотекарство, информационе и архивске науке, Малта

² See A. Mifsud, *Knights Hospitaller of the Venerable Tongue of England in Malta*, Malta 1916. For a recent and detailed study on Starkey, G. Bonello, 'Sir Oliver Starkey: Paragon and Victim', in *Histories of Malta: Versions and Diversions* (vol. 3), Malta 2002, 42-53.

³ See for example G. Pagano de Divitiis, *English Merchants in Seventeenth-Century Italy* (Cambridge Studies on Italian History and Culture series), Cambridge 1997. On early-Anglo-Maltese relations see, among other, V. Mallia-Milanes, 'English merchants' initial contacts with Malta: a reconsideration', *Melita Historica* vi, 4, Malta 1975, 342-61; A.P. Vella, 'Anglo-Maltese links under the Tudors', *Scientia* xxxix, Malta 1979, 32-44; D. Scerri, 'Aspects of Anglo-Maltese relations under the later Stuarts', *Storja* 78, Malta 1978, 2-8.

political, economic and cultural levels between that emerging Great Power and the microcosmic Hospitaller state. Foremost among these were of course barriers of a religious and linguistic nature. Up to the first decades of the eighteenth century, when Grand Masters such as de Vilhena (1722–36) started to seriously challenge or alternatively ignore inquisitorial objections about allowing non-Catholics to reside on the island for any length of time, Protestants of any denomination and country of origin were generally only allowed on the island for brief periods. Notwithstanding this some English and other Protestant visitors did manage to familiarise themselves with the island and its institutions well enough for them to write and sometimes publish descriptions of what they observed. Going back to George Sandy's description of 1611, this practice became increasingly common during the following century, with visits to the Mediterranean by Northern Europeans as an essential part of their Grand Tour.

The assertion of the Order's political clout over the religious power-wielding institutions, coupled with an increasing local interest in literature, the sciences and in the other branches of learning characteristic of the Enlightenment, resulted in a broadening of outlooks and a degree of toleration without which contact with anything of Protestant origin was hardly possible. The surviving evidence – reviewed only in a cursory manner in this short study – thus confirms, among other, an increasing familiarity with English authors whose books became increasingly available locally.

Protestant literature as a tool for Proselytising

Inquisitorial vigilance to ensure the minimum possible interaction between the local population and visiting Protestants was motivated by the fear that the latter would be successful in converting or at least 'tainting' Maltese as well as members of the Order with whom they came into contact. Vessels from Protestant nations at times spent weeks, occasionally months in Maltese harbours, and this certainly made contacts with the local population inevitable. Thus in 1702 Inquisitor Messarano reported to Rome that two English ships which had been at Malta for eight months had finally left for London, only to return to the island due to bad weather.⁴ Inquisitorial apprehensions may have been particularly justified during the Interregnum in England (1649–60) when Puritanism and anti-Catholic sentiment were at their strongest. In their instructions customarily left for the guidance of their successors, inquisitors in Malta referred to the potential danger presented by visiting sailors, soldiers and merchants, notably of English and Dutch origin:

Even greater attention is needed to ensure that such persons do not disseminate heretical and pernicious books, since in their efforts to instil heresy in the souls of the faithful, these perfidious individuals have adopted the habit of distributing booklets deriding ecclesiastics, Catholic rites, the Sacraments of Holy Mother Church as well as papal authority.

This warning appears in the earliest surviving such instructions which go back to the first half of the seventeenth century down to those left for the very last inquisitor, Carpegna (1793–98).⁵ As described, such literature would probably have consisted of printed pamphlets or

⁴ A[rchivio] S[egreto] V[aticano] S[egreteria di] S[tato] Malta 53, f. 352, dated 23.12.1702.

⁵ Most of these *Istruzioni* are to be found within the *Memorie* section of the Inquisitorial archive in Malta, others

broad­sides which could be distributed and carried about in a discreet manner. Possibly in the original language or else in Latin, the material's appeal to the common person to whom it was primarily intended would have rested mainly on visual imagery rather than upon sophisticated theological argumentation. While no such material seems to have survived within the archive of the Inquisition in Malta where it would have been kept following confiscation, its production and use is amply documented.

Besides these attempts at Protestant proselytising of the local Catholic population on an individual level, the possibility of any form of organised, permanent Protestant missionary activity in Malta remained totally out of the question. Quaker missionaries who were active in Italy during the seventeenth century had thus no possibility of establishing themselves in Malta. The arrival of two Quaker women on the island in 1658 on their way to the Holy Land indeed resulted in their three-year long confinement in the inquisitorial prison.⁶ Familiarity between Maltese and English did however at times result in the former's acceptance of at least some tenet of Protestantism. In 1710 a nineteen-year old Maltese sailor was denounced to the Inquisition for his acquired Protestant leanings:

Talking about the English nation he said that he had sailed on an English ship and that he had acquired a liking for that nation, also expressing his intention of joining them again. He also said that he used to hear the English remark that what enters the body through the mouth does not harm the soul. He pronounced this statement with such intensity that I understood he held the same opinion.⁷

Some fifty years later a Maltese woman was reportedly dissuaded from her belief in papal supremacy by three Englishmen with the help of a Maltese translator:

I used to visit a house at Floriana where three Englishmen and a Maltese used to live. The Englishmen with the help of the Maltese told me that there is no such thing as a Pope and that one should not believe in the Pope. During the month that I used to frequent that house I became convinced that one should not believe in the Pope or in what he says.⁸

Given the array of controls of an institutional and social nature, such 'conversions' seem however to have been few and far between, usually lasting only as long as did the personal acquaintance with Protestants. In such cases verbal communication as well as written and illustrative material may have been utilised.

The use of English Catholic texts

In contrast with the limited number of Maltese and other local inhabitants who familiarised themselves with Protestant teachings, a considerable amount of Protestants – particularly English – sought voluntarily to embrace Catholicism during their brief stopovers at Malta.

in foreign archives.

⁶ On this case see S. Villani, *Tremolanti e papisti: missioni quacchere nell'Italia del '600*, Rome 1996.

⁷ A[rchive of the] I[nquisition] M[alta] Crim. 100B, case 188 dated 23.3.1710.

⁸ AIM 127A, case 320 dated 5.5.1766.

Such conversions offered a way out of what was often a press-ganged and miserable life on board and this at times constituted a primary motivation for seeking the Inquisition's protection through asking for conversion in the hope of starting a new life. Some of the converts were even destined to be sent to Rome with the intention of furthering their newly-acquired Catholic convictions. On one occasion two such Englishmen became involved in a scuffle while still in Malta resulting in the death of one of them from knife wounds. The other, quick to pick up Catholic practices of the time, sought refuge in a church.⁹ By at least the early years of the eighteenth century the Order itself was recruiting English to man its warships and this practice would have provided English converts with an opportunity to settle on the island. Whether the result of genuine religious conviction or otherwise, a steady stream of Englishmen throughout the seventeenth and eighteenth centuries made their way to the Inquisitor's palace at Vittoriosa where they asked to be baptised and received in the Catholic Church. Between 1700 and 1798 no less than 302 cases of conversion to Catholicism by one or more individuals of various creeds are documented, making this category of inquisitorial cases the eighth most frequently dealt with during that period.¹⁰ These conversions provided, of course, great satisfaction to the Inquisition and were sometimes turned into public manifestations of Catholic jubilation. In 1759 Count Giovanni Antonio Ciantar even had a sonnet printed locally celebrating the death-bed conversion of an Englishman on the island.¹¹ Inquisitor Salviati even submitted a project for the setting up of a *casa per i riconciliati* (a House of Refuge) in Malta to house converted Protestants.

While certainly relished, requests to embrace Catholicism created certain demands which the local Inquisition was often hardly in a position to satisfy. Foremost among these was the need for Catholic priests who could impart the tenets of the Catholic faith in a language which could be understood by the convert. Catholic texts in English and in other languages were also required. The inquisitorial records both in Malta and in Rome contain repeated pleas for these needs to be satisfied, asking for suitable clergy as well as books to be sent over to the island. On most occasions such needs were satisfied by English Discalced Carmelite friars. Thus in August 1642 Inquisitor Pannellini informed the Congregation of the *Propaganda Fide* in Rome that he had acquired the services of a certain James of the Holy Sacrament, an Irish Discalced Carmelite, for the purpose of instructing the newly-converted. The Carmelite however required a number of books which the Inquisitor actually listed in his letter to the *Propaganda*. These included an unspecified edition of the Catholic doctrine in English, a book entitled *A Manual of Prayers*, a work by Matthew Kellison (1560?–1642), probably *A Survey of the New Religion detecting manie grosse absurdities* (Douay 1603 and 1605) and what seems to have been either Francis Walshingham's (1577–1647) *Search made into Matters of Religion* (s.l. 1609, St. Omer 1615 and various subsequent reprints) or his *Reasons for embracing the Catholic Faith* (London 1618). The Congregation replied that it could prove difficult to procure copies of the books requested but added that it could send over other books which the Congregation used for the same purpose. On being informed of that difficulty, The Carmelite friar told Pannellini that the books he requested could be obtained from the English Catholic College in Rome.¹²

⁹ ASV SS Malta 80, f. 107, dated 2.5.1739.

¹⁰ W. Zammit, 'The Dissemination of Unorthodoxy and New Ideas in Malta, 1700-1798', unpublished Ph.D thesis, University of Malta 2001, vol. 2, Table I: Religious nonconformity in eighteenth-century Malta.

¹¹ *De notabile conversione et morte Jacobi Parker Angli ...* Malta 1759.

¹² A[rchive of the] C[ongregation for the] P[ropagation of the] F[aith] Rome, 167, ff. 351-54v, dated 18.8.1642.

The loss of such a scarce commodity on the island as that of a Catholic priest with a sound knowledge of English invariably resulted in new and urgent requests made by the local inquisitorial establishment to the Congregation of the Holy Office in Rome. In early 1723 an English Dominican friar, Charles McDermott, was sent over to Malta. Some months later fifty copies of an unspecified edition of a Catholic doctrine in English were delivered for his use. Following McDermott's departure in late 1726 the services of other English Catholic Discalced Carmelite friars were obtained following the usual delays and difficulties.

Regular requests were similarly made for the supply of an edition of the Catholic doctrine in English which was printed in Basle in 1680. These refer to Henry Turberville's *An Abridgement of Christian Doctrine. With proofs of Scripture for points controverted. Catechistically explained, by way of question and answer. The last edition, with additions. Basileæ, 1680*. Turberville was an English Recusant who in 1649 published the first edition of his *Abridgement* at Douay, then a centre of English Catholic activity. Turberville's publication was based on Cardinal Bellarmino's classic catechism and it went through several editions. The 1680 Basle edition was published with only the author's initials, in duodecimo format and containing 352 pages.

A translation of the Catholic catechism in English: Malta 1740

The difficulties encountered to obtain Catholic texts in English seem to have been the primary motivation for a remarkable and possibly unique literary undertaking in eighteenth-century Malta: a translation of two published Italian Catholic doctrines in English. The author of both translations was Alexander Young, an Irish Catholic. Young had been appointed British consul in Malta in 1714, an office which he held until the appointment of John Dodsworth in that position in 1745.¹³ Dodsworth was actually married to Young's daughter and in 1756, by which year Young had died, the couple are documented to have had five or six children. Young was invariably described in the Inquisitorial correspondence as a Catholic who was always disposed to help the tribunal in every possible way. He was often instrumental in encouraging a large number of Englishmen to convert to Catholicism. This is indeed corroborated by the number of cases in which Young acted as interpreter on behalf of those English seeking conversion:

This English consul is a Catholic and the tribunal is greatly obliged towards him since he not only executes in a competent manner all affairs entrusted to him by us but also strives continuously to reconcile many arriving heretical sailors hailing from his country to Holy Mother Church. For the benefit of the newly-converted he has himself translated in his native language two compendiums of Catholic doctrine.¹⁴

Young translated an edition of Roberto Bellarmino's standard text, entitled *Dottrina Cristiana breve composta per ordine di N.S. Papa Clemente VIII*. The edition used was printed in Naples and is undated, while Young's translation bears the title *Short Christian Doctrine to be got by memory*. The other work translated was a catechism specifically for use by the Order of St John, *Breve compendio della dottrina Cristiana ad uso de'sudditi della Sacra Religione*

¹³ V. Mallia-Milanes (1975), 361.

¹⁴ A[rchive of the] H[oly] O[ffice] Rome, HH St. St. 4e, unfol., dated 24.5.1740. The two translations by Young are also kept in the same location.

Gerosolimitana. In Roma, et in Palermo per Antonio Pecora. 1714. The translation of this work bears the title *An Abstract of Christian Doctrine*. In both cases, Young inserted his manuscript translation side by side with the printed Italian text in a way that the original and the translation could be immediately compared. While the first translation is undated, the second one has the year 1740 at the head of the title-page.

Consul Young's translations were specifically intended for use by the newly-converted co-nationals. This explains the note written in a different hand on the title-page of one of the translations: *Robert Mill feare god*. Mill, a Scotsman, is known to have asked to become a Catholic in March 1740 and Young himself had acted as interpreter on that occasion. Mill's Catholic instruction may have been entrusted to Young resulting in Mill casually scribbling his name on one of Young's translations. On 24 May 1740 Inquisitor Gualtieri sent the two translations to the Congregation of the Holy Office in Rome so that they could be scrutinized for any errors of translation. The Inquisitor expressed his opinion that, once approved, Young's translations would prove more efficacious than the published 1680 Basle edition customarily in use due to the latter's bulky and complex nature. On receiving the translations the Congregation had them scrutinized and a number of objections were raised with regards to the Bellarmino translation. It seems that consequently Young's translations remained unapproved within the Congregation's archive, where they are still kept.

No further mention of the translations has been traced in the inquisitorial correspondence and local needs continued to be in some way satisfied by the 1680 Basle edition. In the same letter to the Congregation, Gualtieri remarked that it had been many years since the tribunal was supplied with a stock of the Basle edition for distribution to the newly-converted. A fresh supply duly reached the Inquisitor in June 1740. By July 1742 more copies were required and thirty were received some months later. Following another request, more copies were dispatched to Malta in July 1749.

John Dodsworth's library: 1756

In stark contrast with his father-in-law and predecessor at the post of English consul for Malta, John Dodsworth had serious clashes with the local inquisition prior to his removal from the post due to his political intrigues upon Grand Master Pinto's insistence.¹⁵ Besides putting obstacles in the way of Englishmen seeking conversion, Dodsworth was also denounced of being a Freemason and of familiarity with prohibited literature. All these constituted serious charges for a professed Catholic and in February 1756 the consul's activities were put under close inquisitorial scrutiny.¹⁶

The information on Dodsworth's library gathered by the Inquisition from various individuals is particularly revealing in the context of the presence of English-language publications on the island. The consul was reported to be in possession of the following works in English, besides others which were not specifically described: fourteen to fifteen volumes of *The London Magazine*, another collection entitled *Mixed Tracts* consisting of twelve or fourteen

¹⁵ For recent revelations on Dodsworth's political scheming see F. Ciappara, 'Integration with Britain in the Eighteenth Century?' in *Melitensium Amor: Festschrift in honour of Dun Gwann Azzopardi*, T. Cortis, T. Freller and L. Bugeja eds., Malta 2002, 233-42.

¹⁶ AIM Crim. 124A, case 214 dated February 1756 to July 1757.

volumes, a work described as *iscrizioni inglesi* being an account of Henry VIII's dispute with Rome, various issues of the best-selling *Spectator* edited by Richard Steele and Joseph Addison, *The Present State of Great Britain* also by Steele, Anthony Collins' *Discourse of the Grounds and Reasons of the Christian Religion*, Ephraim Chambers' *Cyclopedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences*, Conyers Middleton's *Letter from Rome, showing an exact conformity between Popery and Paganism*, an edition of John Milton's *Paradise Lost*, an undescribed work by John Locke, *Spring* by James Thomson and William Shakespeare's *A Midsummer Night's Dream* together with *The Tragedy of Henry VI*, as well as English editions of works by Melanchton. Most of these publications were suspect; indeed many of them were downright prohibited by the Catholic Church and listed in the *Index Librorum Prohibitorum*. A principal witness against Dodsworth was Baron Alexander Jardine, a Scot from Dumfries who had resided on the island for some years. Formerly a Calvinist, in 1752 Jardine converted to Catholicism. In his denunciation of Dodsworth, Jardine stated that the consul was in the habit of loaning books from his collection to others and also borrowing books he himself did not possess. The eventual fate of the Dodsworth collection is not known even though the consul's descendants still resided on the island by the arrival of the French in 1798.

British-authored publications in the Order's *Biblioteca Publica*: 1760–1798

The foundation of the *Biblioteca Publica* in 1760 on the initiative of Knight Louis Guerin de Tencin (1702–66) in more ways than one has enabled a much better understanding of such issues as book acquisition, circulation, the popularity or otherwise of different literary genres and the effectiveness of censorship and other forms of control, among other. The collection as it survives together with eighteenth-century documentation having a direct bearing on it provide indisputable proof as to the increasing familiarity with English literature by members of the Order during the Enlightenment. The practice by which duplicate copies were sold off to the public must have, in turn, resulted in similar material reaching members of the Maltese cultured class.

The presence in the library of texts by English authors even if in Latin, Italian or French translation is confirmed by the fact that such works are listed in the detailed manuscript catalogues of the Portocarrero and de Tencin collections which formed the nucleus around which the *Biblioteca Publica* developed. Cardinal Joaquin Portocarrero (1681–1760) was especially attracted to science. His book collection comprised, among other, the 1723 Amsterdam edition of Newton's *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica*. He moreover also possessed a remarkable collection of scientific instruments which was, like his library, bought by de Tencin, and transported to Malta to be housed in the *Biblioteca Publica* as well.¹⁷

A cursory survey of the present collection has resulted in an unexpected number and variety of works in English and, or by English authors published down to 1798. Far from being a comprehensive exercise, the examination can only provide some soundings as to the extent to which English texts were reaching the island during the eighteenth century and particularly during the period 1760 to 1798. Major limitations for carrying out such a study comprised the

¹⁷ On Portocarrero's collection and its eventual disappearance see W. Zammit, 'A Treasure lost: the Portocarrero collection of scientific instruments and interest in the sciences in Hospitaller Malta', *Symposia Melitensia: University of Malta Junior College*, 2, Malta 2005 (in the press).

sheer extent of the collection, but also the fact that one has to rely on the library sheaf catalogue which was compiled by Hannibal Scicluna before the Second World War and which may have had entries removed from it along the years. While the catalogue entries do at times indicate that a particular work originally formed part of a collection which reached the library well after 1798, such as in the form of the Parnis and Rossi bequests, only an examination of the actual copy can determine whether the copy bears the original *Biblioteca Pubblica's* eighteenth-century library bookshelf locations or not. Other telling markings such as names, calligraphic inscriptions, bookplates and coats of arms of previous owners as well as library stamps and markings obviously require an examination of the copy itself. What, in short, is technically known as book provenance research history requires the handling of actual copies, an exercise which goes well beyond the scope of the present short study.¹⁸

**Works by British authors in the National Library of Malta
(editions published down to 1798)**

Author (in chronological order by birth)	Different titles	English editions	French editions	Italian editions	Other
Thomas More (1478–1535)	1	-	2	-	1
Francis Bacon (1561–1626)	5	1	1	-	4
William Shakespeare (1564–1616)	1	1	-	-	-
James Ussher (1581–1656)	1	-	-	-	-
Thomas Hobbes (1588–1679)	2	-	-	-	2
John Milton (1608–74)	3	4	2	-	-
Samuel Butler (1612–80)	1	3	1	-	-
John Dryden (1631–1700)	4	3	1	-	-
John Locke (1632–1704)	10	5	8	2	-
Thomas Burnet (c.1635–1715)	2	-	1	-	-
William Sherlock (1641–1707)	1	-	1	-	-
Isaac Newton (1642–1727)	6	-	3	1	4
Gilbert Burnet (1643–1715)	4	1	4	-	-
Daniel Defoe (1660–1731)	3	1	2	-	-
William Cowper (1666–1709)	1	-	-	-	1
Jonathan Swift (1667–1745)	7	4	4	1	-
William Congreve (1670–1729)	1	1	-	-	-
Anthony Ashley Cooper, 3 rd Earl of Shaftsbury (1671–1713)	2	1	1	-	-
Joseph Addison (1672–1719)	4	4	1	1	-
Richard Steele (1672–1729)	7	2	7	-	-
Conyers Middleton (1683–1750)	1	-	2	1	-
Edward Young (1683–1765)	1	-	3	1	-
Brook Taylor (1685–1731)	1	-	1	-	-

¹⁸ For a basic text on this discipline see D. Pearson, *Provenance Research in Book History: a Handbook*, British Library 1994.

Alexander Pope (1688–1744)	8	3	8	2	-
James Thomson (1700–48)	2	3	-	-	-
Henry Fielding (1707–54)	4	2	3	1	-
Samuel Johnson (1709–84)	3	4	1	-	-
Sarah Fielding (1710–68)	1	-	1	-	-
David Hume (1711–76)	7	2	9	-	-
Horace Walpole (1717–97)	1	1	-	-	-
Thomas Sheridan (1719–88)	1	1	-	-	-
Tobias George Smollett (1721–71)	5	5	-	-	-
Adam Smith (1723–90)	2	1	2	-	-
Frances Moore Brooke (1724–89)	2	-	2	-	-
Edmund Burke (1729–97)	1	-	1	-	-
James Boswell (1740–95)	1	1	-	-	-
William Coxe (1747–1828)	1	-	1	-	-
Totals	108	54	73	10	12

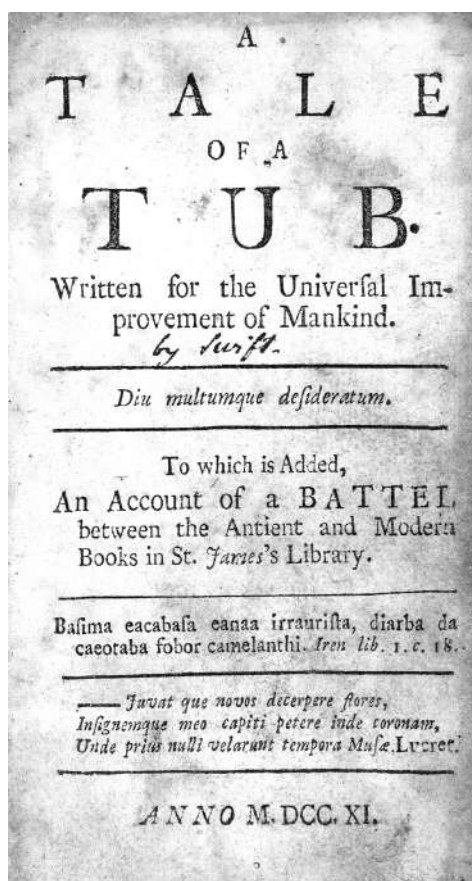
Besides authors whose works are to be found within the National Library collection others were looked for in the catalogue, but no work of theirs is listed there. These include such notable Eighteenth-century British authors as Thomas Gray (1716–71) and William Cowper (1731–1800). More often British authors are only represented by post-1800 editions of the works. Some major authors in this category are Geoffrey Chaucer (c.1345–1400), John Bunyan (1628–88) and Edward Gibbon (1737–94). All in all, however, the collection as it has survived and as represented by the catalogue does comprise an impressive amount and variety of pre-1798 English texts, including works listed in the *Index*. The *Biblioteca Pubblica* is in fact known to have been allowed the retention of prohibited material by Rome. Even keeping in mind that a number pre-1798 English works may have reached the library during the post-1798 period, the probable losses of material following the expulsion of the Order, and particularly during the period June 1798 to the early years of British rule, would have more than countered this. Editions of Protestant Bibles in English (1717 and 1795), a Concordance and a Book of Common Prayer (1636 and 1639) by the Puritan John Downname (d. 1682) were also traced. A number of the copies actually examined bear evidence of former ownership by members of the Order. Thus the French translation of Richard Steele's works, entitled *Oeuvres diverses de Mr Richard Steele sur les affaires de la Grande Bretagne* (Amsterdam 1715), bears knight Sainte Jay's bookplate and signature. The two-volume copy of *Shakepear Illustrated* (London 1753–54) belonged to the Bailli de Breteuil, whose massive collection was acquired by the *Biblioteca Pubblica* in 1786. S.S. Wilson's caustic comment that much of the library stock consisted of worthless material must have resulted from his lack of familiarity with the collection coupled with an added dose of early nineteenth-century Protestant prejudice.¹⁹

Major seventeenth and eighteenth-century British achievements in the fields of literature, the sciences and philosophy are well represented in the collection, both in English editions as well as in translation, particularly and understandably in French. Earlier works are often present in Latin editions, either as originals or in translation. The latter include More's *Utopia*

¹⁹ S.S. Wilson, *A Narrative of the Greek Mission, or sixteen years in Malta and Greece*, London 1839, 23, 'It [the public library] now contains 50,000 [volumes], among which are some valuable works, but many of them are the merest trash of an unscientific age'.

(Amsterdam 1631 and 1643 editions), Bacon's *Opera Omnia* (Frankfurt 1665) and four editions of Newton's works included his celebrated *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (Geneva, 1739 edition).

Among the outstanding examples of English Eighteenth-century prose, one finds editions of Samuel Butler's *Hudibras*, one of which contains engravings by the celebrated William Hogarth (1697–1764). The collection also comprises a 1764 French edition of Defoe's *Robinson Crusoe*. Interestingly, the first edition of this work to be printed in Malta seems to be the one published by the Church Missionary Society in Arabic in 1835. The absence of a copy of Defoe's *Moll Flanders* might perhaps be a reflection of restraint exercised by librarians rather than its lack of availability in private libraries of deceased knights. Swift's *A Tale of a Tub* is present in two English editions (London 1721 and Paris 1781), while his best-selling *Gulliver's Travels*, first published in English in 1726, is available in French and Italian editions (Paris 1727 and Venice 1729 respectively). Many of Fielding's novels are also represented. They include English, French and Italian editions of *The History of Tom Jones* (London 1750, London 1751 and Naples 1758 respectively), the first edition of which was published in 1749. Besides two editions of his landmark *A Dictionary of the English Language* (London 1760 and 1773), there is also a French and an English edition of *The Prince of Abissinia: A Tale* (Amsterdam 1760 and London 1766).



Издање књиге *Прича о дуреџу* Џонатана Свифта из 1711.

Major works of English poetry, drama and periodical literature also found their way in the *Biblioteca Pubblica* collection. While Shakespeare is not particularly well represented, the same cannot be said for later major exponents. Milton's *Paradise Lost* and *Paradise Regained* are present in a number of English and French editions. His *Areopagitica: A Speech of Mr Milton for the Liberty of Unlicens'd Printing* constituted a landmark in the centuries-long struggle for press freedom and the library possesses a 1738 edition of that work. A 1733 London edition of *The Dramatick Works of William Congreve* comprises the dramatist's major works, namely *The Old Bachelor* (1693), *The Double Dealer* (1693), *Love for Love* (1695), *The Mourning Bride* (1697) and *The Way of the World* (1700). Various works by Alexander Pope include an early nine-volume edition of his works (London 1740–42). Early English literary journals in the collection include editions of the extremely appealing *The Tatler* and *The Spectator*, edited by Steele and Addison.

With the exception of *Leviathan*, the great philosophical writings of main British exponents like Hobbes, Locke and Hume are well represented in the collection. The major works of John Locke are in many cases available in English as well as in French and Italian. One particular volume in the library is a veritable treasure on its own right and one which many world-class libraries can only dream of having: a bound collection consisting of the first English edition of Locke's *A Letter Concerning Toleration* (London, Awnsham Churchill 1689), followed by the second edition (London 1690), and the first editions of *A Second Letter* (London 1690) and *A Third Letter* (London 1692). What may perhaps be the rarest and most valuable English-language set of publications in the collection has suffered from the ravages of bookworm across the ages to an extent that unless given immediate professional attention it is bound to join the other treasures our island has lost through sheer neglect and misplaced priorities. A manuscript note written on the inside of the volume in English and in an Eighteenth-century hand reads *These most incomparable letters upon Toleration are very scarce to be met with that is separate from the Folio Edition of Lock's Works*. Could this volume have originally belonged to John Dodsworth? The temptation to ponder on this possibility is further motivated by the fact that quite a number of the English-language titles in Dodsworth's library are also to be found within the National Library collection. This would naturally require an in-depth examination of the editions for any clues confirming or otherwise their connection with the bibliophile but intractable English consul. The large number of editions of Hume's works attest to the extent to which the library was allowed to acquire prohibited writings, in this case of the Scottish empiricist and atheist whose works were prohibited *in toto*. French editions of his works include *Essais philosophiques sur l'entendement humain* in four volumes (Amsterdam 1758).

The English scientific achievement is mainly though not exclusively represented by Newton's publications. Bishop James Ussher's *Annales Veteris et Novi Testamenti* (Geneva 1722) consisted of a mixture of religion and pseudo-science characteristic of the pre-rational era. Originally published between 1650 and 1654 it contained Ussher's long-standing assertion – arrived at after a meticulous biblical interpretation – that planet Earth was created in the year 4004 BC. Smith's *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, originally published in 1776, is available in a French edition dated 1790, with the earliest available English edition being only that of 1805.

British-authored publications in other libraries

Research on the historical development of library collections in Malta is still in its infancy and is often hampered by lack of accessibility and of awareness as to the cultural and pecuniary value such collections often have. While valuable editions rot away in forgotten and dusty corners, we still cannot formulate some form of organisational structure whereby such material is at least spared further damage. Albeit with limited resources at its disposal, the Wignacourt Museum library at Rabat, Malta is open for researchers who are actually encouraged to conduct research upon the material it holds. In my case, a visit to the collection confirmed the presence of rare editions by British authors. Besides *Assertio Septem Sacramentorum*, the anti-Lutheran publication attributed to Henry VIII, the Wignacourt Museum library also has what is considered to be the second British descriptive flora publication, William How's *Phytologia Brittanica* (London 1650) as well as two Amsterdam 1714 copies of Newton's *Principia Mathematica*. The latter editions were unauthorized ones and the earliest to be published outside Britain. They might indeed well be the earliest *Principia* editions available in Malta.

Вилијам Замит

ОПТИЦАЈ И ЗАСТУПЉЕНОСТ КЊИГА НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ НА МАЛТИ У РАНОМ НОВОВЕКОВНОМ ПЕРИОДУ

Сажетак: У раду се анализира присутност и оптицај литературе енглеског порекла на острву Малта, претежно током 17. и 18. века. Религијска литература у виду католичких молитвених књига на енглеском језику, као и рукописни преводи католичких катихизиса, били су коришћени за подучавање новопреобраћених (у католицизам) енглеских морнара и других путника на острву. Неки од најпознатијих енглеских аутора су такође били заступљени на Малти, нарочито после успостављања прве јавне библиотеке 1760. године. Њихов рад је био доступан на оригиналном језику, али најчешће у преводу, углавном на француском језику. Приватне колекције оваквих енглеских текстова, попут оних који припадају Џону Додсворту, такође се спомињу у раду.

Кључне речи: Малта, енглеска литература, рани нововековни период, католички катихизис, Национална библиотека Малте

UDC 75.071.1:929 Dudits A.

Dr Csaba T. Reisz¹

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Magyarország

DUDITS ANDOR FESTŐMŰVÉSZ DÉLVIDÉKI MŰVEI

Összegzés: Dudits Andor (1866–1944) Budapesten élő és alkotó festőművész több festménye kötődik a délvidékhez. A művész ezeknek a képeknek a témáit gyermekkorra családi környezetében, a vajdasági Törökbecse tágabb vidékén ismerte meg. A Dudits és a Képesy család a felvidékről költözött át az ország keleti és déli részeire, a művész szülei Törökbecsén találkoztak, házasodtak össze és éltek évekig. Dudits egy rokonáról, az aracsi templomromról és az Aldunáról pályája elején készített magángyűjteményben őrzött festményt, majd 1908-ban már mint híres festő készítette el a bácskatopolyai római katolikus templom oltárképét.

Kulcsszavak: Dudits Andor, Dudits család, Képesy család, Törökbecse, Bácskatopolya, művészettörténet, délvidéki festmények

СЛИКЕ АНДОРА ДУДИЋА СА ВОЈВОЂАНСКИМ МОТИВИМА

Сажетак: Андор Дудић (1866–1944) је био сликар који је живео и стварао у Будимпешти. Неке од његових слика се односе на подручје јужне Угарске (данашње просторе Србије и Хрватске). Мотиви појединих Дудићевих слика имају полазиште у његовом детињству које је провео у Новом Бечеју. Породице Дудић и Кепеши су се из северних крајева преселиле на подручје јужне и источне Угарске. Родитељи сликара су се упознали и потом живели у Новом Бечеју. Дудић је као млад сликар израдио портрет једног од својих рођака, а сликао је затим остатке цркве у Арачи, као и Дунав. Ове слике се чувају у приватним збиркама. Године 1908, када је већ био признат сликар, насликао је олтар римокатоличке цркве у Бачкој Тополи.

Кључне речи: Андор Дудић, породица Дудић, породица Кепеши, историја уметности, слике са војвођанским мотивима

A művészettörténeti kutatások gyakori műfaja és terméke a művészek életműjegyzékének (oeuvre-katalógus) összeállítása, amelyben arra törekszik a szerző, hogy lehetőség szerint valamennyi alkotást minél részletesebben azonosítson és leírjon (cím, készítés helye és ideje, technika, anyag, méret, reprodukció), továbbá azokat kronológiai rendben és esetleg műfaji csoportosításban adja közre. Az ilyen katalógust általában a szerző életrajzának monografi-

¹ Чабa Т. Рaјс, Мађарски национални архив – Земаљски архив (Будимпешта), Мађарска (Csaba T. Reisz, National Archives of Hungary, Budapest, Hungary)

kus feldolgozása vezeti be, amelyben helyet kaphat a műalkotások inspirációja is, vagyis hogy miért éppen azt a témát jelenítette meg a művész. A Budapesten élő és alkotó Dudits Andor (1866–1944) festőművész életművében több délvidéki alkotás is szerepel, és ezek ihletőjeként a művész családi kapcsolatai azonosíthatóak. Jelen dolgozat a négy kép háttérül szolgáló rokoni összefüggéseket mutatja be.

A Dudits család

Dudits Andor festőművész és családja az 1930-as évektől bizonyíthatóan úgy tekintettek Dudith András (1533–1589) dalmáciai származású, a lengyelországi Boroszlóban letelepedett egykori püspökre mint ősükre, felvették őt a családfájukra és a művész ugyanazt a nemesi előnevet is – de a címet nem – használta, mint az „ősapa”.²

Dudith András első felesége Strass Regina volt, aki 1573. november 20. előtt hunyt el. Gyermekük voltak András (*1568. ápr. 6.), Magdaléna (1570), Miksa (1573. okt. 1./nov. 20.). Felesége halálát követően András ismét megnősült, és Zborowski Erzsébetet (1538–1601) vette feleségül, e házasságban öt gyermek született: Sándor (1576–1604), Dániel (1577–1604 után), Jeromos (1578–1604 után), Theodor (1578. aug. 19.–1579. márc. 3.) és egy ismeretlen nemű gyermek (1579).³ A két házasságból összesen nyolc gyermek született, de leszármazóikról nincsenek további adatok, így az sem igazolható, hogy akár Dudits Andor családjához, akár a ma Magyarországon élő más Duditsokhoz vérségi kötelék fűzné Dudith Andrást és családját.

Dudits Andor közvetlen felmenőit Dudits-ágon a dédszülig ismerjük, ennél jobban adattolt az apai nagyanyai ág, a Muslay család. A művész apja feleségének a családját (Képeßy család), valamint a művész feleségének családi kapcsolatait (Rieger, Pécsi, Morgenstern családok) korábban már fő vonalaiban bemutattam.⁴

A család első ismert tagjai Dudics István és Molnár Mária, akik Miskolcon éltek, gyermekük keresztelését a mindszei plébánia anyakönyve rögzítette: István nevű gyermekük 1799. december 19-én született.⁵ A bejegyzés szerint a szülők „rutén” hitűek, vagyis görög katolikusok voltak. Az ifjú István iskoláiról, tanulmányairól az egyetemtörténeti és peregrinációs adatbázisok nem őriztek meg adatokat. Jogot végzett, a Siebmacher is jogtudornak nevezi.⁶

² Pierre Costil, *André Dudith, humaniste hongrois, 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, Société d'édition „Les belles lettres”, Paris, 1935. (Collection d'études anciennes publiée sous le patronage de l'Association Guillaumé Budé) 431.: „Budapestben él egy család, akit egy festőművész képvisel, és akik e családtól származónak mondják magukat”. Dudits Andor a rokonához, Palasovszky Bélához 1937. január 15-én írt – magántulajdonban lévő – levelében úgy fogalmaz: „A [Dudith András]-kép eredetije, azt hiszem, hogy a Varsói Könyvtárban van. Ismertem ezt a képet és fel is használtam az Orsz. Levéltár freskóinál, ahol őt Verböczy, Pázmány és a többi történelmi nagyságok csoportjába festettem le a kutatóterem nagy compositionál.” A művész fia számára – valamikor 1937–1943 között – készített ex librisén a család ősatya: Dudith András. Dudits Andor gyászjelentésén az előneve „horehoviczai és oraviczai”. MTI Külföldi-belföldi hírek, 1944. november 8. 14. kiadás (elérhető a Hungaricana Magyar Kögyűjteményi Portálon).

³ A gyermekekre vonatkozó adatokat I. Lech Szczucki – Szepessy Tibor, *Andreas Dudithius epistulae, I–VI*. Akadémiai, Budapest, 1992–2002. passim.

⁴ Reisz T. Csaba „Dudits Andor festőművész családi kapcsolatai” *Turul*, vol. 86, no. 3, 2013, 108–116.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Anyakönyvi mikrofilm-gyűjtemény (= Akv.) Miskolc (Mindszei), róm. kat. születési akv. 1785–1824. (A975. 434. felv.).

⁶ Géza von Csergheő, *Der Adel von Ungarn samt den Nebenländern der St. Stephanskronen*. I. Bauer und Raspe,

István 1825-től dolgozott jogi szakkönyvének megjelentetésén, amelyet Werbőczy István *Tripartitum*ához készített és a fogalmak magyarázatát adja. Művét Szinnyi József hibás címléírással (téves évmegadással) közli, amelyet a szakirodalom korrekció nélkül vett át.⁷

A szerző a könyvét borosjenői Muslay Imrének ajánlja, aki a megjelentetésben nagy segítségére volt. A könyvet 1000 példányban nyomtatták ki, amely tartalmazza a 115 előfizető nevét is.⁸ Talán e szoros együttműködés eredménye is volt, hogy István Muslay Imre lányát, az 1811-ben született, (mátra)szőlősi lakos Emerenciát vette feleségül 1830. június 30-án Pesten (aki az anyakönyvi bejegyzés szerint 17 éves, 1891. évi gyászjelentésében 76 évesként szerepel).⁹

A házasságból hat gyermek született, Amália Emerencia Leopoldina (Pest, 1831. júl. 7. – Budapest, 1890. febr. 8.), Emerencia Katalin (Pest, 1833. jan. 19. – jún. 16.), Augusztia Kornélia (Pásztó, 1834. jún./júl. – Mátraszőlős, 1840. okt. 1.), az egyetlen fiú, Miklós (Mátraszőlős, 1835. dec. 7. – Budapest, 1892. máj. 28.), Eleonóra (Mátraszőlős, 1837. máj. 9. – 1838. júl. 29.) és Otília (Mátraszőlős, 1839. márc. 10. – 1840. ápr. 7.).¹⁰ A család Pestről a Nógrád megyében honos és számos tisztséget betöltő Muslayak birtokára, Mátraszőlősre költözött.

István fiatalon, 1844. április 6-án elhunyt, ekkor már csak Amália és Miklós nevű gyermekei és özvegye gyászolták. Az alig 30 éves özvegy később ismét férjhez ment Belágh Pál ügyvédhez, gyermekük volt Belágh Lajos (1851–1883). Muslay Emerencia 1891. december 24-én hunyt el Budapesten. Ekkor már csak Miklós fia élt gyermekei közül.¹¹

Miklós középiskolai tanulmányait Pesten végezte, édesapja elvesztése után a Muslay család ösztöndíja segítette ebben. 1852. október 12-én iratkozott be a pesti egyetem orvosi karára. Elvégezte az 1852/53. tanév mindkét félévét, az 1853/54. tanév I. félévét és az 1854/55. tanév I. félévét.¹² A peregrinációs adatbázis szerint 1854–1857 között tanult a bécsi egyetemen, 1854-ben az 1853/54-es tanév II. félévében, a következő félévet itthon töltötte, majd ismét a bécsi egyetemen tanult.¹³ 1859. február 13-án a pesti egyetemen végzett orvosként és azonnal praktizálni kezdett.¹⁴

Nürnberg, 1892 (Siebmacher's Wappenbuch, IV. 15.), 147.

⁷ <https://books.google.hu/books?id=ScNIAAAAcAAJ> (letöltés ideje: 2018. nov. 12.)

⁸ Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Kézirattára, Fond 16/85.

⁹ MNL OL, Akv. Budapest, Józsefváros, róm. kat. házassági akv. 1830–1840 (A245. 315. felv.).

¹⁰ MNL OL, Akv. Budapest, Józsefváros, róm. kat. születési akv. 1830–1835 (A224. 547. felv.), halotti akv. 1830–1835 (A251. 586. felv.); Budapest, Belváros, róm. kat. születési akv. 1830–1835 (A75. 659. felv.); Pásztó, róm. kat. vegyes akv. 1816–1852 (A1191. 113. felv.) Mátraszőlős, róm. kat. születési akv. 1822–1866 (A5343. 333., 336., 341. felv.), halotti akv. 1791–1854 (A5343. 778. felv., A5344. 10. felv.).

¹¹ Pannon Digitális Egyesített Archivum (PaNDEA), Gyászjelentések (dspace.oszk.hu), Dudits István és Belágh Pálné partecédulája.

¹² A Pesti Egyetem hallgatóinak és tanszemélyzetének névtára a vonatkozó években: Amtliches Verzeichniss des Lehr- und Beamten-Personals so wie der Studierendenden in der k. k. ungarischen Landes-Universität zu Pest im Studien Jahr 1852/53, 1853/54, 1854/55. ELTE Egyetemi Levéltár, dr. Varga Júlia szíves közlése.

¹³ „Dudits Miklós úr Pestről megszállt a Bécs belvárosi Wandl Hotelben”, *Fremden-Blatt*, vol. 8, no. 238 (1854, 5. (okt. 4.)). Szögi László – Kiss József Mihály, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1849–1867*, ELTE Levéltára, Budapest, 2003. 100. (436. tétel).

¹⁴ Varga Júlia szíves közlése az ELTE Levéltár peregrinációs adatbázisa alapján. Dudits Miklóst (Mátraszőlős, Nógrád megye) 1858/9-ben avatták orvossá. „Az 1858/9 iskolai évben oklevelezett orvos és sebész tudorok, sebész-, szülész-, szemész- és gyógyszerész mesterek, polgári sebészek és szülészek névsorozata” *Orvosi Hetilap*, vol. 3. no. 33, 1859, 537. (aug. 14.). „A m. kir. tudomány-egyetem orvosi karánál felavatottak évenkénti létszáma, 1770/71–1894/95”, In: Hőgyes Endre, *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának mult-*

Az orvostudor az 1865. évi találmányának előterjesztésekor szakmai előéletéről szólva kijelentette, hogy „az 1859-i hadjárat alkalmával tábori főorvos, a hadseregéből kiléptem után Pest városi Rochus kórházban alorvos, két évi kórházi alkalmazás után 1861. júl. 15-től 1863. májusig Törökbecsén, ezután Békéscsabán magány gyakorló orvos” volt.¹⁵

Dudits törökbecsei tevékenységének időszakából több adattal is rendelkezünk róla. A főváros zajától távol is igyekezett a tudományos tevékenység közelében maradni, ezért jelentkezett a Magyar Természettudományi Társulatba, ahová az 1862. július 9-én megrendezett közgyűlésen rendes tagként fel is vették.¹⁶

Miklós – orvosi elfoglaltságai ellenére – a társasági élettől sem tartotta magát távol. Az 1863. október 12-én kelt törökbecsei tudósítás szerint „a zsúfolásig telt nagy vendéglő terében a műkedvelők által a szűkölködők számára először adatott »a tizenharmadik köpönyeg«, ezt követte »az új Don Quichotte«, végül »Pszt!«. A két egyfelvonásos bohózat és egy vígjáték fordítói Dudits Miklós és Dániel József urak. Az előadóktól a méltó elismerést ezúttal sem lehet megtagadni, különös köszönetet érdemelnek a hölgyek kitartásukért és szorgalmukért; jól adták szerepöket D. úr mint szabó és B. úr mint házmester, úgyszintén D. úr, kit némi kitérésekért ment amúgy is nagy elfoglaltsága. – Azért csak bátran előre, nincs úgy is nagyobb élvezet, mint használni tudni és akarni.”¹⁷

A fiatal orvos törökbecsei munkája idején ismerkedett meg az 1858 óta a városban élő Képesy család legidősebb lányával, Ida Amáliával (a Képesy családról l. alább). Házasságot Törökbecsén, 1864. április 25-én kötöttek, az anyakönyvi bejegyzés szerint a vőlegény az 508., a menyasszony a 455. szám alatt lakott, tehát ekkor még mindketten becseiek.¹⁸

Valószínű, hogy – Miklós fent idézett saját karriertörténetétől eltérően – csak ezt követően költözött át a házaspár Békéscsabára, az új lakhely kiválasztásában bizonyára szerepet játszott az ifjú feleség szüleinek, nagyszüleinek Békés megyei kötődése.

A házaspár első gyermeke, Miklós István 1865. március 1-jén Békéscsabán született, de alig kéthónapos korában, április 22-én elhunyt. A második gyermek, András József István – aki aztán Andor néven vált híres festővé – 1866. június 24-én született, de Pesten, mert a békéscsabai orvosdoktor egy találmányának klinikai megfigyelése miatt több hónapra családjával együtt felköltözött a fővárosba.

Az orvos találmánya nem vált be, ezért a család visszaköltözött Békéscsabára, és Miklós továbbra is magánorvosként dolgozott. A városban született meg 1867. augusztus 27-én a harmadik gyermek, az első kislány, Heléna Anna Vilhelmina.¹⁹ A vidéki kisvárosban az orvos jó barátságba került a pályája kezdetén alkotó Munkácsy Mihállyal, a hagyomány szerint gyors

járól és jelenéről, Budapest, 1896, 248.

¹⁵ MNL OL, D 217. Abszolutizmus kori Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, IV. Egészségügyi kútfő 3. tétel: Gyógyászati kontárkodás, sarlatánság. 1866:8872.

¹⁶ „Szakgyűlések és közgyűlések” A *Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye*, vol. 3, 1862, 146. A Királyi Magyar Természettudományi Társulat évi jelentése tagjairól és működéséről, 1862–1864. 32. Kátai Gábor: A k. m. természettudományi társulat története 1850/1–1866-ig. A *Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye*, vol. 5, 1865, CXXXIV. „Tudományos és irodalmi intézetek. A kir. m. természettudományi társulat”, *Magyar Tudományos Értekező*, II/2. Pest, 1862. 174. *Politikai Ujdonságok*, vol. 8, no. 29, 1862, 456. (júl. 16.).

¹⁷ „Vidéki közlemények”, *Politikai Ujdonságok*, vol. 9, no. 42, 1863, 498. (okt. 22.).

¹⁸ Kérésre Fodor István zentai levéltár-igazgató nézett utána a házasság adatának, szívességét ezúton is köszönöm. Nagybecskereki Levéltár, Törökbecsei róm. kat. házassági akv. 1860–1872. 76. (7. bejegyzés). Dudits Nicolaus medicinae doctor és Képesy Ida házassága.

¹⁹ MNL OL, Akv. Békéscsaba, róm. kat. születési akv., 1851–1869 (A3227. 451. felv.).

diagnózisa mentette meg a művész szeme világát. Miklós 1866 óta egyre elkötelezettebb híve volt a homeopátiának, szakkönyvet és számos – rövid életű – folyóiratot szerkesztett és adott ki az 1870-es években.

1868 tavaszán a család Debrecenbe költözött. Miklós május 6-án Debrecen város közgyűlésének kihirdetés céljából bemutatta a pesti egyetem orvosi karán kiadott oklevelét, és bejelentette, hogy a városban kíván tevékenykedni.²⁰ Már itt született Miklós József Tibor (1869. január 4.) nevű gyermekük, a keresztszülők Baczó József és Kranczl Eleonóra voltak. Baczó József (*1837) mérnök valószínűleg a vele majdnem egykorú Képesy Ida édesanyjának testvére volt.

Az orvosnak jó kapcsolata volt az arisztokrata Mailáth családdal, ennek köszönhető, hogy 1866-ban a főkancellár hivatalos útra terelve lehetővé tette sebgyógyítási kísérleteinek megtartását. Dudits 1870–1873 között a család egy másik tagjának, az előbbi másod-unokatestvérének, gr. Mailáth Antalnak (1801–1873) volt a háziorvosa egy kis felvidéki faluban, Perbenyiken, ahol a család kastélya áll.²¹ Ez idő alatt és e faluban született a házaspár két gyermeke, János Nepomuk (1871. aug. 31.) és Pál Oszkár (1872. okt. 21.).²²

Dudits Miklós és Képesy Ida legfiatalabb gyermeke Irma Erzsébet Katalin Júlia 1877. december 12-én született Budapesten a Józsefvárosban. Keresztszülei voltak Muzslay Sándor gazdálkodó és gr. Zichy Jánosné.²³

Bár 1879–1880-ban még Nádasdy Ferenc – homeopata – orvosként dolgozott, Dudits Miklós érdeklődése 1879 elejétől a homeopátiáról a gyógytorna felé fordult, ez tükröződött az általa szerkesztett két utolsó lap (*Az Élet, Erőművi Gyógykezelés és Egészségi Útmutató*) tartalmában és a hirdetéseiből kirajzolódó orvosi praxisában is.²⁴ A svéd gyógytorna iránti elköteleződése és orvosi gyakorlata élete végéig fennmaradt.

Az orvos tele volt ötlettel és találmánnyal, amelyek megvalósításához több pénzre volt szüksége, mint amennyit szakmájában keresett, ezért az 1880-as évek elejére eladósodott. A család romló vagyoni helyzete miatt a házasság megromlott, 1883–1884-ben a házaspár unitárius hitre tért, hogy a korban bevett megoldással házasságukat az új egyházuk törvényei szerint felbontsák.²⁵

Dudits Miklós ezt követően már nem nősült meg, sőt 1888–1890 között özvegyként szerepelt a budapesti lakcímjegyzékben, és 1892. évi gyászjelentése tanúsága szerint később visszatért a katolikus egyházba.²⁶ Képesy Ida megtalálta a szerencsésebb házasságot, mert 1889. június 29-én a budapesti unitárius egyházközségben feleségül ment Regele Jánoshoz (1834–1904), a képviselőház irodaigazgatójához, régi családi barátjukhoz. Regelének Clair Amália Máriával (1845–1888) kötött első házasságából hét gyermeke született, Elemér Lajos János (1871–1930), Olga Mária Emma (1872–1876), Mária Irén (1874–1942), Menyhért Zoltán János (1877–1946),

²⁰ Az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában található adatokat Tóth Ágnes kolléganóm kutatta ki, szívességét ezúton is köszönöm. MNL HBL, IV. B. Debrecen város levéltára (Kapitalista kor), 1108/a. Debrecen Város Képviselő-testületének iratai, Jegyzőkönyvek, I. kötet, 214/1868.

²¹ Az 1869. december 31-i állapot szerint felvett népesség- és háziállat-összeírásban még nem szerepelt Dudits Miklós, tehát bizonyosan csak 1870-ben érkezett ide. Cap György szíves közlése.

²² MNL OL, Akv. Nagytárkány, róm. kat. vegyes akv., 1779–1884. (A5496. 97., 99. felv.).

²³ MNL OL, Akv. Budapest, Józsefváros róm. kat. születési akv. 1877 (A234. 609. felv.).

²⁴ *Magyar Lexikon*, VI. Ratman Frigyes, Budapest, 1880. 333. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. II. Hornyánszky, Budapest, 1893. 1112–1113.

²⁵ A válóper anyaga: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Az Unitárius Egyház Al- és Főpapi Törvényszékének iratai, 384. Dudits Miklós és Képesy Ida válópere.

²⁶ *Budapesti cím- és lakjegyzék*, vol. 5. 1888, 268.; vol. 6, 1890, 496. Gyászjelentése: PaNDEA (dspace.oszk.hu).

István Oszkár János (1878–1879), Margit Vilma (1881–1935 előtt) és végül Ida Amália Ilka Johanna (1882–1924 után). A legkisebb gyermek keresztszülei Dudits Miklós orvos és felesége, Képešsy Ida Amália voltak. Ida boldog házasságának hetedik évében, 1895. március 7-én hunyt el, gyászjelentése szerint az unitárius egyház szertartása szerint búcsúztatták, tehát ő megmaradt új felekezetében. Regele harmadszor is megnősült 1897. augusztus 14-én, feleségül vette Nagy Laurát (1852–1930). Regele Rákosszentmihály egyik „alapító atyja”, ezért haláláról részletesen megemlékezett a helyi lap.²⁷

A Képešsy család Törökbecsén

A Képešsy család leszármazottainak emlékezete szerint a család őse, Kepes András 1628-ban szerzett nemességet.²⁸ II. Ferdinánd 1628. február 19-én Prágában Kepes Andrásnak, testvéreinek, Máténak és Istvánnak címereslevelet adományozott, amelyet Abaúj vármegyében hirdettek ki. A leírás szerint a címerkép: arany mezőben zöld téren álló fehér galamb, lábai és csőre pirosak, nyakán nyíllal van átlőve, illetve sárga pajzsban zöld földön repülni készülő galamb a melléből húzza ki a belelőtt nyilat. Az 1792. évi nemességvizsgálat idején a család már Szepesiben lakott, későbbi tagjai Zemplén vármegyében éltek.²⁹ Képešsy családnévvel élt leszármazót a 19. század végén sem említenek a családra vonatkozó feljegyzések, így adatokkal nem alátámasztható ez a leszármazási hiedelem.³⁰ Az idézett családtörténeti szakirodalom ugyanakkor nem ismeri a békési Képešsy nemes családot.

A Képešsy család első ismert őse a 18. században élt Képešsy István megyei fizikus és orvos, akinek négyesi Szepessy Ágnes volt a felesége.³¹ A házaspár ismert gyermeke volt György, aki 1780/1787 körül született a Nyitra megyei Báb községben.³²

Képešsy György az utolsó nemesi felkelés (1809) idején a vármegyei insurgensek mellett seborvosként tevékenykedett, majd 1812-ben seborvosi, bábai és baromorvosi diplomát szerzett, magyarul, németül és szlovákul is beszélt.³³ 1816-tól Orosháza ideiglenes seborvosa, 1820-

²⁷ „Regele János”, *Rákos Vidéke*, vol. 4, no. 33, 1904, 1. (aug. 14.).

²⁸ Képešsy Bence (Budapest) szíves közlése.

²⁹ Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VI. Ráth Mór, Pest, 1860. 204. Kemelen Béla: *Magyar nemes családok*. V. Grill Károly, Budapest, 1913. 440. Benkő Imre, „Képes alias Szabó család”, Hellebronth Kálmán (szerk.), *Családtörténeti jegyzetek*. vol. 1, 1914, 166.

³⁰ „Zemplén vármegye nemes családai”, Borovszky Samu (szerk.), *Magyarország vármegyei és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaúj hely r. t. város*, Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1905. 532.

³¹ A Képešsy családra vonatkozó adatok jelentős része dr. Bendefy István és felesége, Dobay Erzsébet családkutatóiból származik, akik eredményeiket előzőkenyen megosztották velem, szívességüket ezúton is köszönöm. Képešsy Istvánra és feleségére vonatkozó adatokat ők is csak egy családtag feljegyzéséből ismerik, más adatuk erre vonatkozóan nincsen.

³² Héjja Julianna Erika, *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848*, Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2009. 332. A Nyitra megyei (Kis)báb 1761–1821 között vezetett keresztelési anyakönyvét az 1780–1789 közötti időszakban átnéztem, de nem találtam a születésre vonatkozó bejegyzést.

³³ Képešsy György az 1810/11. és az 1811/12. tanévekben járt a német nyelvű sebész-mesteri szakra, előbb 30, majd 31 évesnek írták a korát. Katolikus volt, árva, a Nyitra megyei Kisbábon (a promóciós könyvben Báp) született. Mint sebész- és szülésmester 1812. dec. 4-én kapott oklevelet, amelynek minősítése valde bene, elég jó. Ekkor (1812. dec.) már 32 évesnek írják. Ezek alapján az 1780-as születési év tűnik valószínűnek. SOTE Levéltár, Magyar királyi (Pázmány Péter) Tudományegyetem Orvostudományi Kara, 1/d A Pesti Királyi Egyetem Orvostudományi

tól tiszteletbeli vármegyei seborvos, 1824-től Gyoma és Orosháza seborvosa, utóbbi tisztségét 1836. február 17-én bekövetkezett haláláig viselte.³⁴

A 30 éves György 1817. január 26-án feleségül vette a 16 éves Zuber Terézia Erzsébetet (* 1801 k.), egy év múlva, 1818. február 21-én megszületett gyermekük, József. Az anyakönyvbe mindkét szülő nemesként (dominus és domina) került be.³⁵

Képeessy József a család legnevesebb tagja, életéről és működéséről bőséges, bár életrajzi adataiban többször pontatlan szakirodalom áll rendelkezésünkre.³⁶

Az ifjú tanulmányait Szegeden, Aradon és Temesvárott végezte, majd a pesti Institutum geometricumban szerzett diplomát 1841-ben.³⁷ Frissen végzett mérnökként felszólalt azért, hogy a Lánchíd tervezésénél és elkészítésénél magyar mérnököket is alkalmazzanak, hogy az ott szerzett tapasztalataikat más területen, például a folyószabályozásnál hasznosíthassák.³⁸ Ezt követően 1841–1843 között Bécsben a Műegyetemen (Politechnikum in Wien) mélyítette ismereteit.³⁹

Képeessy előbb Bihar megye földmérője, majd 1843-tól Békés megye tiszteletbeli mérnöke lett. 1846-tól a Tisza-szabályozásnál dolgozott, 1847-től főmérnökként. A szabadságharc levelését követően – forradalmi szerepvállalásának megbosszulásaként – 1849-ben Kassára helyezték, ahol a Galíciába menő hadiút építését felügyelte 14 hónapig, majd visszatérhetett a délvidékre.

1850-ben – bár lefokozva, másodosztályú mérnökként – ismét Bács megyében dolgozott a Tiszaszabályozási Központi Bizottmány Bács-vojvodinai járási hivatalában.⁴⁰ 1853-ban saját költségén – európai tanulmányúttal egybekötve – részt vett a londoni világkiállításon is. 1856-tól a Törökbecsén székelő VI. folyamosztály építészeti hivatalának vezetője lett, itt élt családjával 1875-ig. 1869 elején a közmunka és közlekedési miniszter a külső mérnöki szolgálatnál főmérnökké nevezte ki, majd 1874-ben országos középítészeti felügyelő lett.⁴¹

Nemcsak folyószabályozással foglalkozott, de gazdálkodott is, 1867-ben a párizsi világki-

Karának osztályozási könyvei, 3. kötet; 1/f Az Orvostudományi Karon végzett hallgatók jegyzéke, 2. kötet, 361. Dr. Molnár László levéltárvezető szíves tájékoztatása szerint, előzőkenységét ezúton is köszönöm.

³⁴ Héjja, i. m. 62., 124. 332–333.

³⁵ Héjja, i. m. 332. MNL OL, Akv. Orosháza róm. kat. házassági akv. 1797–1822. 1817. jan. 26. (A3330. 348. felv.), születési akv. 1797–1822. 1818. febr. 21. (A3329. 33. felv.)

³⁶ Somogyi Ede (szerk.), *Magyar lexikon*, X. Wilckens és Waidl, Budapest, 1882. 224. *A Pallas nagy lexikona*, X. Pallas, Budapest, 1895. 393. Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1899. 33–36. *Révai Nagy Lexikona*, XI. Révai testvérek, Budapest, 1914. 477. *Magyar életrajzi lexikon*, I. Akadémiai, Budapest, 1967. 901. – Fodor Ferenc, *Magyar vízmérnököknek a Tisza-völgyében a kiegészítés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1957. 65–66. Legalaposabb modern életrajza: Kalapis Zoltán, „A Tisza „lentség”-i szabályozója: Képeessy József”, In: Kalapis Zoltán, *Régi vízvilág a Bácskában és Bánátban*, Forum, Újvidék, 1993. 61–92. Ágoston István, *A nemzet inszellerei. Vízmérnökök élete és munkássága*, XVIII–XIX. sz. Szeged, 2001. 66–69.

³⁷ Fodor Ferenc, *Az Institutum Geometricum. Az egyetem Bölcsészeti Karán 1782-től 1850-ig fennállott Mérnöki Intézet*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1955. 167. Képeessy oklevelét 1842-ben állították csak ki.

³⁸ Képeessy József, „Néhány szó a budapesti lánchíd ügyében”, *Társalkodó*, vol. 10. no. 21, 1841, 83. (márc. 13.).

³⁹ Szögi László, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1789–1848*, [ELTE Levéltára], Budapest, 2013. 272. (5542. tétel).

⁴⁰ *Nemzeti Kalendárium*, vol. 28, 1852; vol. 44, 1858.

⁴¹ „Hivatalos rész”, *Budapesti Közlöny*, vol. 8. no. 67, 1874, 535 (márc. 22.).

állításán ezüstérmét is nyert ott bemutatott búzájával,⁴² ugyanakkor sikertelen vállalkozásaival az 1870-es évekre megrendült a család vagyoni helyzete. 1873-ban a Béga szabályozási terveivel (*Javaslat a Bánát közbenső vízhálózatának szabályozásairól*. Temesvár, 1873) látszólag újabb szakmai elismerést vívott ki magának, de egy fiatal mérnök ellenvéleménye szakmai tekintélyét is megtépázta.⁴³

Képeessy Törökbecse gazdasági–társadalmi életében fontos szerepet vitt, a kiegyezéskor a Deák-párt törökbecsei tagozatának vezetője, az 1869-ben létrejött helyi takarékpénztár elnöke 1875-ig, a magyar olvasóköri vezetője volt. Tagja volt a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek, 1874-től pedig az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek is. Amikor anyagilag és szakmailag is ellehetetlenült a városban, az új országos hivatalára mint őt a fővárosba szólító feladatra hivatkozva 1875. augusztus 10-én családjával Budapestre költözött.

Képeessy Józsefet 1876. október 25-én Temesvárott, munka közben érte a halál.⁴⁴ Özvegye számára 1877-ben évi 700 korona (akkor még 350 forint) törvényes nyugdíjat állapítottak meg, majd 1900-ban – „tekintettel teljes vagyontalanságára, agg kora miatt előállott munka- és keresetképtelenségére, valamint arra, hogy férje a vízépítéssel terén maradandó becsű működést fejtett ki” – évi 100 korona kegydíjban részesült özvegyisége tartamára.⁴⁵

Képeessy közel három évtizeden keresztül nemcsak dolgozott a délvidéken, de együtt is lélegzett azzal, „már akkor vajdasági ember volt, amikor ez a fogalom csak születőben volt”⁴⁶

Képeessy József 1843. január 23-án Budán feleségül vette Baczó József (1780 k. – 1850) budai mérnök és Tomasek Anna (1803–1875) Anna nevű 20 éves lányát.⁴⁷ A házaspárnak gyors egymásutánban öt gyermeke született: Ida Amália (Buda, 1844 – Budapest, 1895), Emília Irma (Buda, *†1845), József Béla (Orosháza, 1846 – Buda, 1847), Géza Ödön (Buda, 1847 – Budapest, 1880), végül Vilma (Orosháza, 1849–?). A férj az esküvő idején még Bihar megye földmérője, majd Békés vármegye 1843. július 4-én tiszteletbeli mérnökké választotta, első és harmadik gyermeke születésekor is e tisztség szerepelt neve mellett.⁴⁸ Második gyermeke születésekor már mérnök Budán, negyedik és ötödik gyermeke születésekor pedig mint a Tiszaszabályozás osztálymérnöke került az anyakönyvbe.⁴⁹ Az ifjú feleség több évig a szüleinél lakott, és csak

⁴² „A párisi világkiállítás”, *Vasárnapi Ujság*, vol. 14. no. 21, 1867, 260. (máj. 26.); *Politikai Ujdonságok*, vol. 13, no. 27, 1867, 323. (júl. 3.); „A magyarországi kiállítókat az 1867-ik évi párisi világkiállításon ért kitüntetések sorozata”, *Gazdasági Lapok*, vol. 19. no. 27, 1867, 329–330. (júl. 3.); „A magyarországi kiállítókat”, *Pesti Napló*, vol. 18, no. 5160, 1867 (júl. 4.); „A párisi kiállításon”, *Nefelejts*, vol. 9, no. 52, 1867 (dec. 29.).

⁴³ S. Fekete Zsigmond, „Észrevételek a javaslatba hozott bánsági vízszabályozások tervezetéhez”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, vol. 8. no. 3. 1874, 93–102. Képeessy válasza: Uo. no. 7, 299–312. S. Fekete Zsigmond, „Felelet Képeessy József úr „Válasz”-ára”, Uo. no. 12, 511–534. Képeessy József, „Végszó a Bega-csatorna átalakítása ügyében”, Uo., vol. 9, no. 3, 1875, 114–122.

⁴⁴ „A Temesvárt elhunyt Képeessy József orsz. építészeti felügyelő igen kitűnő vízépítési mérnök volt; 58 évet élt s özvegyet és nyolc gyermeket hagyott hátra.” „Vidéki hírek”, *Fővárosi Lapok*, vol. 13, no. 249, 1876, 1171. (okt. 29.) Az elszegényedett özvegy számára 1878-ban 50 forintot fizetett a belügyminiszter a gróf Karácsonyi Guidó alapítványból. „Nemhivatalos rész”, *Budapesti Közlöny*, vol. 12, no. 232, 1878, 7357. (okt. 6.).

⁴⁵ Állami zárszámadás, 1900. I. 398., II. 69.

⁴⁶ Kalapis, i. m. 63.

⁴⁷ MNL OL, Akv. Buda, Alsóvízváros, róm. kat. házassági akv. (A59. 135. felv.).

⁴⁸ Héjja, i. m. 125. MNL OL, Akv., Buda, Alsóvízváros, róm. kat. keresztlési akv. 1844 (A57. 566. felv.).

⁴⁹ MNL OL, Akv. Buda, Alsóvízváros, róm. kat. keresztlési akv. 1845 (A57. 574. felv.), halotti akv. 1847 (A58. 32. felvétel); Felsővízváros, róm. kat. keresztlési akv. (A41. 165. felv.); Orosháza, róm. kat. keresztlési akv. 1846, 1849 (A 3329. 175., 183. felv.).

1848 elején költözött le férjéhez Magyarkanizsára. A mérnök az ottani zavargások elől özvegy édesanyjához Orosházára menekítette feleségét, ott született ötödik gyermekük, de Baczó Anna másfél hónap múlva, 1849. október 14-én epelázban Orosházán elhunyt, itt is temették el. A három gyermek neveltetése a nagymamára maradt.⁵⁰

Képesy József hamarosan újranoősült: 1852. augusztus 28-án Magyarkanizsán feleségül vette a makói születésű Raffay Otíliát (1830–1913).⁵¹ „Nincs információnk a házasság körülményeiről, mezővárosi visszhangjáról, csak azt tudjuk, hogy Képesy első házasságából származó három gyermeke (a 8 éves Ida, az 5 éves Géza, a 3 éves Vilma) csakhamar leköltözött a kanizsai »inzsellér-lakosztályba«, ahol a fiatalasszony vette őket szárnyai alá, de a család igen rövid idő alatt még három új taggal gyarapodott: 1853-ban Irmával, 1854-ben Ottíliával, 1856-ban Annával. A népes familia jó néhány évi szünet után, 1863-ban, egy ikerpárral is szaporodott: Józseffel és Istvánnal. Ez azonban már Törökbecséhez fűződő esemény.”⁵² A gyerekekkel együtt az orosházi özvegy nagymama is az új családhoz költözött, és velük élt 1875-ben bekövetkezett haláláig.⁵³ Az első házasságban született Ida 1864-ben Dudits Miklós orvoshoz, Vilma 1867-ben Istvánffy István helyi közjegyzőhöz ment feleségül, mindkét esküvőt Törökbecsén tartották.

A családtörténeti kutatások és feljegyzések alapján az új házasságban született gyermekek adatai:⁵⁴

Mária (1853–1938), Bánlaky (korábban Kollek) Pál (*1848–1908/1912) Tisza-szabályozási főmérnökhöz ment feleségül 1880-ban, négy gyermekük született (András Pál, Géza, Margit és Mária).

Adelhaide Terézia, másképp Otília (Magyarkanizsa, 1854 – Sátoraljaújhely, 1908), 1874-ben Törökbecsén feleségül ment érsekújvári Szokolay Emilhez (1849–1917), három gyermekük született (Elvira, Margit és Andor), Győrben, majd Tokajban, később Sátoraljaújhelyen éltek.

Anna (Magyarkanizsa, 1856–?).

Kornélia (Törökbecse, 1858–? Mezőtúr, 1911), cserefalvi Farkas Kálmánhoz ment feleségül, négy gyermekük született (Kálmán, Kornélia, Andor, Ilona), Mezőtúron éltek.

Végül egy ikerpár született: István (Törökbecse, 1863 – Budapest, 1915), államvasúti felügyelő, aki nőtlen volt és vasúti szabadjegye révén sokat utazott külföldön, valamint József Antal (Törökbecse, 1863 – Budapest, 1943). Utóbbi később Budapesten volt ügyvéd és a Nemzeti Szalon ügyésze 1900-tól. József kétszer nősült, 1907-ben Holzner Máriát (1878–1924) vette feleségül (gyermekeik: Alice és József István Balázs), majd 1938-ban Holzner Líviát (*1901).

A Képesy család 1858-tól élt Törökbecsén, mint arról a helyi plébános, dr. Szentkláray Jenő 1876. november 8-án özv. Képesy Józsefné Raffay Etelka számára kiállított bizonyítványa is tanúskodik: „Raffay Etelka, özvegy Képesy Józsefné asszonyság megboldogult hitvestársa, békelti Képesy József főmérnök úrral s családjával 18 esztendőn át a törökbecsei róm. kath.

⁵⁰ Kalapis, i. m. 64. MNL OL, Akv. Orosháza, róm. kat. halotti akv. (A3330. 635. felv.)

⁵¹ Raffay Etelka születésére: MNL OL, Akv., Makó, róm. kat. kereszteleési akv. (A3310. 107. felv.), a házasságra: Magyarkanizsa róm. kat. házassági akv. (A2847. 6. felv.) szerint a 34 éves özvegy vőlegény földmérő, a menyasszony 18 éves, mindketten polgári státusúak (nem nemesek).

⁵² Kalapis, i. m. 65. Anna nevű gyermekről nincsen további ismeretünk. A törökbecsei és magyarkanizsai anyakönyvek adatait számos kolléga segítségét kérve sem tudtam ellenőrizni, ezek a fenti adatokat majd pontosíthatják.

⁵³ „Özv. Képesy Györgyné szül. Zuber Terézia asszony (Képesy József orsz. középítészeti felügyelő édesanyja) elhunyt e hó 7-én Török-Becsén 72 éves korában.” „Vidéki hírek”, *Fővárosi Lapok*, vol. 12, no. 59, 1875, 256. (márc. 13.).

⁵⁴ A gyermekek születésére vonatkozó adatok: MNL OL, Akv. Magyarkanizsa róm. kat. születési akv. (A2843. 586., 673. felv., A2844. 19. felv.). Képesy Otília a gyászjelentése szerint 1908-ban 52 éves korában hunyt el. PaNDEA (Szokolay Emilné Képesy Otília).

egyházközségben tartózkodott, férjének – annak utolsó leheletéig – példásan hű hitvestársa s 8 gyerekének kitűnő nevelőanyja volt”.⁵⁵

Raffay Etelka Képeßy József első házasságában született gyermekeit is anyai gonoszkodással nevelte, és felnőtt korukban is törődött velük; sajátjaként gyászolta férje előző házasságában született fiát, Gézá-t.⁵⁶ „Az emlékezet gondos anyaként őrizte meg, a féltestvérek és édestestvérek között nem tett különbséget, amennyire ez emberileg lehetséges, s szándéka szerint mindenkinek édes volt, senkinek mostoha.”⁵⁷ A mérnök özvegye 1913-ban Budapesten hunyt el.⁵⁸

Raffay Etelka gyermekei iránti figyelméről és a velük törődéséről tanúskodik az akkor már 50 éves Idához 1894. augusztus 27-én írt levele is, amelyben minden gyermekét és Ida gyermekeit is megemlíti:

„Édes jó leányom, Ida!

Vasárnap kinn voltam a Lukács-fürdőbe, de már nem találtalak. Azt mondták, Röck Szilárd utca 19. sz. alatt vagy – oda küldtem Örszét, a házmester azt mondta, nincs itt, ide nem jött senki – hétfőn a megyeháznál kerestem [Dudits] Oszkárt, de nem volt ott; kedden [Dudits] Andornak írtam a műterembe, de még az se válaszolt, így leveledből tudtam meg, hogy hol vagy. Örülök, hogy jó helyen vagy, s jól érzed magadat. De édesem, Vácon nem látogathatlak meg, az odaérkezés-indulás igen alkalmatlan, beoszthatatlan időbe esik. [Képeßy] Vilma rég, még a múlt holnapban írt, nem tudom, hogy vannak.

[Képeßy] Tila írt, nagyon boldog, hogy ismét az ő drága otthonában van 6 heti fürdőzés után.⁵⁹

[Képeßy] Irmám tegnap jött angyali 2 kis leányával Túrról, hol [Dudits] Elza tegnap nagy-szerű névnap mulatságban vett részt mint nagylány Mészáros Lajos neve napján (általában 100-on felül szokott a vendégek száma lenni) kinn a pusztán, póói kastélyukban.⁶⁰ A rózsaszín ruhaszoknyáját harangformában igen sikerülten megvarrták Irma és [Képeßy] Nelli. Kapott Elza általam Mimikének adott kis szívecskét (Pista nyerte Borszéken) láncon, s Irmától ezüst karperecet s csinos őszi kalapot; így a rózsaszín ruha, rózsaszín selyemderék, drapp gallér, drapp kalap rózsákkal igen kedves összhangzó öltözké lett.

[Képeßy] Pista Blankenbergből írt ma, igen jól találja magát ott. Kellemes a hullámverés, 8 nap ott, 8 nap Ostendében lesz; onnan Párisba megy néhány napra, a jövő hó elején jön meg.

[Képeßy] Józsinak temérdek a dolga, már nem is hiszem, hogy elmeheessen Pista elébe vagy 8 napra, miként tervezték.

De az jó, ha fiatal embereknek sok a dolga. Elza nagyon boldog volt, tetszik neki Túr. Kinn voltak a tanyán, felmentek a kazal tetejére, szóval falusi idillbe voltak. Elza már kezdte tanulni,

⁵⁵ <http://www.szentklaray.hu/styled-8/styled-5/files/szentkla0301ray-jeno030b-e0301letrajz.pdf>

⁵⁶ „Képeßy Géza meghalt”, *Az Építési Ipar*, vol. 4. no. 11(167), 1880, 83. (márc. 14.). Februárban még Géza eljegyzéséről szolt a tudósítás, aztán tragikus hirtelenséggel, szívszélhűdésben elhunyt a fiatal mérnök. „Hymen”, *Fővárosi Lapok*, vol. 17, no. 49, 1880, 240. (febr. 29.), „Megrázó gyász eset”, *Fővárosi Lapok*, vol. 17, no. 59, 1880, 289–290 (márc. 12.).

⁵⁷ Kalapis, i. m. 65.

⁵⁸ „Özv. Bélteki Képeßy Józsefné szül. Raffay Etelka, folyó hó 3-án elhunyt Budapesten; hétfőn délután 4 órakor temetik a Kerepesi-uti halottasházból; az elhunyt matrónát számos unoka és dédunoka gyászolja, köztük dr. Képeßy István főfelügyelő, dr. Képeßy József ügyvéd és Dudits Andor festőművész.” *Pesti Hírlap*, vol. 35, no. 105, 1913, 14. (máj. 4.).

⁵⁹ Képeßy Ottília, Szokolay Emil felesége.

⁶⁰ Elza Képeßy Ida és Dudits Miklós legkisebb gyermeke, Dudits Elza (1877–1956), aki ekkor 17 éves kamaszlány volt.

hogy kell lovat hajtani. Isten veled édes lányom, add át szívélyes üdvözetemet Georga és Wimmer kisasszonynak, téged szívből csókol szerető édesanyád, Képesy Józsefné.

Irmám és Józsi is csókol.”⁶¹

Dudits Andor délvidéki festményei

Dudits Andor festőművész életműve születésének 150. évfordulója esztendejében (2016) kapott nagyobb figyelmet egyik kései műalkotásának, a történeti falképciklusnak a helyszínén, a Magyar Nemzeti Levéltárban, ezért jelen tanulmány – a terjedelmi korlátok miatt is – nem ismerteti részletesen a művész szakmai munkásságát, csak a délvidéki képeit villantja fel.⁶²

A jelenlegi kutatások szerint Dudits Andor életművében négy festmény köthető a délvidékhez. Ezek keletkezési körülményeiben szerepet játszott a törökbecsei rokonság, akiknél bizonyára nemcsak gyermekkorában töltött el nyarakat, de később is, pályakezdő művészhangatorként visszautazott ide vagy emlékeiből festette meg ezeket a tájakat. Az alábbi képek sorolhatók ide: Képesy József, a művész édesanyjának féltestvére arcképe, az aracsi templomrom, az Alduna (a Vaskapunál), valamint a bácskatopolyai római katolikus templom oltárképe. Az olaj-vászon technikával készült képek magántulajdonban vannak, kereskedelmi forgalomban nem voltak, ezért a szakirodalom nem is ismeri azokat – éppen ezért a cikk mellékleteként közöljük azok reprodukcióját.

A vajdasági Bácskatopolya Sarlós Boldogasszony temploma a korábbi – 1761–1762 között emelt – kisebb barokk templom helyén épült 1904–1906 között.⁶³ Az építkezés egyik fő támogatója gr. Zichy Nepomuki János és felesége, br. Kray Irma voltak, akik 20 000 koronát adtak a több mint 200 000 koronás költségvetésű építkezésre. A templomot 1907-ben szentelték fel.

Dudits 1905 augusztusában látogatott el Topolyára, hogy megtekintse a templomot, mert őt bízták meg a főoltárkép megfestésével.⁶⁴ A főoltár költségeire gr. Zichy és felesége 26 000 koronát adományozott. Az oltárkép 1908-ra készült el, „a képek, melyeket temperával festett, elrendezésben, hangulatban alkalmazkodnak a középkori formához, de lényegükben, formáikban, festésük módjában modernnek.”⁶⁵ A vászonra festett olaj oltárkép fő jelenete Erzsébet és Mária találkozását mutatja be.⁶⁶

⁶¹ A levél dr. Bendefy Istvánné Dobay Erzsébet magántulajdona, köszönöm, hogy azt rendelkezésemre bocsátotta.

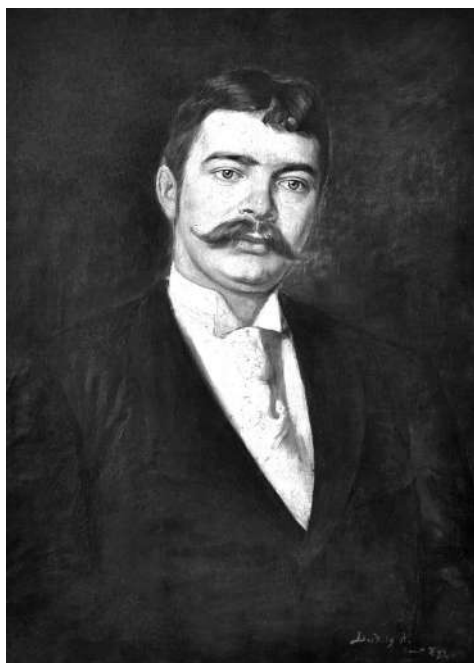
⁶² Reisz T. Csaba: Dudits Andor festőművész emlékezete (http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/dudits_andor_festomuvesz_emlekezete, 2018. nov. 12.).

⁶³ A templomépítés szakirodalmon alapuló összefoglalója, valamint a templom berendezésének részletes leírása: Ninkov K. Olga, „Adalék Topolya szakrális emlékeinek kutatásához”, In: *Museion. A Szabadkai Városi Múzeum évkönyve*, 5. Szabadka, 2006, 167–210.

⁶⁴ Ninkov, i. m. 172. idézi: „Templomépítési hírek”, *Bácskatopolyai Hírlap*, vol. 10. no. 34, 1905, 3. (aug. 20.).

⁶⁵ Éber László, „Dudits Andor”, *Művészet*, vol. 10, no. 10, 1911, 399.

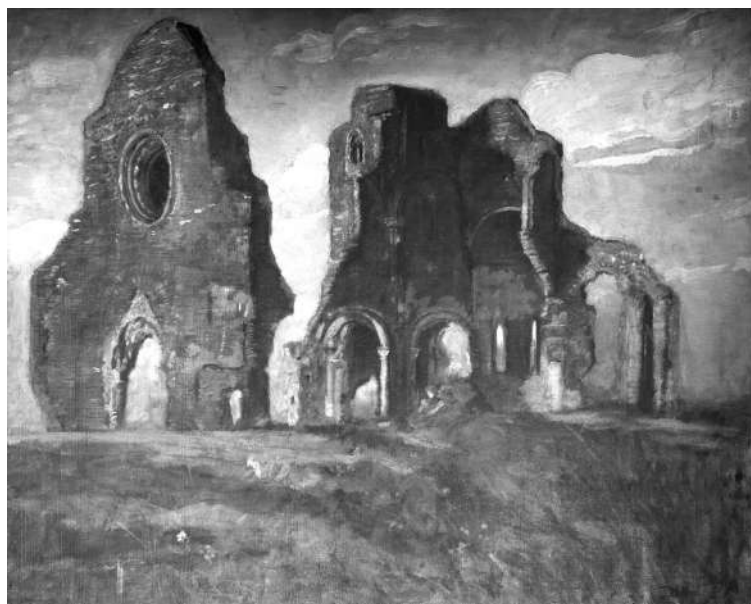
⁶⁶ Az oltárkép jeleneteit részletesen bemutatja Ninkov, i. m. 179–183.



*Dudits Andor: Képesy József (1863–1943) arcképe
(olaj, vászon, 80 x 60 cm, jelzet jobb lent: Dudits A.
Bpest, 1892; Képesy Bence felvétele)*



*Képesy József jogász, sportember, 1942
körül készült fényképe*



*Dudits Andor: Az aracsi templomrom
(olaj, vászon, 90 x 72 cm, jelzet jobb lent: Dudits A. 1890-es évek;
Reisz Attila felvétele)*



*Dudits Andor: A Duna a Vaskapunál
(olaj, vászon, 30 x 33 cm, jelzet jobb lent: Dudits. 1890-es évek második fele;
Reisz Attila felvétele)*

Csaba T. Reisz

SOUTHERNER PAINTINGS OF ANDOR DUDITS

Abstract: Andor Dudits (1866–1944) was a painter living and working in Budapest. Several of his paintings are related to the southern part of Hungary (Délvidék/Southland, today parts of Serbia and Croatia). The themes of these paintings rooted in his childhood that he spent in Törökbecse (Novi Bečej). The Dudits and the Képossy families moved to the southern and eastern parts of Hungary from the northern part. The parents of the artist met in Törökbecse, they got married and lived there. Dudits prepared a portrait of one of his relatives, he painted the ruins of the church in Aracs, and also the Danube, as a young painter. These paintings are kept in private collections. In 1908 he was already a well-known painter when he painted the altar of the Roman catholic church in Bácskatopolya (Bačka Topola).

Keywords: Dudits Andor, Dudits family, Képossy family, Törökbecse, Bácskatopolya, Bačka Topola, art history, paintings related to southern part of the country

UDC 904"652"(497.113 Srem)

Др Љубиша Б. Васиљевић¹
Народни музеј Крушевац
Република Србија

АРХЕОЛОШКИ СПОМЕНИЦИ КУЛТА РИМСКОГ БОГА СИЛВАНА ОТКРИВЕНИ НА ПРОСТОРУ СРЕМА

– каталог налаза –

Сажетак: Тему рада представљају археолошки споменици култа бога Силвана откривени на територији Срема. Током античког периода, Срем се налазио у склопу римске провинције Паноније, где је култ Силвана био од посебног значаја. Из Срема потиче, према садашњим сазнањима, дванаест археолошких налаза повезаних са култом Силвана. У питању су вотивни епиграфски споменици, вотивни рељефно-епиграфски споменици и фигурине. Споменици су откривени у Сремској Митровици – Sirmium (седам епиграфских споменика и једна фигурина), Добринцима – Carpi Bassianense (епиграфски споменик), Баноштору – Malata Bononia, Земуну – Taurunum (рељефно-епиграфски споменик) и Новим Бановцима – Burganae (фигурина).

Кључне речи: Силван, култ, антика, Срем, Панонија, вотивни споменици, фигурине, Сремска Митровица, Добринци, Баноштор, Земун, Нови Бановци

У античком периоду, римски бог Силван имао је велику популарност код широкх слојева становништва, иако никада није имао прецизно дефинисан статус унутар званичног римског пантеона. Сведочанства о широкој распрострањености култа овог божанства сачувана су у корпусу који сачињава више од хиљаду вотивних споменика посвећених Силвану као заштитнику природе, пољопривреде, шума, лова и граница.

Велики број вотивних споменика и њихова широка географска распрострањеност представљају сведочанство да је Силван био једно од најпоштованијих божанстава на целокупној територији Римског царства. Њему посвећени вотивни споменици, у укупном збиру, премашују дедикације подигнуте широм Царства прихваћеним и популарним оријенталним божанствима, попут Митре, Јупитера Долихена, Сераписа и Изиде. Ако се узму у обзир и традиционална римска божанства, само су вотивни споменици посвећени Јупитеру Оптимусу Максимусу, Херкулу, Фортуни и Меркуру бројчано заступљенији од Силвана у археолошком и епиграфском материјалу.²

У неким крајевима култ Силвана је од највећег значаја, попут самог града Рима и провинција Дакије и Паноније, где је од овог божанства, по броју познатих споменика, заступљенији једино Јупитер Оптимус Максимус. У појединим деловима провинције

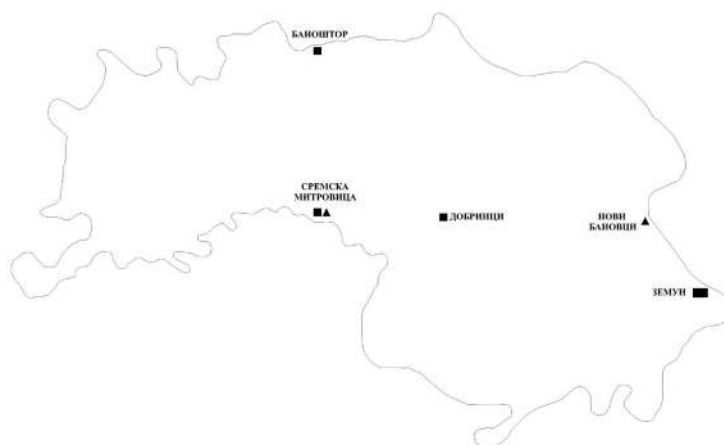
¹ Ljubiša B. Vasiljević, National Museum Kruševac, Serbia

² Peter F. Dorsey, *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Leiden – New York – Cologne 1992, 1.

Паноније, посебно у градовима Карнунтуму и Аквинкуму, број Силванових споменика надмашује и жртвенике посвећене Јупитеру.³ Овај податак има велики значај за питање којем ће бити посвећене наредне странице текста, будући да се обрађени простор налазио у склопу римске провинције Паноније.

Тему овог рада представљају археолошки налази (вотивни споменици и фигурине) посвећени култу Силвана, откривени на простору Срема, односно његовог већег дела који се данас налази у саставу Републике Србије (делови Срема у склопу Аутономне Покрајине Војводине и Града Београда).

Из Срема потиче, према садашњим сазнањима, дванаест археолошких налаза повезаних са култом Силвана. У питању су епиграфски споменици, рељефно-епиграфски споменици и фигурине. Споменици су откривени у Сремској Митровици – Sirmium (седам епиграфских споменика и једна фигурина), Добринцима – Caput Bassianense (епиграфски споменик), Баноштору – Malata Bononia, Земуну – Taurunum (рељефно-епиграфски споменик) и Новим Бановцима – Burganae (фигурина). Налази ће бити представљени распоређени по врсти споменика.



Сл. 1. Карта распрострања археолошких споменика култа Силвана у Срему –
■ епиграфски вотивни споменик, — рељефно-епиграфски вотивни споменик, ▲ фигурина
(цртеж: Наташа Миладиновић)

ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ

Сремска Митровица – Кућа бр. 563

Реч је о вотивном споменику, откривеном у 19. веку. Био је узидан у кућу, тада обележену бројем 563, у Сремској Митровици. Споменик је први забележио Феликс Каниц. Димензије жртвеника нису познате. Споменик је изгубљен.

³ Александар Јовановић, „Бронзана статуета Силвана из Сирмијума”, *Зборник Музеја Срема*, бр. 4, 2000, 20.

Текст натписа гласи:

[S]ilvano
|[Be]llatori (?)
Sacr(um) [Ae]lius Marcell(us)
[d]ec(urio) col(oniae) II vir
[quin]q(uennalis)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

s I L V A N o
be L L A T O R
S A C R
L M A R C E L L
d E C E L P V R
q Q
u S L M

Сл. 2. Натпис са вотивног споменика посвећеног Силвану Белатору из Сремске Митровице (према: Miroslava Mirković, „Sirmium – its History from the I Century A. D. to 582 A. D.”, *Sirmium – Archaeological investigation in Syrmian Pannonia*, No. I, 1971, 67, No. 25).

Дедикант споменика је Елије Марцел, декурион колоније Сирмијум. Епитет Белатор („Ратник”), у вези са Силваном, непознат је са других локалитета. Растислав Марић је сматрао да би се под именом Белатор могло имати у виду келтско божанство, које је аутор идентификовао са Силваном. Могуће је да се, путем епитета, на споменику представља и култна повезаност Силвана са Марсом, римским богом рата.⁴

Сремска Митровица – Стара пивара

Вотивни споменик израђен од трошног кречњака. Димензије жртвеника износе: висина 80 cm, ширина 30 cm, дебљина није позната. Пронађен је код Старе пиваре у Сремској Митровици. Када га је Игњат Јунг видео, крајем 19. века, био је узидан у грађевину. Исти жртвеник, са прецизније наведеним натписом, нешто касније публикује и Јосип Бруншмид. Споменик је изгубљен.

Текст натписа гласи:

Deo [Si]lva
[no Dome]sti
[co Ma]xi
[mianus?]
s[trat]or v(otum) l(ibens) s(olvit)

d E C s i L V A
n o d o m e S T i
c o . . . m a X i
m i a n u s
S t r a t o r
V L S

Сл. 3. Натпис са вотивног споменика посвећеног Силвану Доместику из Сремске Митровице, дедикант Максимијан (према: M. Mirković, „Sirmium – its History...”, 68, No. 26).

⁴ Растислав Марић, *Антички кулѿови у нашој земљи*, Београд 1933, 29; Miroslava Mirković, „Sirmium – its History from the I Century A. D. to 582 A. D.”, *Sirmium – Archaeological investigation in Syrmian Pannonia*, No. I, 1971, 67–68, No. 25; Љубиша Б. Васиљевић, *Кулѿ доѿа Силвана и њеове кулѿне заједнице у римским ѿровинцијама на ѿеријорији Србије*, непубликована магистарска теза, Београд 2008, 44; CIL III 10220 (6438).

Реч је о вотивном споменику посвећеном Силвану Доместику, који је посветио Максимијан, на натпису означен као стратор.⁵

Сремска Митровица – римска некропола

Вотивни споменик од пешчара. Димензије жртвеника износе: висина 44 cm, шири-на 31,5 cm, дебљина 27 cm. Сачуван је само доњи део споменика. Откривен је на римској некрополи. Касније се налазио испред куће бр. 636. Археолошком музеју у Загребу уступљен је 1875. године. Данас се налази у истом музеју.

Сачувани део споменика је неједнако преломљен. Доњи део је профилисан. Слова на натпису су неједнаке величине. У последњем реду слова су невешто уклесана.

Текст натписа гласи:

Deo Sil
ano Do
[mesti]co Flavi[us]
Hatena| pro(tector) duc(enarius)



Сл. 4. Фрагмент вотивног споменика посвећеног Силвану Доместику из Сремске Митровице, дедикант Флавије Хатена (према: J. Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. IX, no. 1, 1907, 128, br. 258).

Овај жртвеник можемо сматрати споменик Силвановог култа, односно слово *b* и наведено име божанства, *Silbano*, за грешку клесара. Можемо се запитати и да ли је грешка клесара довела до вишеструког прелома споменика још у античком периоду. Важно је напоменути да је спорно слово Каниц читао као *P*, односно име божанства као *Silpano*, што не можемо узети као вероватну претпоставку.

Већи проблем нам производи име дедиканта. Бруншмид је довео у питање разрешење *Flavius*. Ромер је предложио допуну *VCIVV*, док се у *CIL III 6439* наводи допуна *CORAVS*. Изношене су и претпоставке да је реч о германском имену, али трагови слова на камену највише указују на име Флавиус.

Неспорни део имена дедиканта, Хатена, није посведочен ни на једном другом споменику у провинцијама Панонији и Далмацији. У сваком случају, дедикант је вршио службу протектора дукенариуса.⁶

⁵ Josip Brunšmid, „Nekoliko rimskih napisa iz Srijema”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. XI, No. 1, 1889, 35; Šime Ljubić, „Dopisi, razne vesti”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. VII, No. 1, 1885, 24; Miroslava Mirković, „Sirmium – its history [...]”, 68, No. 26; Љ. Б. Васиљевић, *нав. дело*, 45; *CIL III 10221*.

⁶ Josip Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. IX, No. 1, 1907, 128, br. 258; Miroslava Mirković, „Sirmium – its history [...]”, 68, br. 27, T. IV, 1; Љ. Б. Васиљевић, *нав. дело*, 45–46; *CIL III 3249* (доњи део натписа); *CIL III 6439* (цео текст натписа – преузет од Каница).

Сремска Митровица – бенефицијарна станица (вотивни споменик посвећен Јупитеру, Силвану, Либеру и генију Сирмијума)

У мају 1988. године, приликом ископа земље за темеље новог хируршког блока при болници у Сремској Митровици, откривени су остаци бенефицијарне станице. Локалитет се налази ван бедема Сирмијума, непосредно уз његов северозападни угао.

Остаци архитектуре античког објекта откривени су на простору површине 50 x 50 m. Откривен је само део бенефицијарне станице, укључујући дворишни простор намењен светилишту. У оквиру дворишног простора, откривено је 85 камених и мермерних вотивних споменика. Утврђено је постојање натписа на 79 споменика. Већина вотивних споменика пронађена је *in situ*.

Далеко највећи број вотивних споменика посвећен је Јупитеру. Три су посвећена Марсу, али и они потичу од бенефицијарних конзулара који су истовремено подигли и жртвенике Јупитеру. Уз Јупитера, на неким жртвеницима појављују се на натписима Јунона и Минерва, затим Фортуна, Либер, Марс и, за нашу тему најзанимљивије, Силван. На великом броју надгробних споменика налазе се посвете разним генијима.

Култ Силвана проналазимо на два вотивна споменика, откривена у бенефицијарној станици у Сирмијуму. Дедиканти оба споменика су бенефицијарни конзулари.

Први вотивни споменик из бенефицијарне станице садржи посвету Јупитеру, Силвану, Либеру и генијима. Димензије споменика износе: висина 76,5 cm, ширина 40 (34) cm и дебљина 31 (25,5) cm. Чува се у Музеју Срема у Сремској Митровици.

Текст натписа гласи:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
Silvano et
Libero Patr(i)
Et Gen(io) Sirm(ii)
M(arcus) Auf(idius?) Victor
b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) II
adi(utricis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Дедикант споменика је Марко Ауфидије (или Ауфидин) Виктор, конзуларни бенефицијар легије II Адутрикс. Споменик се датује у 203–209. годину.⁷

Сремска Митровица – бенефицијарна станица (вотивни споменик посвећен Јупитеру и Силвану)

Други вотивни споменик из бенефицијарне станице у Сирмијуму посвећен је Јупитеру и Силвану. Димензије споменика износе: висина 103 cm, ширина 53 cm и дебљина 36 cm. Чува се у Музеју Срема у Сремској Митровици.

⁷ Miroslava Mirković, Miroslav Jeremić, Petar Milošević, „Sremska Mitrovica, Sirmium-beneficijarna stanica”, *Arheološki pregled*, br. 29 (1988), 1990, 157–160; Miroslava Mirković, „Beneficarii consularis in Sirmium”, *Chiron*, Bd. 24, 1994, 377, Nr. 31; Ивана Поповић, „Нови поглед на Силванов култ у Сирмијуму”, *Зборник Музеја Срема*, бр. 8, 2009, 54, нап. 33.

Текст натписа гласи:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
 et Deo Silvano
 pro salute et re
 ditu domm(inorum) nn(ostrorum)
 Imp(eratorum) L. Sept(imii) Seve
 ri et M. Aureli
 Antonini Augg(ustrorum)
 [[et L. Sept(imi) Getae Caes(aris)]]
 T. Ael(ius) Secundus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)
 iterata statione
 sub Cl(audio) Claudiano co(n)s(ulare)
 v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) Anullino co(n)s(ule)

Дедикант споменика је Тит Елије Секундус, такође бенефицијарни конзулар. Споменик је посвећен Јупитеру и Силвану, у част царева Септимија Севера и Каракале. Споменик се датије у 199. годину.⁸

Сремска Митровица – непознати локалитет

Са непознатог локалитета у Сирмијуму потиче вотивни споменик посвећен Силвану Доместику. Димензије споменика износе: висина 40 cm, ширина 29 cm и дебљина 19 cm. Чува се у Музеју Срема у Сремској Митровици.

Текст натписа гласи:

Silvan[o]
 Domest[ico]
 Sacrum
 C. Octavius
 Ianuarius
 v(otum) s(olvit) l(ibens) [merito]

Дедикант споменика је Гај Октавије Јануарис. На споменику нису наведени подаци о дедикантовом друштвеном статусу.⁹

⁸ Miroslava Mirković, Miroslav Jeremić, Petar Milošević, „Sremska Mitrovica [...]”, 157–160; Miroslava Mirković, „Beneficiarii consularis [...]”, 363, Nr. 7.

⁹ Ивана Поповић, „Нови поглед на Силванов култ [...]”, 52.

Сремска Митровица – локалитет у близини болнице

Фрагментовани вотивни споменик од кречњака пронађен је у близини болнице у Сремској Митровици. Споменик је откривен приликом постављања инсталација за топловод. Сачуван је горњи део споменика, са делом натписног поља. Димензије очуваног дела споменика износе: висина 37 cm и ширина 27 cm.

Текст очуваног дела натписа гласи:

[Si]lvano
.....cn

На жалост, из очуваног дела текста натписа може се закључити једино да је споменик био посвећен Силвану.¹⁰

Добринци

Вотивни споменик посвећен Силвану пронађен је у атару Добринаца, недалеко од Руме. Споменик се данас налази у Археолошком музеју у Загребу.

Текст натписа гласи:

Silvano
Sac(rum)
[A]ur(elii)? Neratius
et Nigrinus
dec(urio) col(oniae) et
Sabinus et Quintio
posuerunt

Дедиканти су декуриони, Аурелије Нератиус и Аурелије Нигринус, заједно са кодедикантима, којима су наведена само имена – Сабин и Квинт. На овом споменику Силван носи епитет Сакрум.¹¹

Банаштор

На простору Банаштора, где се налазило римско утврђење Malata Bononia, пронађен је вотивни споменик посвећен Силвану. Споменик је недовршен. Коришћени материјал је сивкасти мермер. Димензије споменика износе: висина 97 cm, ширина 36 cm, дебљина

¹⁰ Исто, 52–53.

¹¹ Милена Душанић, „Становништво фрушкогорске области – Према епиграфским изворима”, у: Никола Тасић (ур.) *Фрушка гора у античко доба – Прилози за историју и археологију*, Нови Сад 1995, 37, 45, бр. 14; Љ. Б. Васиљевић, *нав. дело*, 42; CIL III 10204.

22 cm. Данас се налази у Музеју Града Новог Сада.

Споменик је оштећен у горњем делу, где се налазе остаци украса у виду плитко урезане цик-цак линије. Испод ње су, целом ширином споменика, урезане три хоризонталне линије. У доњем левом углу оштећен је правоугаоним усеком, који указује да је био припремљен за секундарну употребу (вероватно је, као грађевински материјал, био уграђен у мост).

Текст натписа (највероватније није био довршен) гласи:

Silvano
Comi(nius)
O{-----



Из текста натписа може се закључити једино да је дедикант, по имену Коминије, споменик посветио Силвану. Споменик се датира у 2. век.¹²

Сл. 5. Вотивни споменик посвећен Силвану из Баноштора (према: Velika Dautova Ruševljan, „Dva nova rimska natpisa iz Srema”, Godišnjak Muzeja Grada Novog Sada, br. 8, 2012, 23, sl. 2.)

РЕЉЕФНО-ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИК

Земун

Фрагмент вотивног споменика од белог мермера, са натписом и рељефном сценом из Дионисовог циклуса, пронађен је 1891. године у Земуну. Споменик се, вероватно, првобитно налазио у склопу Дионисовог светилишта. Данас се налази у Археолошком музеју у Загребу. Споменик се датира у 2. век. Димензије сачуваног фрагмента износе: висина: 18,5 cm, ширина 18 cm, дебљина 3 cm.

Текст сачуваног дела натписа гласи:

(Liberо Sa)c(rum) Marcanus
(votum solvit libens) m(erito)

¹² Velika Dautova Ruševljan, „Dva nova rimska natpisa iz Srema”, Godišnjak Muzeja Grada Novog Sada, br. 8, 2012, 22–24.

Из очуваног дела натписа чита се име дедиканта – Марканус и, вероватно, посвета Либеру Сакруму.

Од рељефних представа на споменику уочава се се део представе Либера (ноге бо-жанства, очуване до појасног дела тела) већих димензија, а десно од њега налази се при-каз Силвана са козјим ногама који свира у сирингу и обучава Дафнида, који седи поред њега. На крају десне стране споменика представљена је одевена женска фигура, вероватно Менада, која се ослања на десну руку, док у левој руци, савијеној у лакту, држи неки предмет. Испод женске фигуре налази се стилизована представа змије, док се код ногу Либера назире пантер.



Сл. 6. Фрагмент рељефно-епиграфског споменика, са представом Силвана, из Земунa (према: Velika Dautova Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983, T. 21/3).

Рељеф вероватно потиче из светилишта Диониса у Таурунуму. На постојање овог светилишта упућује велики број фрагмената са представама Либера и Либере, Херкула, Менаде, Силвана и др. који су нађени поред темеља неке римске грађевине.

Остаци светилишта и рељефи откривени су 1891. године на углу тадашњих улица Рачје и Три голуба. Споменици су откривени на дубини од 2,5 m. Сви налази са овог локалитета су исте године пренети у Загреб.¹³

ФИГУРИНЕ

Нови Бановци

Бронзана фигурина Силвана, са посребрењем, откривена је у Новим Бановцима. Израђена је у техници ливења. Висока је 9,2 cm и на себи нема трагове патине. У питању је недовршен рад. Археолошки музеј у Загребу је откупио фигурину 1900. године. У овом музеју фигурина се и данас налази.

На фигурини је Силван представљен као наг младић у стојећем ставу. Тежина тела ослоњена је на десну ногу, док је лева благо савијена и истурена напред. Фигурина стоји на плочастом постољу.

¹³ Velika Dautova Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983, 29, 89, T. 21/3; Драга Гарашанин, „Археолошки радови у Београду и околини”, *Годишњак Музеја града Београда*, бр. 1, 1954, 90, сл. 69; Љ. Б. Васиљевић, *нав. дело*, 48–49.



Сл. 7. Фигурина Силвана из Нових Бановаца (према: Ljiljana Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd 1979, 25, sl. 47).

Силван на ногама има неку врсту ципела. На десном рамену му је прикопчана хламида, коју је подупро левом руком. У наборима хламиде налази се неколико јабука, док у десној, подигнутој руци, божанство држи још три јабуке. Глава са кратком, равном косом, окренута је у три-четврт профилу улево. Крупне очи приказане су урезивањем. Љиљана Тадин сматра да лик обликом очију, носа и овалом лица са истакнутим јагодицама подсећа на производе галских радионица. У сваком случају, ова фигурина представља значајно сведочанство о поштовању култа Силвана на простору Срема.¹⁴

Сремска Митровица

Музеј Срема у Сремској Митровици набавио је бронзану статуету бога Силвана, са посребрењем, током 1998. године.¹⁵ Статуета је пронађена приликом радова на тра- си топловода код Пиваре и откупљена заједно са бронзаним новцем из 4. века. Ивана



Поповић повезује овај налаз са, у овом раду већ представљеним, вотивним спомеником посвећеном Силвану Доместику, откривеним на истом месту. Ауторка, узевши у обзир близину касноантичке царске палате, предочава размишљање да овде постоји сведочанство о извесној официјелности Силвановог култа, не само у време Септимија Севера (потврђено бројним споменицима), него и током касне антике. Наведену могућност сматрамо за врло вероватну.

Висина статуе износи 6,4 cm (са постољем 6,8 cm). Статуета је постављена на пуно ливено постоље у виду плитке зарубљене купе. Приказана је снажна мушка фигура, у ставу благог контрапоста.

Сл. 8. Фигурина Силвана из Сремске Митровице (фото: документација Музеја Срема из Сремске Митровице).

¹⁴ Josip Brunšmid, „Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 13, No. 1, 1914, 231–232, sl. 59; Ljiljana Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd 1979, 25, sl. 47; Љ. Б. Васиљевић, *нав. дело*, 56.

¹⁵ Захваљујем колегиници Сањи Тресканици (Музеј Срема у Сремској Митровици) на уступљеним фотографијама и сарадњи приликом израде овог текста.

Глава божанства је дата у строгом анфасу, са линеарно, скоро минималистичким маниром моделованим лицем. Снажан, повијен нос, стегнута, ћутећа уста наговештавају строг поглед високо постављених очију. Брада је густа, међутим није волуминозна и пријања уз лице и врат. Коса је дуга и густа, делимично сакупљена у чвор (*nodus*) на затиљачном делу. Тело статуе је добро моделовано; груди су снажне, отворене и пријемчиве, торзални део добро прати наговештени покрет леве руке у којој је прихваћен сноп жита; десна рука је оштећена, очувани део указује на то да је била одмакнута од тела. У њој се вероватно налазио срп (*falx messoria*). Ноге су тешке, бремените, без наглашених детаља колена или стопала. На неколико места уочљиви су трагови посребрења. Од римских мушких божанстава класје у руци могу имати Бонус Евентус (божанство успеха, добре среће и исхода) и Силван. На могућност да се ради о представи Бонус Евентуса, поред класја, указивала би и представа дуге косе, као и чињеница да је у Сирмијуму постојао храм Бонус Евентуса, што представља редак случај.

Александар Јовановић износи мишљење да већина иконографских елемената више говори у прилог Силвановог култа (Бонус Евентус је представљан као леп младић са дугом косом, која није везана у чвор, већ је прихваћена чеоном траком). Исти аутор сматра да је реч о представи Силвана, и то Силвана Месора („Жетеоца“). На овај закључак упућују поред атрибута (класје, вероватно срп) и извесни иконографски детаљи: дуга коса сведена у затиљачни чвор, брада, можда и наслутити каиша од *fasciae curiales* на ногама, као и приказ тешких, стамених ногу.

Фигурина из Сирмијума блиска је тзв. италском типу Силвана који је приказиван потпуно антропоморфно. Можда извесне наговештаје везе са анималним изгледом Пана могу да се наслуте у разрогаченијеном погледу, сличном изразу код Лисиповог Сатира. Хронологију ове статуе Јовановић релативно прецизно одређује на основу иконографских елемената. Облик браде, полегле по врату, веома је слична оној која се појављује код царева из краја 3. и почетка 4. века, а крупне отворене очи јасно наликују на приказе са царских портрета из времена прве тетрархије. У прилог овом датовању иде и чињеница да је статуета пронађена недалеко од касноантичке царске палате, тако да се фигурина временски може одредити. Описана фигурина представља изузетно значајан налаз који са собом, могуће, носи, не само религијску, него и политичку поруку и симболизам повезан са римском државом и царском влашћу.¹⁶

* * *

Преглед археолошких споменика посвећених богу Силвану на територији Срема, показује да је култ овог божанства био познат и прихваћен на подручју које представља тему истраживања. Поједини елементи на налазима учвршћују теорију о томе да је Силван, на просторима Паноније, био посебно поштован и, на одређени начин, постајао симбол и заштитник провинције.

Из епиграфских споменика уочавамо да су дедиканти, до сада познатих, споменика били носиоци цивилних и војних функција, што наводи на закључак да је култ Силвана био утемељен међу припадницима виших друштвених staleжа. Неоспорно је да су тадашњи „функционери” и војни заповедници веома поштовали Силвана, али користи-

¹⁶ Александар Јовановић, „Бронзана статуета Силвана из Сирмијума“, *Зборник Музеја Срема*, бр. 4, 2000, 19–25; Љ. Б. Васиљевић, *нав. дело*, 56–57; Ивана Поповић, „Нови поглед на Силванов култ [...]”, 56.

мо прилику да поновимо став да је култ овог божанства нарочито био распрострањен код ширих слојева становништва, који су му поштовање исказивали у оквиру скромних светишта у нетакнутој природи, користећи некада скромне жртвенике израђене од нетрајног материјала (дрво) или у облицима које је тешко идентификовати (необрађени камен без натписа).¹⁷

Простор Срема представља територију где постоји велики број места где је могао бити поштован култ Силвана прихваћен од стране широких слојева (Фрушка гора, поља за земљорадничке радове, лековити извори, обале Саве и Дунава, Обедска бара, ловишта...). Када овим местима придодемо просторе бројних римских урбаних центара, где је Силван уважаван у складу са званичним државним и религијским формама, стичемо јасан утисак о једном од најпоштованијих божанстава током античког периода у Срему, уз напомену да је одсјај овог култа наставио да тиња и дуго времена након сутона римског света.

Ljubiša B. Vasiljević

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF THE CULT OF THE ROMAN DEITY SILVANUS DISCOVERED ON THE TERRITORY OF SREM

Abstract: The subject of this paper represents the archaeological monuments of the Silvanus cult, discovered on the territory of Srem. During the antique period Srem was part of the Roman province Panonia, where the cult of Silvan was of significant importance. According to the new discoveries, there are eleven archaeological sites referred to the cult of Silvan in Srem. These are votive epigraphic monuments, votive relief-epigraphic monuments and figurines. Monuments discovered in Sremska Mitrovica – Sirmium (seven epigraphic monuments and a figurine), Dobrinč - Caput Bassianense (epigraphic monument), Zemun – Taurunum (relief-epigraphic monument) and Novi Banovci – Burganae (figurine).

Keywords: Silvanus, cult, antique, Srem, Panonia, votive monuments, figurines, Sremska Mitrovica, Dobrinč, Zemun, Novi Banovci

¹⁷ Љ. Б. Васиљевић, *нав. дело*, 143.

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА

UDC 930.25(497.113 Novi Sad):929.52 VLADISAVLJEVIĆ
UDC 930.25(497.113 Novi Sad):929.52 KAĆANSKI

Мр Вишња Николић¹

Архив Војводине (Нови Сад)
Република Србија

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА ДОКУМЕНТУ – РОДОСЛОВУ ПОРОДИЦЕ ВЛАДИСАВЉЕВИЋ И КАЋАНСКИ

Сажетак: Конзерваторско-рестаураторски третман папирног носиоца за циљ има првенствено његово очување и дуговечност, а карактеристике материјала, степен оштећења, величина збирке и расположива средства утичу на избор метода и одређују правац деловања. У раду је приказано извођење конзерваторско-рестаураторских радова на архивској грађи Архива Војводине – родослову породице Владисављевић и Каћански.

Кључне речи: конзерваторско-рестаураторски радови, папирни носилац, архивска грађа, родослов

Увод

Архивску грађу фонда породице Теофановић, Ф. 566, Архив Војводине је преузео 12. октобра 2016. године на основу Уговора о поклону бр. П 031.5–2/1–16 склопљеног са имаоцем, Мирјаном Теофановић. Преузети списи, фотографије, публикације и друга грађа настали су у распону од краја 19. до друге половине 20. века. Грађа укупне количине 0,16 дужних метара тематски је разврстана и спакована у две архивске кутије.

Родослов, тј. породично стабло у форми свитка, цртеж Лазара Каћанског, димензија 50 cm x 64 cm, предат је Архиву упакован у чврсту картонску тубу. Датира из 19. века, при чему тачна година настанка није позната. Кроз форму породичног стабла састављеног од имена и презимена потомака приказана је историја породичне лозе.

Стање документа указивало је на потребу за конзерваторско-рестаураторским радовима.

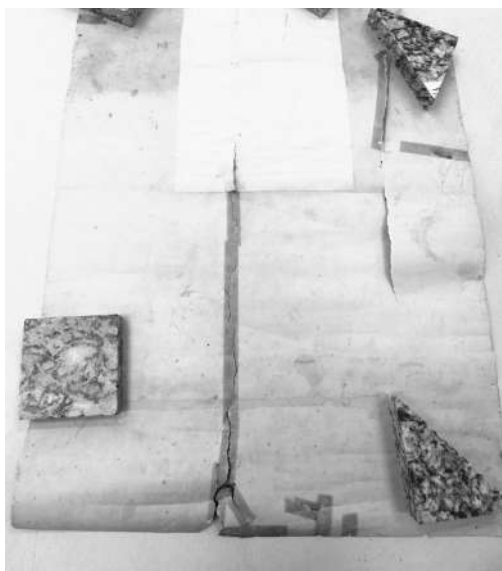
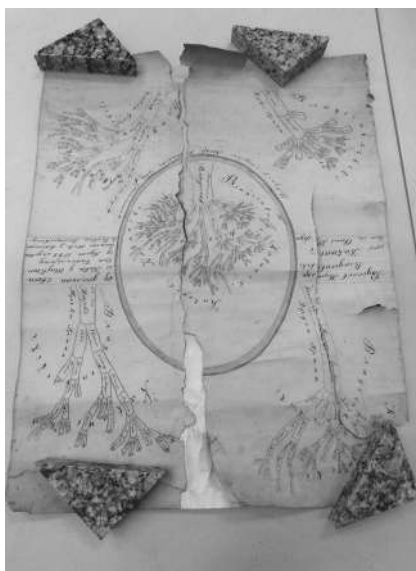
Затечено стање

Увидом у затечено стање документа констатована су бројна и разноврсна оштећења. Папирни носилац је изгубио еластичност, а дуго чување у ролни узроковало је задржавање у облику свитка и након што је носилац извађен из заштитног омота.

¹ Višnja Nikolić, Archives of Vojvodina, Novi Sad, Serbia



Велика механичка оштећења затечена су на целој површини документа. У средишњем делу родослова, преко целе површине, налазила се вертикална подеротина која је била делимично фиксирана са полеђине белим правоугаоно исеченим папиром, а друга, такође вертикална (дужине 39 cm), била је приметна на левој страни листа. Бројне подеротине, од неколико милиметара до пет центиметара, налазиле су се уз ивице. Недостајали су делови папирног носиоца на угловима, од којих је недостајући фрагмент на левом углу био већих димензија (5,5 cm x 10 cm). Такође, у горњем делу листа на месту подеротине, недостајао је фрагмент неправилног облика димензија 6,5 cm x 21,5 cm, и фрагмент 1 cm x 4 cm уз подеротину у доњем делу. Као последица неадекватног чувања документа, на више места, уочавали су се трагови преламања папира.



Са полеђине, тамни трагови уз подеротине, последица су лепљења селотејп траком. Правоугаона закрпа била је залепљена преко недостајућег дела у горњем делу документа. На папирном носиоцу уочавала се површинска запрањаност у виду слоја прашине. Такође, у доњем делу налазиле су се водене мрље, а на више места на полеђини су се уочавале масне мрље и мрље непознатог порекла смеђе боје. Папирни носилац је пожутео у горњој зони листа, што сведочи о томе да је уrolан документ дужи временски период био изложен сунчевој светлости.

Ситне тачкасте мрље браон-риђе боје (*foxing*) биле су приметне на целој површини листа са лица и полеђине.

На документу је употребљен широк спектар материјала за писање. Цртеж је изведен графитном оловком и оловкама у боји (плавом, црвеном и зеленом), а текст је исписан мастилом смеђе боје и графитном оловком.

Ток радова

Пре конзерваторско-рестаураторских радова направљена је фото-документација затеченог стања и отворен је конзерваторски картон у који су унети подаци о документу и његовом затеченом стању.

Пре интервенција било је неопходно разрадити методу рада, узевши у обзир све податке до којих се дошло увидом у затечено стање. С обзиром на то да је у питању цртеж руком писаним текстом, изведен различитим оловкама и средствима за писање, растворљивост истих је требало испитати. Стабилност мастила и свих оловака испитана је спот методом. Показало се да је зелена оловка веома непостојана у контакту са водом, а да су црвена и плава благо растворљиве. Исте резултате показао је и тест на дезинфекционо средство. Резултат тестирања мастила показао је да је мастило нерастворљиво.

Прва интервенција подразумевала је уклањање старе закрпе са полеђине механичким путем. Уследило је механичко чишћење површинских нечистоћа са лица и полеђине меким сунђером од латекса (*Wishab*), употребом гумица различите мекоће и састава и меком четком. Оштећења узрокована лепљењем селотејп траке није било могуће уклонити механичким нити хемијским путем – органским растварачима (медицински бензин,² етил-ацетат,³ ацетон,⁴ етанол⁵).

Појава „foxinga” указивала је на присуство микроорганизама, те је документ дезинфикован са полеђине етил алкохолом 70%.⁶ Раствор је аплициран тупфером, равномерно преко целе површине папира.

Прање документа потапањем у воду није се могло извести с обзиром на непостојаност оловака у боји. Мрље и нечистоће из папира уклоњене су третманом на усисном (*suction*) столу, постављањем документа са полеђине на влажну упијаћу хартију (300 g).

² Медицински бензин је високо концентровани, пречишћени бензин за употребу у медицинске сврхе. Служи за чишћење и одмашћивање коже и масних површина. То је безбојна, лако хлапива и лако запаљива течност специфичног мириса.

³ Етил-ацетат је естар етанске (ацетатне, сирћетне) киселине и етанола, молекулске формуле $C_4H_8O_2$. То је безбојна, ароматична течност – користи се првенствено као отопало и разређивач.

⁴ Ацетон је органско једињење са формулом $(CH_3)_2CO$. Бистра је и безбојна, веома запаљива течност пријатног мириса која доста испарава већ на собној температури. Ацетон служи као растварач.

⁵ Етанол или етил-алкохол (формула: C_2H_5OH) је име за органско једињење из групе алкохола. То је лако испарљива, запаљива безбојна течност специфичног оштрог мириса, која се употребљава као растварач и средство за екстракцију, за дезинфекцију, за конзервирање и при производњи хране и пића.

⁶ Етанол се користи у различитим концентрацијама, а максималну ефикасност као дезинфекционо средство има при концентрацији од 70%. Silvia Oliveira Sequeira, *Fungal biodeterioration of paper. Development of safer and accessible conservation treatments*, FCT: DCR - Teses de Doutoramento 2016.



Зелена оловка, која је најнепостојанија, фиксирана је циклододеканом⁷ у спреју како током мокрих поступака не би дошло до евентуалног разливања. Масне мрље третиране су локално, медицинским бензином; а остале нечистоће, водене мрље и део киселине из папира извучене су влажним третманом са документа на упијач, при чему је и носилац постао релаксиран, тј. довољно влажан да се могло извести каширање.

С обзиром на степен оштећења, постојала је потреба за подлепљивањем, тј. каширањем документа на нову подлогу. Употребљен је јапански папир *Langfaserseidenpapier* 19 g залепљен са 4% раствором метилцелулозе (*Methocel A4M*).⁸ Влажан документ је заједно са холитексом (*Hollytex*),⁹ који је послужио као подлога при подлепљивању, постављен у „сендвич” између две лепенке ради пресовања. У механичкој књиговезачкој преси документ је био 24 h под притиском. Тако подлепљеном документу било је потребно реконструисати недостајуће делове.



Ручна рестаурација је рађена дебљим јапанским папирима, тако што је најпре употребљен *Ingres* 100g, а преко њега *Kawanaka elfenbein* 29g, како би се постигли дебљина и тон најближи оригиналу. За лепљење је употребљен 4% раствор метилцелулозе. Инсerti су рађени преносом контура недостајућих делова на јапански папир. Процес рестаурације је изведен на светлећем столу. На местима где је недостајао оригинални папирни носилац, инсерт од дебљег јапанског папи-

⁷ Сиклододекан ($C_{12}H_{24}$) је неполаран, циклични угљоводоник. Тачка топљења му је 60° С. Добија се углавном као међупроизвод у производњи средстава за снижавање запаљивости, детерџената и других хемикалија. Користи се и као привремено лако испарљиво везиво тј. консолидент за конзервацију и рестаурацију археолошких предмета и уметничких дела, растопљен или отопљен у неком неполарном растварачу. Није топован у води.

⁸ Метилцелулоза је нејонски етар, раствара се у води, а служи као консолидент и лепак. Производи се у различитим градијацијама, вискозитетима и степенима полимеризације.

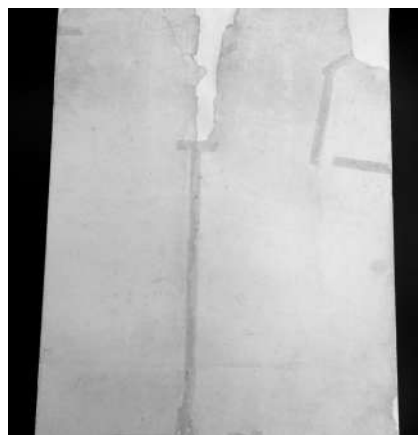
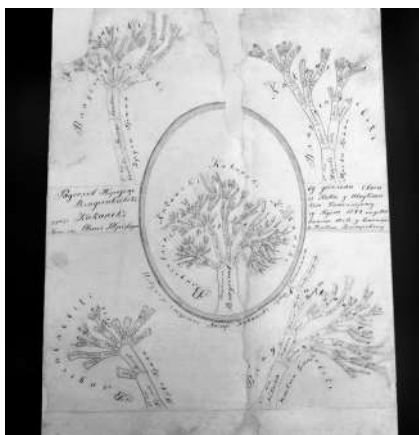
⁹ Синтетички неткани материјал (100% полиестер).



ра залепљен је целом површином за 19 g јапански папир постављен са наличја.

Након свих поступака документ је поново пресован. Припрема за пресовање подразумевала је најпре посредно влажење папирног носиоца, након чега је смештен у „сендвич” између два холитекса и две лепенке и пресован 48 h, уз замену влажних лепенки сувим након 24 сата.

Након пресовања, вишак јапанског папира уклоњен је опсецањем, а потом су са документа механичким путем уклоњени трагови циклододекана.



По завршетку свих конзерваторско-рестаураторских радова израђена је нова фасцикла од бескиселинског картона архивског квалитета, погодна за трајно чување.¹⁰



¹⁰ Трајни папири су они који имају неутралан или базни рН, и који старењем не мењају својства. За израду фасцикле употребљен је Hahnemühle 300 g бескиселински архивски картон који одговара највишем разреду дуготрајности и нормама DIN, PAT и ISO.

Резиме

Конзерваторско-рестаураторским радовима на документу – родослову породице Владисављевић и Каћански санирана су постојећа оштећења, знатно су побољшана механичка својства и продужен је животни век. Такође, документ је добивши нову бескиселинску заштитну фасциклу заштићен од прашине и других спољних утицаја. Смештањем у депо са одговарајућом микроклимом обезбеђени су му оптимални услови чувања.

Višnja Nikolić

CONSERVATION-RESTORATION TREATMENT OF THE DOCUMENT GENEALOGY OF THE VLADISAVLJEVIĆ AND KAČANSKI FAMILY

Summary: By employing conservation and restoration procedures on the document – Vladislavljević and Kačanski genealogy, the existing damage was repaired, its physical capabilities greatly improved and its lifespan was prolonged. At the same time, the document, by receiving a new protective folder that lacks acid, was secured from dust and other external factors. By placing it in the detops with the appropriate microclimate, optimal requirements for housing have been established.

Keywords: conservation-restoration work, paper support, archival materials, genealogy

UDC 271.222(497.11)-523(498)

UDC 7.046(498)

Оливера Брдарић¹

Покрајински завод за заштиту споменика културе (Петроварадин)
Република Србија

КОНЗЕРВАЦИЈА ИКОНОСТАСА МАНАСТИРА БЕЗДИНА

Сажетак: Манастир Бездин саграђен је 1539. године, а најстарији грађевински слој смешта градњу садашње цркве на сам почетак 16. века. Први слој живописа обновљен је у првој половини 18. века, уз поновљену концепцију и композиције оригиналног живописа. Нова иницијатива за конзервацију и рестаурацију иконостаса из манастира Бездина дошла је у оквиру пројекта „Истраживање и заштита културног наслеђа Будимске и Темишварске епархије 2013–2017”. Током 2013. године стручни тим Покрајинског завода за заштиту споменика културе урадио је испитивачке радове на бездинском иконостасу. На бази резултата испитивачких радова израђен је пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на иконостасу, а крајем наредне године уприличена је изложба у Галерији Матице српске, у циљу популаризације културног наслеђа Срба у Румунији и Мађарској.

Кључне речи: манастир Бездин, Румунија, живопис, иконостас, конзерваторско-рестаураторски радови

Први поуздани помен манастира Бездина је запис у Псалтиру Божицара Вуковића, датован у 1539. годину. Стилске особености грађевине, односно њеног најстаријег грађевинског слоја, такође смештају градњу садашње цркве у почетак 16. века. Манастир је за-



пустео шездесетих година 20. века, а од 1995. године поступно се успоставља манастирски живот.

Први слој живописа у манастирској цркви потиче са краја 16. века, а запис у манастирском инвентару датује га у 1592. годину. Група живописаца коју је предводио Андреја Андрејевић обновила је четрдесетих година 18. века тешко оштећен живопис. Сликарство овог слоја добро је сачувано и показује иконографске и стилске утицаје првобитног слоја из 16. века јер се

сматра да је Андрејевић у договору са поручиоцем поновио концепцију и композиције

¹ Olivera Brdarić, Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments (Petrovaradin), Serbia

претходног живописа.

Приликом дозиђивања звоника у другој половини 18. века срушен је западни зид наоса, а новонастале зидне површине, стубове и ограду хора осликао је ученик и следбеник Стефана Тенецког, Михајло Букуровић 1781. године. Том приликом је насликао низ сцена везаних за Богородицу и поправио оштећене партије живописа Андрејевићеве групе. Интервенције су посебно видљиве на саставу наоса са новосазиданим звоником и у јужној ниши олтарског простора.

Године 1753. манастирска црква посвећена Ваведењу Богородице, добила је и нови иконостас, рад у то време цењеног сликара Стефана Тенецког. Овај иконостас није сачуван и не постоје поуздани подаци о његовој судбини у до сада доступној и проученој документарној грађи. Зна се само да је већ 1802. године замењен новим, који су у периоду од 1793. до 1802. године израдили сликар Јаков Орфелин и дуборезац и позлатар Аксентије Марковић. Орфелиново ауторство на иконама из Бездина потврђује, између осталог, и његов потпис на икони *Недремано око*, изнад царских двери, на коме је унет и датум 19. новембар 1802. године, када су се вероватно приближили крају радови на сликању иконостаса.

Иконографски садржај је у значајној мери посвећен Богородици као заштитници храма. Приликом састављања програма иконописа наручиоци су показали изузетну ерудицију и врло специфичне теолошке захтеве на које је Јаков Орфелин успешно одговорио.

Иконостас из Бездина припада развијеном типу и чини компактну целину са певницама и троновима. Са 31 иконом на самој олтарској прегради, представља једну од најнеобичнијих и најлепших дрворезбарских целина у српским црквама новијег доба. Раскошно резана олтарска преграда залази дубоко у наос, прекрива зидове и ступце, не нарушавајући у 18. веку модификован, али сачуван православни идентитет српских цркава, а Јаков Орфелин управо на овом месту показује сву вредност и аутентичност свог уметничког дела (Јањушевић и др. 2017) ²

Године 1991. у Народном музеју у Београду је уприличена изложба под називом „Уметничко благо Срба у Румунији” и тада је за потребе изложбе рестаурирано пет



икона са иконостаса: *Бојородица* и *Христос* из престононе зоне, *Недремано око* изнад царских двери и *Ваведење* и *Крштење* из циклуса Празници (друга зона).³ Ове иконе су потом постале део музејске поставке у ризници Темишварске епархије.

Исте године је већина икона са дуборезом пренесена у Епископски двор у Темишвару ради конзервације, где су конзерватори Републичког завода за заштиту споменика културе формирали приручну радионицу, док

² Даниела Королија Црквењаков (ур.), *Српска црквена уметност у Румунији, исцртавања и конзервација*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2017.

³ Каталог *Уметничко благо Срба у Румунији*, Народни музеј, Београд 1991.

је у самом храму остала конструкција иконостаса, тронове и певнице са стасидијама. Том приликом је урађена само ургентна санација мањег броја икона које су категорисане у најугроженије. Рад је прекинут 1993. године, а иконе и делови дубореза су наредне две деценије чекали на наставак конзервације.

Конзерваторски проблеми на иконама су били веома сложени и настали су као последица изузетно неповољних микроклиматских услова у самом храму – изразито висока влага (капиларна и атмосферска), од ранијих прокишњавања кровног покривача, погодовала је развоју микроорганизама и ксилофагних инсеката који су својим дугогодишњим деловањем озбиљно угрозили иконостас и његово трајање довели у питање.



Последично, дошло је до одвајања платна од дрвене подлоге, слабљења везива у туткално-кредној подлози и слабљења везе између подлоге и бојеног слоја, као и до значајних оштећења самог бојеног слоја (у виду пуцања и раслојавања од платненог носиоца), насталих услед бројних неповољних фактора, између осталих, као последица ранијег нестручног чишћења. Деловање влаге довело је и до разлепљивања делова дубореза и до одвајања туткално-кредне подлоге и отпадања фрагмента полиментне позлате, највише у доњим зонама иконостаса.



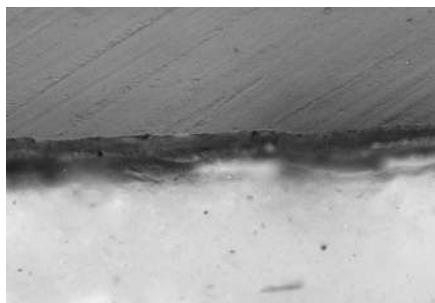
Нова иницијатива за конзервацију и рестаурацију иконостаса из манастира Бездина дошла је у оквиру пројекта „Истраживање и заштита културног наслеђа Будимске и Темишварске епархије 2013–2017”, у сарадњи Покрајинског завода за заштиту споменика културе, Галерије Матице српске и Катедре за инжењерство материјала Технолошког факултета у Новом Саду, уз финансијску подршку Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање и односе са верским заједницама АП Војводине.

Испитивачко-истраживачки радови

Током 2013. године стручни тим Покрајинског завода урадио је испитивачке радове на бездинском иконостасу. Том приликом направљена је детаљна документација постојећег стања (снимањем у дневном и УВ светлу, као и уз употребу УВ и ИР филтера), обављено је ургентно фиксирање свих угрожених партија сликаног слоја са подлогом и позлаћеног дубореза, узорковани су микрофрагменти бојеног слоја и позлате са подлогом ради израде физичко-хемијских анализа⁴ и направљене су пробе чишћења. Ради наставка радова, у децембру 2013. године, две групе од по три иконе са припајућим дуборезом (делови треће зоне иконостаса из групе икона око Распећа) и две иконе на платну (*Св. Василије Велики* и *Св. Григорије Бојослов*), на којима су били неопходни сложени конзерваторски третмани уз коришћење специјализоване апаратуре и опреме, пренесени су у Петроварадин, у конзерваторску радионицу Покрајинског завода.

На бази резултата испитивачких радова израђен је пројекат конзерваторско-реставраторских радова на иконостасу који је преведен на румунски. Током 2014. године радови су настављени дезинсекцијом икона и консолидацијом, санацијом и паркетажом дрвеног носиоца и реконструкцијом недостајућих делова дубореза.

Упоредо су стручњаци Лабораторије за испитивање материјала у културном наслеђу – Катедра за инжењерство материјала Технолошког факултета у Новом Саду, спровели допунска испитивања на карактеризацији коришћених материјала, а резултате су сумирали у елаборату о сликарској технологији бездинских икона (Раногајец и др.).⁵ На основу тога, познато нам је да су иконе сликане јајчаном темпером са додатком ланеног уља. Стратиграфски пресек слојева – ланено платно, на које је постављена туткално-кредна подлога која је изолована слојем туткала на ком је постављен сликани слој који је заштићен шелаком. У сврху идентификације везива, лака и других органских материјала, као и за утврђивање оригиналне палете пигмената, рађене су спектроскопске анализе - FTIR⁶ и XRF⁷ (обе су бесконтактне, неинвазивне, са преносивом опремом за *in situ* испитивања), док је SEM-EDS⁸ анализа (минимално инвазивна, лабораторијска), дала податке о морфологији и хемијском саставу компонената бојених слојева.



⁴ Прве анализе узорака су обављене у Лабораторији Народног музеја у Београду (Милица Марић-Стојановић, физико-хемичар) и на Рударско-геолошком факултету у Београду.

⁵ *Спектроскопска анализа икона манастира Бездин (ФТИР анализа)*, Елаборат бр. 129/14, Лабораторија за испитивање материјала у културном наслеђу, Технолошки факултет, Универзитет у Новом Саду.

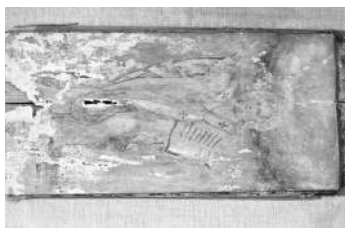
⁶ FTIR – *Инфрацрвена спектроскопија са Фуријеовом трансформацијом*

⁷ XRF – *Рендгенска флуоресценцијна спектроскопија* (елементарна анализа)

⁸ SEM-EDS – *Скенинг електронска микроскопија и електронска дисперзиона анализа*

Конзерваторска методологија

Рад на терену је настављен и у наредном периоду (током 2015, 2016. и 2017. године), када су конзерватори Покрајинског завода обавили значајан део послова на конзервацији и рестаурацији бездинских икона. У просторијама Епархијског двора формирана је конзерваторска радионица у оквиру које је паралелно извођено више врста интервенција: столарско-дуборезачки послови обухватали су консолидацију дрвених носилаца, украсних рамова и припадајуће резбе, док су сликарско-конзерваторски обухватали чишћење бојеног слоја (са уклањањем површинских нечистоћа и других заосталих депозита, оксидисалих лакова, али и уклањање накнадних преслика), плумбирање оштећења и коначно, најделикатније интервенције – ретуше са реконструкцијом. Међутим, сложене конзер-



ваторске интервенције захтевале су радионички третман, те су ови радови извођени у радионицама Покрајинског завода, у два наврата: крајем 2013. и средином 2017. године. Прва група је обухватила иконе са интегрисаним дуборезом из циклуса *Чуда Христова* (трећа зона иконостаса) и две иконе на платну *Св. Василије Велики* и *Св. Григорије Богослов*, које су затечене без дашчаних носиоца и имале су посебно деликатану проблематику која је захтевала нарочиту систематичност и опрез. Обе иконе су у епархијском двору у Темишвару затечене у хоризонталном положају, што довољно говори о степену угрожености – већи делови платна, подлоге и боје су недостајали, а бројни фрагменти сликаног слоја су били хаотично разбацани по површини иконе.



Било је неопходно моментално спровести мере ургентне санације *in-situ*, а потом систематски и са нарочитом осетљивошћу обавити све потребне поступке (консолидација, ревитализација, репозиција на нови носач, ретуш сликаног слоја са реконструкцијом) који су допринели садашњој презентности⁹.

Тренутно је фокус усмерен на неколико преосталих тежих проблема који завређују темељну конзерваторско-рестаураторску обраду, уз употребу специјализоване опреме. Ово се првенствено односи на иконе које су крајем јула пренесене у Покрајински завод: царске и бочне двери (укупно 4 иконе) и нарочито проблематичне – *Богородица Immaculata* (позиција – северни стубац, јужна страна) и *Св. Јован Крститељ* (из престоне зоне) где је била неопходна транспозиција на нови носач, будући да је садашњи елементарно девастиран деловањем ксилофагних инсеката – на икони *Св. Јована* недостаје око 15% сликаног слоја заједно са дрвеним носиоцем.



⁹ Обе иконе су тренутно у новој музејској поставци епархијског двора у Темишвару.

Транспозиција икона на нови носилац

Иконе које су биле предвиђене за транспозицију су превентивно заштићене са лица, да би се могло отпочети са поступком одвајања од трулог носиоца. Основни услов који је погодовао предстојећим радовима је била чињеница да су иконе сликане на ланеном платну, које је потом лепљено за даску. Поступно, уз максималан опрез, уклоњена је даска, полеђина платна је обрађена и консолидована лепилом на бази целулозе, и тако припремљено за следећу фазу – подлепљивање на ново ланено платно одговарајуће структуре. За време извођења деликатних поступака, слика је све време била на радном раму ради стабилности. Следећа фаза се односила на поступке уклањања јапанске хартије¹⁰ и чишћења сликаног слоја, принципом селективности, поступности и безбедности.



У зависности од тога шта се желело уклонити са површине, коришћена су одговарајућа средства, селективно. Водени системи за површинске нечистоће (на бази гелова) коришћени су у „безбедном опсегу” (од pH 5 до pH 8,5 – од благих киселина до благих база). За уклањање оксидисалих, потамнелих лакова, као и неприкладних премаза и преслика из ранијих обнова, коришћени су гелови на бази органских растварача, прављени посебно за те намене. Фаза чишћења спада у посебно деликатне операције и систематично се прати, бележи и контролише помоћу УВ фотографије.¹¹



¹⁰ Икона је у моменту преузимања већ била заштићена јапанском хартијом фиксираним прејаким лепилом животињског порекла, што је нарочито отежавало уклањање исте, а с обзиром на критично стање деградираног сликаног слоја.

¹¹ MSI (multi spectral imaging) је поље од великог значаја за сликаре конзерваторе у домену визуелних техника испитивања, које се са посебном пажњом развијају у Покрајинском заводу и где је наш колега сликар конзерватор Владимир Петровић дао немерљив допринос.

Ретуш са реконструкцијом



Посебно осетљива проблематика сваке рестаурације која је од пресудног интереса и значаја за естетско вредновање и процењивање је завршна фаза – ретуширање слике. Успешно ретуширана слика је она где се ретуши не уочавају на први, него на други поглед. Овде је примењен принцип вишеслојног

грађења *tratteggio*¹² поступком, помоћу танких и краћих, паралелних линија, са ефектом оптичке вибрантности потпомогнуте комплементарним ритмовима. На овај начин ретуш је интерполиран у целину слике тако да визуелно не конкурише и не омета естетско јединство и интегритет оригиналног дела. Ретуш је изведен акварел техником, са пигмената врхунског квалитета, а заштићен је слојем полумат лака нове генерације, са перформансама за дугорочну трајност и стабилност. Ова техника ретуширања је нарочито захвална за сликарску технику мајстора Орфелина, која је ваздушаста, рокајно разиграна, лазураста, али и посна (није засићена уљаним медијумом).



Презентација

За разлику од музеолошких начела и принципа у приступу код одређивања метода за конзервацију и рестаурацију уметничког дела, методологија код дела која се након радова враћају на друге позиције (јер су покретност у саставу непокретности), значајно је другачија, а њихов положај утолико је деликатнији. Њихова „станишта“ су веома често њихова „несигурна кућа“, и њихово стање је условљено бројним факторима ризика: почев од неусловне и варијабилне микроклиме, преко ризика од крађе, провале, пожара, поплава и слично. У том смислу, на конзерватору је велика одговорност у питањима техничких решења, етичких и естетских дилема. Из разлога сложености *in situ* ситуације и економских баријера да се проблеми превазиђу на бенефит културног наслеђа, али и шире друштвене заједнице (у оквиру координатног система да је национална баштина у корпусу укупног европског наслеђа), све чешће су иницијативе да се формирају ризнице под окриљем СПЦ где би било могуће створити услове за презентацију културног наслеђа. У погледу бездинског иконостаса ситуација је још увек неизвесна, а компликује је и чињеница да братство манастира Бездин тренутно броји два члана монашке заједнице. Постоји идеја (неке иницијативе и активности су већ у току) да се манастир Бездин ревитализује и да добије нове функције, уступањем на коришћење и цивилном сектору,

¹² *Tratteggio* је изворно италијанска техника проистекла из новоуспостављених начела да интервенција на оригиналу мора бити видљива, за разлику од старог, миметичког принципа да ретуш не сме бити видљив. Нова школа мишљења данас консултује оптичку науку, али и карактеристике материјала коришћеног за ретуширање, у циљу спречавања негативних ефеката услед старења материјала.

кроз разне програме који би допринели афирмацији манастира Бездин, некада веома важног центра вере, просвете и културе.

Крајем новембра 2014. године уприличена је изложба у Галерији Матице српске, у циљу популаризације културног наслеђа Срба у Румунији и Мађарској, када су широј јавности представљене и бездинске иконе. Концепт изложбе је био представити сам процес конзервације и рестаурације, непосредно омогућити увид у примену различитих конзерваторских метода и поступака, почев од претходних испитивачко-истраживачких поступака, неопходних за утврђивање врста проблема, као и карактеризације оригиналних материјала и оних који су, кроз историју „утрађени” у уметничко дело. Различите фазе сложених радних процеса су овде дидактички јасно презентоване. На тај начин, посетиоцима изложбе је омогућен непосредан увид у висок степен ризика и деликатност специфичних ситуација и дилема који прате конзерватора током рада.

Закључак

У протеклом периоду су обављени значајни и сложени послови на обнови бездинског иконостаса. Али, с обзиром на степен запуштености и ниво деградације материјала, предстоје опсежни радови на реконструкцији недостајућих елемената дубореза, а посебно тешка и компликована ситуација је везана за елементе са носеће конструкције која је пре више од две деценије на груб и неприкладан начин демонтирана и одложена у неусловне економске објекте унутар манастира. Зато је неопходна тешња сарадња између наших представника СПЦ у дијаспори и надлежне службе заштите (и државе Румуније, али и матице Србије). Ми смо, са своје стране, гарант да се и тешко девастиран материјал може вратити у функцију, јер лепота и значај бездинског иконостаса – у контексту просветитељског доба у коме је настао – имају бити императивом његовог трајања за будућа времена.

Фотографије

Сл. 1 – Живопис манастир Бездин – део сцене Рођења Христовог и медаљона са пророцима

Сл. 2 – Музејска поставка у епархијском двору у Темишвару, 2013.

Сл. 3 и сл. 4 – Екстремно црвоточан дашчани носилац иконе *Св. Јована Крститеља* и дубореза тројне иконе из циклуса *Чуда Христова*

Сл. 5 – Одвајање дубореза горњег нивоа

Сл. 6 – Стратиграфски пресек сликаног слоја са подлогом

Сл. 7 – Спектроскопска ФТИР анализа

Сл. 8 – Критично стање сликаног слоја: расути фрагменти и сл. 9 – ургентна санација: фиксирање фрагмената на оригиналну позицију

Сл. 10 – Икона *Св. Јована Крститеља*, затечено стање из 2013.

Сл. 11 – Исто, детаљ са недостајућим делом величине 18 cm²

Сл. 12 – Постепено растањивање дрвеног носиоца

Сл. 13 – Консолидација оригиналног платна након одвајања од даске

Сл. 14 – Подлепљивање на ново ланено платно у вакум столу

- Сл. 15 – У процесу уклањања јапанске хартије
- Сл. 16 – У току чишћења сликаног слоја, детаљ
- Сл. 17 – У току чишћења сликаног слоја, детаљ
- Сл. 18 – У току чишћења сликаног слоја, тотал
- Сл. 19 – Контролни УВ снимак у процесу чишћења
- Сл. 20 – У току ретуша
- Сл. 21 – Изглед након ретуша

Olivera Brdarić

CONSERVATION OF THE ICONOSTASIS OF THE BEZDIN MONASTERY

Abstract: Monastery Bezdin was built in 1539, and the oldest building layer puts the monastery church also at the beginning of the 16th century. The first layer of the fresco painting was restored in the first half of the 18th century, using the repeated concept and composition of the original fresco painting. A new initiative for conservation and restoration of the monastery iconostasis came within the project “Research and protection of the cultural heritage of the Eparchy of Buda and the Eparchy of Timișoara from 2013–2017”. During 2013 the professional team from the Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments examined the iconostasis in Bezdin. Based on the results of the examination, the Project for conservation and restoration treatment on the iconostasis was made, and by the end of next year an exhibition in the Gallery of Matica Srpska was organized, with the aim of popularization of the cultural heritage of Serbs in Romania and Hungary.

Keywords: monastery Bezdin, Romania, fresco painting, iconostasis, conservation and restoration treatment

UDC 7.025:75:069(497.113)

Зорана Ђорђевић¹
Музеј Војводине (Нови Сад)
Република Србија

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА СЛИКЕ ИЗВЕДЕНЕ НА ОСНОВИ ОД ЛЕПЕНКЕ ПОРТРЕТ ДЕЧАКА СА ПСОМ

Сажетак: Слика је рађена на лепенки кружног облика. Намерно је исцепана у пет неједнаких фрагмената, који се могу спојити због јасних ивица цепања. Основна испитивања обухватала су визуелни преглед, фотографисање дигиталном микроскопском камером и преглед под УВ лампама. Третман је подразумевао три фазе: стањивање ивица фрагмената; лепљење и ојачавање полеђине; чишћење и ретуш сликаног слоја и завршно лакирање.

Кључне речи: слика на папиру, конзервација, рестаурација, неинвазивни приступ

Слика *Портрет дечака са њом* купљена је средином 20. века на територији Немачке. На њој нема сигнатуре, тј. потписа аутора.

Представа на слици карактеристична је за велики број олеографија, гоблена, али и слика са почетка и из средине 20. века, распрострањених на територији средњоевропских земаља. Овакве представе могу се и данас наћи.

Слика је рађена на лепенки, кружног облика. У неком ранијем периоду намерно је исцепана у пет неједнаких фрагмената. Могућност спајања тих фрагмената била је очигледна, због јасних ивица цепања.



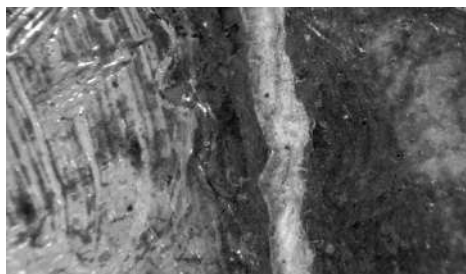
¹ Zorana Đorđević, Museum of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

Испитивања и методе

Основна испитивања започета су детаљним визуелним прегледима свих фрагмената. На основу визуелног прегледа одлучено је да се уради фотографисање дигиталном микроскопском камером (*DigiMicro* 1.3 megapixel resolution, 4 LED white light) ситуација и детаља. Накнадно су рађена снимања, анализе и преглед под УВ лампама.

Урађене анализе потврдиле су претпоставку о постојању наслага и слојева нечистоћа на исцепаним ивицама фрагмената и површини лака, као и мањих оштећења сликаног слоја.

Микроскопским прегледом утврђена је тзв. нагојеност ивица лепенке, односно слој прашине слепљен влагом са влакнима лепенке, који је изазвао димензионалне промене ивица. Лепенка је смеђе обојености, што указује на употребу конопље за њену израду, глине као пунила и квалитетног туткала као везива. Компактне је структуре, квалитетне машинске израде и јачине пресовања, тако да је услед наведеног, дошло до минималног витоперења и раслојавања.



На ивицама слике видно је делимично раслојавање и одвајање носиоца сликаног слоја и лепенке. Ова појава настала је услед деловања влаге, прашине, али и због квалитета израде и постојаности текстуре и структуре лепенке². Као подлога у сликарству користе се најбоље врсте лепенке, израђене од ланених, конопљиних влакана са пунилом, а као квалитетно везиво за њихову израду употребљавају се разне врсте туткала³. Лепенке можемо разликовати и према боји, тако се данас могу наћи: бела, сива и смеђа дрвна лепенка.

Хемијских и биолошких оштећења слике са лица и полеђине није било (видна су била места са аплицираним тракама).

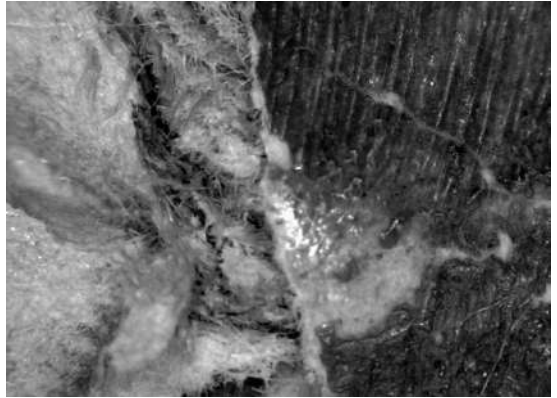
² Током времена, са ручног начина израде прешло се на машинску израду лепенке. Приликом израде лепенке, на квалитет утиче врста сировине, неутралност папирне пулпе, квалитет лепка (туткала) или казеина, али и пресовање. Јачина пресовања даје густину, еластичност и смањује упојност лепенке.

³ У сликарским техникама, углавном се употребљавају лепенке мањих димензија, а због тенденције витоперења већих формата. Препаратура лепенке, као подлоге за боју, углавном је веома слична препаратурсама за сликање на дрвеним носиоцима. У зависности од препаратуре, сликани слој може бити и различит. Најчешће технике сликања на лепенки као подлози су гваша, темпера (са воденом или полууљаном емулзијом), али и уљане технике.

Целом дужином ивица дошло је до благог витоперења лепенке, услед штетних утицаја влаге. На појединим местима на ивицама обода дошло је до раслојавања (како је већ наведено, због квалитета и постојаности текстура и структура). Услед разградње лепка, хабања и негативног утицаја честица прашине, продор влаге најчешћи је на ослабљеним ивицама. Честице прашине имају и абразивно дејство на влакна, те услед дуготрајног савијања могу изазвати пуцање и цепање.

Полеђина слике је у добром стању, без присуства плесни и гљивица. На њој је само била видљива прашина, као и траке од папира и селотејп.

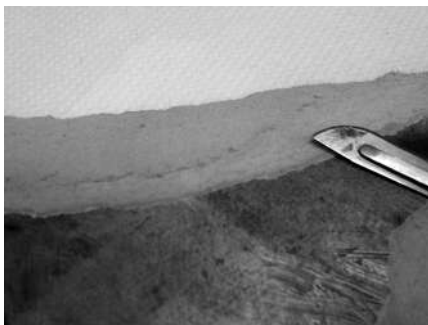
Сондажна испитивања урађена на лаку и сликаном слоју показала су да је реч о веома танком слоју нанесеног лака, на бази смола. Сликани слој рађен је на препаратури, уљаном техником, у комбинацији лазурног слоја инкарната (лице дечака) и нешто пастуознијег слоја боје (пас и позадина слике), са видним потезима четке.



Конзервација и рестаурација

Пошто су фрагменти слике били стабилни, прво се приступило неопходном стањивању свих спојева, ивица лепенке и њиховом лепљењу. У другој фази урађено је делимично чишћење сликаног слоја, и то неинвазивним методама. У даљем поступку механички је очишћена позадина и стањене су ивице спојева фрагмената. Стањивање ивица било је неопходно јер су се влакна лепенке временом подигла – разлепила и накупила прашином, што је довело до задебљања ивица, а то би се приликом лепљења показало као неправилност са лица слике.

Прашина која се временом таложи на ивицама фрагмената подлога је за скупљање и других штетних чинилаца пропадања картона и папира (под микроскопским пресеком видно је подизање влакана).



Продирањем у структуру лепенке минералне честице прашине доводе до подизања влакана, која временом постају оштра, крта и склона осипању, пуцању и бубрењу, а са-

мим тим долази до промена димензија. Стањивање је урађено скалпелом, што је дало позитивне резултате, док је полеђина механички очишћена конзерваторским гумицама, а затим тврдим четкама.

Анализа лепка на папирним тракама са полеђине указала је на постојање лепка на воденој бази (врста скробног лепка). Три траке од папира делимично су скинуте – механички, скалпелом. Преостали лепак је, због омекшавања и лакшег скидања, третиран употребом парног пенкала. На тај начин су траке одлепљене уз минималну интервенцију. Употребом парног пенкала избегнуто је влажење слике са полеђине, што је могло довести до секундарног одлепљивања и витоперења фрагмената. Селотејп, који је услед старости пожутео и постао крт, скинут је скалпелом, а преостали лепак је механички очишћен скалпелом. Током поступка чишћења није било потребе за применом инванзивних метода, односно употребе јачих растварача.⁴

Након чишћења позадине слике приступило се лепљењу фрагмената. Најпре су лепљени мањи фрагменти, да би на крају биле залепљене три велике целине, уз употребу притискивача, наменских штипаљки и стега за папир. Сви фрагменти лепљени су лепком на бази поливинил ацетата (PVAc).

Лепак на бази PVAc⁵ поседује јаку моћ везивања, показује велику чврстину након сушења и нема тенденцију скупљања материјала који се лепи. Због своје флексибилности филма, отпорности на старење и транспарентности на спојевима, идеалан је за лепљење лепенке, картона и папира. То је поготово важно када је реч о сликаном слоју на основи од лепенке (због разлике у чврстини нанесеног сликаног слоја, подлоге и носиоца лепенке).



Сва места спајања и лепљења фрагмената су додатно ојачана аплицирањем јапан папира са полеђине слике.

Приликом одабира третмана разматрана је могућност употребе водене дисперзије акрилног кополимера ниског вискозитета *Primal AC 33*, који се користи као консолидент и као лепак у конзервацији папирних носиоца, као и употреба препарата *BEVA 371* везива (веома јак лепак који има примену у конзервацији папира). Након поменутих разматрања и испитивања, а због јачине и кривљења

⁴ У случајевима већих оштећења, а због заштите оригинала, преостали селотејп могуће је скинути скалпелом, без употребе растварача (једнаких делова толуола и хексана), што умногоме зависи од старости и врсте траке.

⁵ Лепак на бази поливинил ацетата има широку употребу код свих материјала на бази целулозе и, као такав, има примену у конзервацији и рестаурацији материјала од папира и дрвета; користи се и у дрвнопрерађивачкој индустрији, изради папирне амбалаже.



лепенке, нешкодљивости препарата и постизања неопходне флексибилности свих лепљених фрагмената, донета је одлука да се употреби PVAc.

Чишћење сликаног слоја слике након лепљења показало је неуједначеност колорита сликаног слоја, поготово некохерентне позадине. Сликани слој рађен је на препаратури, уљаним бојама; у комбинацији је лазурног инкарната (приказ дечака бледе пути) са пастуознијим наносима, видним на црвеној кошуљи дечака, псу и маслинастозеленој позадини. Површина је била веома запрљана, са видним флекама од прљавштине и црним флекама органског порекла. Оригинал-ни лак временом је матирао услед деловања свих наведених, штетних фактора.

Микроскопским прегледом уочене су fine кракелуре, као и сегменти без бојеног слоја и лака. Отварањем сондажних поља на рубу слике констатовано је постојање лака, док је сликани слој био стабилан, без назнака потклобучења или љуспања. Чишћење је урађено употребом гелиране смеше триамонијум цитрата, угушћеног карбополом⁶. Гелирана смеша наносена је на сликани слој преко апсорбера (јапан папира). Овим поступком слој нечистоћа са површине сликаног слоја, везивао се (упијао) за површину апсорбера и скидао. Поступак је понављан док се није добила уједначено чиста површина. Заостатак гелиране смеше сједињен са нечистоћама, са површине сликаног слоја пажљиво је уклањан дестилованом водом, тупферима вате, у исто време, овим поступком урађена је и неутрализација заостатка на површини, уз минимално влажење.

Након чишћења слике добијена је уједначена површина под танким слојем лака, који



није уклањан. У даљем поступку урађено је санирање већих и мањих кракелура и недостатака са лица слике, употребом јапан папира и метил целулозе, због кохерентности материјала. Ретуш слике рађен је техником тратеђа⁷, акварел бојама, чиме је постигнуто сједињавање оригинала са недостајућим површинама сликаног слоја у финим прелазима. Употребом ретуш лака (*Extra-fine retouching varnish, brilliant gloss*⁸) прегледан је ретуш, док је заштитно лакирање урађено синтетичким лаком нове генерације (сатен лаком⁹ – квалитет-

⁶ Триамонијум цитрат рН 8,5, ТЕА, Карбодол (гелирана смеша).

⁷ Institut centrale per il Restauro, Рим, Република Италија. Овај институт развио је технику тратеђа средином 20 века.

⁸ *Extra-fine retouching varnish, brilliant gloss*, Lefranc & Bourgeois.

⁹ *Satin picture varnish*, Lefranc & Bourgeois.

них перформанси у погледу стабилности и трајности). Након конзервације и рестаурације слика је урамљена.

* * *

Минимални, неинванзивни приступ третману био је основа конзервације и рестаурације слике *Портрет дечака са њом*, која је урађена након основних испитивања, фотографисања дигиталном микроскопском камером, прегледа под УВ лампама и хемијских анализа. Третман је подразумевао три фазе рада: стањивање ивица фрагмената; лепљење и ојачавање полеђине; чишћење и ретуш сликаног слоја, завршно лакирање и урамљивање слике. Такав приступ третману, са минималним интервенцијама, дао је максималне резултате.

Фотографије

- Сл. 1. Изглед слике пре почетка радова
- Сл. 2. Сликани слој, детаљ
- Сл. 3. Снимак под УВ светлом
- Сл. 4. Снимак микроскопском камером, раслојавање, детаљ
- Сл. 5. Снимак микроскопском камером, сликани слој
- Сл. 6. Снимак микроскопском камером, оштећења сликаног слоја, детаљ
- Сл. 7. Стањивање ивица фрагмената
- Сл. 8. Изглед фрагмента након стањивања
- Сл. 9. Лепљење фрагмената, детаљ
- Сл. 10. Изглед након лепљења, детаљ
- Сл. 11. Изглед након стављања ретуша
- Сл. 12. Изглед на крају третмана конзервације и рестаурације

Zorana Đorđević

CONSERVATION AND RESTORATION OF PAINTINGS ON CARDBOARD *PORTRAIT OF A BOY WITH A DOG*

Summary: Conservation and restoration of paintings on cardboard *Portrait of a boy with a dog*, in its essence is based on finding minimum approach to treatment. Conservation and restoration was done after the basic tests, microscopic photography with digital camera, review under the UV lamps and performed chemical analysis. Treatment consisted of three phases: how the painting was torn in several fragments, approached thinning thickened edges fragments, gluing, strengthen the back, cleaning and retouching the paint layer, the final varnishing and picture framing. This treatment with minimal intervention, gave us the maximum results.

Keywords: painting on paper, conservation, restoration, minimal intervention

UDC 7.025:75]:930.25(497.113 Novi Sad)

Маја Јокмановић¹

Архив Војводине (Нови Сад)

Република Србија

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА РЕЛИГИОЗНЕ СЛИКЕ СВ. АПОСТОЛИ ПЕТАР И ПАВЛЕ ВЛАДИКЕ БАЧКОГ ИРИНЕЈА ЋИРИЋА

Сажетак: У овом раду описан је поступак конзервације и рестаурације слике *Св. Ајосџоли Пеџар и Павле* аутора архиђаконa Иринеја Ћирића, сликане почетком 20. века.

Кључне речи: рестаурација, конзервација, уље на платну, Иринеј Ћирић

Увод

Религиозну слику *Св. Ајосџоли Пеџар и Павле* поклонила је Архиву Војводине у јуну 2017. године Софија Француски Леви, једина наследница ове новосадске породице. Сliku је радио владика бачки Иринеј Ћирић, почетком 20. века. Не зна се тачна година настанка, али може да се претпостави да је реч о почетку 20. века, јер се у доњем десном углу налази потпис Архиђакон Иринеј Ћирић.² Сликана је уљаним бојама на ланеном платну и налази се без украсног рама.

Опис затеченог стања слике

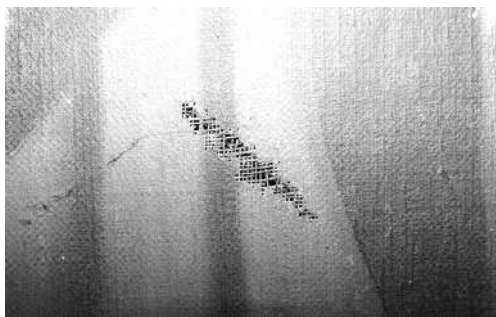
Пре свих радова слика је фотодокументована у затеченом стању, са детаљима. Димензије слике су 105 cm x 59 cm.

Сликана је уљаним бојама на веома танком ланеном платну. Слика је нашпанована на слепи рам помоћу ексера који су током времена зарђали и на неколико места направили оштећења на платну у виду цепања платна. На горњој ивици слике (лева страна) недостаје платно дужином око 6 cm. Платно је највероватније било импрегнирано јер се на полеђини не виде трагови боје. Платно је ретко ткано, јасно се виде нити основе и потке. Ни на



¹ Маја Јокмановић, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

² Био је епископ бачки. Рођен је у Сремским Карловцима 1884. године. Произведен је за архиђаконa 1912. године, а 1919. године изабран је за епископа тимочког. Године 1922. прелази у Бачку епархију.



једном делу на слици где је отпао бојени слој не види се препаратура, тако да може да се закључи да је сликана директно на импрегнирано платно. Такође, на слици са лица, гледано из угла, јасно се види текстура платна. На ивицама слике (место где се савија платно преко слепог рама) бојени слој је отпао на неколико места. На лицу, на средишњем делу слике, видљиве су хоризонталне линије настале од попречне даске са слепог рама.

Ове линије су за нијансу светлије од оригиналних боја, а на неколико места бојени слој је отпао. Преко целе површине слике, а највише на левој страни, као и на тоновима са црвеним пигментом, приметна су већа оштећења на бојеном слоју. На овим деловима бојени слој је највише отпао у виду ситнијих и крупнијих фрагмената. Бојени слој је врло танко нанесен, али је стабилан (осим на деловима где се налазе оштећења).



На неколико места на слици се налазе мање подеротине платна. Највећа подеротина (дужине 4 cm) се налази на левој страни слике, тачније на зеленој одори Светог Петра. Ово оштећење је постављено дијагонално, бојени слој је отпао на овом месту и јасно је видљиво ретко ткање платна, као и поцепане нити. У доњем десном углу се види потпис аутора. На потпису се види оштећење у виду недостатка бојеног слоја, као и у околној зони. На бојеном слоју се поред оштећења налазе трагови прашине и други слојеви нечистоћа настали током времена. На десној страни су приметне беле флеке непознатог порекла.



Полеђина платна је видно прашњава и запрљана. Такође, налазе се и веће водене флеке преко целе површине. Слепи рам је доста стабилан са попречном даском на средини. На слепом раму, поред трагова влаге, видљиви су трагови папира, који је раније

служио као заштита од прашине.

Конзерваторско-рестаураторски радови

Делови слике на којима је отпао бојени слој су фиксирани помоћу јапанског папира и 5% туткала. Затим се приступило скидању слике са слепог рама. Зарђали ексерци су склоњени помоћу шпахле и клешта. Након одвајања слике од рама, на деловима где се налазио слепи рам (полеђина), појавиле су се веће насlage прашине и труња. Ове нечистоће су уклоњене механичким путем помоћу четке и усисивача. Полеђина слике је додатно очишћена

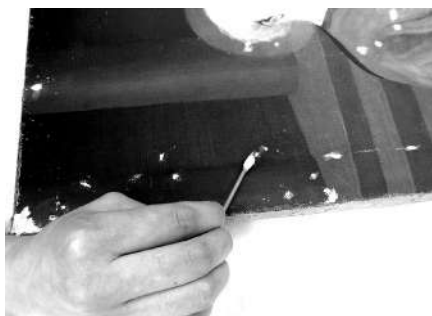


помоћу меких гумица. Подеротине и делови платна који су недостајали су ушивени помоћу новог ланеног платна или нити и *Paraloida B-72*³. Ушивање се ради тако што се на ново платно исцрта траг оштећења и помоћу конзерваторске пеглице се отапа *Paraloid B-72*.



Након ушивања рађене су пробе чишћења. Пробе чишћења су рађене са неутралним сапуном који је дао задовољавајуће резултате, те је њиме чишћење и настављено. Флеке непознатог порекла су дочишћене помоћу мешавине алкохола и white-spirita⁴ у размери 1:1. Након чишћења се приступило припреми платна за подлепљивање. Подлепљивање је било неопходно извршити због трошности оригиналног платна. Тако танко ланено платно није било могуће поново нашпановати на слепи рам, а да не дође до цепања платна. Стога је изабрано ново ланено платно сличних карактеристика, као и оригинално платно. Опрано је у води да би се спрале фабричке нечистоће и остављено је да се суши на ваздуху. Након сушења, на ново платно је нанета *Beva 371*⁵ разређена медицинским бензином. Слика је подлепљена у топлом вакуум столу на температури од 68°C, загревање и хлађење стола је било постепено. Приликом топљења лепка дошло је и до консолидације целог бојеног слоја. Лепак *Beva 371* је најчешће коришћен лепак за подлепљивање због својих одличних карактеристика. Вишак лепка је скинут са лица помоћу медицинског бензина.

Слика је затим нашпанована на стари слепи рам који је претходно дезинфикован алкохолом 70% и обрађен механички (неравнине на дрвету су ошмирглане и оборене су ивице рама). На делове на којима је недостајао бојени слој је постављена нова сликарска подлога, која је након сушења обрађена и исполирана. Бојени слој је заштићен течним ретуш лаком марке *Lefranc & Bourgeois*. Након сушења лака, ретуширање је рађено само на деловима где је постављена сликарска подлога, тј. где су била оштећења бојеног слоја. Ретуширање



је рађено уљаним бојама.

³ Paraloid B-72 је трајна нежута акрилна смола, по саставу етил метакрилат полимер. Отапа се на температури 110–120 °C.

⁴ Whitespirit познат и као минерални терпентин је чиста течност која се добија од нафте и користи се у сликарству.

⁵ BEVA 371 (Бергер етилен винил ацетат) је производ заснован на етилен винил ацетату, парафину, кетонској смоли, 40% садржају чврстих твари у алифатским и ароматичним растворима. Топи се на температури од 68°C.



Након свих извршених конзерваторско-рестаураторских радова, слика је лакирана сатен лаком у спреју марке Lefranc & Bourgeois. Слика је стављена у нови златни рам пригодан за период у ком је настала.

Резиме

Овим поступком конзервације и рестаурације, слици је враћен оригинални изглед, враћен јој је стари сјај и сачувана је од заборава. Такође, овако сређену слику достојно је излагати на неке будуће изложбе у сећање на владика Иринеја Ћирића.

Фотографије

- Сл. 1. Затечено стање слике
- Сл. 2. Подеротина
- Сл. 3. Потпис аутора
- Сл. 4. Полеђина слике – затечено стање
- Сл. 5. Затечено стање након скидања са слепог рама
- Сл. 6. Ушивање
- Сл. 7. Подлепљивање
- Сл. 8. Полирање сликарске подлоге
- Сл. 9. Изглед слике након извршених конзерваторско-рестаураторских радова

Маја Јокмановић

CONSERVATION AND RESTORATION OF THE RELIGIOUS PAINTING HOLY APOSTLES PETER AND PAUL BY ARCHBISHOP IRINEJ ĆIRIĆ

Abstract: This paper describes the procedure of conservation and restoration of the painting *Holy Apostles Peter and Paul* by archbishop Irinej Ćirić from the beginning of the 20th century.

Keywords: restoration, conservation, oil on canvas, Irinej Ćirić

ИЗВЕШТАЈИ И ПРИКАЗИ

Др Јасмина Николић¹
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

„ДВА ВЕКА ВОЈСКЕ У БРАНИЧЕВУ”: СТАЛНА ИЗЛОЖБЕНА СПОМЕН-ПОСТАВКА²

(“Two Centuries of the Army in Braničevo”: The Permanent Exhibition Memory-Setting)

Стална изложбена спомен-поставка под називом „Два века војске у Браничеву”, Центра за обуку Копнене војске Пожаревац и Историјског архива Пожаревац, представља јединствени преглед војне историје у гарнизону Пожаревац, који обухвата територије Браничевског, Подунавског и Поморавског управног округа, као и попис најзначајнијих догађаја из живота и рада војних јединица у овом делу Србије током два века. Приказани судионици војничке прошлости непосредно говоре о бурним временима из живота једног народа, кроз све тегобе и радости војничког трајања и рада у Пожаревцу и Браничеву током два века постојања војних јединица.

Гарнизон Пожаревац прати и наставља традиције војних јединица из далеке 1825. године када је, о Великој Госпојини, почела обука регрута свих кнежина Пожаревачке, Смедеревске и Ресавске нахије, а 1830. године формирана је и гарда. У Пожаревцу је основана и војна музика, формирана војна болница, а свој рад започела је и Војна академија.

¹ Jasmina Nikolić, Historical Archives of Požarevac, Serbia

² Стална изложбена спомен-поставка „Два века војске у Браничеву” налази се у оквиру касарне „Генерал Павле Јуришић Штурм”, у улици Шеста Личка 66, у граду Пожаревцу, Република Србија; отворена је за организоване и претходно најављене посете: понедељак–петак од 7.00 до 15.00 сати (ван назначеног времена, викендом и празницима – по најави посете) током целе године.



Фото 1. Стална изложбена спомен-поставка „Два века војске у Браничеву”
Касарна „Генерал Павле Јуришић Штурм”, Пожаревац, 2011–³

Изложбена спомен-поставка „Два века војске у Браничеву”, основана је по наређењу команданта Команде за обуку генерал-потпуковника Александра Живковића, од 28. децембра 2010. године; реализована је под покровитељством Министарства одбране Републике Србије, Министарства културе, информисања и информационог друштва Републике Србије и Града Пожареваца. Налази се у оквиру касарне „Генерал Павле Јуришић Штурм” у Пожаревцу. Аутори изложбене поставке, монографске студије и електронског каталога/виртуелне изложбе су еминентни представници војних и цивилних научних структура, на челу са директорком Историјског архива Пожаревац др Јасмином Николић и пуковником др Миливојем Пајовићем, начелником Центра за мировне операције Војске Србије.

Ток историје илустрован је документима, фотографијама, мапама, цртежима, списковима изгинулих ратника и жртава ратова (из архивских фондова и збирки Архива Србије, Војног архива, Историјског архива Пожаревац и Војног музеја) и основ су унапређивања знања данашњих следбеника угледних имена војне науке у Србији 19. века.

Кроз изложбене паное путује се кроз време у коме се одвија читав процес смене различито униформисаних и наоружаних војника. Прати се развој модерне српске војске који је текао од Марићевића јаруге и устаничке заклетве, Милошевих солдата, школовања официрског кадра у земљи и стварања официрског кора, стицања независности и јачања модерне књажевске и краљевске војске и касније њено утапање у краљевску југословенску војску, као и стварање Југословенске народне армије, до данашње Војске Србије. Кроз 20 тематских изложбених целина⁴ наглашене су и објашњене релевантне

³ Фотографије коришћене у тексту: Историјски архив Пожаревац, Збирка фотографија.

⁴ Структура изложбе: Први српски устанак 1804–1813, Други српски устанак 1815, Време Обреновића, Прва војна школа и војна музика у Пожаревцу, Прва војна болница у Пожаревцу, Српско-турски ратови 1876–1878, Касарна у Пожаревцу „под Чачалицом”, Балкански ратови 1912–1913, Пожареваљани у Војсци Краљевине Србије, Први светски рат, Прва ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915. године, Период између два светска рата, Други светски рат, Ослобођење Пожареваца 1944, Југословенска народна армија,

чињенице, истакнути учесници најважнијих догађаја и представљена епопеја српског народа. Прикупљена и на светло дана изнета историјска грађа представља на једном месту концентрисано истраживачко благо које је доступно за даље тумачење и шири допринос српској историјској и војној науци. Представљени материјал прате систематизована критичка објашњења на српском и енглеском језику.



Фото 2. Списак 14.260 родољуба из Браничева погинулих у борбама за ослобођење отаџбине 1876–1999.

Посебност спомен-поставке чини тзв. „Зид хероја”, на коме се налази 14.260 имена страдалих са овог подручја у ратовима од 1876. до 1999. године. Изложбом су посебно истакнуте виђеније личности пожаревачког краја које су пресудно утицале на стварање војних снага и ослобођење Србије, добијање независности и њено очување, затим јунаци из Првог и Другог светског рата.⁵ Изложен је и списак 441 палог борца Црвене армије за ослобођење Пожаревца. У осветљавању догађаја везаних за последње ратове на просторима бивше Југославије и агресије НАТО пакта на Србију, сликом су документовани сви борци који су положили живот за одбрану отаџбине.

Деведесете године 20. века, Јединице и команданти у Пожаревцу од 1970. године, Гарнизон Пожаревац – народ и војска, данас и сутра.

⁵ Изложена је велика плејада личности, почевши од Миленка Стојковића, Петра Добрића, Цинцар Јанка Поповића, Стевана Синђелића, Милутина Петровића Ере, Милосава Здравковића Ресавца, војводе и јунака Првог и Другог српског устанка, Милошевих солдата и „књажевске гвардије” до будућих школованих официра из Пожаревца који су стигли до високих официрских чинова, а неки и до генералских (Јован Драгашевић, Коста Протић, Стеван Здравковић, Живко Касидолац, Миливоје Љ. Стојановић из „Гвозденог пука”, Радован Малетић и други), као и јунака из Првог и Другог светског рата, посебно хероји – партизански борци Пожаревачког партизанског одреда (Вељко Дугошевић, командант Јован Шербановић, Сима Симић, Чедо Васовић и други).



Фото 3. „Зид хероја”

Поред докумената и фотографија представљена је и поставка у екстеријеру (оруђа, опрема и оружје),⁶ као и реплике ратних застава и музејски експонати (повеље, ордење и одликовања). Међу експонатима, велику историјску вредност има књига *Ослобођење Пожаревца од Турака*, из пера генерала Косте Протића, краљевског намесника, родом из Пожаревца (штампана у Пожаревцу 1892. године у штампарији Михаила Костића).

На спомен-изложби налазе се и слике од историјске и уметничке вредности: *Пошдија Хајдук Вељка Пећковића* (слика Стевана Тодоровића), *Бој на Мишару 1806. године* (слика Афанасија Шелоумова), *Јоаким Вујић пред Кнезом Милошем Обреновићем на Двору у Пожаревцу, 1826. године* (бакорез Георгија Вујића), *Друџи српски устаник, Цвеици 1815. године у Такову* (слика Паје Јовановића).

⁶ У намери да осветле један аспект српске војске током релативно дугог периода, аутори су дали на увид два века наоружања српске војске, почев од архаичних кремењача (кубура и јагагана) до модерног оружја. Оружје у војсци, изложено у овом делу изложбе, указује на различитост порекла и система. Тек почетком 20. века овладава се самосталном производњом наоружања у домаћој војној индустрији. Богатством и избором најрепрезентативнијих примерака оружја домаће војне индустрије, аутори су истакли значај и величину домаће војне индустрије и потврдили чињеницу да је наша војска била једна од најмодерније опремљених армија света.



Фошо 4. Експонати – оружје, заставе и предмети

„[...] Иако мало подстицана и недовољно негована, микроисторија је успела да избори своје место у научној историографији и стекне право на научни живот. Стога, испитивање догађаја везаних за војну историју Пожареваца и Браничевског региона, тражи садржајнији историографски приступ од оног који су нудили досадашњи радови на ову тему. Требало је осветлити многе догађаје, личности и модусе живота из богате војне прошлости града и региона, чиме смо дали допринос неговању завичајне историје. Тема са оваквим садржајем и у овом хронолошком оквиру није била предмет досадашњих истраживања. Изложба обрађује најзначајније моменте развоја војног организовања у Пожаревцу, уз истовремено праћење свеукупних војних дешавања у Србији. Саопштењем истраживачких резултата утврђује се да је Пожаревац, после Београда, током друге половине 19. века до Првог светског рата био један од водећих градова Краљевине Србије и као такав био, не само административни, већ и војни, просветни и културни центар Србије. Овде је 1825. године формирана прва војна јединица, 1830. гардијска јединица, 1831. војни оркестар (Књажеско-сербска банда), 1835. прва војна болница у Србији, 1837. у Пожаревцу је отворена и прва Војна школа. Изложбени експонати обухватају и периоде Првог и Другог светског рата, као и послератни период са посебном тематском целином – попис свих пострадалих у ратовима са овог подручја”, рекла је мр Јасмина Николић, коауторка изложбе и директорка Историјског архива Пожаревац, у обраћању на отварању сталне поставке 28. јуна 2011. године.

Спомен-поставку прати штампана монографска студија и електронски каталог,⁷ аудио-гајд на енглеском језику и рекламно-пропагандни флајер на српском и енгле-

⁷ *Два века војске у Браничеву* (монографска студија: упоредо српски текст и енглески превод), аутори: мр Миливоје Пајовић и мр Јасмина Николић; издавачи: Медија центар „Одбрана” Управе за односе са јавношћу Министарства одбране Републике Србије и Историјски архив Пожаревац; објављено у Библиотеци Војна књига (књига број 1768) и едицији „Посебна издања” Историјског архива Пожаревац (књига 8); Београд – Пожаревац, 2013; покровитељи: Министарство одбране РС, Министарство културе, информисања и информационог друштва РС и Град Пожаревац.

ском језику. Електронско издање и виртуелна изложба (доступни и на Интернету),⁸ пружају могућност „тродимензионалног“ доживљаја саме поставке, доступна је као „шетња“ кроз изложбу и пружа могућност посебног приступа експонатима, односно архивалијама.

У репрезентативном простору изложбене поставке одржавају се свечаности, промоције најновијих издања из области историје, традиције и културе, предавања, јавни час историје за ученике основних и средњих школа.

Од отварања сталне изложбене поставке, 28. јуна 2011. године, па до данашњих дана, у посети и обиласку били су сви министри одбране у Влади Републике Србије са колегијумом, војне делегације САД-а, Бугарске, Словеније, Шведске, Немачке, Велике Британије, Финске, Француске, Хрватске, представници амбасаде Израела, привредна делегација из Руске Федерације, челници градова и општина у Србији, велики број ученика основних и средњих школа и грађана из Србије, који су имали прилику да погледају сажету слику војних прилика двовековне модерне Србије. Од 2017. године, изложбена поставка се налази у туристичкој понуди града Пожаревца и бележи 20.000 посетилаца из земље и иностранства.

Визуелно атрактивна, сазнајно богата и документарно утемељена, стална изложбена поставка „Два века војске у Браничеву“ представља квалитативан помак у спознаји двовековне војне историје и расветљавању ратних догађаја.

Изложба и пратећи штампани и електронски материјал слави победу и слободу. Не само на један дан у години, већ свакога тренутка, чиме се негује сећање на српске славне претке. Објашњава и узвишени смисао живота који је за наше јунаке и хероје прекратко трајао и даје допринос култури памћења, сећања и трајања.

⁸ www.arhivpozarevac.org.rs/pocetna/stalna spomen-izlozba Dva veka vojske u Branicevu

Роксанда Алексић, Душан Младеновић и Александар Василић¹

Медија центар „Одбрана” (Београд)

Република Србија

АЛБУМ СЕЋАЊА НА НАШЕ ПРЕТКЕ ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА: ИСТОРИЈА ОБИЧНОГ ЧОВЕКА

(Commemorative Album of Our Ancestors from the World War I)

Обележавање јубилеја за један народ представља облик самоспознања, домет саморазумевања и спремност огледања садашњости у прошлости. Јубилеј означава неиспуштање духовно-повесног континуитета, зачетог на рубу сећања, и уприсутњује знање о властитој историји. Суочавање онога што у садашњости мислимо да се догодило у прошлости и онога што се у прошлости заиста збило, услов је исказивања историјског искуства. Здравом суочење са наслеђем прошлости почива на будности потребе живљења у изграђеном (националном) идентитету, а у модерном добу бивствовања у оформљеној (националној) историјској индивидуалној особености. Због тога би ваљало изнова проблематизовати историософску представу оних који су актери историје, али и оних који историју промишљају.

Отуда је обележавање стогодишњице катарзичног Првог светског рата прворазредни цивилизацијски и историософски изазов, захваљујући којем савремено друштво отуђује истину од самоскривљеног заборава и одупире се нехотичној (заборавом и незнањем) и хотимичној (идеолошки доктринираној) ревизији историјских догађаја. Ревизија, коју адекватним обележавањем јубилеја ваља предупредити, претпоставља искривљену интерпретацију историјских чињеница ради стварања (мета)историјских наратива који у одређеним друштвеним и политичким констелацијама преиначују историјске факте или повлађују забораву. Отуда веродостојност историјског (само)огледања укида оптику таквог (партикуларног, интересно детерминисаног) кривотворења, што се у таквим случајевима, као и сваки наратив, испоставља као фикција. *Изазов* и *истина* два су кључна појма или инстанце које јубилеј пушта у погон: *изазов* суочења са властитим или туђим предубеђењима и стереотипима, призивањем и активирањем *истине* која деконструкцијом стереотипа конструише валидни историјски наратив, али и платформу за спознање историјског идентитета.

На тим историософским начелима почива и обележавање стогодишњице Великог рата међу овдашњим Србима. Историјски континуитет који гарантује стотину лета од

¹ Roksanda Aleksić, Dušan Mladenović, Aleksandar Vasilčić, Media Center “Odbrana” (Belgrade), Serbia

Великог рата усмерен је на дубинско национално, духовно и хуманистичко преиспитивање наследника актера војне, с једне, односно припадника „просвећеног” и удобног века краја историје који бира властиту традицију и властиту историјску истину, с друге стране. Истовремено, јубилеј је повод суочења тих наследника са димензијама и донетима историјског прегнућа властитих предака, јер дуга историја као континуум и јединствени ритам историје протеже свој утицај на време које премашује своје сопствено трајање. Зато што се превасходно односи на историософску позицију оних у част или славу којима се приређује, јубилеј сведочи превазилажење, прекорачење узуса времена у којем се помиње и обележава.

Можда је управо стога легитимно за Андрићем се осврнути на питање шта је човек (предак или наследник) у односу на историју био јуче и јесте данас. Човек је биће по мери стварности, али биће којем није дато да буде њен арбитар јер постоје ствари ван његовог спознајног видокруга и способности разумевања. Покушавајући да спозна историју на темељу различитих искустава и знања, човек жели да изнађе свој историјски пут (који се непрестано рачва) и своју меру времена. И на том задатку изнова сазнаје сопствену историчност. Без обзира на људски самопрегор моделовања, историја није саткана по калупу човека 21. века. Обликовањем историје према властитим мерилима, савремени човек ризикује могућност кривотворења историјске слике. А управо насупрот том хабитусу, дакле, промишљањем историје у контексту властите историчности, а не у оквиру самозадате метаисторијске самовољности, крије се тајна нашег самоспознавања и задатак за истинито историјско живљење. Коначно, у том увиду лежи и валидно и веродостојно промишљање искустава Првог светског рата.

Уколико, за Фернаном Броделом, прихватимо могућност да су друштвене промене, али и стварност модерне српске државе и модерног српског друштва, сачињене из, наизглед, незнатних појединачних помицаја, односно, турбулентних пустоловина управо анонимних појединаца, а не само хероја и маркантних историјских личности, можемо разумети и своје време и механизме по којима функционише историјска свест. Индивидуе, увидећемо, конституишу нашу стварност, али и подносе бреме конституисања стварности или, преведено на Броделов речник, не само да „људи стварају историју”, већ и историја, „она безимена, дубинска и често ћутљива историја” обликује људске судбине.

Са том свешћу, у оквиру многобројних активности које су у јубиларним годинама посвећене освежавању знања о Великом рату и свеопштем „културном памћењу”, Савез потомака ратника Србије 1912–1920. започео је оригинални и далекосежни вид „умећа памћења” (*“ars memoriae”*) – прикупљање и дигитализацију још необјављене историографске грађе – фотографија и докумената који се чувају у народу, међу потомцима ратника балканских и Првог светског рата. Дакле, увидом да је обичан, анонимни ратник-сељак равноправно са војсковођама, краљевима и државницима, обликовао српску историју и постао образцем историјске самосвести, започет је Јавни позив грађанима Србије и Србима у региону и дијаспори за достављање фотографија и осталих докумената из Првог светског рата и учешће у стварању Албума сећања на наше претке из Првог светског рата.

Током преданог и активног рада „Албум сећања” на адресу веб портала slavnimpresima.rs похранио је преко 4000 аутентичних фотографија и скенираног историографског материјала, чиме је посведочио далекосежност резултата пробуђене историјске свести и самоспознавања потомака и наследника. Чланови тима „Албума сећања на наше претке” успели су да готово ненаметљивим и тихим позивом у свеопштој медијској

какофонији посвећеној егзистенцијалним маргиналијама придобију људе како би заједно посведочили историјску истину засновану на правоверном и неконструисаном сећању. Слоган Јавног позива је више него асмановски сугестиван: „Оживимо сећања, освежимо памћење, помозимо историји!” Циљ је свакако племенит, и као такав хвале вредан – доказати тачност Броделове хипотезе да историју испisuју анонимни појединци. Прикупљена и објављена документа Албума сећања указују на то да су неименовани, а заправо славни појединци – српски сељаци, волонтери, добровољци, освешћени интелектуалци и млада, тек стасала (а ратом десеткована) елита – творци нашег страдалничког историјског континуитета. Уједно, они су и актери и сведоци несаломивог човечанског и духовног самопрегора одбране истине и права на живот.

У галерији „Албума сећања” тако можемо пронаћи дневничке записе тестимонијалног карактера, готово фантастичне скице о храбрости, борбености и сналажљивости српског ратника. Налетећемо на маркантна, оштра, помало сурова и прека, али мудра и племенита лица великоратовских страдалника, односно, победника. Уочићемо дубок поглед актера и очевица, који је, без било какве патетике, проживео неколико живота у само једном дану, месецу или години. И бићемо постиђени пред рембрантовским или Гојиним понором таквог погледа који нас саветује и опомиње, који је недосезљив узор приправности и срчаности у тешким и егзистенцијално неприхватљивим ситуацијама. Галерија „Албума сећања” открива нам и непорециву блискост, здушност и готовост ратника на бојном пољу, искру страха за свога ближњег и пламичак нагона за одбрану свете истине. Представља нам и стаситост и снагу очева и синова, стричева и ујака, браће и родбине који су плавет неба угледали тек под крвавом ратном земљом. Задивиће нас уметничка ефектност елегантних коњаника, официра, са којима непоштени рат поприма романтичарску димензију. Дирљиве су фотографије тек венчаних парова, племенитих и благо радосних лица са трагом стрепње о данима иза венчања и краткотрајне среће. Емпатисаћемо се и са сажето изнесеним болом, носталгијом или бригом за ближње у дописним картама које су ратници слали својим породицама. Гануће нас слике превижених рањеника и малаксаких болничара у импровизованом болничком амбијенту. Ћосићево време смрти свеprisутно је у тим призорима.

Као легитиман исход рада пројекта настала је мултимедијална изложба „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата”. На изложби је у оквиру поставке представљен свега један проценат прикупљених докумената. Коришћен је материјал који је приспео на галерију сајта до маја 2015. године. Стручно одабран материјал презентован је кроз осам целина на 36 паноа великих формата. Изложбу додатно оплемењује и видео-спот „Васкрс јунака из Великог рата”, настао као још један од резултата рада на пројекту. Филм, посредством сукцесивног или колажног смењивања фотографија, праћених тактовима музике, инспирисане искушењима и страдањима српског народа у првим деценијама 20. века, уводи посматрача у атмосферу Великог рата и оживљава сећање на српског војника, упловљава у његову преписку, завирује у војнички дневник, те у дом у којем је породица ишчекивала вест са фронта.

Изложбена поставка обишла је велики број градова, како у Србији, тако и у региону и у иностранству. Путујући од места до места, изложене фотографије, испоставило се, као да пресликавају путању којом су корачали наши преци пре сто година, суочени са најгорим неманима рата. Предачким траговима и смерницама вођена, изложба је гостовала у Београду, Новом Саду, Крагујевцу, Паризу, Москви, Вршцу, Призрену, Нишу, Бијељини, Кикинди, Чикагу, итд.

За Чикаго је урађена нова изложбена поставка поводом обележавања сто година од победе у Великом рату, а коришћене су фотографије које су приспеле на галерију сајта до октобра 2018. године. Циљ изложби је да помогне неговању културе памћења на учеснике у Првом светском рату. Фокус је усмерен на појединца, његов живот пре рата, његове жеље, надања, очекивања и, напokon, на његову личну ратну драму. Након четири године реализације пројекта „Албум сећања” упознати смо са ликом, именом и презименом многих српских војника. Њихова судбина предочена нам је кроз оптику потомака који су послали фотографије, управо у част својих предака. Публици је омогућено да стекне шири увид у то ко је био српски војник кроз његов физички и психолошки лик, односно, његово путовање од мобилизације и поласка у рат, до завршетка ратних дејстава, као и кроз промовисање моралних вредности и идеала тадашњег српског друштва. Представљена историографска грађа о учесницима Првог светског рата допринела је бољем разумевању значаја ове војне за српски народ. Описи фотографија изазвали су емпатију, неретко и катарзу код многих посетилаца, јер омогућено им је да наслуте размере страдања у рату за цивилизацију.

Као круна четворогодишњег рада на пројекту настала је публикација-каталог „Албум сећања на наше претке из првог светског рата” и приказ дела грађе пристигле на сајт пројекта до октобра 2018. године. Публикација садржи прворазредна сведочанстава – фотографије, ратне дневнике, војничка писма, дописне карте, споменице и осталу историографску грађу учесника Првог светског рата које су поносни потомци послали у част својих предака. Публикација је двојезична и посвећена је обележавању стогодишњице завршетка Великог рата. Својим текстовима ауторима су се придружили проф. др Милош Ковић, историчар, потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник, проф. др Владислав Пузовић, историчар Цркве и Александар Гаталица, књижевник и аутор романа „Велики рат”. Текстови су посвећени личном и колективном искуству Великог рата, са освртом на смисао и значај пројекта. Рецензије потписују проф. др Мира Радојевић са Филозофског факултета у Београду и др Јана Алексић, научни сарадник на Институту за књижевност и уметност.



Публикација 2018. Албум сећања на наше претке из Првог светског рата.
Издвачи СПРС 1912–1920, ИФ СПЦ, Прометеј, Нови Сад

„Албум сећања” оживљава цео један прохујали свет за нас, који историју поштујемо тек свечаним поводима, фрагментарним и селективним освртом на оно збиљско *некад* које би требало да нас се уистину најдубље тиче. Свет који се крије у овој дигиталној архиви усађен је у нас. Негде смо га затурили борећи се са стихијама духовно оскудне свакодневице.

Први светски рат био је дубоко отрежњујуће и катарзично искуство за појединца у првим деценијама 20. века. Катарзично, дакле трагично ратно искуство српског појединца у другој деценији 20. века и дубоко прожимајућа свест о том појединцу, требало би да представља просветљујући тренутак за сваког Србина у другој деценији 21. века.

На крају, на трагу историје дугог трајања, ваља поставити питање ко је заиста тај обичан и просвећени појединац српскога народа? Можда је тачан и истинит метафизички, следствено томе, и историјски одговор садржан у оном чудесно дубоком и преком, а благом и мудрог погледу Станка Андрића из Доње Црнишаве код Трстеника, Гвоздена Вучићевића из села Цветке код Краљева, Мирка Комненића из Херцег Новог, Љубише Смиљанића из села Љубише, Борисава Драгићевића из села Лојанице, Милана Минића из села Кршевица, Живка Рацића, Василија Јакова Петковића из околине Малог Зворника, Живојина Сокића из Рујевца код Ужица, Драгомира Вучковића из села Здравина код Крушевца, Животе Станоја Ђурђевића из Велике Крсне код Младеновца, мајора Стевана Савића из Рашке, Драгомира Стојадиновића Драга из села Пасјак код Крушевца, Јована Ерића из села Бељине код Чачка, Милића Карацића, Влајка Ристића из села Ранутовца код Врања, Ђорђа Трпковића, Радомира Станојевића из села Горња Краварица код Гуче, Петра Милетића из села Јабланица код Бољевца, Косте Стевановића из Лукавца, Стојана Богића Добричанина из околине Куршумлије, Лазара Рољића из Мрконића Града, Милана и Лепосаве Томић, Јоце М. Коњовића из Сомбора, Благоја Мићкова Крушића, припадника Гвозденог пука, Милете Угреновића из Краљева, резервног капетана Драгића Поповића или, на пример, Мијата Маринковића из села Бучја код Трстеника; погледу који милује успаване даљине у нама, који тишином сведочи истину за нас, овде и сада.

Драгана Катић и Мирослав Јаћимовић¹

Архив Војводине (Нови Сад)

Република Србија

УЧЕШЋЕ АРХИВА ВОЈВОДИНЕ У ОБЕЛЕЖАВАЊУ СТОГОДИШЊИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

(Participation of the Archives of Vojvodina in Commemorating the Anniversary of the First World War)

Архив Војводине је поводом обележавања стогодишњице Првог светског рата, као и присаједињења војвођанских територија Краљевини Србији, 2014. године започео реализацију вишегодишњег међународног пројекта „Време–сећање–идентитет–архив”. Пројекат је обухватио различите активности и догађаје, чији циљ је био пре свега валоризација и сагледавање значаја архивске грађе, као и анализа улоге свих фактора који утичу на различита сагледавања и тумачења историјских догађаја и процеса у једном конкретном историјском догађају.

Поводом обележавања овог јубилеја, Архив Војводине је био организатор три међународне конференције на тему Великог рата. „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату” био је назив конференције из 2014. године. Одржана је под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије, и на њој је учествовало 33 предавача из земље и иностранства (Србија, Мађарска, Грчка, Румунија, Италија, Босна и Херцеговина, Хрватска и Македонија).

Друга конференција одржана је 2015. године, а тема је била „Учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату”. На овом скупу своје стручне, научне и прегледне радове изложило је 25 учесника из Србије и земаља у региону. На Конференцији је представљен и пројекат „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата – српски добровољац – кроз слику и речи”.

Трећа конференција, на којој је учествовао 41 предавач из више земаља, одржана 2016. године, окупила је историчаре, архивисте и друге стручне и научне сараднике, који су представили своје радове на тему „Елите у Великом рату”. Циљ конференције овај пут је био сагледавање улога политичких, друштвених, привредних и културних елита у историјским токовима и процесима Великог рата. Радови са све три конференције публиковани су у појединачне Зборнике радова уз подршку Министарства културе и информисања Републике Србије.

¹ Dragana Katić, Miroslav Jachimović, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

Обележавање стогодишњице Првог светског рата пратило је и приређивање неколико изложби. У августу 2014. године отворена је изложба „Србија у Великом рату“, коју су приредили Војни архив Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије и Историјски архив Пожареваца. Посетиоцима су се том приликом обратили пуковник Милорад Секуловић, директор Војног архива Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије и др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожареваца, у име аутора и сарадника изложбе, а изложбу је отворио др Милан Мицић, помоћник покрајинског секретара за културу и информисање АП Војводине.

„Арадска тврђава – логор за српске интернирце у Првом светском рату“, аутора Љубомира Степанова, била је гостујућа изложба Савеза Срба из Румуније, представљена у октобру 2015. године у Архиву Војводине. На изложби су приказане аутентичне фотографије Срба који су били депортирани у Арадску тврђаву, а представљене су углавном колективне фотографије и одабрана документа која сведоче о свакодневном животу Срба, који се одвијао у логору у Араду, некадашњем аустроугарском граду који данас припада Румунији.

Следеће, 2016. године, у Архиву је представљена изложба „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата“, као део пројекта који је 2014. године покренуо Савез потомака ратника Србије 1912–1920, аутора изложбе и руководиоца пројекта Александра Василића. Изложба је организована с благословом Његове светости патријарха српског господина Иринеја, у сарадњи са Управом за сарадњу са дијаспором и Србима у региону и Министарства спољних послова Републике Србије. На изложби су приказане фотографије, аутобиографски списи, дневници, писма војника, разгледнице и друга документа од историјског значаја, која су прикупљена у оквиру пројекта „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата“, на основу јавног позива грађанима Србије и Србима у региону и дијаспори за достављање фотографија и осталих докумената из времена Првог светског рата.

Током 2018. године Архив Војводине је био домаћин изложбе „Спасавање Србије: америчка мисија и епидемија тифуса у Србији 1915“, аутора др Милована Писарија, у организацији Центра за примењену историју из Београда. Изложба је део истоименог истраживачког пројекта који за циљ има упознавање јавности са догађајем који је на неки начин обележио део ратних сукоба у Србији и свету у периоду Првог светског рата. Овом изложбом јавност је имала увид у архивска документа, фотографије, новинске чланке и пратеће историјске текстове који сведоче о дешавањима у Србији 1915. године, епидемији тифуса и доласку страних здравствених мисија у Србију, а нарочито о америчкој мисији.

Један од значајнијих пројеката Архива Војводине управо је у вези са страним мисијама које су долазиле у Србију током Великог рата. У питању је копија рукописа „Авантура на Балкану, 1915.“ („Adventure in the Balkans, 1915“), аутора Дагласа Мериведера Долда (Douglas Meriwether Dold, 1888–1931) и истоимена изложба докумената о учесницима ове мисије, коју је приредила Љиљана Дожић, архивски саветник, а предговор је написао Кајл Рандалф Скот, Амбасадор Сједињених Америчких Држава. Оригинал рукописа чува се у Библиотеци Колумбија универзитета у Њујорку, а копија која је представљена овом публикацијом налази се у оквиру фонда Архива Војводине, Збирка докумената др Николе Коче Јончића о Михајлу Пупину. Даглас Долд је био свршени студент медицине, који се на позив професора Михајла Пупина придружио Колумбија експедицији за

помоћ Србији. Експедиција је имала циљ да помогне у снабдевању свих делова Србије храном, медицинском опремом и лековима. Такође, требало је да донесе у Србију велику количину пољопривредних алатки, семена и друго, које је обезбедио Српски одбор за пољопривредну помоћ из САД, као и да подстакне избеглице да се из пренасељених градова врате у своје напуштене домове и помогну им у подизању нових усева. Долд је у Нишу дочекао бугарску објаву рата Србији, а заједно са владиком Доситејем предао је град бугарској војсци, молећи за безбедност незаштићеног становништва. Такође је са својим америчким пријатељима био често посредник између становника Ниша и окупационих власти. Даглас Долд је постхумно одликован за санитетске заслуге у Првом светском рату Крстом мислосрђа од стране Краљевине Југославије.

Поред претходно наведене, остале публикације које су настале као резултат истраживачког рада у фондовима Архива Војводине такође сведоче о догађајима из Првог светског рата, како о великим ратним дешавањима, тако и о свакодневном животу људи у условима ратних дејстава. Једно од првих активности поводом обележавања стогодишњице Првог светског рата било је публиковање докумената из архивског фонда „Заповедништво утврђеног места Петроварадин – Нови Сад (1914–1915)”. Архивска грађа овог фонда добијена је у оквиру реституционих захтева према тадашњој Републици Мађарској, а документа приређена за објављивање представљају службену преписку цивилног комесара за утврђено место Петроварадин, др Гезеа Рушаија (dr Russay Geza), коју је водио са војним и цивилним институцијама, државним службеницима, војним обвезницима и њиховим сродницима и породицама. Поводом завршетка Првог светског рата и присаједињења војвођанских области Краљевини Србији, односно Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Архив је 2018. године објавио и две виртуелне изложбе докумената из својих и фондова Земаљског и Војног архива Мађарске. Из фонда „Слободни војни комунитет Петроварадин (1702–1918)” представљена је виртуелна изложба „Сто докумената у част стогодишњице Првог светског рата”. Из фонда је издвојено сто докумената, који су скенирани и за које су израђени аналитички описи. Друга изложба под називом „Први светски рат и присаједињење” у документима Архива Војводине и мађарским архивима, представила је преломне периоде историје ових простора. Обе ове изложбе су доступне на Порталу „Први светски рат и присаједињење војвођанских области Краљевини Србији 1918. године”, у склопу нашег званичног сајта, где се могу видети и имена приређивача ових изложби.

Последњи, али једнако значајан пројекат Архива Војводине, „Записници привремених органа власти у Новом Саду 1918–1919”, настао је заједничким трудом наше установе и Музеја Војводине, уз свесрдну подршку Покрајинске владе Аутономне Покрајине Војводине. На овом издању приређивач је била Љиљана Дожић, архивски саветник, предговор у записницима дело је директора Музеја Војводине др Драга Његована, док је историјску белешку сачинила колегиница из Архива Илдико Мергеш, виши архивист. У овом издању посебно издвајамо два записника из рада Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, која је одржана у Новом Саду 12. (25) новембра 1918. године, и њене одлуке.

Сумирајући активности од 2014. године до данас, требало би назначити да Архив Војводине планира да и у будућности презентује резултате истраживања из својих фондова кроз различите изложбе, промоције књига, зборника радова, предавања и друге активности, чији циљ представља пре свега приближавање тема из националне историје широј јавности.

Др Небојша Петровић¹

Висока школа за комуникације (Београд)
Република Србија

**Милош Тимотијевић, *Злато четника и партизана – деконструкција једног мита*,
Службени гласник, Београд 2018.**

Када је постмодернистичка историографија историјску науку поистоветила са обичним изразом етичке и политичке посвећености историчара, она је заправо одбацила могућност да се открије истина. Тврдећи да је историја оно што историчар прави од прошлости, постмодернисти су извршили релативизацију историје и оснажили друга, до тада непојмљива тумачења, попут порицања Холокауста, другачијег схватања нацизма и сл. Милош Тимотијевић не припада историчарима који се залажу за негацију и деконструкцију историјске науке, али, подухват у који се упустио трагајући за златом четника и партизана, изазвао је и код аутора сумњу „да ли је уопште могуће досегнути до праве истине”.

Имајући у виду комплексност и необичност теме, аутор би вероватно тешко достигао циљ и једна сумња је вероватно могла постати истина, да није дошло до сједињавања научног искуства, посвећености и ерудиције са несвакидашњом Тимотијевићевом креативношћу. Она се пре свега огледа у, за читаоца неприметним прелазима, са историографске на социолошку, антрополошку, па и психолошку анализу. На тај начин, компликован интердисциплинарни приступ, који често одликује непотребна опширност, сведен је у хармоничну целину са прегледним излагањем, јасним, разумљивим и што је за науку реткост, занимљивим и лако читљивим стилем. Заправо, оригинални приступ и слободно можемо рећи књижевничка амбиција и надареност, можда је и једна од највећих вредности ове књиге. У крајњем случају, то се и могло очекивати од научника који третира народну традицију, фолклор, предања, тумачи симболику злата, истражује, сада већ легенде о закопаном четничком благу и настоји да деконструише мит. Јер, аутор је свестан да се истраживањем ове теме, слично као у правој потрази за благом, „мора прећи граница друштвено познатог и сударити са непознатим силама које делују по несазнатељним законима”. Писати о злату као новцу и обичном средству за размену добара, код народа где се оно никада није „посматрало само као материјална вредност, већ и духовни објекат”, представљало би бледо и непотпуно тумачење прошлости. Дакле, ако истраживач уважава мишљење нашег сељака о злату и као симболу сунца, светости, божанства, али и проклетства, беде и несреће, онда је ту и те како значајан поетски таленат.

¹ Nebojša Petrović, Faculty of Communication (Belgrade), Serbia

То никако не значи да је истинитост научног исказа доведена у питање. Тимотијевић је осим лепог стила и концизности, у закључивању опрезан и захваљујући документованом приступу крајње поуздан. Нажалост, имајући у виду да је историја Другог светског рата у Југославији и даље за нашу историографију деликатно питање у којем долази до изражаја емоција, политичност, идеолошка искључивост, неговање старих и успостављање нових митова и занемаривање историјског мишљења у корист националних интереса или најчешће идеолошких и партијских ставова, научност и поузданост су вредности које треба нарочито истицати. За разлику од Дејвида Ирвинга, Дитлиба Фелдерера, па и Ернеста Нолтеа, који су под утицајем постмодернизма негирали Холокауст и мењали тумачење нацизма, наша историографија је крајем осамдесетих година из сасвим других разлога почела да мења дотадашњу поједностављену слику по којој су на једној страни антифашисти – партизани, а на другој издајници: четници, усташе, недићевци и остали. Ослобођени страха, историчари су могли отворати до тада забрањене, табу теме и најзад објективно и савесно истражити победничку страну. Међутим, и поред тога што је пад комунизма ослободио науку идеолошких стега, деценије диктатуре избрисале су код многих историчара и последње трагове оне fine линије која раздваја историографију од обичне политичке изјаве или тврдње. На тај начин, они су нехотице потврдили тезу постмодерниста о порицању идеје да у историји има истине која се може потврдити или разумети, јер су лична искуства, наклоност и друштвена атмосфера која влада у времену у којем историчар дела од пресудног значаја за писање о историји.

Можда и наслов ове књиге наговештава читаоцу да се аутор јасно определио против једног покрета у корист другог. Међутим, текст не само да није вулгарни обрачун са некадашњом владајућом идеологијом и њеним митовима, већ, дело које је пружио мноштво извора различитих провенијенција, која су опрезно и објективно тумачена. Заправо, деконструкција мита се састоји у разобличавању прилично наивне комунистичке пропаганде о четничкој опседнутости златом и значајног поседовања истог. Режим је улагао много ресурса и енергије да четнике прикаже као издајнички и злочиначки покрет, чији војници имају чудовишни изглед и примитивне особине. У том смислу, поседовање злата било је доказ похлепе и плачкашких порива као најважнијих разлога за учешће у рату. И поред наивности, ова пропаганда је захваљујући традиционалној симболици злата изазвала значајан и дуготрајан ефекат код, пре свега сеоског становништва Србије. Притом је прећуткивана чињеница да су материјална средства имала огромну улогу у организацији устанка, како за четнике тако и партизане. Управо ову тврдњу, аутор је поткрепио изненађујуће обимном литературом и мноштвом различитих историјских извора. Он је и овом приликом, објективно, без ликовања, у Тацитовом маниру *sine ira et studio*, описао партизанску заплону неколико десетина милиона динара у трезору ужичке филијале Народне банке и њихово кршење договора са четницима у Брајићима о расподели овог новца.

Осим тога, значај ове књиге огледа се и у истраживачким напорима детектовања извора финансирања и начин допремања новца антифашистичким покретима у Југославији. И овом приликом је дошла до изражаја ауторова објективност. Доказујући да је комунистичка историографија вишеструко увећала финансијску помоћ коју су четници примили од Британаца, он се није устручавао да истакне њихово повремено финансирање од стране Италијана и Владе Милана Недића. С друге стране, Тимотијевић се обрушио и на послератну идеолошко-пропагандну комунистичку конструкцију „која се темељила на осуди бездушност капитала и уздизању изнад владавине прљавог нов-

ца". Наиме, партизани су током рата подједнако као и четници вапили за материјалним средствима, нарочито златом. Злато је, изгледа, посебно импоновало Јосипу Брозу. Аутор наводи да је оно представљало важан део декора његове владавине, јер је користио златни писаћи прибор, на својој капи је носио државни грб од чистог злата, а на руци златни прстен украшен раскошним дијамантом. Посебно је занимљиво његово одбијање да се златне драгоцености породице Карађорђевић, скриване у манастиру Острог, предају Народној банци. Злато је своју моћ показало и на комунистичком диктатору. Лепота накита је брзо истопила његову идеолошку чврстину и разбуктало буржоаску жељу за поседовањем истог.

Док се овај део књиге бави озбиљним и за историографију изузетно важним феноменима Другог светског рата, поглавље по називом „Титова УДБА и општа потрага за четничким благом 1944–1965–2017”, остварује надасве интересантну противтежу детаљним социолошким и историографским анализама. Попут неког романа оно је набијено узбудљивим и трагичним судбинама и авантуристичким детаљима у које се уплиће и чувени Душан Попов. И поред тога што је поглавље испреплетано реалним историјским чињеницама и непровереним гласинама, аутор је и у овом случају доследно истрајао на историографском методу.

Иначе, истицање обиља изворних текстова и начина њиховог презентовања обично је сувишно, јер у савременој науци овакав приступ представља опште место истраживачког заната и подразумевајућу ствар. Па ипак, због већ наведеног истраживачког поштења, сложености теме и оригиналног приступа, потребно је нагласити да је Тимотијевић и у овом случају показао изузетно познавање домаће и стране литературе, али и изворне грађе коју је црпео из Архива Србије, Војног архива, Историјског архива у Београду и нарочито, Међуопштинског историјског архива у Чачку и архивских збирки у Народном музеју у Чачку.

На крају, сумирајући утиске, остаје нам да се надамо да ће Милош Тимотијевић, као и издавач Службени гласник, наставити са подухватима сличне природе.

Нада Петровић¹

Архив Српске православне цркве (Београд)
Република Србија

Патријарх Јосиф Рајачић и његово доба (1785–1861): зборник радова са научне конференције, Сремски Карловци (5. новембар 2016), Епархија сремска, Сремски Карловци
• Архив Српске православне цркве у Београду, Београд 2017, 302 стр.

Поводом 155 година од упокојења патријарха српског Јосифа Рајачића, одржана је научна конференција „Патријарх Јосиф Рајачић и његово доба (1785–1861)” 5. новембра 2016. године, под покровитељством Његовог преосвештенства епископа сремског Господина Василија у здању Богословије Св. Арсенија у Сремским Карловцима. Конференцију је подржао ректор, протојереј-ставрофор Јован Д. Петковић, а донаторске прилоге дала је Љиљана Јеремић (потомак породичне лозе српског патријарха Јосифа Рајачића), затим Лидија Барјактаровић и Јелена Ђорђевић Бољановић. Презентовано је 15 научно-истраживачких прилога од стране признатих научних радника, историчара, богослова и других истраживача. Поздравне говоре одржали су епископ сремски Василије и Драган Станић, председник Матице српске. Саопштења са научне конференције, у виду зборника радова, штампана су уз благослов Светог архијерејског синода Српске православне цркве (Син. бр. 1672, зап. 1266) од 12. децембра 2017. године. Зборник је обогаћен са 19 илустрација (портрети Јосифа Рајачића, документа и ордени Ј. Рајачића, Повеља којом цар Франц Јосиф додељује баронску титулу Ј. Рајачићу 1861. и др.). Објављивање зборника радова подржала је Управа за сарадњу са црквама и верским заједницама Министарства правде Републике Србије. Издавачи Зборника су Епархија сремска и Архив Српске православне цркве.

У поздравној речи епископ сремски господин Василије је нагласио да је „наша црква овог свештеничког сина из Лике упамтила као агилног и амбициозног народног вођу, истинског утеменитеља Српске Војводине и обновитеља светиње патријарашког достojанства, односно као централну личност Мајске скупштине која је попут раскошног ватромета осветлила ноћ нашег сужањства у аустријској царевини...”. У уводној речи Драгана Станића председника Матице Српске, наводи се „да су његове заслуге у српској историји и култури, постале видљиве чак и пре него што је сео на трон Карловачке митрополије” јер као епископ далматински, наследио је низ проблема у вези са унијаћењем и снажним ватиканским притиском којем је био изложен српски народ. Димитрије М. Калезић, протојереј-ставрофор у свом раду: „Патријарх Јосиф Рајачић – велика тема нашем нараштају” даје кратку и сажету биографију Јосифа Рајачића.

¹ Nada Petrović, Archives of Serbian Orthodox Church, Belgrade, Serbia

У зборнику радова о Јосифу Рајачићу, саопштења се објављују хронолошки, од првих његових дужности као духовника.

О времену проведеном као архимандрит у манастиру Гомирју, у коме се замонашио 1810. године, казује рад Радована Пилиповића, директора Архива Српске православне цркве: „Јосиф Рајачић као архимандрит Манастира Гомирје (1811–1829)”, у коме даје свеобухватну слику о Јосифу Рајачићу, његовом породичном пореклу, школовању, архимандритском стажу (1785–1861) митрополита карловачког и патријарха српског. Почетак његовог пута као духовника био је манастир Гомирје у коме је био старешина манастира са архимандритским чином. Манастир је био чувар српства и православне вере на западу јурисдикцијског простора Српске православне цркве (некадашње Карловачке митрополије). Положај старешине манастира помогао му је за касније његове дужности управе црквом у Далмацији, Вршачком епархијом и целом „Црквом источно-православног обреда српско-словенског и валахијског народа” у Хабзбуршкој монархији.

Славко Зорица, протојереј-ставрофор, у саопштењу „Јосиф Рајачић епископ Далматинско-истријски (1829–1834)”, о доласку Јосифа Рајачића у Далмацију са задатком да изнутра уреди стање СПЦ, као и њен однос према цару и аустријској држави. Рајачић постаје снажна брана црквеној унији коју аустријска власт програмски помаже, а за противтежу, користећи законске оквире и права Рајачић реформише верске установе, уређује унутар црквени живот, утемељује верско, а у исто време и национално школство.

У раду Јована Стојановића, под називом „Вршачка богословија за време епископа вршачког Јосипа Рајачића (1833–1842)” обрађује се значај богословске школе за Србе и Румуне у Банату, допринос за време управе Јосифа Рајачића Вршачком епархијом и његовом борбом за напредовање црквених школа.

Протојереј-ставрофор Радомир В. Поповић, „Православна црква на истоку средином 19. века, патријарх Јосиф Рајачић и његово доба”, пише о духовним и политичким приликама у другим православним земљама у окружењу, чији народи након ослобођења од Турака постепено стичу аутокефалност, односно, духовну самосталност.

Дејан Микавица са Филозофског факултета – Одсек за историју, Универзитета у Новом Саду, обрадио је тему „Патријарх Јосиф Рајачић и Војводина као идеја српске државности у Хабзбуршкој монархији”, истиче заслуге патријарха Рајачића, што је током српског покрета и српско-мађарског рата, у којем су Срби настојали да се изборе за Војводину као државу са пуним унутрашњим суверенитетом, сачувао јединство српског народа.

У саопштењу аутора Марка Савковића и Марине Савковић „Патријарх Рајачић као политички лидер и дипломата”, Јосиф Рајачић је обрађен као мудар дипломата и политички лидер тога доба, с обзиром на то да се суочавао са сложеним међународним и регионалним политичким приликама током 19. века. Истичу његову значајну улогу у уједињењу српског народа, посебно у револуцији 1848. године, која је неоспорна. „Због тога он остаје упамћен као истакнути вођа и просвећени политички реалиста, који је ојачао стубове даље изградње српског националног идентитета”.

„Односи Патријарха Јосифа Рајачића и ‘вожда’ Ђорђа Стратимировића у време СНП (1848–1849)”, тема је Жарка Димића, директора Архива у Сремским Карловцима – Српске академије наука и уметности, где је приказан однос између патријарха Јосифа Рајачића и војсковође Ђорђа Стратимировића из времена великог српског народног покрета 1848–1849. године.

Љиљана Јеремић и Лидија Барјактаровић, обрадиле су тему „Економске прилике и асигнати у 18. и 19. веку – у доба патријарха Рајачића”, о друштвеним и привредним околностима које су утицале на Рајачићев рад. Посебно су обрађене економске прилике у периоду 18. и 19. века на територији где је столовао патријарх Рајачић, територија данашње Војводине, као и Србија која је тада била под окупацијом Турске. Аустрија је била у непрестаном рату, што је довело државу до финансијског банкрота, па су то осетили и Срби под аустријском влашћу. Метални новац се замењивао папирним да би се превазишли ови проблеми. Као један од облика вредносних папира емитовани су асигнати у циљу одржања финансијског система.

Рад Бошка М. Бранковића и Боривоја Милошевића, са Филозофског факултета у Бањалуци „Османске реформе и буне српског народа у Босни и Херцеговини од 1829–1861. године: вријеме Јосифа Рајачића”, обрађују прву половину 19. века у Босни и Херцеговини, време које представља почетак борбе за национално ослобођење од турске власти. У првој половини 19. века, Срби су подигли низ устанака, од Јанчићеве буне до устанака у Херцеговини, о османским реформа, које су, у значајној мери, погађале српски народ у Босни и Херцеговини: социјалне, политичке, војне, управне, верске и просветне.

Бранислав Санчанин са Факултета за менаџмент у Сремским Карловцима, у прилогу под називом „Патријарх Јосиф Рајачић и српске новине у доба револуције 1848–1849”, наводи да су Срби пре револуције 1848. године имали један политички лист *Српске народне новине*, Теодора Павловића. У револуционарним годинама излазили су листови: *Весник*, *Найредак* и *Позорник*, који су били резултат турбулентних времена значајних за Србе у царевини. Развој издаваштва везан је и за прву штампарију коју су Карловци добили средином 19. века.

Ђорђе Бошковић, кустос Завичајног музеја у Руми, представио се радом: „Румљани и митрополит/патријарх Јосиф Рајачић”, о активном учествовању Руме и Румљана у Српском народном покрету 1848/49, стварању Српске Војводине, чији су темељи постављени на Мајској скупштини, на којој су били и представници Руме.

Јелена Тодоровић и Катарина Васић презентовале су рад „Огледало барокног принца цркве – политика представљања патријарха Јосифа Рајачића кроз репрезентативне портрете”, осврћу се на појаву честог портретисања Јосифа Рајачића, као митрополита и патријарха. „Ова дела настајала у оквиру врло вешто изграђене политике јавне презентације и требала су да буду основа визуелне комуникације црквеног и политичког ауторитета поглавара Српске првославне цркве прве половине 19. века”. Основни циљ њиховог рада је, да кроз анализу портрета укажу у којој се мери патријарх Јосиф Рајачић у свом представљању ослањао на принципе барокне политичке презентације, како у обличавању своје визуелне представе, тако и у „језику спектакла” који је користио.

Тема Данице Петровић, научног саветника Музиколошког института САНУ, у раду „Патријарх Јосиф Рајачић – просветитељ, заштитник појања и чувар баштине”, открива његове и друге делатности које су оставиле дубок траг у српској црквеној и културној историји. Осим што се бринуо о богословском школству и литургијском појању у оквиру наставе, водио је бригу за очување традиционалног појања у писаном облику и тежњи да се у богослужење уведе хорско певање. Долази у контакт са младим музичарем Корнелијем Станковићем, коме је патријарх у Сремским Карловцима пружио пресудну помоћ у раду на записивању традиционалног српског појања од 1854. до 1859. године.

Предраг Миодраг, професор Богословије „Светог Арсенија” у Сремским Карловцима и Академије СПЦ за конзервацију и рестаурацију, у раду „О једногласним записима црквеног појања Корнелија Станковића за време патријарха Јосифа Рајачића”, наводи да је богата рукописна заоставштина Корнелија Станковића, похрањена у Архиву САНУ, која је и даље непресушни извор за проучавање историје српског појања и српске музике. Наводи да су досад, углавном, истраживане свеске Корнелијевих хармонизација и обрада црквеног певања. Неколико свезака/књига објавио је сам аутор-записивач, а у новије време њихово издање је поновљено фототипским начином. Овај рад је посвећен Корнелијевим једногласним записима црквеног појања.

Драгоцен прилог је свакако и рад сарадника Музеја Војводине Сузана Миловановић и Александра Петивијевића „Патријарх Јосиф Рајачић (1785–1861) у музејским збиркама”. Рад је резултат истраживања везаног за изложбу о патријарху Јосифу Рајачићу коју је Музеј Војводине реализовао 2005. у Новом Саду. Прилог раду чини попис истражених предмета и архивске грађе (124) везани за живот и дело патријарха Рајачића до којих су аутори изложбе дошли током истраживања у неколико музеја и установа културе.

Беседа епископа Никанора Грујића, 9. децембра 1861. одржана на опелу патријарху Јосифу Рајачићу, последњи је интегрални документ у зборнику, који одсликава са колико поштовања и пијетета су се Срби опростили од свог патријарха.

Објављивање зборника радова са научне конференције о патријарху Јосифу Рајачићу представља изузетан допринос српској историографији и црквеној историји. На једном месту прикупљено је обиље података из митрополитовог, затим патријарховог живота и рада.

Др Љубиша Б. Васиљевић¹

Народни музеј Крушевац
Република Србија

Јелена Ђорђевић и Војислав Ђорђевић, ЛИВАДЕ КОД ПАНЧЕВА – Средњовековна црква и некропола на енеолитској хумци – Резултати археолошких истраживања 2009–2014. године, каталог изложбе, Народни музеј Панчево, Панчево 2018. Публикација садржи 36 страница (осам поглавља, списак литературе, једна географска карта, 17 слика (фотографије и реконструкције) у основном тексту, 59 каталошких јединица – 25 пропраћено фотографијама експоната)

Ауторски тандем, Јелена и Војислав Ђорђевић, приредио је изложбу и публикацију посвећене резултатима вишегодишњих археолошких истраживања локалитета Ливаде код Панчева, где су откривени значајни налази покретног и непокретног археолошког наслеђа из праисторијског и средњовековног периода.

Публикација се отвара уводним поглављем, које одређује географски положај и карактеристике истраживаног локалитета, смештеног на шест километара источно од периферије Панчева и, исто толико, од Старчева. Наводи се да је локалитет регистрован 2007. године, након чега је уследило више кампања археолошких истраживања, спроведених од стране Народног музеја Панчево. Истражене су две средњовековне цркве, средњовековна некропола и праисторијски гроб из енеолитског периода (скелетни остаци из праисторијског гроба су конзервирани и, у непоремећеном положају, пренети у панчевачки музеј). Аутори скрећу пажњу да се, у непосредној близини Ливада, налазе још два локалитета. На првом локалитету, смештеном непосредно поред пута Панчево–Ковин, истражени су остаци раносредњовековног насеља, датованог од 8. до 11. века. Други локалитет, јужно од Ливада, лежи на потесу Ђурђевац, дуж леве обале реке Надел. На овом месту регистрована су два средњовековна насеља (11–13. и 13–15. век), као и група од десет хумки из енеолитског периода.

Аутори, потом, представљају две средњовековне цркве, откривене приликом археолошких истраживања локалитета Ливаде. Истраживања су показала да је млађа црква подигнута на темељима старије и, у потпуности, прати правац њеног пружања. Млађа црква је једнобродна грађевина (дужина 12,7 м, ширина 7,4 м) са апсидом. Спољашњи зидови цркве разбијени су правоугаоним контрафорама. Нису пронађени остаци кровног покривача, па се претпоставља да је била покривена трошним материјалом. Вероватна је могућност постојања звоника на западној страни. У публикацији је представљена идеална реконструкција млађе цркве (аутор: арх. Александар Станојловић).

¹ Ljubiša B. Vasiljević, National Museum Kruševac, Serbia.

У даљем тексту, аутори скрећу пажњу на пописе села ковинске жупаније из 14. и 15. века, где се наводи село Сент Ђурађ (Zenthgyurg), које повезују са, већ поменутим, насељем на потесу Ђурђевац, чији су становници вероватно подигли и користили цркву. Млађа црква је срушена током једног од турских похода кроз јужни Банат у 15. веку.

Старија црква, о којој сведоче темељи, откривени уз унутрашњу страну темељних ровова млађе цркве, представља једноставну грађевину са полукружном апсидом. Изузев два испуста на западном зиду, вероватно носећих стубова звоника, нису констатоване контрафоре на западном зиду цркве. Аутори аналогије за старију цркву проналазе на локалитетима Преко Слатине у Омољници (црква са краја 12. и почетка 13. века, срушена приликом најезде Монгола 1242. године) и Годорош у жупанији Бекеш, Мађарска.

Наредно поглавље посвећено је средњовековној некрополи, откривеној у непосредном окружењу цркви на Ливадама. Истражена су 73 гроба, у оквиру најмање три хоризонта сахрањивања (10–11, 12–13. и друга половина 13–15. века). Потом су представљене каталожке јединице налаза из откривених гробних целина (прстен или наушница од петоструко увијене сребрне жице, сребрни прстен, пар наушница од савијене сребрне жице, бронзано прстење, сребрни денари, перле од стаклене пасте, гвоздени ножићи, итд.).

Аутори представљају и средњовековну цркву и некрополу (са каталожким јединицама покретних налаза) на локалитету Преко Слатине у Омољници, за коју је већ наведено да представља аналогију са старијом црквом на Ливадама.

Нову димензију истраживања локалитета Ливаде пружио је откриће окер гроба енеолитске Јамне културе сахрањивања под хумкама. Гроб је откривен приликом истраживања основе унутрашњости цркве, која је подигнута на највишем, централном делу енеолитске хумке. Аутори претпостављају да је у питању централни, могуће и једини гроб хумке. Гроб је имао правоугаони облик, са заобљеним угловима. Откривен је скелет особе старости од 13. до 15. године, за сада, неутврђеног пола. Покојник је био положен на леђа, са савијеним рукама и ногама. Са леве стране лобање, на удаљености од 15 цм, пронађен је грумен окера. Све кости скелета, на првом месту лобања, прекривене су окером. У близини скелета, по мишљењу аутора, примарно повезане са њим, пронађене су две сребрне карике елипсоидног облика (вероватно део украса за косу).

У следећем поглављу каталога пружен је преглед енеолитских хумки са простора Баната, уз каталожке јединице налаза из хумки, чуваних у Народном музеју Панчево. На наредним страницама, аутори се осврћу на шире питање индоевропске сеобе и културе средњег и позног енеолита у Банату, са посебним нагласком на феномен Јамне културе.

Засебан прилог (аутори: Ана Олајош и Драган Огар) посвећен је конзерваторском поступку преношења окер скелета гроба Јамне културе, који је конзервиран и, у непоремећеном положају, пренет са локалитета Ливаде у просторије Народног музеја Панчево. Конзерваторски захват састојао се од низа деликатних поступака којима је налаз сачуван у аутентичном облику и, као такав, заштићен за безбедан измештај, пренос, чување и презентовање.

Каталог се завршава списком коришћене литературе, који садржи тридесет библиографских јединица. Приређивањем изложбе и каталога, аутори Јелена Ђорђевић и Војислав Ђорђевић, пружили су велики број података неопходних за познавање археолошке слике, не само панчевачког краја, него и његовог широког, панонског и балканског окружења.

Ненад Шегуљев¹

ЈВП „Воде Војводине” (Нови Сад)
Република Србија

„Велики бачки канал – кроз картографију и пројектну документацију” (аутор изложбе: Александар Беде)

У Централној згради Универзитета у Новом Саду, 2. новембра отворена је изложба „Велики бачки канал – кроз картографију и пројектну документацију”. На овој изложби аутор је приказао кратак преглед архивског материјала којег баштини Јавно водопривредно предузеће „Воде Војводине”, односно, његов Документациони центар „Никола Мирков”, као и Архив Војводине. Изложбу је организовао и продуцирао Савез инжењера и техничара Војводине, поводом обележавања 150. годишњице оснивања Савеза инжењера и техничара Србије.

„С обзиром на важност подухвата изградње каналске мреже у Војводини, без које овај простор не би био ни настањен ни продуктиван, односно, без које ни ми као друштво не бисмо постојали, морали бисмо много боље неговати знање и баштину овог пројекта. Не само због њиховог културног значаја, већ и због обавезе одржавања овог система, што исто спада у један вид културе. Свако неодржавање и запуштање овог система доводи под знак питања, дакле, не само нас као друштво и нашу културу, него директно и у опасност све што је на овом простору изграђено. Због тога је у многим напредним друштвима кроз историју која је зависила од управљања водама – мит о великој поплави играо кључну улогу у друштвеном, културном и религијском наративу – због сасвим реалне могућности да се запуштањем хидросистема нарушава и сама могућност физичког опстанка. Војводина као артефицијелна територија би морала такође да има много већу свест о важности своје инфраструктуре и да има културу одржавања као део свог основног друштвеног наратива, како се не би десило да се она полако врати у своје природно стање, које је, као што знамо, великим делом ненастањиво за човека”, рекао је Александар Беде на отварању изложбе. „Нажалост, као што знамо, тренутно је Велики бачки канал најчешће синоним за апсолутно запуштање и еколошку пропаст, и надам се да то неће бити његов крај”, закључио је Александар Беде.

Изложба се састојала од 26 панора Б2 формата који приказују 13 докумената одабраних из дигитализоване грађе ЈВП Воде Војводине, од којих неки потичу из Архива Војводине. Изложба је трајала до 9. новембра 2018. године, а издат је и каталог у ПДФ формату.

¹ Nenad Šeguljev, Public Water Management Company “Vode Vojvodine”. (Novi Sad), Serbia

Упутство сарадницима

Радове за часопис *Археон: Часопис Архива Војводине* слати на е-mail као прилог (Attachment) на адресу Редакције (bulatovic_boris@yahoo.com, dragana.katic21@gmail.com) до 1. новембра за број који ће бити објављен у текућој години. У разматрање се прихватају текстови писани на српском, енглеском, немачком, француском, руском, као и на језицима у службеној употреби на територији АП Војводине.

Структура категоризованих чланака (за рубрике Архивистика, Историографија, Културна баштина и Прилози и грађа) је следећа:

- име и презиме, звање;
- адреса аутора или установе у којој ради;
- наслов рада;
- апстракт (50–100 речи) на језику основног текста;
- кључне речи (3–10);
- текст (обима до једног и по ауторског табака – 24 странице, односно до 40.000 карактера);
- резиме и кључне речи на енглеском језику (100–250 речи) и на српском уколико је основни текст писан на неком од преосталих наведених језика;

Прилози за остале рубрике не захтевају апстракт и резиме.

Форма текста:

- текст процесор Word Office;
- стил Normal;
- формат стране B5;
- фонт Times New Roman, 16 pt наслов, 11 pt апстракт, кључне речи и резиме, 12 pt под-наслов (bold), 12 pt основни текст, 10 pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Начин цитирања:

- **Монографија:** Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку 1713–1789*, Београд 2003, распон страница (на језику и писму цитираног издања);
- **Чланци у периодичним публикацијама:** Татјана Стеванчев, „Услуге архива у Војводини доступне на интернету”, *Архивски анали*, год. 5, бр. 5, 2009, 20–63.
- **Чланци у зборницима радова:** Дарко Танасковић, „Окциденталистички редукционизам пред уметношћу Иве Андрића”, у: Рајко Кузмановић (ур.), *Андрић између Исиока и Зайида*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2012.
- **Поглавље у књизи истог аутора:** Димитрије Богдановић, „Политика КПЈ према националном питању”, у: *Књижа о Косову*, Српска књижевна задруга, Београд 2006, 337–352.

Илустрације које се прилажу уз рад морају бити адекватно скениране (јасно читљивог текста, уколико га има). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: bmp, jpg или tiff (300 pixels/inch). Свака илустрација би требало да буде послата у засебној датотеци.

Примљени радови се не враћају.

Издавач

Архив Војводине
Жарка Васиљевића 2А, Нови Сад

За издавача

Др Небојша Кузмановић

Лектура и коректура

Ивана Гојковић

Припрема и дизајн корица

Татјана Цавнић

Преводи резимеа

Уредништво, Александар Димитријевић (енглески),
Јованка Алимпић Вујичић (руски)

Штампа

Графоофсет, Челарево

Тираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

930.25(497.113)

АРХЕОН : часопис Архива Војводине = Arheon : journal of the
Archives of Vojvodina / главни и одговорни уредник Небојша Кузмановић.
- Год. 1, бр. 1 (2018)- . - Нови Сад : Архив Војводине, 2018- (Челарево :
Графоофсет). - 24 cm

Годишње. - Текст на срп., енгл., рус. и мађ. језику.
ISSN 2620-1305 = Археон
COBISS.SR-ID 327430407

ISSN 2620-1305